CIHM
Microfiche
Series
(Monographs)

ICMH
Collection de
microfiches
(monographies)

Canadian Institute for Historical Microreproductions / Institut canadien de microreproductions historiques

© 1998

The copy filmed here has been reproduced thanks to the generosity of:

National Library of Canada

The images appearing here are the best quality possible considering the condition and legibility of the original copy and in keeping with the filming contract specifications.

Original copies in printed paper covers are filmed beginning with the front cover and ending on the last page with a printed or illustrated impression, or the back cover when appropriate. All other original copies are filmed beginning on the first page with a printed or illustrated impression, and ending on the last page with a printed or illustrated impression.

The last recorded frame on each microfiche shall contain the symbol → (meaning "CONTINUED"), or the symbol ▽ (meaning "END"), whichever applies.

Maps, plates, charts, etc., may be filmed at different reduction ratios. Those too large to be entirely included in one exposure are filmed beginning in the upper left hand corner, left to right and top to bottom, as many frames as required. The following diagrams illustrate the method:

L'exemplaire filmé fut reproduit grâce à la générosité de:

Bibliothèque nationale du Canada

Les images suivantes ont été reproduites avec le plus grand soin, compte tenu de la condition et de la netteté de l'exemplaire filmé, et en conformité avec les conditions du contrat de filmage.

Les exemplaires originaux dont la couverture en papier est imprimée sont filmés en commençant par le premier plat et en terminant soit par la dernière page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration, soit par le second plat, selon le cas. Tous les autres exemplaires originaux sont filmés en commençant par la première page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration et en terminant par la dernière page qui comporte une telle empreinte.

Un des symboles suivants apparaîtra sur la dernière image de chaque microfiche, selon le cas: le symbole → signifie "A SUIVRE", le symbole ▽ signifie "FIN".

Les cartes, planches, tableaux, etc., peuvent être filmés à des taux de réduction différents. Lorsque le document est trop grand pour être reproduit en un seul cliché, il est filmé à partir de l'angle supérieur gauche, de gauche à droite, et de haut en bas, en prenant le nombre d'images nécessaire. Les diagrammes suivants illustrent la méthode.

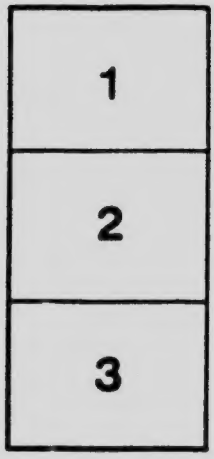

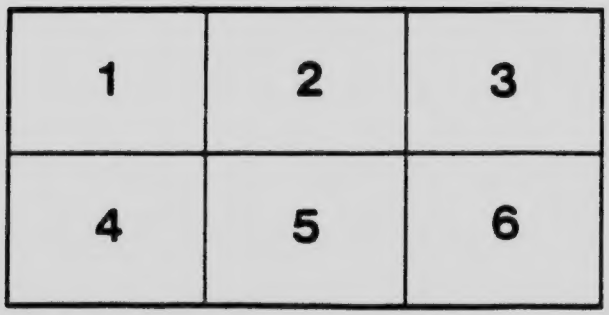

МАРКО ВОВЧОК

Марко Вовчок.

ТВОРИ
МАРКА ВОВЧКА

З ЖИТТЄПИСОМ АВТОРКИ Й ЖИТТЄПИСНИМИ МАТЕРІЯЛАМИ

ТОМ I

ЖИТТЄПИС І ЖИТТЄПИСНІ МАТЕРІЯЛИ.

HOME LIBRARY
WINNIPEG
REV. JOHN R. KOVALEVITCH

КИЇВ—ЛЯЙПЦІГ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Українська Накладня с. з о. п. BERLIN W 62 Kurfürstenstr. 83

Книгарня Наукового Тов. ім. Шевченка у ЛЬВОВІ Ринок 10

Ukrainska Knyharńa i Nakladńa 850 Main Str. Winnipeg Man. (Canada)

Printed in Germany

PG3948
V66
1920
v. 1

Printed in Germany.

ВСТУП.

Коли 1857 року появився в Петербурзі перший том «Народних оповідань» Марка Вовчка, перед нею, по словам Куліша, закурили фиміямом з десятьох кадильниць. Вона ж була, мов «мовчуще божество серед хвалебного гимну: приймала славословіє земляків, яко дань достойну й праведну.»

Куліш, відомий уже тоді письменник і вчений, мабуть перший закурив цей фиміям. В своїх українських та російських статтях називав він Марковичку «речником народнім, здоровим умом і горячим серцем»[1]), а її писання величав «чистими, непорочними, повними мистецької свіжости творами»[2]). Та не лиш Куліш. Не меньше, хоч інакше, захоплювався Оповіданнями Марковички найбільший український поет, Тарас Шевченко.

.... Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих. Світе мій....
Світи на мене і огрій,
І оживи моє побите,
Убоге серце, неукрите,
Голоднеє! І оживу, ...
І думу вольную, о доле,
Пророче наш, моя ти доню! —
Твоєю думу назову![3])

---

[1]) Передмова до першого видання І тому оповідань Марка Вовчка.

[2]) «Русскій Вѣстникъ», 1857. т. XII. П. Кулішъ «Взглядъ на Малор. Словесность по случаю выхода въ свѣтъ книги «Народни оповидання» Марка Вовчка».

[3]) Повне видання творів Тараса Шевченка (редакція Богдана Лепкого) Київ-Ляйпціг том II. стр. 639.

Шевченко, заки особисто пізнав Марію Марковичеву, захоплювався її творами й хотів хоч письмом подякувати її за її сердечні, щирі «Оповідання»[1]). Він присвятив її свій прегарний вірш: «На панщині пшеницю жала»[2]), а на «Неофітах», які подарував їй «на память 3 Апрѣля 1859 г.» написав: «Моїй єдиній доні Марусі Маркович».

На питання Тургенєва, як би йому навчитися української мови, Шевченко радив читати Марка Вовчка, бо він оден володіє нашою мовою[3]). До того несподіваного успіху першої книжки Марковичевої серед земляків, прилучилися незабаром також похвали Москалів і то — після Гоголя і Бєлінского!

Найбільше авторітетний критик цього часу, Добролюбов, високо цінив оповідання Марка Вовчка, а появу їх перекладу на московське, та ще зпід пера такого мистця, яким був Турґенєв, порівнувано з появою «Хати дядька Тома», Бічер Стоу.

Редакція «Русск — ого Вѣстник — а» писала, що «Оповідання» визначаються принадою і свіжістю народної мови і незвичайним мистецтвом у передаванню народніх почувань і в малюванню побуту»[4]).

Здавалося, що літературний шлях, на який ступила молода письменниця, простелиться перед нею самими рожами і що по тих рожах зайде вона на верхівя слави.

Та мало котрий із великих письменників втішався довго ласкою долі. Дорога їх розвитку була звичайно не рівна і не гладка, а повна всіляких перешкод, повна підйомів і склонів, нераз аж у глибоку пропасть.

Не судилося й Марії Марковичці прямувати гладким шляхом, спинаючися без надмірного зусилля, все вище й вище.

---

[1]) «Основа», 1862, III. стр. 17. Лист Тараса Шевченка з 22 лютого 1858 р.

[2]) Повне видання Творів Т. Шевченка т. II. стр. 635.

[3]) Кобзарь Т. Шевченка. Спомини Турґенєва 1876.

[4]) «Русскій Вѣстникъ», 1858 р.

Виїхала вона за границю, відбилася від рідного літературного грунту, нестало рівно ґеніяльного, як доброго Тараса Шевченка, поміж Марковичевою а Кулішем виникло непорозуміння, (щоб не вжити гостріщого слова), злоба і зависть стали підносити голову. Родинна траґедія, а саме розрив подружніх звязків між Марією Олександрівною і Опанасом Василевичем, доливали оливи до огню. Родина й приятелі Опанаса звалювали вину цього розриву на Марію, не знаючи й не розуміючи причин, чому вона не вертала до краю і не жила з чоловіком. Знайомство з такими людьми як Турґенев, Герцен, Бакунін і другі, кололи зависливих людей в очи. Честолюбивий і гордий Куліш не міг перенести цього, що Марковичева не пішла на зустріч його любовним почуванням, Кулішева-ж, як жінка, що боготворила свого славного мужа, плекала в своїм серці нехіть до мнимої суперниці, — одним словом над головою великої письменниці замісць фиміяму, збірався чад і повисало отте павутиння, котре що лиш І. Франко вважав потрібним геть повимітати[1]).

Боротьба за хліб насущний, цей перший і найгірший ворог поетів і мистців, не кидала й нашої поетки. Воліклася як чорна тінь за нею. Опинившися на чужині з маленьким сином, Богданом Опанасовичем, Марковичева мусіла пером пробиватися крізь життя.

Гонорарі діставала добрі, не тільки на тодішні, а й на теперішні часи, але приходи ці не наспівали в свій час, тоді як їх треба було, — Марія Марковичева мусіла залазити в довги й платити банкові відсотки. До того вона була в грошевих справах непорадна, і подібно як її муж, Опанас, не практична. Ці безнастанні турботи видно з її листів і з листів її знайомих (приміром Турґенева). Треба було писати не те, що хотілося, а те, що давало скорий і певний заробіток, навіть проклямації

---

[1]) «Літературно — Науковий Вістник,» р. 1903 кн. XXI. стр. 85. «Новини нашої літератури.» Франко пише: «Нова критика буде мусіла основно повимітати те павутиння, яким обвішав Куліш сю незвичайну літературну появу.» (себто М. Марковичеву. Ред.).

для Бакуніна, і на тім чимало терпів її літературний розвиток. Слава, котра привітала її при перших її кроках на літературнім шляху, відверталася від неї. Гнівалася на неї і — мова. Її мова, це була українська мова. Нею писала вона свої «Народні Оповідання» так гарно, як ніхто другий. Колиж ради хліба стала писати повісти російською мовою і з російського життя, твори ці не робили вже такого сильного враження, — до якоїсь міри, гадаю, навіть розвінчували її, як велику, надзвичайну літературну появу. Гіпотеза Куліша, немовто «Народні Оповідання», це спільна праця Опанаса й Марії Марковичів, діставала сприятливий грунт, на котрім вона росла і вибуяла до таких карикатурних, зовсім несподіваних і ніяк небажаних розмірів, як отсе, що ті оповідання написав Опанас, а Марія прямо присвоїла собі їх і увінчалася вінком, котрий належав її безталанному мужові.

Вернувши із заграниці Марія Марковичева, наш славний Марко Вовчок, пішла на службу чужої, російської журналістики. Редагувала російські часописі, бо своїх не було, а жити хотілося, хотілося заробити на хліб насущний для себе і для сина.

Це відчуження від рідної літератури теж не пройшло безкарно, хоч було воно хвилеве тільки і поневільне, під примусом невблаганого матеріяльного життя. Вороги Марковичевої діставали нову зброю в боротьбі з нею. Казали — «Московка, відцуралася української літератури, не пише, може навіть не вміє писати по нашому. Поки жив Опанас, поти був і Марко Вовчок, а не стало його, то й Марко Вовчок не пише більше по українськи.» Колиж Н. И. Петров[1]) написав, що «Со смертію его (Опанаса), умерла для украинской литературы и Марко Вовчокъ, продолжая трудиться на поприщѣ общерусской литературы,» так це речення стало на довгі часи прямо кано-

---

[1]) «Очерки исторіи украинской литературы XIX ст.» (К. 1884) стр. 374.

ном. Його підхопив Куліш, Огоновський і другі, переспівуючи на всілякі тонації, аж до несхочу.

Вороги Марії Марковички і приятелі покійного Опанаса Марковича, котрі своїм обовязком вважали оборону (?) покійного, перейшли до прямої атаки. В друкованім слові появилися візвання, щоб Марко Вовчок дала відповідь на важкі обвинувачення[1]). А Марко Вовчок мовчала.

Вона одружилася вдруге з Лобачем — Жученком, почала нове життя, далеко від літературних і культурних центрів, може навіть не чула і не відала про весь цей шум, що учинився кругом імен: Опанас Василевич і Марія Олександрівна Марковичі. А колиб і знала, то можливо, що гордість і вроджена мовчазність не дозволяли б їй виходити на торговицю людську і лаятися.

З тим гордовитим мовчанням на устах вона і відійшла від нас (28 липня 1907 року) «ідіже ність болізні, ні печалі,» де нема ні літературної критики, ні вуличної злоби.

Відійшла з закидом «якоїсь першої — ліпшої кацапки,» «нахабної кацапки», що вкрала від свойого мужа «українську личину, чи той почесний вінець українського автора,» який належався не їй, Марії Александровні, а її мужові, Опанасові Василевичу[2]).

Не знаю другого приміру, щоб так безпощадно й безкарно покривджено великого письменника. Правда, в анґлійській літературі виринає теж иноді питання авторства Шекспірових драм, але являється воно на тлі маловідомого життєпису великого драматурґа і стоїть далеко від людської злоби і такої вуличної лайки, якою обкидано славне імя Марка Вовчка. Не рішене також

---

[1]) Спомини небіжа Опанасового, Дмитра Марковича в «Кіевскій Старині» р. 1893. IV. стр. 75 і дальші. «Афанасій Васильевичъ Марковичъ», Біографическая замѣтка М. З. Черниговъ 1896. Н. Ш — в. (Шугуров), «Кіевская Старина», 1843, т. V. стр. 759 — 270. Лист Олени Пчілки до Омеляна Огоновського, видрукований в його історії літератури, Львів 1893, III. стр. 1086 — 1078.

[2]) Лист Олени Пчілки до Омеляна Огоновського, цитований передше.

питання хто був автором «Слова о полку Ігоревім,» але не рішено його тому, бо нема достаточних матеріялів до вирішення. Щобиж автора, який недавно жив поміж нами, заживав доброї і великої слави, нараз зроблено «нахабою,» прямо пляґіятором і більше ніж пляґіятором, чоловіком непоправно злим, який не хоче признатися до вини в присвоєнню чужого вінка слави, — чогось подібного не довелось мені стрічати.

Справа набирає окремого освітлення ще й тому, що тую «нахабну Московку» ніхто другий, а сам наш найбільший геній, Тарас Шевченко, називав, своєю «Єдиною донею», величав її «кротким пророком і обличителем жестоких людей неситих.» Була вона його повірником і сповідником прибитої горем душі ґеніяльного поета. А Турґенєв, а Герцен! Вониж так високо цінили її, і як авторку, і як людину. Не вжеж усіх їх осліпила тільки фізична краса цеї жінки так, що вони не пізналися на її моральному убожестві? В якім же тоді світлі являються всі отті великі люде? Як зіставити титул «кроткого пророка» з обидливим прізвищем «нахабної кацапки,» яка краде вінок слави від свого чоловіка?

Зневажаючи Марію Марковичеву вуличними і в літературному життю прямо недопускаємими словами, вороги її зневажали до якоїсь міри також Шевченка, Турґенєва й Герцена, про Куліша вже й не згадуючи, бо він сам кинув на себе тінь, коли своє колишнє «мовчущє божество» обснував сіткою брудного павутиння.

Тую сітку перший добачив Іван Франко і кликав, щоб її розірвати і вимести, бо як справжній, великий поет, відчув кривду, яка сталася його товаришці по перу і зрозумів, яка велика втрата діється таким чином для української літератури. Знеславлюванож одно з найбільших і найголоснійших наших літературних імен![1])

На зазов Франка відгукнувся Василь Доманицький, той самий, котрому завдячуємо перше критично

---

[1]) «Літературно-Науковий Вістник,» Львів 1903, кн. XXI.

опрацьоване видання «Кобзаря» і розслід його тексту[1]).

Року 1907 познайомився він з другим мужем покійної Марії Марковичевої, Михайлом Демяновичем Лобач-Жученком і з її сином Богданом Опанасовичем Марковичем, дістав від них багато устних і писаних біоґрафічних матеріялів, розглянув рукописну спадщину покійної авторки «Народніх Оповідань» і впевнився, що всі оті поговірки про спільне авторство, Марії та Опанаса, про те, що львина часть заслуги в цьому авторстві паде на Опанаса, а врешті, що він є властивим автором, а Марія «нахабною Московкою», що здерла з голови мужа вінок його слави, були нічим більше лиш вигадкою та наклепами людей, котрі не знали, або не хотіли знати сущої правди.

Вислідом цеї праці пок. Василя Доманицького являється його студія «Марія Маркович» і стаття «Авторство Марка Вовчка»[2]).

Доманицький, як звичайно, так і тут поставився до теми дуже поважно. Розслідив тексти, пізнав ґенезу, час, місце й умовини, серед котрих написані поодинокі оповідання, зібрав чимало невідомих доси нікому листів Марковички, до мужа і до знайомих, та від них до неї, і в такий спосіб неначе відтворив до якоїсь міри цей літературний варштат, з якого вийшли знамениті «Народні Оповідання.»

До того він добре розбірав почерк письма, Марка Вовчка, її мужа Опанаса, Куліша і других, простудіював

---

[1]) *Т. Шевченко.* Кобзарь. Видання «Общества имени Т. Г. Шевченка для вспомоществованія нуждающимся уроженцамъ Южной, Россіи, учащимся въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ С.-Петербугра» та «Благотворительнаго общества изданія общеполезныхъ и дешевыхъ книгъ». С.-Петербургъ. Книгопечатня Шмидтъ. (перше видання 1907, друге 1908 р.). *В Доманицький.* Критичний розслід над текстом «Кобзаря». Київ 1907.

[2]) В. Доманицький. Марія Маркович — авторка «Народніх Оповідань», «Літ. Наук. Вістник» Львів, 1908. к. 1. «Авторство Марка Вовчка». «Записки Наук. Товариства імени Шевченка», т. 84. Львів 1908.

ортографію письменниці, знав її правописні похибки, приглянувся навіть до паперу так, що яка небудь похибка з його боку прямо виключена.

Годі згодитися на гіпотезу одного з учених[1]), що немовто Марковичка тільки переписувала за границею ті оповідання, які вона написада давнійше в краю, разом зі своїм чоловіком. З її листів, до Опанаса Марковича видно, що вона пише нові твори, яких він навіть не обговорював з нею і вона просить його, щоб прислав їй потрібні історичні матеріяли[2]).

Уважний і неупереджений до Марії Марковичевої читач, з праць Доманицького міг бути впевнений, що авторкою «Народніх Оповідань» являється тільки вона, а співробітництво мужа обмежується до поправок язикових, граматичних і стилістичних, котрі вона не все навіть приймала. Не виключене, що в перших роках подружжя, живучи з ним під тим самим дахом, вона звірювалася йому, як чоловікові і дорадникові зі своїх літературних намірів і плянів, вела розмови на ті теми,— може й хіснувалася його добрими порадами, алеж від такого співробітництва до співавторства, а то й до цілковитого нехтування авторських прав, дуже й дуже далеко!

Багато поетів та письменників хіснувалося темами, матеріялами й порадами своїх товаришів і знайомих, а критикам та історикам літератури і в гадку не прийде заперечувати, або обмежувати їх авторство. Відомо, що теми до «Мертвих душ» і до «Ревізора» піддав Гоголеві Пушкін, може й обговорював з ним тії теми, може й деякі замітки робив, коли Гоголь читав свої архитвори, а всеж таки автором «Мертвих Душ» і «Ревізора» був, є і буде ніхто другий, лиш Гоголь.

Так само в науці. Нераз професорам їх учні збірають матеріяли по бібліотеках та архівах, переписують, роблять виписки і т. д. а всеж таки підстави до співав-

---

[1]) «Рідний Край,» Київ 1907. З засідання Укр. Наук. Тов. в Київі.

[2]) Ці листи друковані в нашій книжці, тому не цитую окремо.

торства в них нема. Шекспір брав навіть теми з драм своїх попередників, а всеж таки він найбільший драматург. Бо від теми й матеріялів, до тої скінченої, суцільної і досконалої форми, в якій являється архитвір, дуже й дуже далеко.

Досить порівняти мову Опанаса Марковича і Марії Марковичевої, стиль, темперамент і кольорит, в неї і в нього, досить приглянутися до поправок Опанасових і до тексту Марії, щоб сказати: «Народні Оповідання» написала вона, Марко Вовчок.

Отже це, як неможкраще виказав Василь Доманицький.

І здавалося що на тому й покінчене питання про авторство «Народніх Оповідань».

Та де там!

Зі смертю знаменитої письменниці (28 липня 1907) віджило воно на ново. І, на жаль, навіть повага смерти не зменшила тієї злоби, з якою за життя відносилися до неї ворожі душі.

Замість жалю з приводу смерти великої письменниці. одної з найбільших не тільки в нашій, але й у світовій літературі, некрольоґи настроєно на нуту Куліша. Заговорено про смерть «таинственного псевдонима», і про те, що не знати, коли властиво помер Марко Вовчок, 1 вересня 1867[1]) р., чи 28 липня 1907 року?[2])

На хресті на могилі Марії Марковички не почіплено білої хустини, лиш оте брудне павутиння, котрим її імя осотав Пантелеймон Куліш, не лавром і барвінком замаїли тую могилу вдячні земляки, а злобними, або недомовленими, а все таки непевними словами обкидали її. Одною з перших відгукнулася на смерть Марії Марковичевої друга визначна українська письменниця, жінка Куліша, Ганна Барвінок[3]).

---

[1]) Дата смерти Опанаса Марковича.

[2]) Дата смерти Марії Марковичевої.

[3]) «Рідний Край», січень 1909 р. Число 1. «Спомини про Марка Вовчка.» Але стаття датована: 1907 р. 30 серпня, значиться написана в місяць по смерти Марії Марковичевої.

Але спомини її повні хронольоґічних і річевих похибок, повні закидів і обвинувачень, на котрі покійниця не могла зпоза гробу відповісти, повні нетаєної нехіті, роблять враження не споминів, а порахунку з нелюбою людиною. Порахунки живих з умерлими ніколи не роблять гарного враження і що лиш по смерти Ганни Барвінок, коли обі ці визначні письменниці, хоч далеко не тої самої міри, відійшли від нас, можна їх читати без цього дуже прикрого враження.

Та всеж таки не кинули вони ясного проміння на постать Марка Вовчка, а додали нового баламуцтва, оповили її імя ще гіршою імлою.

І стаття Олени Пчілки[1]), хоч не має таких кріпких слів, як оте про «нахабну кацапку», що вкрала від свого чоловіка вінок слави, які писала колись тая авторка в листі до Омеляна Огоновського, стояла дальше на тому, що хоч «може основа оповіданнів і належить Марії Марковичці, та по всьому, найпаче по мові — либонь ті оповідання належать творчості українській,» (себто Опанасові Марковичеві).

Такоїж приблизно думки були Стешенко і другі учасники дискусії на засіданню «Укр. Наук. Товариства» в Київі 1 жовтня 1907[2]) з приводу відчитаного на тому засіданню реферату Василя Доманицького про Марію Марковичеву.

«Стешенко подав свої уваги і зазначив, що він зостається при своїй давнійшій думці, висловленій ним ще 16 вересня, що в утворенню «Народніх Оповідань» всеж таки приймав участь Опанас; він був творцем їх художнього стілю, їх чудової мови. Доказом сього може служити, на думку д. Стешенка, те, що російські твори Марка Вовчка дуже одрізняються від її українських творів: оповідання російські далеко не дорівнюються по своїй художественності українським оповіданням, — вони

---

[1]) «Рідний Край», 1907 р. 20 жовтня, число 1. Марія Марковичка. («Марко Вовчок.»)

[2]) «Рідний Край», 1907, 8 Листопаду. Число 3.

просто «літературна базгранина» як висловився д. Стешенко»[1]).

(Свій давний погляд на авторство М. Вовчка обстоював також Грінченко.)

Вже цей оден вислів «літературна базгранина», котрим Стешенко схарактеризував твори Марка Вовчка, писані російською мовою, досить ясно свідчить про те, як він поставився до памяти покійниці.

Для кращого зрозуміння цеї «літературної базгранини» порівнаймо майже рівночасний погляд П. Крапоткіна на значіння Марко'ички. В книжці «Ідеали» з 1907 року[2]) він каже, що в свою пору «ціла образована Росія впивалася повістями Марка Вовчка і плакала над долею її героїнь — селянок. Та крім цеї служби «очерки» Марка Вовчка мали поважну вартість» («серьезное достоинство»).

От як відзивалися чужі люде про нашу письменницю тоді, як свої обкидували її імя болотом.

Це зневажування памяти Марка Вовчка набірає окремого значіння, коли згадати, що жили ще її найближчі, син Богдан і другий муж, Михайло Демянович Лобач-Жученко, з котрим вони пережили цілих 36 літ в найкращій подружній злагоді і котрий прямо боготворив її, (що найкраще видно з його листів до В. Доманицького, друкованих в цій самій книзі).

Що мусіло діятися в їх серці на вид цеї зневаги і прямо наруги над памятю найдорожчої їм людини?

Не поміг і реферат Богдана Марковича[3]), виголошений на засіданню Петербурського клюбу «Громада» дня 27 січня 1908 р. в котрім він подав чимало цікавих біографічних подробиць і чимало доказового матеріялу на

---

[1]) Op. cit. — як вище. (Реферат про те засідання також у «Раді», 1907, Нр. 273.

[2]) В мене під рукою тая книжка ушкоджена, без обгортки, тому не можу подати її повного заголовка. Друкарський знак на першій сторінці кождого аркушу є: Крапоткинъ. Русская Литература. Цитую з розділу тої книжки п. з. «Ранніе белетристы-народники». — Про Марковичку там є на стороні 244 і 245.

[3]) «Рада», 1908. ч. ч. 26 і 27. (референти О. Русов і В. Піснячевський.)

те, що авторкою «Народних Оповідань» була його покійна мати. Для Богдана Марковича ціле це питання було особливо сумне і болюче, бо оберталося воно кругом імен батька й мами, котру зневажувано. Та ще як! З завзяттям гідним кращої справи.

З листів Михайла Лобача і Богдана Марковича видно, як їх це розвінчування бентежило й боліло і як вони були раді покласти кінець цій небувалій в історії літератури полеміці.

Спочував їм Василь Доманицький. Глибоко переконаний в тім, що Марії Марковичевій ще і за гробом діється кривда, і то з боку не наших політично-культурних ворогів, але таки від намого власного суспільства, а краще сказати з боку наших літературних кругів, він хотів після своїх двох попередніх праць[1]) приступити до монографії про життя і твори Марка Вовчка, в котрій булоб змальоване її життя, схарактеризована її літературна діяльність і розвіяні до решти всі ті сумніви, за якими скривалося правдиве обличчя великої письменниці. Одним словом хотів він вимести те літературне павутиння, яким обсновано її завдяки Кулішеві, а при поневільній допомозі Петрова й Омеляна Огоновського.

Доманицький придбав вірні відписи листів Опанаса й Марії Марковичів і багато других осіб, з котрими вони жили і котрих листування мало звязок з життям і творами Марії Марковичевої, листувався з Лобачем і з сином покійної Богданом, зібрав майже повну, досить богату літературу до Марка Вовчка, проаналізував її твори, студії, записки і плани авторки, одним словом — приготовив так багаті й совісні матеріяли, як ніхто перед ним.

Робив це за границею в Закопанім, куди виїхав був, щоб лічитися з важкої, грудної недуги, в санаторії Д-ра Вільчинського і в заведенню Д-ра Длуского.

---

[1]) «Літературно Наук. Вістник», 1908 кн I, Марія Маркович — авторка «Народніх Оповідань» і «Авторство Марка Вовчка». «Записки Наукового Товариства імени Шевченка т. 84. Львів 1908.

Мені довелось бути свідком тієї праці, бо Доманицький відвідував мене в Кракові, або я їздив до нього, коли недуга не пускала його з постелі. Він дуже тішився кождим новим листом, кождою заміткою, кождим причинком до висвітлення літературного обличчя Марковички. Робив виписки, укладав плян своєї монографії, порівнував і справджував матеріяли, розвиваючи цей туман, в котрому Марко Вовчок скривався мов якесь справжнє «мовчазне божество», як сказав колись Куліш.

Але працю його спиняла в першу чергу важка хороба, а дальше те, що він мусів пером запрацювати конечний гріш на життя і на лічення. (Закопане славилося не тільки своєю красою, але й дорожнечою). Треба було лишати любу працю, а робити те, що давало негайний заробіток, як приміром нове, популярне видання «Кобзаря», котре мабуть і не появилося ізза цензурних перешкод. Богато праці вимагало також друге видання історії Аркаса, котру він основно справляв, увзгляднюючи нові дослідки і здобутки на полі нашої історіографії. Зимою, 1909, коли я відвідував його в заведенню Д-ра Вільчинського він показав мені відписи листів Марії і Опанаса Марковичів, а коли я дуже зацікавився тим матеріялом, позичив мені його на кілька тижнів, щоби я поробив собі потрібні для мене виписки і копії. «Я тепер і так маю другу роботу,» — казав до мене. — Хіснуючися ввічливістю незабутнього покійника, я скопіював мало не всі листи і з подякою віддав йому дороге добро.

Та він ним мабуть і не користувався. Недуга прибірала грізні розміри. Д-р Длускі напирав, щоб Доманицький виїхав до Аркашон, бо Закопанська кліма занадто гостра для його хорих грудей.

Вибіраючись у дорогу покійний Доманицький заїхав до мене до Кракова, попрощатитися. При тій нагоді полишив мені деякі матеріяли до задуманої монографії про Марковичку. «Як верну, відберу собі, а як ні, то може ви похіснуєтесь ними.»

10 вересня 1910 року він помер.

Матеріяли зберігалися в мене, бо хотів я вволити його волю і видати моноґрафію про «Марка Вовчка», розуміється зазначуючи, що зроблене покійником, а що мною.

Аж прийшла війна 1914 року. Російські війська підступили під Краків. Я перебував тоді у Відні і пригадав собі, що в мене зберігаються цінні матеріяли. Оден з добрих товаришів, М. Голубінка, поїхав до Кракова і привіз мені їх. Як мене взяли при так званім «мустерунґу» до війська, я ті матеріяли зложив в «Союзі для визволення України». Там вони й перележали до 1918 року, поки мені їх не привіз Д-р К. Воєвідка.

Сповнити волю покійного Доманицького мені до нині не вдалося. Бурливе десятиліття, від 1914 до 1924 року заставило й мене робити не те, що хотілося, а те що треба і що можливо було робити.

Колиж накладня Я. Оренштайна захотіла до двох томів оповідань Марка Вовчка додати ще оден (як том I.) з життєписом і біоґрафічними матеріялами авторки, я згодився написати життєпис і вибрати ці матеріяли. Гадаю, що пора це зробити. Найближчі з родини покійної письменниці не живуть. Її син, Богдан, помер 18 березня 1915 року в Петербурзі. Померла Ганна Барвінок і багато других. Можна писати, не вражаючи живого серця й не розтрушуючи незгоєних ран. Є вже й деяка історична перспектива і нема мабуть причин, щоб довше скривати правду. Історія нашої літератури мусить ясно і в повний ріст змалювати постать Марка Вовчка. А без усіх потрібних матеріялів цього не зробиш.

Це гадаю, що матеріяли, які отсе подаю на цьому місці є якраз тою найціннійшою біоґрафічною спадщиною по Марковичці, можливо, що в «Пушкінськім Домі», куди Богдан Маркович передав посмертні папері своєї славної матері, є ціннійші документи, (вже хиба й тому, що ориґінали, а не копії, як у мене), але поки не появляться тамті, то й отся публікація хай робить свою службу. Є тут маловідомі в нас листи Турґенєва і Гер-

цена, друковані вже давнійше, але з похибками. Ті похибки справлено. Є листи Опанаса до Марії і її до нього, в яких малюється вдача цього замітного подружжя, світогляд, відношення до людей, літературні погляди, навіть стиль і мова. З листів Марковички із за границі, видно, як вона гарно писала українською мовою, — між тими листами, а її оповіданнями не видно ніякої ріжниці. Натомісць перо Опанаса зівсім друге. Він пише або по російськи, або мішає обі мови і на форму не звертає особливої уваги. Між матеріялами поміщено спомини про Марію Марковичебу її рідного брата Дмитра Віленського. Він жив зі своєю сестрою майже не розлучно цілих десять літ, від 8 до 18 року життя, і впевняє, що переживань цих не забув. І як раз спомини цих спільних переживань мають для нас окрему вартість, більшу ніж те, що він з наслуху передає, як приміром про їх родовід. Тут в дечому розходяться виводи його й Богдана Марковича, котрий по метрикам і иньшим урядовим паперам розсліджував це питання. Ріжниці виходять мабуть і тому, що Дмитро Віленський почував себе корінним Москалем, а Богдан Маркович Українцем.

Передрукував я також деякі голоси критиків і істориків літератури про Марковичеву і її твори, знаючи як тяжко добути тепер ці книжки й журнали, в яких були вони друковані, а при дослідах над нашою письменницею годі без них обійтися. У перве являються в отсім збірнику листи другого мужа Марковичевої, Лобача-Жученка і сина її Богдана до Василя Доманицького. В них знайде читач нові матеріяли до пізнання життя Марковичевої від її другого одруження до самої смерти, себто за останніх 36 літ.

Про той період мало що було відоме, не тільки нашій суспільности, але й історикам літератури, чого найкращим доказом студія п. В. Бойка.

На сторінці 82 своєї, дуже старано опрацьованої книжки, каже п. Бойко: «Біографічних відомостей про

життя Марії Олександровни, починаючи з повороту її з-за кордону, надзвичайно мало, майже ніяких нема.

Відомо, що в кінці 70 років вона вдруге одружилася з п. Лобачем-Жученком. Померла вона 28 липня 1907 р.» [1])

Отже ці відомости знайде уважний читач в нашій книзі, так що життя Марії Марковичевої зарисується перед ним куди повнійше, виразнійше і правдивійше, ніж доси. Правдивійше, бо я і дати провірив і чимало нових додав і старався зясувати не одно, що до тепер стояло під знаком питання. Це моя праця, але придбання і зібрання життєписних матеріялів, всіх отсих листів і споминів, які тут видруковано, належить не мені, а як вище сказано, покійному Василеві Доманицькому. Його памяти й посвячена ця книга. Я додав дещо нового в бібліографії. Тут у Німеччині поталанило мені добути німецьке видання Вовчкової «Марусі». Про нього ніде не стрічав я ніякої згадки і тому докладнійше описую цю книжку.

Листи друковані так, як я їх знайшов у відписах, задержуючи правопис, а навіть похибки, хотів я, так сказати, задержати тую атмосферу, в якій вони повстали. Суцільний правопис і справлення похибок робить книжку лекшою і приємнійшою до читання, але на мій погляд тут ходило не о приємність, а о правду.

Перевід споминів брата Марковичевої зготовив п. Ніковський, за що йому і дякую на цьому місці. Цей перевід теж видруковано так, як він його написав.

У листах, як приміром у листах п. Лобача, попадається деяке крепке слово. Гадаю, що читач простить його, бо воно вийшло з уст, які привикли величати, людину, котру другі так тяжко обиджали.

В загалі полєміка про авторство Марка Вовчка, про її вдачу й характер, про її заслуги й гріхи робить дивне враження. Полємістам не можна підсунути мотивів нищої

[1]) В. Бойко. Марко Вовчок. Історико-літературний начерк. (З біографією письменниці і покажчиком літератури). «Загальна Бібліотека» ч. 185—187. «Українська Накладня.» Київ-Ляйпціґ.

вартости. На мій погляд завинив тут Куліш, бо він перший скаламутив воду. Як звичайно так і тут, не міг запанувати над своєю гарячою вдачею («горячий Куліш»), не записав порахунків з Марковичевою в тую інтимну книгу, недоступну для стороннього ока, куди їм було властиве місце. Омелян Огоновський, дуже добрий граматик, дуже совісний робітник, але в питаннях історично-літературних мало догадливий і не досить пронизливий, повірив у слова такого авторітету, яким був Куліш, і став по його боці. Інакше не був би видрукував фатального листу Олени Пчілки. За Огоновським пішли другі і полєміка прибрала карикатурний вигляд. Родина й приятелі Опанаса, не знаючи мотивів розриву його подружніх звязків з Марією, вважали своїм обовязком боронити безталанного Опанаса, котрий скінчив так сумно, майже траґічно.

А тут не оборони треба було, а висвітлення справи.

Мовчання самої Марії Марковичевої, як я вище сказав, доливало оливи до огня, доводило противну сторону до злости. Олександра Кулішева, вірна й можна сказати ідеальна дружина свого знаменитого мужа, не могла стерпіти ні одної порошинки на його одежі. Взялася струшувати цей пил. На Марковичеву дивилася вона, як на свою суперницю не тільки в літературі, але й у життю, тоді як вони обі ще були молодими. Свої спомини писала на старости літ, після важких переживань, під враженням тої кривди, яка на її гадку діялася покійному Пантелеймонові, котрого вона прямо боготворила.

Память не дописувала, час позатирав не одно, але не затер обидженої гордости з тих часів, як вона була молодою, як стала дружиною Куліша і мріяла про славу.

Був час коли між нею, а Пантелеймоном стояла вона — Марко Вовчок.

До того не забуваймо й політичних мотивів. Марковичеву зробили Московкою, навіть «нахабною Москов-

кою», хоч вона в своїх переконаннях була Українкою[1]), українською мовою писала куди краще ніж російською і праці для української літератури, праці над українським словником не кидала до самої смерти. Не знали люди, що важка недуга, не що друге відірвала її на довший час від пера, що кілька літ пережила вона під Дамоклевим мечем смерти[2]), стала мізантропкою і не встрявала в ніяку літературну полєміку. Її ж покійний муж, Опанас, був відомим українським етнографом, потерпів за те саме, за що терпів Шевченко, зівяв як не оден буйний цвіт України. В той час, як українському громадянству довелось зазнавати не одної кривди від Москви, оборона безталанного Українця перед «нахабною Московкою», хочби ця Московка була його власною жінкою, робилася чимсь природним і зрозумілим. Під таким кутом дивлюся на лист Олени Пчілки і на вперте обстоювання деяких визначних Українців при тому, що львина пайка заслуги в написанню «Народніх Оповідань» належить покійному Опанасові.

Це одна сторона. А тепер мотиви противників. Головним оборонцем доброго імени марка Вовчка являється її другий муж Лобач-Жученко. Він боготворив Марію так як Кулішева боготворила Пантелеймона. Як вона в своїм мужу, так він у своїй дружині не хотів бачити нічого злого. Ідеалізував її і до тих, що знеславлювали її імя, чув жаль і гнів. Це й пробивається у його листах.

Але Жученко був «тоже малорос». Вважав себе Українцем, а по вкраїнськи навіть писати не вмів[3]).

Йому тяжко було добитися до слова серед нашої суспільности.

І став він його добиватися пізно, що йно по смерти «Марка Вовчка», тоді, як леґенда про її псевдонім і таке

---

[1]) Це виразно видно з листів. Українську мову називає вона »нашою мовою». Говорить «по нашому».

[2]) «Союзъ женщинъ.» Январь 1908. Нр. 1 і II. Стаття під диктатом сина Марка Вовчка, Богдана.

[3]) Гляди його листи до В. Доманицького.

друге вкорінилася досить глибоко в переконанню наших читаючих кругів.

Найтруднійше завдання припало синові Марії Марковичевої, Богданові, бо діло йшло про його батька й матір.

Тому він такий обережний у словах, тому він і не висувається наперед в цім літературнім процесі. Та всеж таки, розібравши справу і роздивившися добре в паперах, і Богдан став, також на тому, що авторкою «Оповідань» була мати, а не батько[1]).

З посторонніх і особисто не заінтересованих у процесі найважнійшу ролю відіграв Іван Франко і Василь Доманицький.

Франко тому, бо зажадав ревізії цього процесу, а Доманицький тому, що перевів цю ревізію.

Дивуватися треба, як Франко не піддався суґестії Куліша, Огоновського, Петрова й других і всупереч глибоко вкоріненим поглядам поставив своє твердження про авторство Марка Вовчка.

Це твердження Доманицький скріпив своїми совісними працями на основі нового і богатого матеріялу.

Частину цього матеріялу знайде читач у нашій книзі.

Д. В. Бойко в своїм «історико-літературнім начерку» Марко Вовчок[2]), каже: «Я вважав потрібним ще раз, в цій книжечці, що має на меті дати літературний образ Марка Вовчка, зняти це питання[3]), щоб, нарешті, покінчити з ним раз на завше і більше за нього не згадувати, принаймні в такій формі, котра лишала б хоч якийнебудь сумнів».

Гадаю, що вже й покійний Доманицький сподівався, що по його працях про авторство Марка Вовчка, ніякого сумніву більше в цьому питанню не буде. А все таки сталося інакше.

---

[1]) Відчит Богдана Марковича про «Марка Вовчка» і «Союзъ Женщинъ», як вище.

[2]) Київ 1918, сторона 4. (Передмова.)

[3]) Питання про авторство «Народніх Оповідань».

Так само, можливо, що й надія Д. Бойка передчасна, не дивлячися на те, що праця його дуже совісна й переконуюча.

Звичайно треба чимало часу і зусиль, щоб переконання, яке вкорінилося глибоко і має за собою авторітети учених, уступило місце новому.

Матеріяли до біоґрафії Марка Вовчка.

В. Бойко, автор найбільшої доси праці про Марка Вовчка[1]) каже: «На жаль, даних про життя М. О. Маркович не так багато, щоб можна було змалювати повну картину її духовного розвитку і точно означити той ідейний зміст, котрим вона завдячує гуртові своїх близьких чи знайомству з тими, чи иншими авторами. Біоґрафічні відомости дуже скупі, і не дають досить матеріялу до пізнання тих факторів, котрі керували нею в її літературній роботі. Але все ж відомі нам біоґрафічні данні проливають хоч такий-сякий світ на її життя і працю, і дають нам принаймні ті точки, од яких виходячи, можна з деякою мірою достовірности й повноти виконати наше завдання».

І дійсно біоґрафія Марії Марковичевої в його історично-літературнім начерку повна прогалин. Не тільки бракує в ній таких конечних дат як: день, місяць і місце уродження славної письменниці, але не відомо, де і як вона проживала цілі десяти ліття.

І так не видно там, як вона жила й розвивалася від уродження до одруження з Опанасом Марковичем. Відомости, котрі нам подає п. В. Бойко про її молодість обмежуються до слів: «Марія Олександровна Вилинська народилася р. 1834. Де вона народилася — невідомо. Можна припустити, що в Орлі, чи в дідовому маєтку Орловської губ. про який вона згадує в своїй «автобіоґрафії».

[1]) *Марко Вовчок*, Історико літературий начерк. «Загальна Бібліотека» ч. 185—187. — «Українська Накладня». Київ-Ляйпціг. стор. 45.

Про її життя в Орлі Н. Петров пише: «Въ юности своей она жила нѣсколько времени въ Орлѣ, кажется въ семьѣ родственниковъ своихъ Мордовцевыхъ, гдѣ у всѣхъ тогда жили сильныя малороссійскія симпатіи, доставлявшія въ свое время поводъ безпокоиться мѣстному жандармскому полковнику изъ поляковъ г. Н-му». Виховувалась Марія Олександровна — пише п. Бойко, — в Харкові, в приватному пансіоні.

Про свої дитячі роки сама Марія Олександровна дає свідоцтво, на підставі якого можна думати, що для її родини не була чужою українська мова — в ній було чути українську пісню. Р. 1857 вона писала до чоловіка: «Іще дожидай пісні ‚Маленький Соловейко‘, що мій дід навчився у козака старого десь у поході і любив її співати.» Мені здається, що ці малі відомости дають нам право припустити, що вже обставини дитинства Марії Олександровни сприяли тому, що в душі її зростала симпатія до всього українського. Поки ми не знаємо инших, більш повних даних, чи таких, котрі суперечили б цим, нема підстав утримуватися від такої догадки[1]).

Тільки всього подає нам п. Бойко, бо більше й не міг подати, не було потрібних матеріялів. Дальше він уже говорить про Опанаса Марковича і про його знайомість з Марією Олександрівною, пізніщим «Марком Вовчком».

Відомости, не тільки скупі, але й непевні. Досить вказати на те, що Марія не перебувала в ніяких Мордовцевих, як подає п. Бойко за Н. Петровим, котрий чув, що дзвонять, та не знав на якій дзвіниці.

Навіть малярський портрет, поданий за спогадами Дмитра Марковича дуже блідий і неясний. «Блондинка съ сѣрыми красивыми глазами; ровными, плавными и покойными движеніями.... я помню ее высокою[2]), съ

---

[1]) В. Бойко. «Марко Вовчок» і т. д. стр. 47.

[2]) «Замѣтки и воспоминанія объ А. Б. Марковичѣ», «Кіевская Старина», 1893 кн. IV.

большою русою косою»[1]). З такого портрету годі собі уявити велику покійницю і для нас, Українців, неможливо бльондинку (золотоволосу) малювати з русою косою, хіба, що ця коса приправлена, а не природна. Може під словом «блондинка» розумів Д. Маркович ясну краску тіла, а словом «руса коса» характеризував краску її волосся, — так тоді треба було це виразно зазначити.

Дата вінчання в життєписі В. Бойка теж непевна. «Р. 1850, чи 51 — пише він на 48 сторінці свого начерку — Опанас Васильович і Марія Олександровна одружилися». А в примітці подає. «Точна дата невідома. Відомо тільки, що це було в Орлі.» Дальше він знов характеризує Опанаса Марковича та пише про «час і міру, так би мовити, українізації Марії Олександровни, її національного усвідомлення і свідомості(?)»

Ця, так звана українізація, це також загадка нерозгадана.

Виходилоб, що національне освідомлення Марії Марковичевої завдячуємо її мужови, але ми знаємо, що він більше моралізував, а не українізував, і коли вона писала до нього, листи прегарною українською мовою, він відповідав їй доволі поганенькою московщиною. В листах своїх Марковичева називає українську мову «нашою», виходить, що вона вважала її за свою рідну і що свідома була не тільки українського походження, але й приналежности до українського народу з котрим, по словам п. Бойка, «жила вона душа в душу, розуміла його горе й страждання, любила його».

На жаль і на підставі тих матеріялів, котрі нині маємо під рукою, не можна певно сказати, чи Марія Марковичева була Українкою з роду і національну свідомість, хоч у деякій мірі, відповідну до тодішних умов так сказати, принесла з собою на світ, а всеж таки сподіємося, що і в тім питанню подамо дещо нового й певніщого, ніж відомо було досі.

[1]) Кулішева каже, що вона була середнього росту, огрядненька не по літах. (Спомини про Марка Вовчка, «Рідний Край», 1909. ч. I.).

Перші роки подружнього життя Марковичів описані в начерку п. Бойка дуже коротко. Про побут у Немирові маємо тільки декілька стрічок, а побут цей був і в життю Марковички і в її літературному розвитку незвичайно важний, бо тут вона почала писати свої знамениті «Народні Оповідання», тут зробилась «Марком Вовчком». Так само коротко розказує п. Бойко про побут у Петербурзі, хоч і на основі давних матеріялів можна було богато більше сказати.

Це мабуть тому, що автор студії про Марка Вовчка не писав окремої біографії, а подав лиш «біографічні відомости», звязуючи їх з «питанням про авторство».

Вирішити це питання, «щоб нарешті, покінчити з ним раз на завше і більше за нього не згадувати, принаймні в такій формі, котра лишала б хоч який-небудь сумнів»[1]) це й було мабуть головним наміром його праці.

Виїзд Марії Марковичевої за кордон, його причини і блищі дані про нього остаються в праці п. Бойка, як і перше, теж одним із нерозвязаних питань.

Раз каже він[2]), що Марія Маркович поїхала з Петербурга за кордон зі своїм сином Богданом, то знов, що за кордон поїхала вона з Ів. Турґеневим[3]), то врешті, що «Куліш виїхав за кордон раніше Марковичів (в квітню)»[4]). Цитує теж п. Бойко слова К. немовто «і Опанас рушив за нею (за своєю жінкою), але либонь з Берліна, чи що, вернувся, як пише д. Т. Мокрицький, свідомий, що становище його якесь-ніякове.» Це: «чи що» дуже характеристичне для п. К., бо з листів знаємо, що Марковичі ще в червні 1860 року жили разом у Дрездені і в Гайдельберзі.

Як це все звести до купи, — читач ніяк не розгадає.

І про життя в Парижі та в Римі подано дуже скупі відомости. Побут у Римі характеризує тільки оден лист

[1]) *В. Бойко,* Op. cit. стор. 4.
[2]) Op. cit. стор. 57.
[3]) Op. cit. стор. 58.
[4]) Ibidem.

Турґенева до Марковички[1]) і відомий лист Марковичевої до Тараса Шевченка[2]), котрого Шевченко вже й не прочитав.

Довше задержується п. Бойко на знайомстві Марковичевої з Герценом, хоч і до тої сторінки біографії авторки «Народніх Оповідань» маємо більше матеріялу.

За те основно розглядає п. Бойко «прикре непорозуміння» що до грошевої справи між Опанасом і Марією Марковичами, отсю турботу Турґенева, щоб Опанас не «грабив» своєї жінки. Це «непорозуміння» йому вдалося висвітлити і зробити доволі зрозумілим.

Спинившися на знайомстві Марії Марковичевої з Бакуніним та з чеським поетом Фріче[3]) біоґраф Марка Вовчка пише: «Щось більше про життя Марії Олександровни за кордоном ми не знаємо. В Парижі вона далі провадила свою літературну роботу, друкуючи свої твори в «Основі», «Вечорницях», «Меті», в російських журналах, видаючи окремими книжками»[4]).

Розповівши доволі основно про дальше життя Опанаса Марковича, пише п. Бойко: «Після смерти Опанаса Васильовича Марковича Марія Олександровна повернулася з Парижу в Росію. Точна дата її повороту не відома, А. Скабічевський каже[5]), що в середині 60 років вона оселилась в Петербурзі»[6]).

«В середині 60 років», — це добре в загальних історичних статтях, але не в життєписі визначного автора, котрий жив і творив не в таких то давних перед нами часах. Про такого автора хочеться більше й докладнійше знати.

Натомість довше застановляється д. Бойко на питанню, чому Марковичева «кинула свою прилюдну україн-

---

[1]) «Русская Мысль», 1914. № 7.
[2]) «Основа», 1861 р. кн VI.
[3]) не Фриче.
[4]) В. Бойко. «Марко Вовчок», (і т. д.) стор. 70.
[5]) «Ист. нов. руск. лит.» 1903. гл. XII. стор. 215.
[6]) Бойко. Op. cit. стор. 80.

ську літературну роботу і що примусило її перейти на працю до російської літератури?»

Отсе слово «прилюдну літературну роботу» поставив біоґраф Марковички дуже на місці, бо хто знає її життя, цей впевниться, що вона праці для своєї рідної літератури ніколи не кидала, а службу чужому письменству приймала з конечности, прямо тому, бо не було де і як українських творів друкувати, щоб добути за них гонорар на життя для себе і для сина.

При тій нагоді наведу вислів. Єфремов каже: «На першій порі вони (звязки між Марковичевою а українським громадянством) ще держались, але де-далі — інерція слабла»[1]). Цих слів «інерція слабла» — ніяк не розумію. Годі також згодитися на здогадку Доманицького, немовто корифеї російської літератури вплинули на Марковичеву в тім напрямі, що вона перестала писати по українськи[2]).

Турґенев перекладав українські оповідання на російське і нігде я не [illegible]мітив натяків на те, щоби Турґенєв, Герцен або дру[illegible] визначні російські письменники відраджували їй писати по українськи, навпаки можна догадуватися, що вони вище цінили її твори писані українською ніж російською мовою.

Згадавши ще про останню гостину Марії Марковичевой в Київі, п. Бойко пише:

«Біоґрафічних відомостей про життя Марії Олександровни, починаючи з повороту її з-за кордону, надзвичайно мало, майже ніяких нема. Відомо, що в кінці 70 років вона вдруге одружилася з п. Лобачем-Жученком.

Померла вона 28 липня 1907 р.»[3]).

Стільки про 40 літ життя нашої найславнійшої письменниці. Коли до того додати, що і про її дитячий та

[1]) «Рада», Р. 1907. ч. 211.
[2]) «Літ.-Наук.» Віет., р. 1908. кн. IV. стор. 198.
[3]) Б. Бойко. Op. cit. стор. 82.

дівочий вік, значиться від уродження та до вінчання (15 літ), теж мало що ми знали, то вийде, що в біоґафії Марії Марковичевої мали ми до тепер літ 55 майже без ніяких дат і відомостей.

Марія Марковичева жила літ 73. Коли від того числа відтягнути цих 55 майже невідомих літ, то вийде, що біоґрафію її, і то не докладну, мали ми тільки за літ 17.

Як минуло 55 літ життя авторки знаменитих «Народніх Оповідань», на це питання ніхто не вмів відповісти, і, на жаль, ніхто цим не дуже то й турбувався, бо жила-ж вона не десь на якомусь далекому й мало відомому острові, а в Європі, на Україні, або в Росії і і віднайти стежку до її порога не так то було трудно.

Дивна і прямо нерозгадана байдужність!

Може не так байдужність, як отсе сіре та брудне павутиння, котрим, по словам Франка, обвішано знамениту письменницю.

Люде рвали це павутиння, та не тому, щоб очистити образ, котрий за ним скривався, а прямо тому, що воно павутиння. Снується, рветься і летить за найлекшим подувом вітру, а часто-густо паде назад там, звідкіля його позривали. Ті павуки, що обмотали Марка Вовчка своїми нитками, нині не живуть. Можна писати про них і про їх пряжу.

Цього домагався покійний Іван Франко, до тої роботи підготовив грунт теж покійний уже Василь Доманицький.

Розгляд біографічних матеріялів.

Наша книжка хоче докинути свою цеголку; хочемо Марію Марковичеву змалювати такою, як вона була, а не такою, якою зобра жали її вороги, або байдужні до неї люде.

Такою, як була! Знаємо, що воно неможливе, бо навіть малярський портрет скриває в собі звичайно не тільки риси портретованого, але також і портретуючого.

(Безсмертним доказом Леонардова Джоконда). Знаємо також, що і ті матеріяли, на основі котрих приступаємо до праці, мають ще не малі прогалини. Їх не все можна провірити а доповнити можливо хіба здогадами, дорогою інтуіції. А всеж таки спробуємо. Коли в цілости робота не вдасться, то може хоч подробиці будучому біографові Марії Марковичевої до його праці пригодяться.

Які ж ці наші нові матеріяли?

Перше всього листування Марії й Опанаса Марковичів.

«Тут, як у дзеркалі, — каже Василь Доманицький[1]) — одбивається істота їх обох. На щастя, збереглися листи, почавши з самої знайомости їх в Орлі, в році 1850, і ці листи дуже цінні тим, що показують, чого вимагав Опанас Василевич од будучої дружини своєї і який вплив його був на молоду дівчину.» Листування це тягнеться від червня 1850 до вінчання, зимою 1851. З тої пори вони живуть разом, і ясна річ, листів до себе не пишуть. Це тріває до 1854 р. З 1854 р. маємо два листи Опанаса до Марії. Року 1857 Марія їздила в гостину до Орла і писала по українськи листи до свого мужа. Потім Марковичі живуть разом у Петербурзі, їдуть за границю, по кількох місяцях побуту за границею Опанас вертає, а Марія остається на довше і пише до нього цілу низку дуже цінних листів від 1860 до 1866 року. Ці листи теж писані по українськи.

Ці листи, крім важного біографічного матеріялу дають певну відповідь на питання, хто був автором, чи краще сказати авторкою «Народніх Оповідань».

Неупереджений читач і безпристрасний історик мусить відповісти: Марія з Виленських Марковичева.

В її листах з далекої заграниці та сама мова, що і в оповіданнях. Не поправляв же тих листів ні Опанас, ні Куліш. Вони в значній мірі рішають також питання співробітництва. Марія Марковичева пише так гарно, що

[1]) В. Доманицький. «Марк Вовчок.» Літ.-Наук. Вістник, 1908 I. стор. 52.

мови її поправляти не треба. Співробітництво обмежується до завдання чисто технічного, редакційного і коректорського. Знаємо, яку ролю грає нераз редакційний олівець, знаємо скільки праці при деяких рукописах має коректор, а всеж таки їх не вважається співавторами. І цеї коректорської заслуги ніхто не може відмовити ні Кулішеві, ні Опанасові Марковичеві. Куліш до редакційно-коректорської справи ставився все дуже поважно. Любив, щоб книжка вийшла гарною і чистою, а не розхристаною. Це він і до Шевченка пише.

В листах Марковичевої з років 1860 — 1866 криється чимало знадобів до прослідження ґенези її творів. Бачимо, що вона опрацьовує нові теми, снує пляни, повідомлює свого мужа про нові, незвісні йому праці. Тут, як на долоні видно, що вона ці твори пише самостійно і незалежно від свого мужа, Опанаса Марковича.

Листування Марії й Опанаса Марковичів було частинно відоме з праць Доманицького. В цілости являються отсі листи мабуть у перве. Правда, не з оригіналів, а з копій, але зате друкую їх вірно, оставляючи похибки правописні і питоменности язикові, одним словом так, як вони лежать переді мною. Не кажуо, що це і вся кореспонденція подружжя Марковичів. По перше — бракує нам листів Опанаса до Марії за тих 6 літ що вони листування з собою а по друге — із захованих листів Марії до, Опанаса можна догадуватися, що вона їх більше писала. Не виключена річ, що у спадщині по Марії, яка зберігається в Пушкинськім Домі у Москві, знайдуться ще нові, дуже цінні листи. Може й незабаром хтось тую спадщину по великій письменниці розгляне і подасть її до прилюдного відома, а поки що, хай отсе листування, яке маємо під рукою, робить свою службу.

Брат Марії Марковичевої, Дмитро Виленський, пише у своїх споминах:

«По отъѣздѣ сестры, Афанасій Васильевичъ поступилъ на службу по акцизу, надзирателемъ акц. (изныхъ) сборовъ, сначала въ Самару, а потомъ въ

Новгородъ-Сѣверскъ. Съ сестрой онъ переписывался. Переписки этой я никогда не видалъ, но могу увѣрить, что при жизни моей съ нимъ, они всегда разговаривали по русски: сестра его называла Афанасіемъ, а онъ ее Маничкой, и я почти увѣренъ, что приведенныя въ воспоминаніяхъ Доманицкаго ея письма къ Афанасію, пересказаны, такъ сказать, своими словами, съ сохраненіемъ смысла, а не текста»[1]).

Вважаю потрібним справити слова Д. В. Що Опанас і Марія, за час десятилітнього перебування в них брата Марії, Дмитра Виленського, могли балакати з собою по російськи, цього годі оспорювати. Опанас дійсно писав переважно російською, або мішаною мовою листи до своєї жінки. Але що вона до нього писала по українськи, це факт не оспоримий. Покійний Василь Доманицький протягом цілої своєї літературно-наукової діяльности дав стільки доказів солідности і правдомовности і заслужив собі на таку достовірність, що всякий підзор в підробленню матеріялів, в недомовлюванню, або затаюванню відомих фактів, а тим самим в перекладуванню російського тексту на українське і подаванню перекладу за оригінал, треба згори і то як найбільше рішучо виключити. Знаю з його власних уст, що копії листів Марії Марковичевої були вірні і ним самим провірені. Це одно. А друге. Василь Доманицький був добрим знавцем української мови, але його стиль, (переважно журналістичний і науковий) і мистецька літературна мова Марії Марковичевої так далекі від себе, що не треба бути дуже великим знавцем цього діла, щоби сказати, що Доманицькому не можливо було підробити мову Марка Вовчка. І не тільки він, але ніхто другий не годен був писати так, як писав Марко Вовчок. Недаром же казав Куліш, що «Марко Вовчок випив весь сок і запах із цвітів української мови» і не даром радив Шевченко Турґеневу читати «Народні

[1]) *Марко Вовчокъ.* Воспоминанія Димитрія Вилинскаго (в цій самій книзі, стор. 208 — 221. Цитовані слова на стор. 219 і 220).

Оповідання» Марка Вовчка, бо він найкраще знає українську мову.

Брат Марії Марковичевої, Дмитро Віленський, почував себе Москалем і з його споминів видно, що він і свою сестру Марію, рад був представити як Московку, вправді не «нахабну», а все ж таки Московку. Що вона писала прегарні оповідання українською мовою, це на його думку окреме, чисто літературне питання, але як людина, вона осталася Росіянкою.

Сподіюся, що недалека будучність дасть нам спромогу побачити листи Марії Марковичевої в оригіналах. Її власноручний почерк і оригінальний папір[1]), може навіть і куверти з датою, згідною з датованням листу, розсіють до решти всякий сумнів.

Коли ми при споминах Дмитра Віленського, то розкажемо про них, як теж про новий і дуже важний матеріял. Ці спомини писані власноручно п. Дмитром Віленським почерком дуже не читким (Їх відчитано при помочі д. Ніковського, котрий зладив вірний переклад цих споминів на українську мову)[2]).

Дмитро Віленський це був рідний брат Марії з Віленських Марковичевої. Вона мала двох братів, Валеріяна і Дмитра, а коли мати віддалася вдруге, то від другого батька була ще й сестра Віра. Другий батько був картяр і гуляка. Протратив маєток і пропав без вісти. Прийшлося дітей роздати по родині. Коли Марія віддалася за Опанаса, забрала брата Дмитра до себе. Йому було тоді літ 8. Десять літ, себто до 18 року життя, перебув він у сестри і шваґра. Потім Марія поїхала за кордон і з братом стрілася, що лиш 1877 року в Петербурзі.

За час від 1858 до 1868 року дістав Дмитро Віленський тільки оден лист від своєї сестри Марії, в котрім

---

[1]) Марія Марковичева уживала до писання гарного паперу. В Парижі писала на гладкім, тонкім папері, 13 і 22 сант. з витисненим знаком: чотирокутний щит, на нім корона і під короною: PARIS.

[2]) Гляди ця сама книжка: Марко Вовчок. (Спогади.)

вона доносила йому про смерть свого первого брата, Пісарева, який втопився в морі на її очах.

Свого шваґра, Опанаса Марковича, відвідував він 1864 року, коли Опанас був в Новгороді-Сіверському акцизним надзирателем.

Як бачимо д. Дмитро Віленський, автор «Спогадів» про Марка Вовчка, себто про свою сестру Марію, жив з нею, як брат з сестрою літ 18. Потім вони розїхалися по світі і тільки оден раз стрінулись ще, а саме 1877 року в Петербурзі і то — припадково.

І не тільки не видалися, але й не писали до себе. За десять літ мав Дмитро від Марії одного листа, а чи пізнійше писала вона, він не згадує, але зі «Спогадів» виходить, що ні.

Що вони не видалися за час перебування Марії поза границями Росії, це й не дивно. Але дивно, що брат і сестра не шукали побачення з собою, коли жили в краю і не так то далеко від себе.

Тут можна всякої всячини догадуватися. Мені здається, що головна причина, яка їх відчужила від себе, то було те, що брат вважав себе Москалем, а сестра Українкою. «Марія Олександровна, через подружжя стала Українкою, але родом вона Великоросіянка і народилася вона в сімї потомственних дворян»[1]). Це автор «Спогадів» вважає потрібним зазначити на самому вступі.

Друге, що їх могло віддалювати від себе – це подружне життя Опанаса й Марії Марковичів.

Дмитро Віленський, як видно з його спогадів, аристократ. Він дорожить родинними традиціями. Скрізь підчеркує своє дворянське походження. Від нього ми й довідалися, що бабка його й Марії була з князів Радивилів. Його мусіло боліти, що Марія не жила з чоловіком і що чоловік служив при акцизі. (Може він тому і їздив 1864 року до Опанаса, щоб спробувати погодити їх з собою. Та видно не виходило нічого.)

---

[1]) Наша книжка, стор. 221.

«Він (Опанас), зійшовся тоді з українською артисткою — аматоркою, З-ою, жінкою заміжною, з якою зжився близько.» Це дуже важний причинок до питання, чому Марія Марковичева розійшлася зі своїм чоловіком, та про це поговоримо пізніще. Тепер ми вертаємо до розгляду «Споминів» Дмитра Віленського, як біографічного матеріялу. З них видно, що Дмитро В. і Марія Марковичева не жили, (крім вище згаданих 10 літ) в сердечних відносинах, як на брата й сестру пристало. Але про якесь ворогування між ними й мови нема.

Може й тому Дмитро Віленський пише спокійно, навіть дещо зимно, але гадати треба, тим самим і обєктивно. Він рішучо обстоює при тім, що авторкою «Народних Оповідань» була його сестра, та не дивлячись на те, яку їй кривду робили ті що оспорювали її авторство в користь Опанаса, він свого шраґра не кривдить. Згадує про нього, як про людину дуже добру, але непрактичну і не без гріха. Тут п. Дмитро Віленський дуже відбігає від тих, що обороняючи Опанаса, тяжко кривдили Марію.

Дмитро Віленський писав свої «Спогади», коли йому було літ 67, отже з доволі далекої перспективи. Але з написаного видно, що в його добра память і що він не одну дрібницю затямив. Чому ж би тоді й оспорювати важнійші речі?

До свого завдання він ставиться критично. Виразно каже, що «багато дечого могло перелетіти попри його увагу, а саме таке, що не цікавило його, як малолітка, але згодом, в юнацькі роки, він жив зовсім свідомо». «В замітки мої — каже він дальше — може попасти яка непослідовність, бо пишу їх, не опрацювавши як слід, прямо на чисто, за те в них ніхто неправди не знайде, ані кривого суду: рідни ріднею, а правда правдою». Ці слова відносяться мабуть до питання про авторство «Народних Оповідань». В цьому питанню п. Дмитро Віленський вважав себе одним із клясичних свідків на суді історії, ставав між сестрою і шваґром, отже й заявляє: сестра сестрою, а правда — правдою.

І нема нам причини оспорювати цього, що він помітив і передав нам про свою сестру, згадуючи її від дитини до 18 року життя. Це для нас найціннійший матеріял у його «Спогадах». Він додає чимало ліній і красок до фізичного й психічного портрету «Марка Вовчка», характеризує її вдачу, її відношення до родини й чужих, стверджує її вроджений — одідичений літературно — мистецький хист і т. д.

За те критично треба ставитися до родоводу Марка Вовчка. Тут він розходиться з сестрою. Він виводить свій рід з корінних Москалів, у неї нахил до того, що вона походить «із західних губерній», що в її родині українська мова була своєю, і не тільки мова, але й пісня, у неї свідомість укзаїнська, з деякими симпатіями до Поляків, особливо до польської літератури. (Ця симпатія походить не тільки з доброго знання польської мови і не тільки зі знайомства з Поляками, особливо в Немирові, але мабуть також з того, що вона вважала свою бабку, княжну Радивилівну Полькою).

Що ці симпатії були в Марка Вовчка, це видно також і з листів Турґенєва до Марковичевої, хоч би з цього жартобливого: «Jak bozie kocham».

Так само критично треба поставитись до полемічних натяків Дмитра Віленського, звернених в сторону покійного Доманицького. «Недавно — пише Дмитро Віленський, — в одному з українських журналів, у «Вістнику» довелося мені прочитати статтю ц. Доманицького про мою покійну сестру. В цій статті є багато правди, але попадаються й неточности, і багато дечого, тому маю собі за обовязок сказати все, що відоме мені про сестру; а відоме мені більше, як кому иншому».

Отже, коли й попадаються в згаданій і в другій статті Доманицького «неточности» про Марію Марковичеву, і коли там дещо недоговорено, то хіба тому, що п. Доманицький не мав матеріялів, щоби ж він щось свідомо затаював, себто недоговорював, це рішучо виключене, це треба так само відкинути і як і здогад п. Віленського,

немовто п. Доманицький переклав листи Марка Вовчка і переклади подавав за оригінали. П. Віленський не знав Доманицького ні як чоловіка, ні як письменника, не знав, що його віродостойність стоїть вище всякого, хоч би найменьшого сумніву і тому мимохіть зробив йому кривду у своїх «Спогадах».

Що до імени «Вилинскій», то тут і нині ще можна бути ріжної гадки. Марію Марковичеву, писали — Вілінська, Велинська, Вилинська, тощо. Для мене найважнійше, що вона свій рід виводила з західних ґуберній і що її син, Богдан, шукаючи по метриках, дійшов до того, що вони писалися «Віленські» (розуміється без нашого теперішнього «ь»)[1]). Так я і пишу їх рід у своїй праці, вставляючи тільки це «ь».

Стільки про «Спогади» Дмитра Віленського.

Вважаю їх матеріялом цінним і важним, по перше тому, бо походять зпід пера рідного брата авторки, по друге тому, що Дмитро Віленський жив з сестрою мало що не 18 літ, а по третє тому, бо сам він зазначує, що в його споминах нема слова неправди. В тому ми не маємо права сумніватися. Можуть бути похибки, але похибка, а свідома неправда це не одно. Похибки можна справити, порівнуючи сумнівні місця з иньшими джерелами, що ми і стараємося робити.

Дальшим новим матеріялом являється лист Богдана Марковича до Василя Доманицького.

Писаний він під свіжим вражінням тої кривди, яку зроблено його матері, відмовляючи її повного авторського права та зневажаючи всілякими наклепами її добру память. Як знаємо Богдан Маркович виріс під рукою і під проводом матері. Весь час був з нею за границею краю. Як вернув до Петербурга, то дальше перебував біля неї і під її проввдом образувався. З Петербурга

---

[1]) В біографічнім очерку «Марко Вовчокъ», друкованім в Петрбурзі, рік 1908, № 1 і 2, а написанім зі слів, так сказати під диктат Богдана Марковича є: Марія Александровна Виленская. Це «и» Виленская відповідає нашому «і», Віленська.

вислала була його мати до тяжко хорого батька, 1867 року. Він доїхав до Орла, до своєї тітки Мордовіної, тая задержала його, мабуть не найшла для нього надійного товариша подорожі на Україну і Богдан так і не доїхав до батька.

Що дальше було з Богданом не знаємо: вчивсь, був арештований за політично-революційну діяльність, сидів у тюрмі, вийшов з неї і остався під поліційним доглядом, мати журилася ним, та журба мабуть і причинилася не мало до її серцевої недуги, а потім працював як журналіст і редактор. Року 1893 Марковичева стрінулась зі своїм сином в Саратові і вперве після довгої розлуки замешкала з ним в одному місті.

Син-одинак щире любив свою матір, котра його виховала і пильно дбала, щоби він виріс на чоловіка умного й чесного та на свідомого, доброго Українця. Її бажання не зівсім здійснилися, бо Богдан, хоч був свідомим Українцем[1]), та діяльної участи в українському життю не брав і писав по російски.

Стільки про автора листу.

В тім листі на нього паде важке завдання — ставати свідком в ділі між мамою а батьком. Тому цей лист такий ляпідарний, тому він може й не хоче більше писати.

Та всеж таки він рішучо стоїть на тому, що авторство «Народних Оповідань» належить його матері, а не батькові.

«Это не только главное, — но единственное серьезное обвиненіе, — каже він. — Остальное — чепуха».

І те, що його мати виїхала з Турґенєвим за границю і те, що в Петербурзі покинула свою служницю Мотрю, і що брала гроші в Макарова й Лазаревського і що Шевченко втратив поважання до Марка Вовчка, — все це він вважає неправдою, прямо негідними сплетнями. Як безпідставно ті сплетні йшли, щоб зневажати його матір, для сього доказом наклеп, немов то він, Богдан, розносив

---

[1]) Білозерського він називає ренеґатом-обруспителем.

у Парижі ґазети. «При всей бѣдности М. В. въ Парижѣ. она меня баловала, какъ могла и въ ужасъ пришла бы, если бы предложили пользоваться моею рабочею силою.» Це короткий зміст листу Богдана Марковича до Василя Доманицького.

Не дає він нам нових фактів, але скріпляє вістки з иньших рук і є доказом великого пієтизму сина до покійної матери. Цей пієтизм був би немислимий, колиб синові відомі були якісь дійсно темні місця на її життю. Писав же цей лист Богдан Маркович не молодим хлопцем, а 56 літним мущиною, котрий прослідкував життя своєї покійної матери.

Це видно між иншим зі статті в місячнику «Союзъ женщинъ»[1]), який виходив під редакцією М. А. Чехової і був посвячений питанням, звязаним з боротьбою за рівноуправнення жінок.

Тут поміщена стаття, а властиво біоґрафічний нарис «Марко Вовчок».

В примітці від редакції сказано: «Настоящій очеркъ составленъ со словъ сына покойной писательницы Богдана Афанасьевича Марковича, любезно согласившагося на просьбу одного изъ сотрудниковъ нашего журнала разсказать о жизни своей матери».

В цій статті стрічаємо багато дечого невідомого про життя і про літературну діяльність Марка Вовчка, від діточих літ аж до самої смерти. І про походження і про побут у Немирові і про виїзд за границю і про друге подружжя Марії Марковичевої розказує ця стаття словами короткими і рішучими.

Це дальше наше біографічне джерело, настільки нове, бо ніхто ним не хіснувався. Колиб воно було відоме п. Бойкові, не писав би був, що «біоґрафичних відомостей, починаючи з повороту її (Марії М.) з-за кордону, надзвичайно мало. майже ніяких нема»[2]).

---

[1]) 1908. С. Петербургъ. Январь-Февраль.
[2]) *В. Бойко.* Марко Вовчок, 1 т. д. стор. 82.

Дуже цінними, новими матеріялами до біоґрафії Марка Вовчка вважаємо листи Михайла Лобача-Жученка до Василя Доманицького.

Автор цих листів, це другий муж Марії Олександровни М. Лобач-Жученко. Він прожив з нею у подружжю літ 36 і був майже невідступним свідком її літературної праці.

Познайомилися мабуть ще давнійше, може тоді, як Марковичева у перве приїхала з Опанасом до Петербурга.

Кулішева у своїх «Споминах»[1]. каже, що у Вовчка «розвелось багато знайомих і прихильників. Михайло Лазаревський, Макарів, Василь Білозерський, Куліш та якийсь моряк, забула як на призвище». Лобач був моряком, так тоді, чи не про його ймова, бо натяку на якогось другого не стрічаємо?

Оженився він з удовою по Опанасі 1871 року, як пішов у відставку, мав з нею сина, діждався внуків і в своїм власнім невеличкім маєтку на Кавказі, в Терській области, в Нальчику, після довгої службової мандрівки доживав віку.

Там і померла Марія Марковичева Лобач-Жученко,

В листах Михайла Лобача-Жученка, писаних по смерти Марка Вовчка до В. Доманицького знаходимо матеріяли до отсих 36 літ життя Марка Вовчка, себто від її другого вінчання аж до смерти.

Тих листів маємо 11. У всіх тільки й мови що про покійницю[2]). І тут, як у листі Богдана, на першім пляні справа авторства. Лобач дуже дбає о добре імя своєї дружини. З обуренням відпирає всі сплетні і наклепи на неї. Це обурення приймає ноераз дуже різкі форми. Лобач не числиться зі словами. Прямо зневажає ворогів своєї покійної жінки, котру вважає людиною прямо ідеальною. Знав її від молодих літ і знав літ найменьше

---

[1]) Спомини про Марка Вовчка, «Рідний Край», Київ», 1909, ч. 1.

[2]) Лобач інтересується теж і здоровлям Доманицького, — це річ зрозуміла, бо Доманицький заслужився для памяти Марка Вовчка.

сорок, — мав час пізнати. Колиб Марія справді була такою якою малювали її ворожі пера, був би Лобач не почував за собою моральної підстави боронити її так завзято. З того як він дбає про її Могилу, як будує хрест, садить цвіти, фотоґрафує, як турбується тим щоби не забули цеї могили, як хоче в Нальчику утворити кольонію для письменників і в тій цілі провадить переговори з «Просвітою», з того всього видно, що він дійсно з великим і щирим пієтизмом відносився до неї. За життя був не тільки мужем-товаришем, але й співробітником-помічником в її працях.

Переписував навіть рукописи її і турбувався її літературним ділом.

Найважнійший з тих листів перший з черги, бо в нім подає М. Лобач дати й відомости про життя Марка Вовчка від 1870 до 1907 року, як раз із цього періоду, про котрий ми майже нічого до тепер не знали.

Лист лікаря Д-ра Сорочинського про недугу і смерть Марка Вовчка замикає ці звістки.

Листи Марковичевого товариша Дорошенка, дальше Макарова, Станкевича, Куліша, Мокрицького, Лашнюкова, Єшевського і Шевченка та доволі велика кореспонденція Турґенєва і Герцена не тільки додають чимало матеріялів до біоґрафії Марка Вовчка, але й характеризують відношення тих людей до нашої письменниці і впроваджують нас в атмосферу, серед котрої вона жила. Для характеристики наведу виїмки двох листів Турґенєва до Анненкова[1]).

Турґенєв пише 3 червня 1860 року з Парижа:

«Здѣсь появился Боткинъ. Толстой и Крузе здѣсь; здѣсь такожъ и Марко Вовчокъ. Это прекрасное, умное, честное и поэтическое существо — но зараженное страстью къ самоистребленію: просто такъ себя обрабатываетъ, что клочья летятъ! Она также намѣрена

[1]) Шесть лѣтъ переписки съ И. С. Тургеніевимъ. («Вѣстникъ Европы.») 1885. IУ. стор. 467—468.

быть въ августѣ на Уайтѣ. Наша колегія будетъ такъ велика, что прямо не худо бы подумать, не завоевать ли кстати этотъ островъ?»

А пізнійше:

«Марія Александровна все здѣсь и живетъ и мила по прежнему; но что тратитъ эта женщина сидя на сухомъ хлѣбѣ, въ одномъ платьѣ, безъ башмаковъ, — это невѣроятно».

Це пише Турґенев, великий знавець жіночої душі «Прекрасное, умное, честное и поэтическое существо,» — ось його характеристика нашої письменниці. Якже тоді виглядають слова: «нахабна Московка»? —

На такім матеріялі будуємо біоґрафію Марка Вовчка... Та знаємо ще одно джерело, а саме її твори. В творах кождого письменника є він сам. Творів від автора відділити трудно. Певно, що в героїнях «Народніх Оповідань» є чимало з самої Марковичевої. Згадаю тільки про «Сестру». Вона на ласці в брата. Марковичева знала з власного життя, що таке бути на ласці родини. Звідси й той чудовий психольоґічний аналіз «Сестри». Я певний, що колиб уважно перейти всі оповідання Марка Вовчка, то можнаб назбирати чимало рисів і красок, коли не до самого її портрету так до тла (до фону), на якім він перед нами зарисовується.

Та це вже окреме завдання, яке вимагатиме чимало часу і праці.

Моїм завданнєм є розказати про життя Марка Вовчка і дати начерк її літературного портрету. Рисую контур; викічений малюнок це діло будучности.

МАРКО ВОВЧОК.

(Біографічний нарис.)

Марія Олександрівна Віленська, пізнійша знаменита письменниця, Марко Вовчок, прийшла на світ 10 грудня 1834 року в маєтку свого батька Александра, близько села Казакова, в Єлецькому повіті, Орловської губернії[1]). Марію Віленську (Марка Вовчка), вважали Московкою, навіть «нахабною московкою» чи там «кацапкою, і цей погляд був одною з причин питання про авторство «Народніх Оповідань», яке в свою пору наробило чимало непотрібного шуму.

Тим то й треба ближче розглянути її родовід.

Брат Марії Олександрівни, Дмитро Віленський, у своїх «Воспоминаніях»[2]), каже: «что касается нашего отца, то онъ былъ великороссъ, уроженецъ г. Ярославля, и я слышалъ будто отецъ его (т. е. нашъ дѣдъ) назывался просто Вилинъ, но поступивши на службу въ синодъ, прибавилъ, вѣроятно для благозвучія — «скій», и сталъ именоваться Вилинскимъ».

Вже слова: «я слышалъ будто», вказують на те, що Дмитро Віленський не знав свого родоводу по документам, тільки говорив про нього з наслуху. Тим більшу вагу має те, що про своє походження написала сама Марія Олександрівна.

---

[1]) Гляди: Марко Вовчокъ. (Марія Александровна Марковичъ) Біографическій очеркъ. «Союзъ женщинъ», С. Петербургъ, январь, 1908. Стаття написана під диктатом («со словъ») сина письменниці Богдана Марковича. Тую дату подав він таком також у рефераті, виголошенім дня 1 лютого 1908 в «Українськім клюбі» в Петербурзі. Богдан Маркович зладив по джерелам життепис своєї матері і мав він вийти в світ «через кілька місяців» після реферату; (гляди: «Рада», 1 февраля 1908). Чи появилася ця стаття не знаю, але цитовану вище статтю в «Союзі женщин» уважаю наче її екстрактом і беру за підставу доси невідомих нам даних.

[2]) Наша книжка, себто «Твори Марка Вовчка», том I. стор. 208 і дальші.

В якійсь ґазеті передруковано її біоґрафію із слівника Брокгавза і вона на маргінесах поробила замітки й поправки. Там читаємо: «Дѣдъ по матери — уроженецъ, кажется, Московской губерніи; поселился въ своемъ имѣніи въ Орловской губерніи. Бабка по матери — Полька-Литвинка. Отецъ — уроженецъ западныхъ губерній».

Цей висказ скріпив пізнійше її син, Богдан, який провіривши родові документи у своїм викладі в «Українськім клюбі» в Петербурзі, дня 1 лютого 1908 р. сказав: «Родина Віленських була скоріше польсько-українська, ніж польсько-великоруська»[1]).

На тім приходиться і стояти, а саме, що Марія Олександрівна, походила по батькові із західно-українського роду, котрий, як не оден з цих родів мав у своїх жилах дещо польської крови.

Батько Марії, капітан Симбірського, ґренадірського полку, брав участь в поборюванню польського, так званого листопадового повстання (1831 р.), а потім жив у своїм маєтку[2]) коло села Казакова в Орловській ґубернії.

Оженився з 14 літною Параскевією Даніловною, донькою Петра Данілова.

Це була мати Марка Вовчка.

І по матери наша письменниця не була чистою Московкою, бо бабка її походила зі славного литовсько-білоруського роду князів Радивилів (Радзівілів).

Дід Марка Вовчка по матері, Петро Гаврилович Данілов, «столбовий дворянин», був теж військовим, стояв зі своїм полком в Польщі, познайомився з княжкною Радивилівною і оженився з нею.

Це була бабка (по матері) Марка Вовчка.

Тітка Марка Вовчка (мамина сестра), Варвара Данилова, віддалася за капітана Пісарева і мала сина Дмитра,

---

[1]) «Рада», 1. февраля 1908 р. Тут треба зазначити, що І. Франко вже перед тим догадувався, що Марія Марковичева походила не з московської а «з української, чи може з польської сімї».

[2]) Маєток цей звався Екатерининское. (Восп. Д. Віл. як вище, стор. 210).

славного письменника і критика російського, котрий, значиться був первим братом нашої славної письменниці.

Батьки Марка Вовчка і батьки Дмитра Пісарева жили в сусідстві. Перші близь Казакова, другі на Варґлі. Обі родини бували в себе, і Марко Вовчок перебувала нераз у своєї тітки Пісаревої. Її первий брат, Митя Пісарев, був молодший від неї на літ шість[1]).

Мати Пісарева була всесторонно образована, знала кілька язиків, не виключаючи й анґлійського. Митя Пісарев на пятому році життя говорив і читав трьома мовами[2]). Дмитро Віленський пише у своїх «Воспоминаніяхъ», що Варвара Пісарева сама вчила свого сина і що він здав вступний іспит на університет «блистательно». Це мабуть не згідне з правдою, бо Енгельгардт пише, що в грудні 1851 року Митю відвезли до Петербурга, де він поступив до третьої, тоді одинокої тамошньої клясичної ґімназії, в котрій був першим учнем. Значиться, мати підготовила його до ґімназії, але підготовила так добре, що він скінчив ґімназію з медалею і на другім році фільозофії провадив бібліоґрафічний відділ в журналі Кремніна «Разсвѣть».

Рідний брат Варвари Пісаревої, Андрій Данілов, (дядько Миті Пісарева й Марії Віленської, Марка Вовчка), був по словам Дмитра Віленського образованим чоловіком, працював літературно і писав «недурные стихи».

Мати Марії Олександрівни (Марка Вовчка) так, як і мати Миті Пісарева, була образована, знала чужі мови, грала на роялі і старано виховувала своїх дітей. Розговірною мовою між нею і дітьми була мова французька і дітям приходилось французькими фразами випрошувати прощення руському чоловікови за якусь там провину.

---

[1]) Дмитро Іванович *Пісарев* родився 1841 року на границі Орловської і Вороніжської ґубернії (*Николай Энгельгардт*». Исторія Русской Литературы XIX столѣтія, томъ второй», 1880—1900. С. Петербургъ, 1903, ст. 173).

[2]) Енгельгардт. Op. cit. 173.

Як бачимо і мати Марії Олександрівни і її тітка, Пісарева у котрої Марія часто-густо перебувала від малої дитини, вміли чужі мови і пильно дбали, щоби їх діти говорили нею. Не диво, що пізнійша наша славна письменниця, Марко Вовчок, так легко вчилася чужих язиків і так гарно ними писала.

Про її діточі літа не багато знаємо.

Батько, військовий, мабуть не дуже то й піклувався дітьми. Зате мати мала велике слово. Була це жінка, по словам Дмитра Віленського («Воспоминанія») лагідна, любяча і дуже добра. Її кріпаки дуже любили.

І в Віленських і в Пісаревих життя йшло, як Енгельгардт пише, ладом патріярхальним, значиться так, як здавна водилося в родинах заможніх дідичів. У Віленських була старенька няня Катюшка, пасічник Прохор, форрейтор Максим, були коні й хорти, Марія Олександрівна мала свою улюблену ялинку. Вона від малої дитини визначувалася бистрим умом і великою цікавістю. Була здорова й гарна. Збиралася просто, чесалася без викрутасів, гладко, або коси в вінок. Змалку тягнуло її до науки. І змалку була дуже милосердна. Стара кухарка Катерина розказувала, що бувало як хто що розібє, чашку, карафку, миску, то зараз біжить до неї і вона завсіди брала вину на себе, казала, що це вона збила. «Памятаю, — пише Дмитро Віленський у своїх «Споминах», — мати оповідала мені, що за чотири роки Маша натовкла стільки посуди, що на цілу посудну крамницю вистарчилоб».

Марія мала двох братів, Валеріяна і Дмитра, автора «Споминів». Найстарший з них був Валеріян, потім ішла Марія, на рік молодша від нього, а наймолодший був Дмитро[1]), на сім літ молодший від Марії.

Марія Олександрівна була дитиною, як помер її отець. Її було не більше 10 літ, коли мати вийшла

[1]) По смерти батька, як мати вдруге вийшла заміж за свого двоюрідного брата, Дмітрієва, рідня збільшилася ще одною, наймолодшою сестричкою, Вірочкою.

вдруге замуж за свого двоюрідного брата Дмітрієва. Це був чоловік розбещений і грубий, гуляка і картяр, гнобив він селян до тої міри, що раз хотів його вбити кріпак Михайло, кравець. Впившися трівожив усіх, весь двір ходором ходив. Мати Марії побачила, що діти нічого доброго від такого вітчима не навчаться і старших, себ то Валеріяна і Марію дала з хати. Валеріяна взяв дядько Данілов, а Марію тітка Катерина Мордовіна[1]), що жила в Орлі. Лишила при собі молодшого сина Дмитра і маленьку доньку від другого мужа, Віру. Хоч Валеріян і Марія пішли не на чужі люди, а до своїх, то все таки розлука дітей з доброю і безталанною мамою була-родинною траґедією. Важко було молоденькій Марії розставатися з мамою, і з братами, важко було кидати родинне гніздо, з котрим зрослася тими незримими корінцями, якими зростається кождий з нас зі своєю батьківською хатою, з городом, садом, селом і полями. Треба було привикати до нового місця і до других людей, котрі дивилися певно на неї, як на «панночку на ласці родини.»

Як бачимо діточі літа нашої славної письменниці, не були заквітчані рожами. Зарання прийшлося їй пізнати, що таке горе, що розлука, що руїна родинного щастя. Молодою дівчинкою побачила вона на свої власні очі, яке то горе недібрана пара, яке нещастя, коли муж, замість стати опікуном сиріт, марнує їх маєток та зводить усьо нанінащо.

Мабуть тому й пише до неї геть пізніще Опанас Маркович: «Я поздравляю тебя съ довольной жизнью послѣ вѣчныхъ сценъ своихъ и чужихъ неудовольствій, которыми судьба загоняла тебя съ дѣтства»[2]).

Мабуть тут і треба шукати причини, що Марія, хоч гарна, талановита, здорова і цікава, була мовчазлива і здержлива від людей.

---

[1]) Не — Мордовцева, як хибно подав Петров, а за ним повторювали й другі.

[2]) Лист з 1850 року.

Горда від природи не вміла й не хотіла з другими ділитися своїм горем, ховала його для себе, переживала від молодих літ тиху драму. Алеж ці переживання, це власне горе, виробили в ній спочуття для недолі ближнього, яким пронизані її пізніщі літературні твори. Горе її героїнь і героїв це не літературний сентімент розніженої аристократки, котра «бавиться в літературу», а щире відчуття недолі покривджених людей. Марко Вовчок розуміла траґедію своєї «Сестри», котра перебуває на ласці в брата і в братової, бо сама вона перебувала на ласці родини, розуміє кривду кріпаків і кріпачок у своїх «Народніх Оповіданнях», бо сама мала недоброго вітчима, котрий погано й жорстоко поводився зі своїми людьми, і сама вона мабуть зазнала від нього не одної зневаги, коли врешті мусіла кинути рідну маму й рідне гніздо. І поки цей вітчим не пропав, прогайнувавши весь маєток своєї жінки і її дітей, вона до рідного села не навідувалася. Мабуть зустріч з вітчимом була прямо неможлива.

Тітки, Мордовіна й Пісарева, віддали її на науку в Харків, до приватного пансіону, а не до інституту, як до тепер читали ми в біоґрафіях Марка Вовчка. Цю похибку справила вона сама на марґінесах тієї часописі, де була передрукована її життєпись з лексикону Брокгавза. («Никогда въ институтѣ не была».)

В пансіоні в Харкові вчилася не довго. Мабуть не більше як чотири роки. В одинайцятім році відвезли її, а в 15 році життя вона вже перебувала в своєї тітки в Орлі, де й пізнала свого будучого мужа, Опанаса Марковича.

Побут у Харкові ближче нам не відомий. Але не забуваймо, що був це тоді город новий і не великий, що здебільшого люди зналися і що визначнійші Харківці мусіли бути відомі також в тому пансіонаті, де вчилася Марія Віленська.

Харків був, після Полтави, другим огнищем умового українського життя. Тамошний університет був засно-

ваний (1805 року) заходами українського патріота Василя Каразина. Старанням деяких професорів став там виходити (з 1816 року) «Украинскій Вѣстникъ», між університетською молодіжею розбудилася цікавість до місцевої історично-поетичної старовини. Наш славний письменник Григорій Квітка-Основяненко, був директором театру в Харкові, пильно займався інститутом для освіти дворянських дівчат, — його вибрали врешті маршалком Харківського дворянства. В харківськім театрі грав великий і славний артист Щепкін. Як раз тоді, коли Марко Вовчок вчилася в Харківськім пансіоні ректором університету (від р. 1841 — до р. 1849) був український поет Петро Артемовський-Гулак.

Тут працювали Метлинський, Срезневський і Костомарів, тут вчився, а потім служив у міській думі знаменитий лірик Яків Щоголів. Тут появилася друком не одна українська книжка.

Годі уявити собі, щоб в інтелігентних кругах, а тим більше в науковім пансіоні не цікавилися такими людьми як Артемовський, Метлинський, Костомарів, Щоголів і другі, щоб не знали їх життя і творів, щоб не розуміли, що це Українці, що вони працюють для добра обновленої української літератури.

Марія Віленська знала українську мову від дитини, (в листах своїх пише, що її дід любив співати українських пісень) і я певний, що вона в Харкові ближче познайомилася з українською літературною мовою і що вже тут почався процес її українського освідомлення, котрий пізніще, в Немирові, завершиться її працею на українському літературному полі.

Про шкільну науку Марії Віленської, включаючи туди й освіту в харківському пансіоні пише її син, Богдан.

«Виховали Марію Олександрівну по нашим часам дуже убого, а по тодішньому може й гарно: до шіснацяти років вона уміла чудово грать на клавесінах, мило

щебетати по французьки і танцювать модні танці. Більше тоді і не вимагав ніхто од гарної поміщицької дочки. Арифметику покійна вчила тільки до «дѣленія». І потім все життя ніяк не могла справитись з четвертим арифметичним «дѣйствіемъ». Найтрудніщі соціяльні, літературні завдання далеко миліші були її серцю в житті, ніж сама проста задачка на «дѣленіе»[1]).

Тут Богдан Маркович розходиться в дечім зі своїм дядьком Дмитром Віленським, котрий у споминах каже, що музика зівсім не вдавалася його сестрі і що навіть така знаменитість, як пяніст Розов, у котрого вона вчилася грати на фортепяні, надармо витратив час, і Марія, одружившися з Опанасом цілком закинула музику.

Нам здається, що тут правда таки по стороні сина, а не брата. Коли Марія Олександрівна й закинула фортепян, так це тому, що не було грошей, щоб купити дорогий струмент, але музику вона все дуже любила, гарно співала і піклувалася виданням народніх пісень. Мала знамениту музичну память, чого доказом тих 200 народніх пісень, котрі вона з памяти співала до запису в ноти.

Коли Богдан Маркович каже, що його мати вміла «чудово грати на клавесінах», то мабуть він цього з воздуха не схопив, мабуть йому нераз доводилося чуть, як вона грала, натомість Дмитро Віленський проживав у сестри як раз тоді, коли вона жила вбого, часом навіть у скрайних недостатках і про купно струменту навіть бесіди не було.

Натомісць Богдан Маркович не міг знати, яке було образовання його матері, заки вона одружилася. Тут скорше можна покладатися на свідоцтво її брата, Дмитра, котрий пише: «Сестра отличалась пытливымъ умомъ и большою любознательностю. Своимъ умственнымъ развитіемъ она отчасти обязана студентамъ Харьковскаго Университета, которые вмѣстѣ съ ней проводили кани-

---

[1]) «Рада», 1908, ч. 27.

кулярное время у тетки Писаревой, всесторонне образованной, знавшей нѣсколько языковъ, не исключая англійскаго»[1]).

Можливо, що до аритметики Марія Віленська не мала ні великого хисту, ні особливої охоти, але все таки годі повірити, щоб за чотири роки науки в пансіоні вона не дійшла навіть до ділення. Дівчина з інтеліґентного дому, донька образованої матери і сестрінниця Пісаревої, котра свого сина підготовила до іспиту зі знаменитим успіхом, а до того від природи спосібна й цікава, мусіла дечого більше навчитися ніж миленько щебетати по французьки й танцювати модних танців, тим більше, що знання французької мови принесла вже з хати до пансіону. Не сиділа ж вона чотири роки з заложеними руками і коли така інтеліґентна жінка, як Пісарева, годилася на науку своєї сестрінниці у Харкові, так видно, що вона там чогось і вчилася.

Зі сказаного видно, що Марією, за час її перебування в Харкові, піклувалася її тітка, Пісарева, до неї вона й їздила на ферії. Мітя Пісарев був тоді хлопчиком, дуже талановитим і передчасно розвитим. Геть пізніще, як Марія Марковичева вернула з заграниці, вони зійшлися, працювали разом і Пісарев влюбився у свою перву сестру. Чи тая любов корінилася в перших еротичних почуваннях діточого серця, відповідь на це лежить у сфері здогадів. Дядько Марії, себто брат її мами і тітки Пісаревої, Андрій Данілов, був від Марії тільки на чотири роки старший. Він писав «недурные стихи» і, на гадку Дмитра Віленського, мав великий вплив на умовий розвиток своєї сестрінниці, Марії.

Марія, як вище було сказано, ззарання мала велику охоту до науки, натомісць не мала найменьшого потягу до «модничання». Не любила нікуди їздити, на балях нудилася, вбіралася старанно і зі смаком, але не любила розкішного й ефектовного вбрання.

---

[1]) «Спомини». Op. cit. стор. 211.

Характеристику її тітки, Пісаревої, у котрої Марія перебувала на феріях, як вчилася в Харкові, знаходимо в листі Опанаса Марковича з 1850 року. Він пише:

«Родные мои слыхали о добрѣйшей Варварѣ Дмитріевнѣ, что она personne vénérable, да еще vraiment vénérable. Это мнѣніе такъ сильно въ обществѣ, что мои родные, лично ея не зная, говорятъ это съ полнымъ убѣжденіемъ и чувствомъ, точно какъ бы вознаграждая себя за то, что мало о комъ могутъ сказать такой отзывъ. Ты догадываешься, какъ я радъ за тебя, что есть передъ кѣмъ тебѣ высказаться и поучиться жизни. Авторъ Paul et Virginie, Бернарденъ не такъ былъ радъ одобрительнымъ словамъ своего друга, живописца Верна; — «мой другъ, въ тебѣ геній», — какъ ты, милая сестра, сообществу друга своей тетеньки.»

* * *

Марії Олександрівні було літ 14, як вона з Харкова, з пансіонату, переїхала до Орла, до своєї другої тітки Катерини Петрівни Мордовіної.

«Тітка наша, — пише Дмитро Віленський у Споминах, — Катерина Петрівна, жила в Орлі отверто й широко («держала свой домъ на открытую и при томъ большую ногу»). Вона, як на той час, мала доволі великий маєток, раз тому, що придане своє зберегла, а друге що чоловік її, Михайло Саввич Мордовін, що вислужився із звичайних собі приказних, і став секретарем казенної палати, був спритний «ділець» і всяке таке инше.... Коротко кажучи, дім тітки Катерини Петрівни був першим в Орлі і там можна було стрінути і людей з місцевого beau mond'a і народника Павла Івановича Якушкіна, завше з нагаєм, яким він крадькома частував тітчиних собачок, і адміністративно засланих студентів, до яких, не так, як тепер, і приватні люде і адміністрація ставилися незвичайно добродушно-прихильно. Бував у неї й Опанас Маркович. Тут він стрінувся з Марією Віленською, котра перебувала в

своєї тітки Мордовіної в характері «бідної сестрінниці», хоч і не сиділа даром, бо вчила її дітей, Колю і Катю».

Опанас Маркович (наголос на «а», Ма́ркович) походив із старого роду, котрий виводять із Сербії. (Во-

Опанас Маркович.

роги Марковичів казали, що вони походять із жидів). Цей рід записався в історії України неодним гарним ділом. Він розрісся доволі широко по Лівобережжу, найбільше в Прилуцькому й Пирятинському повіті. Батько Онанаса Василь, мав у Пирятинському повіті, в Калужинцях великий маєток. Тай сімя у його була велика. Із синів, крім Опанаса, знаємо ще Аполльона (дідича),

Модеста (гусара), Василя (офіцера корпусу лісничих) та Івана, письменника, автора надрукованої в «Основі» праці т. з. «Географическое обозрѣніе Южно русскаго края». Василь (умер 1864 р.) та Іван були свідомі Українці. Син Василя, Дмитро виступив на літературну ниву в Херсонському «Степу».

Опанасів батько, Василь Маркович, був типовий український пан із «старих, добрих часів». Він славився правдивою українською гостинностю, про котру луна йшла по цілій Полтавщині та Чернігівщині.

В його великому дворі гості не переводилися. Їх навіть не питали, хто вони таке і пощо приїхали. «Гість в дім — Бог в дім!» — тай годі. Від самого ранку тільки й турботи було, щоб гостей угостити на славу. Обід. Музика із кріпаків заграла польонеса. Домашні й гості парами йдуть у їдальню. Гарні страви, добрі вина й меди, грає музика, хор співає українських пісень.

Так минає день за днем, і маєток тане, мов сніг весною. По смерти батька мало що й лишилося. Опанас дістав зі спадщини тільки, що за ті гроші міг покінчити школи. Йому було літ 24, як 1846 р. скінчив університет у Київі «дѣйствительнымъ студентомъ». Дня 23 вересня 1847 за ним затверджено учене звання «кандидата», а в марті тогож року арештовано Опанаса (рівночасно з Костомаровим) за приналежність до Кирило-Методіївського брацтва. В червні того самого року, по словам Куліша[1]), Опанас був уже на засланні в Орлі, а 13 липня бачимо його на службі в Ґубернаторській канцелярії при відомім «самодурі», губернаторі Петрі Трубецкім.

Зразу був він молодшим, а від 13 серпня 1849 року старшим помічником управителя канцелярії.

Був це, по словам Дмитра Віленського, великий на ріст мущина, чорнявий, тип справжнього Українця, з задумливим поглядом, десь у далекий простір, що не звертав ніякої уваги на свій зовнішний вигляд. Не мав

---

[1]) стор. 240 нашої книжки.

ніяких пристрастий, вдоволявся чимбудь, все його життя, всі забаги йшли в напрямі співу, театру, приказок та приповідок. «Був щирий народник, але того окремого штибу, що вдаючись у козацьку старовину, так потопав у минулому, що про добробут сучасної людини зовсім і не думав».

Тая характеристика здебільшого годиться також з другими джерелами, крім останнього речення, що Опанас ніби то й не журився добробутом сучасної людини. Вже сама приналежність до Кирило-Методіївського брацтва перечить такому поглядови, тому, бо братчики йшли до визволення селян із кріпацтва і взагалі не обмежувалися програмою чисто академічною, але хотіли дати їй реальний, життєвий підклад.

Вислів Дмитра Віленського можна розуміти так, що бракувало йому практичного хисту. А все ж таки знаємо, що коли він загадав якесь діло, котре було любе його серцю, як ось хор, або театральна вистава, то вмів його зорганізувати й довести до краю. Практично ж дбати про «добробут людини» в тих часах, та ще в тих умовах, себто, як помічник губернаторської канцелярії, йому не було спромоги.

До Орла заслали його не самого, а по словам Дмитра Віленського разом із товаришами: Нарбутом та Улазовським, котрі теж попали туди за якусь там «політичну непокірливість».

Гарний, дотепний, добрий співак і гуляка, дідич звісного імені і хоч засланий, а всеж таки помічник управителя губернаторської канцелярії, Опанас Маркович знаходив відчинені двері до кращих домів у городі Орлі.

Двері до гостинної хати Мордовіної відчинялися перед ним може ще й тому, бо був він Українцем, а по словам Петрова у Мордовіних жили тоді «сильні українські симпатії». (Брат Катерини Мордовіної, Миколай таки й добре балакав по українськи). Ті симпатії були мабуть на стільки сильні, що турбували навіть самого жандармського полковника, «изъ поляковъ», г-на Н-го.

Той самий Петров каже, що Маркович був тоді дуже цікавою людиною, особливо для любителів «українського побуту», і української мови.

Він був інтересний не тільки з боку політичного — мав також чимало душевних цінностей, котрі притягали до нього серця чоловіколюбних людей, і здобували йому любов та поважання всіх, хто тільки пізнав його благородну вдачу. Мав доволі широке літературне образованнб і вмів зацікавити людей літературою.

Подібно характеризує Опанаса Марковича також його син Богдан, розуміється геть пізніще. «Скоро по приїзді молодий, гарний крамольник з відомої української родини завоював серця всього інтеліґентного суспільства. Молодь на нього молилась, як на героя. І що б він не сказав, жадно ловила кожне його слово, як непреложну істину. Старі і особливо тіточки та маменьки робили на нього форменні облави, як на завидного жениха»[1]).

Куліш у листі до О. Огоновского з року 1889 пробує дати психольоґічну характеристику Опанаса Марковича. Між иншим каже, що Опанас, «мавши в серці Божу искру, оповідав живим словом. Гарно проповідував він Христову правду і як гарно проповідував, так і чинив».

На жаль, Куліш не забуває при тім про Марію Марковичеву і відиваеться про неї обидливо, зводячи таким чином свої особисті порахунки. «Марія писала так, — каже Куліш, — а чинила инак. Скілько в Марковички було запеклого еґоїзму, стільки в Опанаса — саможертвовання й любовної щирости».

Знаючи Куліша і його відношення до Марії Олександрівни не можемо вірити його обвинувачуванням без віродостойних доказів. А всеж таки те, що Куліш про Опанаса Марковича говорить, можемо приняти до його характеристики, а саме що Опанас був релігійний, що його слова не суперечили ділам, що був це чоловік

---

[1]) «Рада», 1908, № 27.

щирий, а навіть готовий до саможертви. Г. Н. Ш-овъ [illegible] каже, що Опанас був гарячий ентузіяст, великий любитель, знавець і збірач українських пісень, зберігав молодечий жар серця, був всеціло відданий інтересам народа і мав незвичайний дар захоплювати других тим [illegible] сам захоплювався. Був це чоловік ніби [illegible] для пропаґанди того, в що сам вірив і що сам любив. Чарував людей від першої стрічі; у нього душа була «на распашку», всякий почував себе з ним, як з товаришем; його сейчас знав цілий город, ним захоплювались [illegible], він так любив говорити, та [illegible] одушевлювався, був цей дар, котрий може искру роздути в полум'я, [illegible] лід, збентежити, розворушити навіть тих, що з[illegible] неспосібними до жадного руху, до якого [illegible]

П. М. Мокрицький каже, що «[illegible] серці [illegible] не було ні капелиночки [illegible] не любити»[2]).

Инший біоґраф Опанас[illegible] Марк[illegible][3]) [illegible] говорить, що це був: «незаурядный знатоко[illegible] духовной стороны народной жизни и особенно прилежно изучал народную музыку. Но по живому, нервному характеру А(фана)сія В(асилеви)ча ему трудно было принятьс[illegible] за какую нибудь систематическую работу [illegible] потом [illegible] такихъ почти работъ послѣ него не осталось». [illegible] й незвичайний музичний і співацький хист [illegible] у[illegible] та[illegible] ж його братанич, Дмит[illegible] Маркович. У [illegible] «Споминах»[4]) пише ві[illegible] В[illegible] Василевич[illegible] був знаменитий баритон. [illegible] до форт[illegible]ну [illegible] співав. Він так просто, з [illegible] тям передавав одну за другою у[illegible] пісні, [illegible] музикальна і з високоро[illegible]ненним [illegible] не витримала й

---

[1]) «Кіевская Старина», 1893. V. 2[illegible]

[2]) М. З[illegible] фанасій Васильевичъ Ма[illegible]. Черниговъ 1896. стор. 26.

[3]) «Кіевская Старина», 1892, IX, стор. 405—409.

[4]) «Замѣтки и воспоминанія объ А. В. Марковичѣ.» «Кіевская Старина», 1893, IV

розплакалася. Звернула на це увагу Опанаса тітка і він моментально впав на коліна перед мамою. «Тоню! Сестричко, голубонько! Що се ти?». На батька його спів теж зробив враження. Він зажурився, став свистати і вийшов. З дверей виглядала Горпина, Гапка і на першім пляні бабуся, моя няня; вона втирала сльози. «Но вотъ дядько вскочилъ, по его приказу появился тазъ, вмѣсто бубна, кочерга съ кольцами, колокольчики; дядько собираетъ нас всѣхъ дѣтей, раздается мажорный аккордъ и дядько запѣлъ:

Ой я тобі, моя мамо, перекір нароблю,
Повну хату козаків наведу,
Та ще тобі, моя мамо, перекорище
Повну хату і кімнату,
Та ще й дворище».

Ми всі підхоплюємо, і починається пекельна музика. Опанас з захопленням, грізно насупивши брови, переходить із тона в тон, ми всі співаємо з ним, кричимо, пищимо. «Тазъ гремитъ, кочерга брезчитъ, колокольчики звенятъ.» «Годі!» — крикнув він і ціле його обличчя від підборіддя до корінців волосся осінилося усміхом і він став сміятися несамовито, захоплюючо.» Ця жива сценка, ніби вихоплена з якоїсь побутової театральної штуки, свідчить не тільки про музичний, але й про театральний талант Опанаса Марковича. Мимо своєї щирости був він до якоїсь міри актором у життю, любив з життя робити театр, може й не бачив тієї межі що лежить між одним і другим.

Він прегарно ставив «Наталку Полтавку», а оден з очевидців тої вистави в Чернігові, Ал. Амф. Тищинський говорить: «Багацько бачив я спектаклів, бачив і трупу Кропивницького, але не бачив нічого подібного до тих спектаклів, які споружав Опанас Василевич. Тай сили ж були добірні.»[1])

---

[1]) М. З. Аф. Вас. Марковичъ. стор. 23.

Зовнішній вигляд Опанаса, мабуть найдокладніше, малює його небіж Дмитро Маркович[1]).

«Дядько Опанас був високого росту, брунет, з невеликими вусами; ніс його доволі значний, «шелъ къ нему», коли можна так сказати, карі очі безнастанно зміняли вираз; обличчя незвичайно рухливе: то робилося грізним, і я боявсь його в ці хвилини, то знов прояснювалося так скоро, що переходу від суворого до веселого годі було й запримітити, навіть при найбільшій вважливости, і цей вираз покривався розкотистим душевним сміхом, обличчя ставало таке добре, що дивлячись на нього, годі було не любить його, не сміятися разом із ним. Незвичайно рухливий, дядько Опанас цілою своєю фіґурою, цілим своїм єством, міг захоплювати, і здавалося був сотворений на те, щоб поривати своє окруження.»

«В сінях почувся чийсь реґіт. Це сміявся оксамитний баритон. Такого сміху ніколи в життю не чув: сердечний, безжурний, заразливий сміх.»

«А що не ждали? Адже ось і ми! Тоню, голубко!» — кричав голос до матері. «Василю — брате!» — до батька. Я догадався, що приїхав дядько і заглянув у двері. «В великім передпокою побачив я щось велике (пишу, як мені тоді представлялося), — дядько в сивій шапці і в шубі, цілий обілений морозом, цілувався з батьком....»

Подібно малює Опанаса Марковича, Дмитро Віленський, котрого слова ми вже наводили й вище. «Був це великого росту чоловік, тип справжнього українця, з задушевним поглядом кудись далеко вперед, що не звертає на свою зовнішність ніякої уваги. Інакше я його й не можу собі уявити, як лиш у старому, заялозеному вбранню, в обстріпаних штанах і у виходжених чоботях. Він був страшенний забудько і дуже невиба-

---

[1]) «Замѣтки и воспом. объ А. В. Марковичѣ», «Кіевская Старина», р. 1893. IV. стор. 50 і дальші.

гливий у звичайному життю .... це був ідейний чоловік до самозабуття і чесний до глупости. Я не думаю, щоби він міг на чомусь скупчитися (сосредотачиваться), крім записування старинних дум, і ледви чи був до чого иньшого спосібний. Це він доказував усім своїм життям, тою життєвою безладністю, котра не випускала його з пазурів. Маючи на останній своїй службі «акцизного надзирателя» велику платню, він усе роздавав, жив на-[illegible] ий, і вмер злидарем. Чим, чим тільки він не б[illegible]иновником ґубернатора, «стряпчим», управителем маєтку (в Качановського?), учителем ґеоґрафії в ґімназії і нарешті акцизним надзирателем, і нігде не міг знайти пристановища по душі. Чиновником губернатора він не остався через те, що губернатор був на його думку, хабарник. Із «стряпчих» він «вибув», бо підчас Севастопольської кампанії якийсь доставник биків наважився дати йому хабара; ставши управителем маєтку, він так попустив віжки, що ті, ким він управляв, стали розтягати і його власне і хазяйське добро. Учителювання в ґімназії не вдавалося йому, бо був забудькуватий і, нарешті, бувши акцизним доглядачем, терпів вічні муки; і хоч його співробітники були люде чесні, але фабриканти й орендарі все добірали всяких способів, щоб обкрадати державну касу і свого таки добивалися. Він це знав і мучився.... Отже й питаюся я, чи міг такий чоловік бути, не кажу вже творцем чогось цільного й закінченого, але навіть провідником Марії Олександрівни в її літературній праці? Певно, що ні!

Він сам це знав, і як людина рішучо правдива, коли питали його такі, що мало були з ним знайомі та чомусь не хотіли за Марією Олександрівною признавати самостійної творчости, — він без усякої скритої думки відповідав: це у неї (себ то в його жінки, Марії Олександрівни) талан від Бога.»

На основі цих характеристик та ще маючи перед собою на жаль тільки одну і то з пізніщих літ та й не

дуже то добру фотографію, можемо відтворити собі портрет Опанаса Марковича.

Високий, сильно збудований мущина. Брунет. Ніс злегка вірлиний, досить великий. Так само великі уста. Вус чорний, пущений вділ, невеличкий. Волосся зачесане набік. Чоло високе, мисляче. Очі мрійливі. Ліва брова трошки в гору піднята. Шия довга і досить груба.

Обличчя виразисте. Воно легко зміняється, відбиваючи переживання душі, смуток і радість, гнів і вдоволення. Ті очі й ті уста не вміють брехати. Що в серці, те й на язиці. Це поява щирого чоловіка, не політика, не дипльомата, а прямо сердечної, живої, товариської людини. Як сміється, то негамовано, широко, як говорить, то поривае слухачів своїми словами, як співае сумної, то зворушуе до сліз, як веселої, то хочеться з радости скакати.

На одяг не звертае уваги. Навіть комнір у нього лежить якось криво, ніби й він достроюється до вдачі свого пана. Широка, степова натура.

З походження пан, з переконань демократ, хлопоман. Любить народну пісню, казки, перекази, пословиці, весь наш народній побут. Бачить у ньому нашу окремішність. Це йому, покищо, заступае політичну концепцію самостійної держави, без котрої ми нині не моглиб собі уявити такого чоловіка як Опанас Маркович.

Ідеаліст, романтик, — гроші не мають у нього ніякої вартости. Не вміе їх утримати в своїй кишені. Нині е, завтра нема. Як бачить когось у біді, — дасть, а завтра сам не мае. Та що це йому? Щоби совість чиста, щоби гарно днину пережити! Настроева людина.... І чесна.... На совіт нечистивих не піде. Нічого поганого не зробить. Не розум, не холодний рахунок руководять його вчинками, а серце, а мо[illegible] настрій. Його поривають моменти, а він пор[illegible] за собою окруження. Образований, спосібний, навіть дуже, але безпрограмовий. Не знае компромісів. Легко зражується, нігде місця

довго не загріє. Жиє з дня на день. Про будучність не дбає. Якось воно буде. Єсть же якась правда на світі! Єсть Бог! Він віруючий чоловік, і то віруючий щиро. Має в собі щось з актора і з духовника. Хоче навертати людей до Бога, хоче проповідувати евангеліє правди і любови. І так йому тяжко вдержатися на тій лінії між мистецтвом і вірою. В душі може то й ні, але перед людьми! Люде не вміють погодити одного з другим.

Буйна, богата вдача, незвичайний чоловік, такий не подібний до типу тодішних панів-дідичів і до пересічних чиновників. Зовсім другу якусь атмосферу вносить з собою, оживлює товариство, серед котрого явиться, годі скучати там, де він є.

І його люблять. Особливо жінки. Свій чоловік, зі старого, знатного роду, з хати, в котрій жили на широку ногу, так що про те життя ходили фантастичні вісти, а все ж таки якийсь инший, не подібний до молодих панів-дідичів. Це тип, це «оригінал», як казали в західній Европі в другій половині XIX століття. Такі мущини подобаються жінкам. Це — мущини.

І Опанас Маркович здобуває собі в Орлі прихильність пань-маток і тіточок, у котрих є панночки-відданиці. Його радо запрошують до кращих родин. Він буває також у хаті Мордовіних, в одному з кращих і богатійших домів у Орлі.

Там знайомиться з Марією Віленською.

Якаж то вона?

Відповідь коротка, — гарна, навіть дуже гарна собою.

Її брат, Дмитро каже, що вона була ясна блондинка, з блакитними очима, кругловида, з тяжкими золотими косами, і з нормальними рисами, — вона безперечно могла вподобатися О. Марковичу, бо подобалася усім.

Дмитро Маркович у своїх споминах[1]) каже, що Марія Олександрівна «отличалась отъ Афанасія Васильевича

[1]) «Замѣтки и воспоминанія объ А. В. Марковичѣ» Дм. Марковича. Кіевская Старина, 1893. IV. 50.

всѣмъ, рѣшительно всѣмъ; блондинка съ сѣрыми красивыми глазами, ровными, плавными и покойными движеніями; въ моменты рѣзкихъ порывовъ дядьки Опанаса она смотрѣла на него широко раскрытыми глазами, не улыбаясь. Я помню ее высокою, съ большою русою косою....»

А на другому місці, описуючи колядки каже: «Дядько, весь серіозность, что-то объяснялъ своей женѣ, теткѣ Марусѣ, и ея чудные, сѣрые глаза, такіе же покойные, уставились на него.»

У споминах иньших осіб Марія Олександрівна теж не инакше змальована. Ні фотоґрафії, ні ручного портрету з її молодих літ не маємо.

З матеріялів, які в нас під рукою, можна собі уявити, що тоді, коли з нею познайомився Опанас Маркович, була вона 14-літною, на диво розвитою дівчиною. Високого росту, сильної будови тіла, з гарним реґуляним обличчям, з буйним волоссям й виразистими очима притягала до себе молодих мущин, — подобалася.

Що до краски волосся, то раз її називають бльондинкою, а раз кажуть, що в неї були довгі, русі коси.

На фотоґрафіях це волосся темнаве, скорше можна гадати, що його краска була русява, попеляста.

Так само про очі одні кажуть, що були вони блакитні, а другі, що сірі, мабуть тому, що вони мінилися і що за їх виразом забувалося про краску. Але хто тільки згадує про Марію Олександрівну, не забуває згадати про її очі, і всі називають їх чудовими. На фотоґрафіях вони дивляться на нас зпід рівних бровів якось так незвичайно спокійно і розумно. Ціле обличчя виявляє багато тихої доброти і погідного розуму. Ніби життєві трівоги не бентежать його, ніби погань землі не в силі знівечити його краси, бо ця краса є тільки зовнішнім обявленням краси внутрішної, душевної. Доволі високе, гладке чоло і незвичайно маленька рука та ще хід гармонійний, спокійний доповнюють цей гарний образ. Причіска гладка. Волосся на половині голови розділене

і на висках злегка сфильоване, або коса, як діядем над чолом, одяг гладкий, здебільшого чорний, без ніяких прикрас, без золота, перел, коралів і дорогого каміння. Уста вузкі, легко й гордовито стулені, ніби не скорі до усмішки; не знають влесливих слів, не вміють піддобрюватися, а вже про брехню і не згадуй.... Достойна краса.

Від дитини була Марія Олександрівна цікава до науки, а за те забави не цікавили її. Ні пишні одяги, ні балі й танці, ні товариські сплетні не мали для неї особливої принади. Була маломовна, робила враження пишної квітки, що перед людськими очима криється в траву. Хто її ближче не знав, міг сказати — горда!

А її мабуть не вдоволяло товариство звичайних людей, отих панів-дідичів, що або по уши влізли в господарство і нічого більше не бачили на світі, гречкосії, або в псах, конях, ловах, в келіщку та картах, в пяних радощах та нікчемних забавах з дівчатами шукали мети життя, отих чиновників, що ніби вищою рукою накручені машини сповняли свої обовязки, чекали вищої платні і нового ордеру, отих жінок, що не цінили, бо не мали за що цінити своїх мужів, а вдавали, що вони горді ними, і отих дівчат, що зітхали до молодих паничів, щоби згодом біля них вянути, як зівяли їх мами. Бачила це життя від дитини, тямила яке пекло вніс вітчим у їх хату і уста її сціпилися гордо. Хотіла чогось иньшого, якогось кращого, більш ідейного і більше діяльного життя.

І вона між дівчатами, так само, як Опанас між молодими мущинами до якоїсь міри являлася явищем анормальним, була иньша ніж другі. Не дармож геть пізнійше не хто другий, а Тургенев, називає її нерозгаданим сфінксом.

Мабуть не помилюся, коли скажу, що ця нерозгаданість, ця дівоча оригінальність більше ще ніж фізична краса потягнули до неї Опанаса Марковича. Вислів її брата Дмитра, що вона тому подобалася Опанасові, бо подобалася другим, являється мені надто поверховним.

Опанас був багато старший від Марії, мав щастя у жінок, а гарних жінок тоді не бракувало, і коли він як раз полюбив Марію Олександрівну, сироту і безпосажну, то мусіла в цьому бути якась глибша причина, якась сильнійша принада, а саме ця своєрідна душевна краса. На це доказом листи, які він писав до неї, як до своєї судженої. В них він підчеркує її благородне серце, добрий і здоровий ум, душу підчинену вищій волі, одним словом між міліоном жінок треба шукати такої, котру можна б рівнати з нею.

Чим же подобався Опанас Марії? — питається Дмитро Віленський і не береться рішати, але гадає, що перше всього своєю оригінальністю. «Онъ былъ безусловно красивъ, мечтателенъ, пѣвецъ.... и дѣвочка институтка, развитая не по лѣтамъ, подобно своему брату Д. И. Писареву, — увлеклась».

В тих словах, як вище зазначено, є багато правди. Опанас був иньший, як другі, ідеаліст, богатий душею, інтеліґент в правдивім розумінню цього слова, можна було сподіватися, що він поведе свою дружину иншими шляхами від тих, котрими водили своїх жінок тодішні паничі.

Він був письменник, любив цілою душею етноґрафію, студія народнього побуту була його найбільшою розрадою. Це також мабуть одна з тих сердечних ниток, що вязали душі Опанаса й Марії.

Він був чоловік моральний, віруючий, з певними життєвими принціпами, котрих вона не бачила в других, а котрі мабуть теж високо цінила.

Це були ті спільні прикмети.

Та не бракувало й контрастів.

Опанас був людиною несистематичною, недбайливою, Марія велику вагу прикладала до охайности. Він любив широкий ґест, голосну розмову, спів, сміх, забаву, вона дуже здержливо відносилася до людей, мало говорила, ще менше сміялася, не легко було упросити її щоб сіла до фортепяну й заспівала.

Контрасти стрічаються.

Вони часто-густо не відпихають мущину від жінки, а притягають їх до себе.

Опанас і Марія стали судженими.

На око творили дібрану пару.

Обоє високі, стрункі. Він чорнявий, смаглявий, вона русява, білолиця. Обоє здорові, повні сил і найкращих надій.

Будучність усміхалася до них. Приманювала їх до себе, обіцяла, що поведе їх дорогами, встеленими рожевими, пахучими квітками.

Та не так склалося, як ждалося....

Але не забігаймо вперед.

* * *

Опан Маркович приїхав до Орла мабуть з кінцем червня, або з початком липня ст. ст. 1847 р.[1]) 13 липня тогож року він поступив на службу в канцелярію Орловського губернатора, князя П. І. Трубецкого, з чином ґубернського секретаря. Першого листопада тогож року був назначений молодшим, а 13 серпня 1849 року старшим помічником директора канцелярії. Дня 4 лютого 1850 року став титулярним совітником.

Марія Віленська перебувала ще тоді в Харкові на науці.

---

[1]) *В. Бойко* пише в своїм начерку «Марко Вовчок» (стор. 47): «В липні 1848 р. в Орел приїхав під догляд губернатора князя П. І. Трубецького студент Київського Університету Опанас Васильович Маркович, що попав туди по „Костомаровській історії", по справі Кирило-Методіївського брацтва».

Звідки п. Бойко взяв цю дату, не знаю. Але із урядового формуляра Марковича видно, що він уже 13 липня 1847 р. поступив на службу в Канцелярію Орловського ґубернатора.

Коли взяти під увагу, що Шевченко арештований 5 квітня 1847 р. а 30 мая прочитано йому і другим обжалованим в провині Кирило Методіївського брацтва «всемилостивійший присуд», то деж тоді цілий рік дівався О. Маркович?

Тим то й дата липень 1847 року, як час його приїзду до Орла здається мені правдивою.

Під весну 1850-року вона приїхала до Орла й познайомилася з Опанасом, котрий був уже тоді відомим чоловіком в орлівському товаристві. Він бував і в Мордовіних. «Онъ былъ, — як каже Петров, — очень интереснымъ лицомъ, особенно для любителей малороссійскаго быта и малороссійской рѣчи. Кромѣ своего интереснаго политическаго положенія, Афанасій Васильевичъ сосредоточивалъ въ себѣ много превосходныхъ душевныхъ качествъ, которыя влекли къ нему сердца чуткихъ къ добру людей, пріобрѣтали ему любовь и уваженіе всѣхъ, кто узнавалъ его благороднѣйшую душу.... Этотъ-то замѣчательный молодой человѣкъ встрѣтилъ Марію Александровну Вилинскую, которая кромѣ своей несомнѣнной даровитости, обладала также и прекрасной наружностью.»

Про стрічу Марії з Опанасом, про їх перше знайомство і про перші хвилини кохання, ніяких даних не маємо. Можна тільки догадуватися, що Марія приїхала до тітки Мордовіної на великодні свята, що вони в неї на святах зустрінулися і що зараз від першої стрічи стали не байдужими до себе.

Маріїна тітка радо бачила Опанаса в своїй гостинній хаті, симпатизувала з ним, і мабуть прихильно дивилася також на нього, як на жениха своєї сестрінниці. І не диво. Він був з відомого, доброго роду, визначався гарними прикметами тіла, ума і серця і хоч покараний за політичну провину, але всеж таки був титулярним совітником і старшим помічником правителя канцелярії. Перед ним відчинялися широкі перспективи на будучність. Його цінили й шанували не тільки, як любого чоловіка в товариському життю, але також як талановитого урядника. Загальна симпатія, якою він тішився в Орлі, була мабуть теж не без впливу на першу зустріч з Марією.

Молоденькій Марії, яка що лиш кинула шкільну лавку і стояла на порозі з діточого до дівочого віку не могло бути байдужним, що така відома й усіми

юблена людина, як Опанас, як раз до неї поверта своє серце.

І вони полюбилися.

Розцвітались цвітки, щебетали пташки...

Незабаром прийшла і розлука.

* * *

На літо виїхала Марія в маєток своєї тітки в Знаменское. Розлука не все нівечить любов. Частійше вона її скріпляє, і виставляє на пробу, — чи правдива і щира це любов, чи тільки мимолетна химера?

Розлука Опанаса з Марією була теж такою спробою. З листів, котрі він писав до неї, від 24 червня 1850 року починаючи, можна слідити за цим любовним процесом. З першого листу знати, яке було прощання. Марія плакала й благословила Опанаса, казала, що не може уявити собі, як вона буде жити без нього та й потішалася гадкою, що мабуть так Богові угодно.

Опанас називав Марію сильною і чистою, одушевленою християнською любовю, порівнював її зі слезинкою, котра змиває порох з зіниці ока а гореч із серця, казав, що після її відїзду йому і слуги милі, бо на них дивилася Марія.

Розставшися з нею він тяжко занедужав.

Марія писала йому, що їй у тітки добре і що вона здорова. На те він відписав: «Слава Богу, що тітка тебе «леліє», подякуй їй, що в її хаті, під її «леліючою» рукою такий гарний настрій і що тверда думка ясніє в твоїй душі....[1]) Твоя душа горить і ти здорова. «Милая, милая, любочка, ясочка, серце!» «Я заспокоївся як озеро тихої води і зробився ясний, як моя ясочка.»[2]) «Маня, Маня! Далеко ти. Ні, близько! от у мене в руці, в серці, в молитві.»[3])

---

[1]) стор. 50 тої самої книжки.
[2]) стор. 51.
[3]) стор. 53.

«Благословлю тебе, люблю тебе, поважаю, молюсь за тебе своєю безсильною молитвою.»[1])

«З правдивим вдоволенням дивлюсь на твої «портрети». Братові і його домашнім більше подобається перший знимок, де ти в темному вбранню.»[2]) «Але оба вони не такі гарні як ти, краса моя!»

З листу Опанаса до матері видно, яке враження робила на нього Марія. «Ѣду ли по лѣсу и вижу стройную, молодую сосну, гонкую вверхъ, безъ вѣтвей внизу до половины дерева, мнѣ сладко думать, что этотъ образъ возвышающейся духомъ женщины идетъ къ ней. Она для меня, что это озеро на песчаной пустынѣ, свѣтлое, прозрачное до дна, по берегамъ которого цѣпляется трава съ лиловыми цвѣтами — мое чувство съ надеждами. При пути стоитъ дикая груша и дрожитъ маленькими листками, я представляю, какъ зыблются на миломъ лицѣ бѣгущія вслѣдъ за мною (її) мысли. Правый берегъ Десны крутой и обрывистый, въ немъ отражаются сосны вѣковыя, да небо; лѣвый отлогій съ байдаками, барками, плотами, лодками и людьми. Одна часть М. А., какъ лѣвый берегъ принадлежитъ всему народу, гдѣ — т .... на двѣ, чи на три губерніи, а внутренняя спрятана про меня.»[3])

Отсі порівнання і поетичні образи свідчать про незаперечений поетичний хист Опасана, але якіж вони инші й неподібні до порівнань і образів у творах Марка Вовчка! В Опанаса вони висловлені широко, деколи натянуто і якось ніби неприродно, в Марка Вовчка коротко, ясно, просто і влучно. Вже на тій переписці видно, яка ріжниця в стилю обох, буцім то співробітників «Народніх Оповідань», — така ріжниця що оба літературні прийоми звести в одно дуже й дуже важко, мабуть не

---

[1]) стор. 56.

[2]) стор. 57. З того видно, що були фотографії Марка Вовчка з молодих літ, тільки вони нам невідомі. Може де й заховалися в її родині та між знайомими.

[3]) стор. 59.

можливо. Марковичі мають окремі, індивідуальні фізіогномії. Хто вважно читає отсі цікаві Опанасові листи, цей легко побачить, що Опанас старався Марію настроїти на свій тон, та що йому це не вдавалося.

В листі Опанаса з 29 лицня 1850 р. маємо натяк на оден епізод із перших днів їх кохання. Був ясний, свіжий, чудесний вечір. Товариство збіралося їхати човном. Марія кликала й Опанаса, щоб їхав. «Идите! Идите!» відповів він і глянув з усмішкою на Ю. А. Тая відмова й тая усмішка обидила Марію і вона мабуть пригадувала йому це в одному з листів. У відповідь він виправдувався, казав, що не хотів «чтобы вниманіе твое ко мнѣ, не обратило на тебя вниманія стоявшей на берегу толпы и бывшей въ лодкѣ компаніи; съ такимъ чувствомъ удовольствія я посмотрѣлъ на Ю. А. и съ улыбкою. Не смѣю отпираться, что въ ней была усмѣшка надъ твоей увлекательностію, которую мы тогда не могли же принять за истинное чувство.»[1])

Марія перебувала ціле літо в Знаменськім, їздила до Задонська, а в вересні відвідала свою маму в Єльці.

Не була тут літ кілька. «Грустно, мой добрый другъ, мой милый Афанасій!» — писала звідси до нього, дня 17 вересня того ж року. «Вечеромъ я пріѣхавши (із Задонська), застала въ Знаменскомъ Ѳеклу отъ Маменьки и тарантасъ, который пріѣхалъ за мною. Маменька писала, что больна и одна въ городѣ съ дѣтьми. Я стала собираться и хотѣла ѣхать съ Андреемъ Дмитріевичемъ, хотя онъ и вѣчно говоритъ пустяки, но я бы заставила его молчать, просила ѣхать со мною отъ того, что я не была совсѣмъ увѣрена, одна ли маменька будетъ на завтра? Но только что мы сѣли, лошади тихо ѣхали, а онъ не можетъ такъ ѣздить, соскочилъ и убѣжалъ опять домой, обѣщаясь пріѣхать сегодня ввечеру въ Елецъ.... Какъ нечисто все, какъ нехорошо, грустно было. Митя мнѣ обрадовался, заплакалъ, а ужъ какъ рада была мнѣ

---

[1]) стор. 66.

Аврелія, просилась ко мнѣ и Воинъ былъ очень обрадовался, но Аврелія больше, все говорила со мной, разсказывала что за жизнь ея, добрый мой другъ! бѣдность ужасная и никого нѣтъ у нихъ! ей 15 лѣтъ еще нѣту, а Воину, брату ея только 12. Я была у нея, ничего нѣтъ кромѣ картинъ, которыхъ не нужно смотрѣть бы и взрослымъ, не то что ребенку. Вездѣ грязь, пыль, все переломано, разбросано, ты не можешь представить какъ непріятно это поразило меня .... Изъ деревни пришла моя няня, ея дочь и еще одна женщина, чтобы посмотрѣть на меня, сейчасъ пришла еще старуха, нѣкогда славная пѣвица и бывшая няня и моя и брата и маменьки, — всѣхъ. Мнѣ что то не весело однако. Какъ бы желала я взять и отдать куда нибудь Аврелію, — бѣдная, какъ она будетъ жить здѣсь? Я хочу по крайней мѣрѣ все время пробыть съ ними.» «Но какъ все это выросло, узнать нельзя почти. Такъ странно видѣть большими тѣхъ, кто былъ ребенкомъ когда оставила .... Грустно, что дѣти такъ пріучены къ безпорядку, что не обращаютъ на него никакого вниманія.»[1])

Досить порівнати цей лист Марії з листами Опанаса, щоб ще яркійше побачити ріжницю їх стилю. Марія пише короткими реченнями. Не вживає ніяких порівнань. Нотує те, що бачила, без екзальтації, просто і щиро. З листу віє тихим смутком. Марії жаль знайомих людей, котрі бідують. Вона радаб їм помочи. Те спочуття до людського горя, яким проняті її оповідання, видно і з листу до судженого. Сама вона і її кохання — ніби усуваються на другий плян, ніби горе людини важнійше від її особистого щастя. Опанас в листах до Марії вживає багато всяких пестливих слів, називає її душкою, Манюпулечкою, сердечком, голубкою, пташечкою, ясочкою, ангелятком, Марія дальше «доброго друга» не йде і замісць цілунків посилає йому благословення Боже. Ні сліду дівочого захоплення, ні знаку пенсіо-

---

[1]) стор. 68.

нарської екзальтації, ні натяку на банальну еротику, запозичену з лектури романів, — російських та французських авторів.

Між отсим листом, а оповіданнями Марка Вовчка багато схожого, а натомісць листи Опанаса нічим їх не нагадують.

Цей лист Марії до Опанаса характерний також тим, що вона велику ввагу звертає на лад і охайність. «Какъ нечисто все, какъ нехорошо, грустно, грустно было!» «Вездѣ грязь, пыль, все переломано, разбросано, ты не можешь представить какъ непріятно это поразило меня». «Грустно, что дѣти такъ пріучены къ безпорядку, что не обращають на него никакого вниманія. Митя[1]) до того вечера въ грязи былъ; руки всѣ выначканы, непричесанъ бѣгаетъ ....»

Під пером молоденької, несповна 15 літної дівчинки, ця любов до охайности, до чистої хати і до гарного вбрання якось аж дивно виглядає. Це ніби натяк на ріжницю між Марією і Опанасом, котрий до свого зверхнього вигляду не прикладав ніякої ваги і в котрого в хаті, все було порозкидано і неприпрятано[2]), ріжниця, про котру слід згадати пізніще, коли буде мова про те, чому розійшлись Опанас і Марія.

Та на тім ріжниці між ними не кінчаться.

З листування видно, що Марія відносилася до Опанаса, як до свого старшого друга, котрого вона полюбила. Любила його таким, як був, вірила в його чесність, тішилася, що він був иньший, як другі; перетворювати

---

[1]) Брат Марії, Дмитро, автор Споминів про Марка Вовчка.

[2]) Дядька я засталъ въ убогой обстановкѣ; въ его распоряженіи были двѣ комнаты, въ остальныхъ помѣщалось акцизное управленіе. Эти двѣ комнаты наполнены были столами, а на нихъ масса книгъ, тетрадей и исписанныхъ листовъ, все это въ безпорядкѣ. Здѣсь лежала груда листковъ съ народными пословицами, тамъ — ноты, между ними рукописи и опять лоскутки съ записанною гдѣ нибудь пѣснею, стихотвореньемъ, стаканъ недопитаго чаю, — обстановка столь знакомая студентамъ».

(Аѳанасій Васильевичъ Марковичъ, біографическая замѣтка М. З. стор. 26 і 27.)

його на свій лад, відповідно до якогось свого власного, вимріяного ідеалу, вона й не гадала.

Інакше ставився до своєї судженої Опанас.

Він дивився на неї, як на дитину, так сказати, як на матеріял, з котрого можна уформувати будучу дружину, таку, якої він бажав.

З листів видно, що він і працював у тім напрямі.

Перше всього хотів защепити в ній глибоку віру, зробити її релігійною людиною.

Чому? — відповісти годі. Може з розмов з тою талановитою дівчиною, набрав переконання про її вільнодумство, може вона, зазнавши чимало горя в родиннім життю (недобрий вітчим) висловлювалася песимістично, що нема справедливости Божої на світі, а може прямо, як віруючий чоловік, вважав своїм обовязком перше всього защепити віру в серці своєї будучої дружини.

Досить, що майже в кожному листі він звертає її думки до Бога. І так зараз у першому, з 24 червня 1850 р. Опанас пише: «і чиста, одушевлена христіанскою любовью и нашею дружбою, – ты й ни о чемъ не затоскуешь». Дальше питається, чи взяла французьку біблію з собою і радить, щоби вона уважно прочитала її і поробила собі виписки. «Муравьева евангеліе нужно взять въ Задонскъ съ собою». В листі з кінця червня заявляє, що що лиш «після святині йому дорога родина й вітчина». Тішиться, що вона вибірається на богомілля, питається, чи прочитала всі письма про Богослуження, бо вони до богомілля потрібні і «уручає її єдиному Богу». «Ясочко моя! Богъ съ тобою!» В третім листі, з 20 липня, прямо проповідь говорить своїй судженій, як священик. «Аще кто любить міръ, нѣсть любве отчи въ нимъ. И міръ преходить и похоть его, а творяй волю Божію пребываетъ въ вѣки. Древній мудрецъ сказалъ: отъ многословія не избѣжишъ грѣха; а щадя уста разуменъ будешь.»

З того видно, що між Марією і Опанасом зайшов був якийсь ближче нам невідомий інцідент, невідомий

тому, бо не маємо всіх листів Марії. Опанас хотів, щоб Марія сповідалася йому з усіх діл і помишленій своїх. Вона це мабуть і зробила вдоволяючи його прохання. І він тоді й каже: «Но кто тебя знаетъ, на говорливости ли затѣйливой во вкусѣ французскихъ водевилей ты поймала себя, милая, чистая моя сестра, добрый мой, избранный другъ, или на движеніяхъ гостинной стратегіи, на продолжительныхъ сладкихъ взглядахъ, либо же на тихомъ голосѣ, на картинно-задумчивомъ отчужденіи отъ общества, на веселой улыбкѣ, награждавшей серьозное вниманіе, на чемъ, не знаю, ты не пишешь. Если на словахъ, то сдѣлай милость напиши, на какихъ. Сначала я огорчился, поболѣлъ сердцемъ. Показалось ли мнѣ, что ты меньше меня любишь, что любовь ко мнѣ не заполняетъ твоего сердца, или что ты не перемѣнилась нравственно, а мы это воображали только съ тобой, обманывались, что благодатная перемѣна возродила тебя къ лучшей и высшей жизни і т. д.»

В тім довгім моралізуючім трактаті брак послідовности. Раз Опанас каже, що йому здавалося, немов Марія не перемінилася морально, немов то вони тільки обманювали себе, віруючи в тую благодатну переміну, — значиться, тая моральна переміна в душі Марії була на його думку потрібна, — то знов у томуж самому листі він величає її «моральну чисту і її возвишену й ніжну любов.»

«Слава Богу до сегодня я могу безъ трепета взять твою руку, моя отрывалась со дня нашей разлуки отъ всего, что сдѣлало бы ее недостойной твоей, она даже не искала вокругъ теплой дружбы сердечной, согрѣтая твоею, еще не простывшая, какъ будто сейчасъ оставила твою, какъ будто держитъ твою, не выпускаетъ ее»[1]).

З листу тоді зрозуміти, чого він хоче .... Проповідувати.

«Ось тобі мій сердечний заповіт, котрий ти утверди в своїй памяти: въ маломъ ли, въ большомъ ли об-

[1]) сторона 55 нашої книжки.

ществѣ маешься ты, помни, если не можешь забывать о себѣ въ пучинѣ мыслей и наблюденій, лежащихъ передъ душею каждого человѣка (это богатство и наслѣдство, которого не лишенъ ни одинъ въ свѣтѣ), если не дано тебѣ этой жизни собой однимъ безъ себя, и если, не взирая на усиліе все искренной и пламенной, твоей души тебѣ этого не дастся, не будетъ на то произволенія Божьяго, то пріучи себя къ такому чувству, что окружающіе тебя не чужіе люди, которые будутъ судить тебя хорошо или дурно, а свои родные, домашніе, которые поругаютъ только за непріятность, которую имъ хотя и нехотя сдѣлаешь, а хвалить вовсе не станутъ, потому, что если хорошо, то такъ и должно быть, а худо, такъ они скажутъ тебѣ тутъ же.»

Не легка річ такий ,сердечний заповіт укріпити в своїй памяти його й не легко зрозуміти, особливо, коли кому не минуло ще літ 15 і коли він на життя дивиться не як на низку днів, тижнів і місяців, котрі чергуються по тим самим приписам якогось морального ,годиться', не годиться', як життя монахів у замкнутих келіях, лиш коли він від цього життя сподіється чогось нового, гарного, доброго, коли він дійсно хоче — жити!»

Опанас хотів виховати собі дружину та з його листів видно, що особливого педагогічного хисту в його не було. Він забуває, що молодість має свої права і що виховувати, це не значить вбивати індивідуальність, а як раз навпаки. Сам обдарований безперечним літературним хистом, не бачить, що Марія зраджує теж літературні дарування, замість в цей бік спрямовувати її думки, він каже їй читати святе письмо й релігійні книжки.

«Книги о подражаніи Іисусу Христу есть у сестры. Тоже на (русскомъ) языкѣ. Какъ я радъ, что ты собираешься дѣлать что нибудь полезное. Спасибі тобі. Пиши мнѣ, сестрицѣ! Пиши, пиши. Если нѣтъ новаго грѣха, то пиши, сдѣлай милость, подробнѣе о старомъ у Ар. и о старыхъ подробнѣе, обстоятельнѣе, насмѣшливѣе, злѣе. Это самовоспитаніе замѣнитъ, чего я не

могу говорить, не зная. Пожалуйста со всею подробностію. Христосъ съ тобою.»

Єсть щось прямо хоробливого в тім силуванню до самообвинувачення, котре Опанас називає «самовоспитаніемъ,» в тім приневолюванню молоденької Марії, щоби вона не тільки признавалася до якогось, буцім то гріха, але щоби розписувалася про нього широко, насмішливо, злобно.

Якого рода міг бути цей гріх, можна догадуватися з листа, писаного дня 29 липня. Опанас довідався від Марії, що вона танцювала на домашній забаві в Артемієвих. Замісць тішитися, що його молоденька суджена гарно провела декілька годин, що на хвилину забула про своє сирітство, про столочене родинне щастя, про горе дорогої мами, він пише: «Читаю во второмъ писмѣ, что тебѣ не хотѣлось танцевать; очень естественно. Но дальше ничего не понимаю, какъ черезъ одну недѣлю захотѣлось танцевать, да еще и съ желаніемъ слышать похвалы кругомъ себя. Я понимаю минуты упоенія музыкою, святынею, добромъ при любви: тогда ярче блеснетъ близкій сердцу образъ и слышнѣе станетъ голосъ отсуствующаго друга далекого, родной намъ и милый. Но глубоко не понимаю упоенія танцами, до забвенія о другѣ, которого съ нами нѣтъ. Значитъ впечатлѣнія глубокія усиливаютъ глубокое чувство, впечатлѣнія легкія улетучиваютъ его .... Слова евангелія всегда мнѣ западающія въ душу новыми, какъ будто я ихъ въ первой читаю, шевелятъ сладкое воспоминаніе о тебѣ, что и ты ихъ глубокій, святой и вѣчный смыслъ....»[1])

Такі це були гріхи, за котрі доводилось Марії слухати довгих, для неї може й не цілком зрозумілих проповідий! Незрозумілих тим більше, що писав їх не хто другий, як Опанас Маркович, котрий сам любив заспівати, заграти й забавится в товаристві, котрий сміявся таким широким, щирим сміхом, що аж вікна дзвеніли.

---

[1]) сторона 63 і 64 нашої книжки.

Чомуж тоді хотів, щоби його суджена була тиха і мовчалива як черниця? Знав же він, що вона й без того не скора була до веселощів, до уборів, до забав і до товариства, невжеж треба було, щоб вона геть відцуралася від людей і замкнулася в собі, роздумуючи тільки над евангелієм і над «Imitation de Jesus Christ?»

Опанас мабуть сам собі ставив ці питання і відповідав на них: «Можетъ быть танцовальная исторія непріятно поразила меня потому, что я никому въ свѣтѣ не повѣрилъ бы другому, если бъ не ты сама сказала объ ней, кромѣ того не ловко какъ думать, что можетъ быть, если благословитъ насъ Господь жить вмѣстѣ, я не буду въ состояніи вводить тебя въ кругъ такихъ удовольствій, а держаться въ немъ постоянно ты и сама не позволишь, не захочешь .... Какъ подумаю о томъ, что голубочка моя сама написала о своемъ преступленіи, то какъ тихо въ душѣ станетъ; какое сокровище сердце твое, Маня. Но, Господи укрѣпи его въ добрыхъ началахъ, Тобою въ него положенныхъ. Я просилъ тебя подробнѣе описать обстановку и внутреннее содержаніе, какъ этого дѣла такъ и другихъ, если за нимъ слѣдовали. Лучшаго нѣтъ ножа для душевныхъ вредовъ, какъ свой. Своя рука владыка, говоритъ народъ.»[1])

Значиться, коли молоденька дівчина танцює, так це «душевний вред», котрий треба вирізати своєю власною рукою!

Не диво, що Марія не знала, що відписувати на такі аскетичні проповіди, і тоді Опанас знов «роптав на неї», що вона «о томъ, о другомъ» не пише у відповідь на його листи[2]), а коли пише, так «двострочнії письма».

Нам, що читаємо листування Марковичів, мов листки з якоїсь, недокінченої повісти, приходить перше всього на гадку, що Опанас був багато старший від Марії і як часто в подібних випадках буває, боявся, щоб ріжниця віку не розлучила їх з собою, иньшими словами, був

[1]) стор. 65 нашої книжки.
[2]) стор. 66 нашої книжки.

заздрісний о неї. Любов велика еґоїстка, а Опанас горячо любив Марію.

Чи здогад цей правдивий, не знаю, але він людський. Любов велика еґоїстка!

Опанас, хоч впевняє Марію, що він її більше любить ніж самого себе, хоч підбирає що найнестливійших слів, щоб тую любов виявити і що найбільш вигадливих порівнань, щоб її схарактеризувати, а всеж таки частогусто пише про своє плохе здоровля, про те що він і вчора був хорий і нині не здоровий, ніби хоче, щоб суджена журилася ним і поза цею журбою нічого більше в світі не бачила.

«Разставшись съ тобой я былъ ужасно боленъ, пріѣхавши вчера ужасно боленъ, сегодня опять боленъ.»[1])

«Присавь еще хоть маленькое помышленіе о моемъ здоровьи, которое въ одинаковомъ положеніи, по которомъ какъ будто забыла.»[2])

«Ты несправедлива, кажется, ко мнѣ, говоря, что я не забочуся о своемъ здоровьи, напротивъ я думаю о немъ черезъ чуръ много, а если не поправляешься, такъ что жъ дѣлать?»

Можетъ быть пренебрегу имъ и поѣду.»[3])

«Я только третьяго дня пріѣхалъ, Губернаторъ ласково принялъ и спросилъ, здоровъ ли я? Я сказалъ, что лучше прежняго, но еще не совсѣмъ здоровъ.»[4])

«Я спалъ ночь дурно и неспокойно.»[5])

«Мнѣ не здоровится Богъ вѣсть отъ чего, я не хочу Васъ видѣть сегодня, съ увѣренности, что сильное желаніе меня видѣть у Васъ не послѣднее.»[6])

«Тиньковъ узнавши, что я пріѣхалъ и послѣ дороги хвораю немного, обѣщалъ пріѣхать, посѣтить меня.»[7])

---

[1]) стор. 50 нашої книжки.
[2]) стор. 57 нашої книжки.
[3]) стор. 69 нашої книжки.
[4]) стор. 71 нашої книжки.
[5]) стор. 76 нашої книжки.
[6]) стор. 75 нашої книжки.
[7]) стор. 72 нашої книжки.

Таких виписок про здоровля можна би навести ще більше.

Натомісць про свою зустріч з Гоголем згадує Опанас тільки кількома словами: «Вчера я пробылъ цѣлый день съ Николаемъ Васильевичемъ Гоголемъ.»

І коли ми нині раді були б довідатися дещо більше про цей епізод, то наскільки ж більше цікавилася ним Марія, — а довідалася тільки, що Опанас цілий день пережив з безсмертним автором «Мертвих душ».

Опанас називає Марію «любою мрійницею» (милая мечтательница[1]), перед його досвідним оком не міг скритися її яркий літературний талант, а в листах нема ні одного натяку на тодішний рух літературний, мистецький і загалом на культурне життя. Нігде не бачимо, щоби Опанас дбав про її інтелектуальний розвиток, про розширення її умового горізонту, про мистецьке й національне підготовлення будучої знаменитої письменниці.

Він пише їй цілі довгі-предовгі, морально-педаґоґічні трактати, цілі «поученія» на зразок повчеїй із староруських ізборників, заплутані і тяжко зрозумілі диспути на теми «не шукай похвали чужих», рецепти, як стати досконалою людиною», підозріває її, що любов до нього (до Опанаса) не заповнює цілого її серця і поза ради читати святе письмо, Imitation de Jesus Christ і їздити на богомілля, не виходить.

А історичний момент був такий цікавий, от хочби 1848 рік! У воздусі висіли такі питання, як знесення кріпацтва, в літературі й в літературній критиці було стільки нового й цікавого, — а Опанас навівав на Марію манастирсько-аскетичного духа. Молода дівчина любила свого судженого, але не могла й не хотіла стати його рабинею, боронила свого власного «я», своєї індивідуальности. В їх листуванню видно вже початок тієї боротьби

---

[1]) стор. 70 нашої книжки.

між «ним» і «нею», котра в решті решт і довела геть пізніще до знівечення їх подружних звязків.

Та не забігаймо вперед.

* * *

Перед нами частина переписки суджених, а саме вісім листів Опанаса і тільки оден Марії.

Та цим одним, на мій погляд, вона побиває його.

Це лист писаний щиро, просто й гарно. Марія ділиться з Опанасом своїми враженнями. Описує де була, з ким бачилася, що говорила. Люди виходять живі, вона теж жиє у своїх словах. Бачимо її добре серце, її чоловіколюбну вдачу, її нахил до гарного, чистого, упорядкованого життя. Її мова, така, як вона. Речення прості, але заокруглені і викінчені, без зайвих слів, без афектації, без любовного і всякого другого сентименту. Аж дивно, що молоденька дівчина так гарно пише.

Не маємо причини гадати, що другі листи були писані инакше.

Натомісць у листах Опанаса до Марії повно зайвого менторства, проповідування, моралізовання, повно слів і порівнань, у котрих губиться провідна гадка. Видно, що він хоче формувати душу своєї будучої дружини, але не годен вгадати на який лад. Одно видно, що він хотів би її відірвати від реального життя, зробити з неї людину, яка носиться скрізь зі святими книгами, молиться, аналізує себе, не жиє а лиш томиться життям.

Ріжниця характерів, темпераментів і світоглядів дуже велика. Опанас, хоч майже у двоє старший від Марії, не може її перетворити по своїй власній уподобі, не тільки тому, що вона «індивідуальність», але й через те, що сам він не знає, чого хоче, — так воно по крайній мірі з листів виходить.

І між ними приходить до непорозуміння.

Перший лист починає Опанас словами: «Счастливый другъ мой, Манюсинька!», в другім титулує її «Милая!»,

в третім називає її «Ангелятком», в четвертім повторюється те саме слово, в пятім читаємо «Милая и добрая Марія Александровна», в шестім «Добрый другъ, Маріечка!», аж нараз лист з 7 грудня 1850 року затитулований: «Милостивая Государныя Марія Александровна».

В попередних «ти», в цьому «Ви, Вам, Вас!»

Цей лист кінчиться дивно. «Что если Вы любили хоть немножко? Ще разъ спасибы Вамъ, Богъ съ Вами! Поклониться своій компаніи и роду. Заторы такіе, что лошади вязнутъ буквально по уши, никогда я такъ не завязалъ в своихъ ошибкахъ, я! Когда пріѣдишь по этому пути? *Путь къ Вамъ невѣрный надо мнѣ правду сказать.*»[1]) А в дописці прямо: «я не хочу Васъ видѣть сегодня» ....[2]) Лист зраджує велике роздратовання, навіть у мові і в правописі[3]). Він аж нечемний: («путь къ Вамъ невѣрный .... я не хочу Васъ видѣть сегодня»).

Не маючи всіх листів перед собою не можемо і всеї правди знати бачимо тільки, що між ними щось попсувалося і що судьба їх дружби висіла на волосочку,

Можна всякого догадуватися.

До відомих гріхів Марії, як отсей, що вона танцювала на забаві в Артемієвих, можна додати й «пороки» в роді того, що вона не відписувала йому на його релігійні питання, що хвалилася перед другими його привязанням до неї, замісць похвалятися своїм до нього[4]), що давало читати його листи тітці Юлії Федоровні, хоч Опанас казав, щоби Марія їх «сжигала», і т. д.

«Только не думаю, чтобы тебѣ необходимо было хвалиться моей привязанностью передъ другими, лучше своею хвались.»[5]) І в тому самому листі: «Что за прекрасныя письма ты мнѣ прислала, не знаю какъ за нихъ

---

[1]) Підчеркнення наше.
[2]) стор. 7 нашої книжки.
[3]) «спасибы», «Поклониться своій компаніи и роду».
[4]) стор. 70 нашої книжки.
[5]) стор. 70 нашої книжки.

благодарить тебя». Колиб не додаток: «Жаль только, что ты грустишь», то можна би гадати, що він іронізує. А після того: «жаль только, что ты грустишь» ідуть слова: «Боюсь, чтобъ эта грусть не была въ ущербъ чему нибудь другому». Чому саме? Не знати. Гадай, що хоч. І так все. Листи писані талановито, але вони не передумані, не викінчені, недбалі навіть що до мови. Я не знавець російської мови, але вона для мене в Опанасових листах якась химерна, повна всіляких, навіть ортографічних похибок, перемішана з українськими словами і зворотами. Натомість українського листу ані одного. Про українізацію будучої великої української письменниці ні слуху, ні духу.

Хіба тільки два короткі українські віршики, а саме: «сивий голуб, сивий голуб» та «Ой у полі три дубочки». Та хіба ще отсе його власне: «Уручаю тебе, мое серденятко, да єдиному Богу». І тільки всього! Нігде не видно, щоб Опанас брався в серці Марії розпалювати, коли вже не любов, то хоч прихильність до українського народу, до його пісні, побуту, до його лиха й горя.

А цей народ був Марії не чужий і не байдужний, коли в хаті її тітки, в котрій вона перебувала, були настільки сильні симпатії до українства, що ними турбувалися місцеві поліційні органи.

Натомісць в листі до Марії з 7 грудня 1850 р. Опанас цитує її слова «Так і того не говори, і того не говори!» — виходить ніби вона до його бралася вже тоді по українськи писати, а може тільки ин дівплітала українські речення. На всякий спосіб це доволі цікаве для тих, що заслуги українізації Марка Вовчка приписують Опанасові.

Загадочне «Я не хочу Васъ видѣть сегодня, с увѣренности, что сильное желаніе меня видѣть у Васъ не послѣднее», свідчить, що між Опанасом і Марією щось сильно попсувалося. Перехід від «ти» до «Ви» від «Добрый другъ, Маріечка!» до «Милостивая Государыня Милая и добрая Марія Александровна» говорить аж

надто вимовно, що їх сердечні взаємини остудилися і що між ними могло прийти до зірвання стосунків. Безпосередної причини не знаємо. Може її і не було, а як була, так може це було щось маловажне, крапелина, котра доповнила у щерть налиту чарку горечі. Тая гореч випливала з ріжниці темпераментів, світоглядів, по части може навіть з ріжниці віку. О тім передше була вже мова.

Та до розриву не прийшло, Хто з них перший подав руку до примирення, це теж годі нині певно знати бо не маємо повної кореспонденції, бракує листів Марії.

Але вже в листі з 7 грудня 1850 року Опанас натякає на «тучу собственныхъ глупостей, или ихъ послѣдствій», котра стала була на нього налягати, а в листі з 27 грудня він прямо признається до вини.

В тім листі пише Опанас: «Я спав ніч зле і неспокійно .... Не треба було допускати до голови гадок про тяжкий хід наших діл, о моїх неправдах до тебе; ти мені простила краще, ніж прощають влюблені; подерши лист до брата ти ніби усунула хмарку, котрою я затемнив був нашу ніжную дружбу і тим ніби завернулася з дороги, щоби не лишати мене самого в зимному смутку. Мила Мері, тепер я сумний, але мій смуток не зимний і не тяжкий. Твоя соромливість і любов, твердість і уступчивість, обнімаюча мою душу як сонішне тепло. твої признання, в котрих чується розкіш і чари небесного світа і Божої благодати, твоє благородне мовчання, тоді як слова булиби нарушенням святих прав страдаючого серця, котре посилає тобі благословення на всьо, що ти робиш і будеш робити[1]).

Врешті в тім самім листі він признається до своєї «безразсудної пилкости». которая дасть Богъ угомонится», і кінчить словами: «Если трудно будетъ почему бы то ни было окончить наши заботы, то не удручай себя ими

---

[1]) стор. 76 цеї книжки. Подаю в перекладі на українську мову.

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

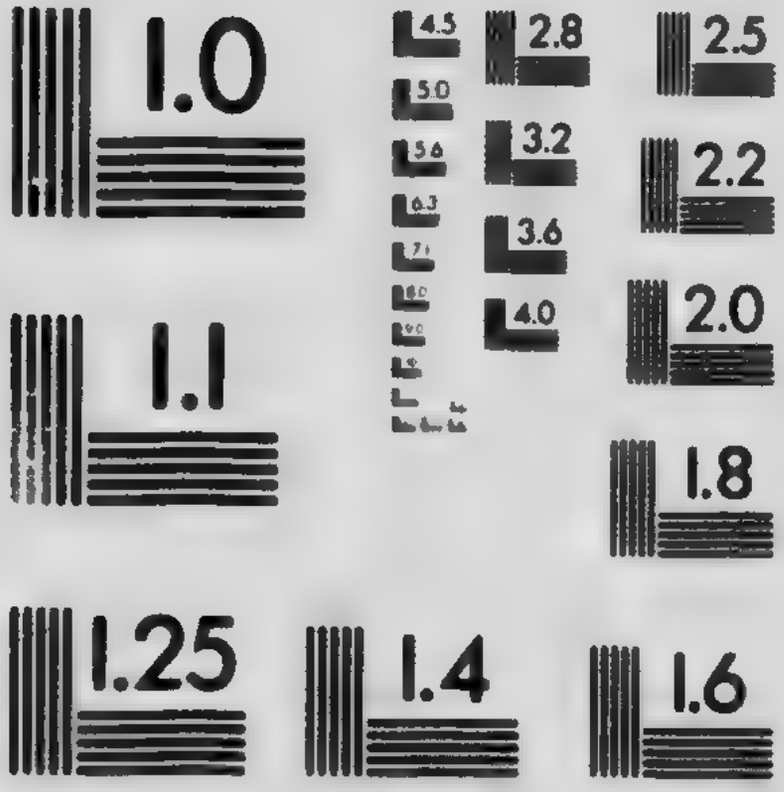

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

слишкомъ, я буду терпеливъ и никогдо не позволю себѣ упрекать тебя, что это отъ холодности или невниманія ко мнѣ. Цѣлую тебя, Марусенько моя»[1]).

Так розвіялася тая темна хмара, що закрила була ясне небо над ними.

* * *

На виправдання Опанаса требя сказати, що він був хорий і що діла його не наладжувалися.

Якого рода була його недуга — не знаємо. Він мало що не в кожному листі пише, що хорий, але ніколи не скаже, що йому бракує. Можна догадуватися, що крім фізичної недуги терпів також психічно. Кирило-Методієвське брацтво, арешт, слідство, присуд, заслання, — все воно не тільки знівечило його життєві пляни й розвіяло рожеві, молодечі надії, не тільки відірвало від наміченої, дорогої серцю праці над етноґрафією, але також зрушило нервовий систем. Це зденервовання бачимо в його листах, таких нерівних і невикінчених, навіть з боку мови, правопису й інтерпункції. І його релігійність, котра переходить у релігійну загарливість, в охоту проповідування, не є, на мій погляд, природною. Молодий, здоровий, такий живий і жвавий чоловік, яким був Опанас, повинен проявляти в листах до своєї судженої більше інтересу до реального життя. Опанас надто вразливий на своє «я». Він пише Марії, щоб Марія не хвалилася його любовю до неї, а своєю до нього, не хоче, щоб вона давала своїм близьким читати його листи, хоч до того, по тодішним родинно-товариським поглядам була обовязана, він своє «я» висуває на чільне місце і надає йому великої ваги. Опанас легко сердиться, виходить з рівноваги, забуваючи, що він мущина і мущина богато старший від Марії і тому від нього треба б сподіватися більше розважливости, більше поміркування у словах. Все, це, як кажу, свідчить, що він не тільки

---

[1]) стор. 77 цеї книжки.

фізично, але до якоїсь міри також психічно нездужав. Він же сам говороть про своє «страдающее, грустное сердце», про свою «безразсудную пылкость», каже що йому «больше другихъ нужно молчать, особенно съ друзьями», натякає на «психологическое наслажденіе» при згадці про Марію і таке друге.

На зденервовання Опанаса впливав також немало негарний хід його діл. Річ у тому, що Опанас не хотів женитися, не маючи тривкої матеріяльної підстави під будівлю подружного життя. Вже в листі з 20 липня 1850 р.[1]) натякав не тільки на те, що «старыя раны не вдругъ залѣчиваются», але що їх «обстоятельства грустныя», що їх діла і «положеніе въ обществѣ неустроенныя», що тії, «обстоятельства, здоровье и служба не рѣшенныя» і що вони «отдаляютъ отъ насъ счастье быть вмѣстѣ скоро». В листі з 29 того самого місяця пише знов, «что дальше будетъ, совершенно не знаю; мое здоровье по несчастію не поправляется и на счетъ своей службы, я не имѣю пока извѣстій отъ тѣхъ, къ кому писалъ».

Все це неначе розвиває основну гадку, висказану в першім листі Опанаса до Марії (з 24 червня 1850 р.). Він тоді писав: «Я выѣзжаю какъ только позволять деньги, а къ нимъ я по несчастію склоняю свою голову, какъ бы захмѣленную безденежьемъ. Ужасно! Пока я не буду ихъ имѣть хоть менше чѣмъ нужно, пока я не буду чѣмъ нибудь въ обществѣ, едва ли рѣшусь брать твою руку, не отъ того чтобы жалко было тебя лишать чего нибудь, а что жалко подставлять тебѣ свою мрачную фигуру. Время все покажетъ яснѣе. Я буду тебѣ все писать и знаю — не даромъ. Ты уймешь рты, разинутые въ осужденіе меня».[2]) З тої причини Опанас не хотів писати до матері Марії про те, що він гадає з нею одружитися. «Къ Праск. Петр. я конечно не буду

---

[1]) стор. 54 цеї книжки.
[2]) стор. 50 цеї книжки.

писать ..... пока не стану сколько-нибудь въ лучшее положеніе на службѣ, если это когда нибудь случится». Але все таки він давав Марії «право сказать, что я просилъ твоей руки, и если тебѣ будетъ пріятно это.»

З того видно, що Опанас Маркович вважав тую посаду, яку він мав в Орлі, невідповідною і що шукав другої, кращої і певніщої.

Як знаємо із службового формуляра Опанас був старшим помічником правителя канцелярії з ранґою титулярного совітника. Посада не така то вже й лиха, щоб не можна було вижити з жінкою. Але в листах Опанас нарікає, що не має грошей, раз навіть каже, що в нього нема «ні копійки грошей». Виною була мабуть непрактична вдача Опанаса, те життя без рахунку, життя з нині на завтра, не оглядаючися, що буде завтра.

Тая Опанасова «безшабашність» була теж мабуть причиною всіляких гутірок в Орлі і тому він писав до Марії, що вона «уйме рты, разинутые въ осужденіе» його.

Можливо, що ці сплетні між иншим теж спонукували його шукати иньшого місця і то між своїми, на Україні, куди його тягнуло, як Українця і, як етнографа.

З урядового формуляра бачимо, що він взяв собі відпуску дня 12 червня 1850 року і поїхав на Україну. Був у брата в Острі та в Остерському повіті, в селі Сорокотичах, їздив до свого дядька в Золотоношу і там десь у Полтавщині, бачився з Гоголем. Відпуску мав на чотири місяці і в жовтні був уже в Орлі. «Привіз я тобі, — пише до Марії, — поклони із своєї землі, від добрих людей».

Та більше нічого. Вернувся з тим, з чим і поїхав. Марії все ще не було. Він на Різдвяні свята пише до неї з Кирілівскої слободи, (дивно, що про свята нічого не згадує). Кінчаючи цей лист каже: «Если дѣла наши будутъ спориться, проси ее (Юлію Алексіевну), быть на свадьбѣ нашей и возьми обѣщаніе гостить у насъ, когда Господь благословить насъ жить въ своей хатѣ.»

Видно, все ще не тратив надії «що його діла будуть-спориться» і сподівався, що незабаром відбудеться його вінчання з Марією.

Щож робила тоді Марія?

Крім деяких натяків на те в листах, знаходимо дещо в її пізнійшій російській повісти «Живая душа», котра має автобіографічний характер. Маша в «Живій душі», це сама Марія. Вона каже, що «здѣсь (розумій у тітки[1]) жизнь была почти такая же точно, какъ дома, почти тоже давала для развитія: хорошую библіотеку, удаленіе отъ свѣтской пошлости, природу». Прислухалася до гарних розмов і слухала пориваючих проповідий. Маша на память знала євангеліє. Це була не тільки її улюблена книга, але й приют у трудних хвилинах. А ті трудні хвилини прийшли до неї рано. Вувало серед безсонної ночі, наплакавшися доволі, брала євангеліє і прочитувала його від початку до кінця. Иноді тихий спокій сходив на неї. Та не на довго. Часто вона сокрушалася, признавала себе великою грішницею, жалувала, що пристращається до земного. Але й це не тривало довго. Вона будилася з бажанням життя, любови, свіжої, живої любови! А ця книга (євангеліє) говорила щось цілком друге .... «На небѣ успокоеніе, или гдѣ тамъ, положимъ да, но дѣятельность, но любовь, но главное жизнь — вѣдь это на земли»[2]). Вправді повість «Живая душа» писана геть пізнійше, але нема причини сумніватися, що авторка вірно передала в ній свої переживання з молодечих літ Бачимо, що вже тоді в душі її ішла боротьба між аскетичним а життєрадісним напрямком. Цей аскетичний настрій, — наче навіяний Опанасовими моралізуючими словами, життєрадісний, це її вроджена вдача. «Тихомирря десь там на небі, а тут на землі діяльність, любов, свіжа, жива любов — життя!» В словах «свіжа, жива любов» бренить ніби якийсь жаль, ніби смуток, що та любов,

[1]) В селі Задонскому, Орловської ґубернії.
[2]) стор. 64. Цитую у виїмках і в переводі.

яку її давала тоді доля, не була ні свіжа, ні жива, вона була спутана всілякими застереженнями релігійно-моральних принціпів. Що тоді ще робила Марія крім слухання гарних розмов, добрих проповідий, крім читання книжок з тітчиної бібліотеки, перебування з природою і з знайомими людьми, крім таких «хвилевих прогріхів» як танці на равті у сусідів, за які її доводилоса вислухувати від Опанаса гірких і скучних докорів? Бралася до письменницького діла. В листі з липня 1850 року пише їй Опанас: «Для перевода книги у меня нѣтъ, а если это желаніе столько же сильное, какъ искренное, то отошли Орловскаго уѣзда въ слободу Кирѣевскую Петру Васильевичу Кирѣевскому пѣсни, если ужъ ты ихъ сколько нибудь собрала и попроси выслать книгу для перевода, чему онъ будетъ очень радъ, о чемъ, если захочешь, я напередъ ему напишу.» Цей лист можемо собі так доповнити. Марія хотіла перекладати якусь невідому нам близше книжку і просила Опанаса, щоби добув її для неї. Опанас, котрий справляв її на шлях етнографічних записів, не добув цеї книжки і сумніваючися в її щирому і сильному бажанню робити це діло, справаляв її до Кирієвского. Иншими словами йому важні дули Маріїні етнографічні збірки, а не друга якась праця пером і він відсилав її з цим ділом до Кирієвского.

Хто таке Кирієвский?[1])

Петро Васильович Кирієвский, брат Івана Василевича, відомого критика і фільозофа, автора твору «О необходимости и возможности новыхъ началъ для философіи», славянофіла, родився 1808 року, умер 1856, зібрав народні пісні, котрі видав Безсоновъ 1860—1874 року[2]).

Петро Кирієвский, як і знаменитий його брат Іван, був людиною широко освіченою. Він не замикався в

---

[1]) *Г. Князевъ.* Братья Кирѣевскіе. Біогр. очеркъ. Спб. 1898 г. — *В. Лясковскій.* Братья Кирѣевскіе. Жизнь и труды ихъ. Спб. 1899 г. Изд. О. Р. Р. истор. просв. вып. III. — Словарь Броклауз-Эфронъ т. XV.

[2]) Пор. *Бестужевъ Рюминъ*, От. Зап. II 1862, 1—3.

кружку етноґрафічних дослідів, а дбав також про поширення европейської історичної літератури в Росії. Славянофіл, як і його брат[1]), але з чималими симпатіями до українства, мав Петро Василевич вплив на Опанаса і на Марію. Про цей вплив пише сам Опанас у споминах про Петра Кирієвского, друкованих в «Русской Бесѣдѣ» 1857 р.

«25 жовтня минулого року (1856) помер Петро Василевич Кирієвский саме в розцвіті сил. Коли я

---

[1]) Іван Кирієвский має багато дечого спільного з Герценом, з котрим пізніще познайомилася Марія Марковичева. Оба вийшли з Канта, Шеллінґа, Фіхтого й Геґля, оба були романтиками, оба мали значний літературний хист. Для характеристики Івана Кирієвского наведу дещо з його творів. Ось яку антинтезу ставить він між сходомі заходом Европи. «Тамъ (на заході) раздвоеніе силь и разума, — здѣсь (на сході) стремленіе къ ихъ живой совокупности; тамъ движеніе ума къ истинѣ посредствомъ логическаго сцѣпленія понятій, — здѣсь стремленіе къ ней посредствомъ внутренняго возвышенія самосознанія къ сердечной цѣльности и средоточію разума.... тамъ раздвоеніе духа, раздвоеніе мыслей, раздвоеніе наукъ, раздвоеніе государства, развоеніе сословій, раздвоеніе общества, раздвоеніе семейныхъ правъ и обязанностей, раздвоеніе нравственнаго и сердечного состоянія, раздвоеніе всей совокупности всѣхъ отдѣльныхъ видовъ бытія человѣческаго общественнаго и частнаго, — въ Россіи, напротивъ того, преимущественное стремленіе къ цѣльности бытія внутренняго и внѣшняго, общественнаго и частнаго, умозрительнаго, и житейскаго, искуственнаго и нравственнаго (Соч. 1861. т. II стр. 275 і дальше).

«Особенность Россіи заключалась въ полнотѣ и чистотѣ того выраженія, которое христіанское ученіе получило въ ней, — во всемъ объемѣ ея общественнаго и частнаго бытіа.»

«Корень образованности Россіи живетъ въ ея народѣ, и, что всего важнѣе, онъ живетъ въ его Святой, Православной Церкви.» (Ibidem).

«Первое условіе для возвышенія разума, — чтобы онъ стремился собрать въ одну недѣлимую цѣльность всѣ свои отдѣльныя силы, которыя въ обыкновенномъ положеніи человѣка находятся въ состояніи разрозненности;.... чтобы постоянно искалъ въ глубинѣ души того внутренняго корня разумѣнія, гдѣ всѣ отдѣльныя силы сливаются въ одно живое и цѣльное зрѣніе ума... всѣ ея струны должны быть слышны въ полномъ аккордѣ, сливаясь въ одинъ гармоническій звукъ.»

(О необходимости и возможности новыхъ началъ для философіи. — И. В. Кирѣевскій. Полное собраніе сочиненій 2 т. Изд. Кошелеба. Москва 1861 г.)

служив 1849 року в Орлі, познайомився я з покійним в одного з моїх службових товаришів. Він приїздив до його брата, збирача народніх пісень, П. Якушкіна. Незвичайно добре й привітливе поведення П. Вас. якого я, мало значучи в суспільстві, ні перш, ні потім від нікого не зазнавав, на диво, — ані трохи мене не бентежило, такою щирою та спокійно свобідною добротою воно було огріте.

Я почував, що якоюсь чудотворною струєю припливає мені до мозку думка за думкою, а в серці являєтся одно почуття за другим. *Тоді я був хворий тілом і душею* (розбивка наша). Простодушно звертався я до нього з гадками й почуттями, що прокидалися в мені і признаюся, дуже радів маючи такого незвичайного, такого доброго і світлого слухача! Нема чого й казати, що я їздив до нього в Слободку (7 верст від С. ла) і цілими днями впивася возвишеною розмовою з Кирієвским, — Боже мій, якою прегарною, якою теплою та значучою розмовою!

Він був самостійний і поважний діяч в науці і в нашій(!)[1]) освіті. Він був у нас(!) один з перших по часу і по впливу, коли не перший славянофіл. Загального означення славянської ідеї, гадаю, ніхто не чув від П. В. але окремі її тези переняв багато дехто, як я чув від нього.

Головна прислуга, якої сподівалися від П. В. в громадянстві, та в літературі, був збірник велико-руських народніх пісень, що він готовив до друку і про багацтво цього збірника були найвідрадніщі чутки.., Я, в часи нашого знайомства з П. В. (1849—1852 р.), бачив у його кабінеті великі коші та картонові коробки, повні виписок з літописів, з заголовком: «князь», «вѣче», і т д. і нічого стілько не чув від нього, як найясніщих і теплих гадок, найблискучіщих висновків з минулого старої Руси! Вважаю тільки за свій обо-

---

[1]) Викличники наші.

вязок посвідчити, що найдений Н. А. Скалоном в Стародубському архіві «Протокулъ до записованьня справъ поточныхъ на рокъ 1690» (надрукований в «Черниг. Губ. Вѣдом.» 1852 р.) видано цілком тільки завдяки тому, що того завзято бажав П. В., а не через те, що ніби сама редакція знала йому ціну.

До такого рода його діяльности треба зачислити величезне підприємство — переклад на російську мову найкращих клясичних творів з історії. В тій цілі и мені дано; 1) «Geschichte des österreichischen Kaiserstaates von Johann Grafen Mailat». Zweiter Band. 2) «Pierwotne dzieje Polski i Litwy et c. wydal Wacław Aleksander Maciejowski» а в поміч 3) Słownik polsko-rosyjski, przez Stanislawa Müllera.

Не міг я нічого теж сказати про працю його над піснями усіх народів і про етноґрафію історії, бо не знаю про висліди, до яких він дійшов.

В дуже цінній бібліотеці П. В. на яку звичайно йшла значна частина його доходів, можна було знайти *все краще з поля історії та етноґрафії України* (Розбивка наша!) Він сам давав свідоцтво самостійности давної української мови в написах, які він відчитав на чашах київських князів в «Московській оружейній Палаті» і радив досліджувати сучасні українські наріччя по областях Полян, Сіверян, Деревлян та Угличів».

Я нарочно подав виїмки статті Опанаса Марковича про Петра Кирієвського, бо про неї перший згадав у своїх паперах Доманицький, а на скільки мені відомо, ніхто доси не звертав уваги ні в біоґрафії Опанаса, ні Марії Марковичів. А між тим стаття, на мою гадку, має не мале біоґрафічне значіння для нього і для неї. З цеї статті, вже на перший погляд видно, що Опанас, як хотів, умів гарно писати, що він був чоловік, який не забував того добра, котре йому хтось зробив, що він почував себе «малозначучим в суспільстві», що на його мали вплив сильніщі, більш освічені індивідуальности.

Видно з неї, що Кирієвскі мали вплив на ідеологію Опанаса, на його славянофільство, на нахил до релігійної містики. Цікаве, й дуже цікаве те, що Петро Кирієвский мав у своїй бібліотеці що кращі книжки з нашої історії та етноґрафії, що він обстоював самостійність української мови і радив вивчувати її наріччя. Це як раз протилежний погляд до погляду більшости російських учених, котрі мову нашу вважають за наріччя російської.

Може я й не помилюся, коли скажу, що українізація Марка Вовчка, а по крайній мірі початок тієї українізації завдячуємо Петрови Кирієвскому. Марія збирала російські пісні для нього, але з його бібліотеки діставала що найкращі книжки з поля української історії і етноґрафії, чула від нього про самобитність і оригінальність української мови й побуту, чула прихильність до України, а що в неї теж був дещо підгодовлений грунт до українства (дядько таки гарно по вкраїнськи балакав, в хаті тітки були українські течії, — Опанас був Українцем) так не диво, що зацікавилася Україною і мабуть уже тоді зрозуміла, що вона не Московка, хоч «нахабною Московкою» назвуть її ще геть пізніще.

«В паперах, що осталися по смерти Марії Олександровни, є оден листочок, який свідчить, що вже в ті часи Марія Олександровна пробувала свої сили й на літературній ниві. Се початок оповідання (російською мовою), де якийсь 40 літній мужчина слухає чийсь спів у садку і той спів його бентежить.... На листочку тім дата, 1851 рік і присвята «М. В. Марковичу»[1]

На тому можна би й покінчити характеристику Опанаса Марковича і Марії з Віленських, з того часу, як

---

[1]) *В. Доманицький.* Марко Вовчок. Літературно-Науковий Вістник. 1908. Книжка І. За січень стор. 57.

«М. В. Марковичу», — мабуть похибка друкарська, або lapsus calami. Опанас Маркович по російськи Аѳанасій Васильевичъ Марковичъ, отже повинно бути «А. В. Марковичу».

вони познайомилися і стали судженими, а тим самим і біоґрафію Марії до пожружжя з Опанасом.

Скупість джерел, між иньшими прогалини в їхньому листуванню, не дають нам спромоги більш *рельєфно* змалювати портретів цеї інтересної пари. Історично-літературне тло, на якому вона зарисовується в нашій уяві, доволі відоме. Меньше відоме (як ось знайомство з Кирієвскими і славянофільська течія), вплели ми в наше оповідання. Збіраючи до купи вище сказане доходимо до таких основних ліній рисунку.

Опанас Маркович, уроджений мабуть 1822 р., скінчив Київський університет, 1848 дістав ступінь кандидата, належав до Кирило Медодіївського брацтва, був арештований, засланий до Орла, і 13 липня 1847 іменований губернським секретарем. Походив зі старого, відомого в українській історії роду. Батько його, дідич в Кулажинцях, Пирятинського повіту, Полтавської губернії, був типічним українським паном; любив жити над стан і дім його славився великою гостинністю.

Вислідом такого життя була розтрата маєтку, так що по смерти Василя Марковича синам лишилися тільки невеличкі останки. Опанас свою пайку продав одному братові і за ті гроші вчився. Здобув гарну освіту, був дуже релігійний, чоловіколюбний, — демократ. Талановитий письменник, добрий співак, людина музикальна, легко здобував собі симпатії серед окруження. Свідомий Українець, дуже любив українську минувшину, але найбільше цікавився етноґрафією. Був гарний собою, високого росту, кріпкої будови тіла, брунет. Подобався жінкам. В Орлі почував себе погано. Процес, заслання, знівечені пляни і надії, непевне становище, все те дратувало його. Вихований в роскошах і багацтві не знав ціни грошам. Не вмів з ними числитися, не вмів утримати копійки в кармані. Взагалі був чоловіком живим, щирим, але не практичним, — романтик, не реальний чоловік.

Це пробивалося вже в його зверхній появі, в недбалливім убранню, в широких рухах, в мешканню, ко-

трого не тримав в порядку. Служба при ґубернаторі не вдоволяла його. Хотів иньшої, та ще на Україні. Мабуть тягло його до праці на науковому полі, особливо на полі української етноґрафії.

В Орлі нездужав, — тілом і душею. Яка була ця фізична недуга не знаємо, а про душевну він згадує в листах.

Марія Віленська донька Олександра, військового, а пізніще дідича, з Єлецького повіту, Орловської ґубернії уроженця «Западних ґубер[illegible] і Параскевії з Данілових, котрої мати була з [illegible]язів Радивилів. В родині Марії зберігалися такі [illegible]ом українсько-литовсько-польські традиції. Уроджена 10 грудня 1834 року, діточі літа провела в маєтку батька. Мати образована, гарно грала на фортепяні і добре балакала чужими мовами. Марія дитиною теж балакала по французьки. Була вдумлива, цікава дівчинка, милосерна до прислуги з кріпаків. Батька втратила в діточім віці, мати віддалася вдруге, вітчим був гуляка, картяр, чоловік наглої вдачі. Тому мати віддала Марію під опіку сестер Пісаревої і Мордовіної. Пісарева, мати славного російського критика, Мордовіна жінка орловського вищого урядника і знатного богача. Марію післали на науку в якийсь харківський приватний пансіонат, з відки вона приїхала 14 літною дівчиною до своєї тітки, Мордовіної, в Орел. Висока, гарної будови тіла з гарною русою косою і ще краг[illegible]ми незвичайної глибини очима, з виразистим, реґулярним обличчям, не дивлячись на те, що була бідна і жила на ласці в тітки, вже молоденькою дівчиною мала женихів. Була над вік розвита і над вік поважна. Не любила дорогого вбрання, ні блискучих оздоб, не шукала забав, ні шумного товариства. Визначалася достойною простотою в убранню, в рухах, у мові. Любила лад і не могла дивитися на неохайність в хатньому господарстві. Сама з дитини зазнала чимало горя і вразлива була на недолю ближнього. Словом, незвичайна дівчина.

С

Тих двоє людей стрінулося в Орлі, в гостинній хаті Мордовіних. Симпатія і любов. Було багато дечого такого, що зближало їх до себе. Поетичний погляд на світ, легковажені : буденности, байдужність до моди, маломістечкових сплетень, балаканини на тему нових капелюхів і поганої прислуги. Обоє були сотворені до вищих важніщих завдань і були свідомі того. Обоє носили в душі смуток. Доля не пощадила їх молодих літ. Роджені в достатках, були свідками руїни своїх родинних гнізд. На обох вчасне сирітство закинуло серпанок туги. І Опанас і Марія відчували, що їх матері горюють. Але було й таке, що віддалювало їх від себе. Опанас був малощо не у двоє старший від Марії, йому було літ 27, їй 14. Він дивився на світ очима досвідченого, бувалого мущини, вона щойно збіралася жити. У його була широка вдача, в неї аристократична достойність. Він не зважав на лад і на охайність, вона без одного і другого не могла жити. Він любив її і був заздрий о свою любку, вона хотіла любови щирої, з повним довіррям подавала йому руку, як вибраному свого серця. Він хотів виховати Марію на таку дружину, якої собі бажав, вона з природи була горда, цінила своє «я», мала свідомість індивідуальну.

Опанас нездужав фізично і психічно, вірив, молився попадав у ролю апостола, проповідника, вимагав від судженої, щоби вона студіювала евангеліє і релігійні книги, щоби роздумувала над суєтою мирською, щоби аналізувала свої думки, щоби сповідалася йому зі своїх злих вчинків, і зі своїх гріхів. А вона тих гріхів не мала, бо на танець не дивилася як на гріх і життя брала так, як може брати 14-літна дівчина, природно, — прямо жила, а не роздумувала над життям.

Літом 1850 р. Марія виїхала на село, до тітки і відвідала свою матір в Єльці.

Опанас взяв відпуску на чотири місяці і поїхав на Україну шукати собі місця. Хотів «чимсь» бути, бо службу при ґубернаторі не вважав відповідною для себе.

Листувалися. Віддалення, з одного боку скріпляло любов, але з другого давало спромогу з дальшої перспективи бачити те, що зникало під впливом щоденних стріч в Орлі. Ріжниця вдач і світогляду зарисовувалася чимраз більше. Небо затягалося хмарами.... Розрив.... Та до нього не прийшло. Непорозуміння усунено. Опанас признався до «безразсудної пилкости», признався до «своїх неправд» до неї, її стидливість і любов, твердість і обнимаюча душу уступчивість (?) зворушили його, він писав: «Да успокоитъ тебя Мати всѣхъ скорбящихъ» і обіцяв, що буде терпеливим. Марія простила йому «дучше, чѣмъ прощаютъ влюбленные» і вони рішили одружитися[1]).

* * *

Зимою 1851 Опанас оженився з Марією.

Дата вінчання невідома. Ніхто не поцікавився заглянути до церковних метрик, — як що свідоцтва вінчання не знайшлося в паперах Марковичів.

Треба гадати, що вінчання відбулося в Орлі, в мясниці 1851 року. Маємо дві дати, котрі вказують на

---

[1]) Знаю, що багато дечого, що я тут подав, виходить поза рамці літературно-історичної біоґрафії. Воно входить в інтімно-приватне життя Опанаса й Марії Марковичів. Колиж я все таки вважав потрібним доторкнутися цього матеріялу, так це тому, що попередні наукові й принагідні біоґрафи Марії порушили ці теми, обсновуючи велику нашу письменницю сіткою всіляких обвинувачень, здебільшого несправедливих, а то й наклепами та підозріннями, котрі хоч і не зменьшують вартости її дорогоцінних творів, то все таки ставлять в непевному світлі тую замітну, одну з передових постатей нашої літератури.

Своєю аналізою хочу пообмітувати це павутиння, це сміття, котре назбіралося кругом Марка Вовчка, до чого завзивав нас Іван Франко.

Але далекий я від того, щоб павутиння, обметене з Марії, кидати на голову Опанаса. Воно повинно піти геть на бік, а в нашім тямку повинна зостатися ця замітна пара, незвичайна на свій час і серед свойого окруження, — двоє гарних, добрих і високоталановитих людий, котрі багато в життю турбувалися і страждали, але жили не даром, бо добре заслужилися для нашої літературної справи.

те, а саме: з урядового формуляра Опанаса Марковича видно, що він дня 10 січня 1851 р. взяв відпустку на два місяці, а в суботу перед Великоднем тогож року написав вірш, присвячений «Марії Алекс. Марковичевій», себто своїй дружині.

Значиться, вінчання відбулося між 10 січнем, а між великодною суботою 1851 р., — правдоподібно в січні, бо в листі з 27 грудня 1850 р. журиться Опанас, як то він зо своєю дружиною їхатимуть з Орла в *середин зіми*.

З того листу можна догадуватися, що повінчалися вони в Орлі, а після вінчання вибралися до Маріїної матері в Єкатерининське.

З ними їхав одинокий кріпак Опанаса Марковича, Іван.

Цей Іван грав теж деяку ролю в життю Марковичів і тому треба нам розказати про нього. Про нього згадує Куліш у листі до Омеляна Огоновського, називає його богомільним і каже, що Опанас вважав його своїм братом, а не слугою. Навчив його письма й допускав до розмов про біблійні й гомеричні речи. Часто просив цей Іван Куліша, прочитати щонебудь із Нового Завіту. «Оба любили сього хлопця яко взір того, яких кріпаків треба випускати на волю. Алеж Іван постеріг, де його пан кладе гроші, обікрав його тай щез без сліду. Та от Маркович не жалкував про гроші, сумував тілько про душу свого кріпака[1]).

Зі споминів брата Марії, Дмитра Віленського отсей кріпак Іван і крадіж грошей виходять в иншому світлі.

Дмитро Віленський пише[2]):

Я добре тямлю приїзд молодих з Орла до нашого села Катерининського, Єлецького повіту. Наші кріпаки приходили їх поздоровляти, і вважали, що чоловік панночки, хоч і хохол, але людина, як і слід бути,

---

[1]) *О. Огоновський.* Історія літератури, ч. III. віддїл I. стор. 226.
[2]) стор. 227 і дальші нашої книжки.

тим більше, що Опанас Василевич добре говорив по московськи; а зате кріпак Марковича, що приїхав з ними, був типом не виданого в нас сущого хохла.... Вічно заспаний, із щіткуватою стриженою бородою, зо своєю характерною українсько-полтавською говіркою, Іван уявляв собою таку дивовижу, на яку збігалися дивитися старі й малі, і як де вже розлягався незвичайний регіт, там певне був Іван і глядачі надурничку. В додатку до Івана, — що був добрим кухарем, мати пропонувала сестрі взяти з собою з наших кріпаків покоївку, молоду 15 літню дівчину, але сестра навідруб відмовилася і просила матір пустити Маринку на волю, що було й зроблено.»

Цей Іван, як пізніще зо споминів Дмитра Віленського побачимо, ніяких грошей в Опанаса не вкрав, добув їх для нього Дмитро Віленський, і Іван втік та не вернувся більше.

З того й бачимо, що на свідоцтво Куліша в біографії Марка Вовчка годі покладатися, — він був не безсторонім свідком.

Марковичі по словам Дмитра Віленського пробули в матері декілька днів і, зібравшися в дорогу, виїхали в Чернигів.

Не могло воно статися без окремого дозволу, бо Опанас перебував в Орлі на засланню, покараний за приналежність до Кирило-Методіївського брацтва. Про цей дозвіл він старався мабуть ще перед вінчанням, між 12 червнем і 12 жовтнем 1850 року, тоді як дістав був відпуску і їздив з Орла шукати собі якоїсь кращої посади. З біографічного начерку в «Союзі женщинъ», писаного під диктат Богдана Марковича[1]), знаємо, що старання ці робив він через впливових знайомих і товаришів свого покійного батька, котрий за молодих літ служив у гвардії і товаришував з ними. Дякуючи їм

---

[1]) Союзъ Женщинъ. Январь 1908. стор. 11. Марко Вовчокъ (Марія Александровна Марковичъ).

він цей дозвіл добув. Мабуть був це одинокий реальний добуток, з яким вернувся тоді до Орла. Чи місце коректора при Чернигівських губернських відомостях дістав тоді, чи що лиш приїхавши до Чернигова виклопотав його, не можемо сказати. Але мабуть, що ні. Опанас, приїхавши з жінкою та її малим братом, Дмитром до Чернигова, що лиш шукав собі місця. І мабуть не легко було знайти, бо не радо давали яку посаду чоловікові, що був замішаний у політичний процес. Колиб Опанас мав був якесь заняття, то може не їздив би був з жінкою до Орла. А що він їздив це знаємо зі споминів М. Номиса (Симонова), котрий пише:

«Когда именно былъ освобожденъ оттуда (з Орла) А. В. точно я теперъ не знаю но, что онъ былъ уже свободенъ отъ Орла въ 1851 году и жилъ въ Черниговѣ, это вѣрно: проѣздомъ въ этомъ послѣднемъ году изъ Чернигова въ Орелъ съ женою въ гости къ ея роднымъ, онъ заѣзжалъ въ Нѣжинъ ко мнѣ и обое у меня останавливались.»[1])

Посаду коректора «Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостей» він дістав мабуть що лиш під кінець 1851 року.

Виїзд молодого подружжя з Катерининського ось як описує Дмитро Віленський, котрого молодята забрали з дому матері на своє новосілля.

«Памятаю, мені дуже жаль було кидати наше село, лишати матір, меншу сестричку Віру[2]), і стару Катерину, і покоївок Надію й Маринку, і пасічника Прохора, і Максимка форейтора, і наших коней, і наших хортів.... Всього-всього страшенно жаль було, і я гірко плакав, а Іван, що їхав з нами, найбільше спочував мені в мойому горю.... Почав він розважати мене оповіданнями про Україну, і хоч я розумів з його оповідань хіба що половину, але скоро

[1]) «Кіевская Старина», 1893. IX, стор. 450.
[2]) Від другого мужа Маріїної матері.

заспокоївся і заснув у його на руках: цей величезний і добродушний чоловік тримав мене, восьмилітню дитину, на руках, як ляльку.... Згодом я всею своєю дитячою душею привязався до Івана, і як його кривдили, мені дуже жаль його було: душі він був мягкої і вмів плакати гірко й жалібно.»

Про життя молодого подружжя в Чернигові знаємо дуже мало. Найкращого матеріялу, яким бувають листи, з тої пори не маємо, бо молоді не розлучалися тоді з собою. І брат Марії, Дмитро, у своїх спогадах про Чернигів тільки дуже коротко згадує, а як Марковичам жилося не каже[1]). Можна здогадуватися, що не добре. Бідували. Яка була платня коректора в губерніяльній друкарні? Марних декілька рублів. Правда життя було дешеве, за 20 копійок можна було купити годовану гуску, алеж молоде хазяйство потрібувало вкладу на біля, постіль, обстановку, а вкладати не було з чого. До тогож і Опанас і Марія були непрактичні. Марії було ледви 16 літ! І в дома, в дитячих літах, і пізнійше, під опікою багатої тітки, матеріяльних злиднів вона не знала. Опанас же, як з давнішого знаємо, привик був у хаті свого батька таки до розкішного, аж надто розкішного життя. Тепер прийшлося бідувати і залазити в довги. Мабуть на тую матеріяльну скруту натякає Опанас у своїм великоднім віршу, присвяченім Марії, котрий починається словами:

«Сдержи мой другъ, сердечныя стенанья».

Цей вірш, це одинокий інтімний документ з перших місяців подружнього життя Марковичів і тому треба нам його прочитати вважно.

«Сдержи мой другъ, сердечныя стенанья
Спаситель нашъ во гробѣ вновь!
Не даромъ Божіи опять страданья,
И не вотще еще смиряется любовь!

[1]) І не диво, йому було тільки літ 8.

Заутра онъ возстанетъ съ гроба,
Во власти все моей, вновь проглаголитъ намъ,
И можетъ быть изъ пробужденныхъ волнъ народа
Возстанутъ мужи йти по Его слѣдамъ!»

«Здави у собі сердечні стони» — каже Опанас до своєї молоденької жінки і то в декілька тижнів по весіллю. «Не даром Ісус Христос терпів. Він воскресне завтра. Так може воскресне свідомість народу і встануть ті, що підуть його слідами.»

Ні сліду, тої насолоди маєм-розмаєм подружнього життя, котрої можна було сподіватися з їх недавнього листування. Стони, страждання і якась не ясно висловлена надія на «пробуджені хвилі народу», — тільки всього.

Остається буквально брати оте основне: «Сдержи мой другъ сердечныя стенанья», остається гадати, що з молодого серця Марії дійсно виривалися стони терпіння і що побожний Опанас порівнював ті стони з терпіннями Христа і потішав свою дружину надією на воскресення, котре вязав з мрійливим пробудженням хвиль народу. І як що добре вдуматися в життя-буття Марковичів у Чернигові, то ніяк не можна собі малювати його рожевими красками, — з окрема постаті Марії годі уявити собі в веселому, світлому вбранню.

Вона вдумчива і вражлива. Не могла забути недавнього весілля. Сирітське весілля — яке воно сумне! Які сумні весільні сирітські пісні! Знав їх Опанас, може й Марія знала і співала, коли не в голос, то в душі. Весілля в чужій хаті. А по весіллю гостина в безталанної матері, вид руїни колишнього добробуту, колишнього родинного щастя. А від мами їзда у далекий Чернигів. А в Чернигові нужденна посада друкарського коректора, безрадна турбота як добути копійку, як повести хатнє господарство, щоб прожити з дня на день. Мати не могла прийти їй у підмогу, просити в багатих тіток, — ні, на це вона була за горда! Тільки допомоги,

що тітки на іменини яку коштовну матерію прислали Такого дарунку годі було не приняти, але пошити з них пишного вбрання теж не було як, і Опанасова дружина ніколи модницею не була, так звичайно ці речі збувалися, певно за щобудь і добуті гроші йшли на прожиток[1]).

Шіснайцятилітня Марія Марковичева мусіла себе почувати в Чернигові дуже бідною, безрадною і мов відірваною від пня. Колиб її муж був иньший, а то й він почував себе погано. Нездужав, і був невдоволений посадою, бо як же міг вдоволитися нею образований, талановитий чоловік? Непорадний і непрактичний в реальному життю, в боротьбі за хліб, він не уявляв собою тої мужеської сили, тої підпори і надії, якої треба було молоденькій жінці. Бідували.

Місце їх новосілля, Чернигів, теж не могло їм дати великої розради. Від нього теж віяло смутком. Місто старе, про котре згадується вже 907 року, а від 1024 це княжий город. Мстислав, Святослав Ярославич, Володимир Всеволодович і відомий з «Слова о полку Ігоревім», Олег Гореславич. Татари, Литва, Польща, а від року 1686 Росія. З цілої тої бурливої минувшини залишилося декілька високих могил, валів та церков Спомини колишньої слави і величі, щось ніби в родині Марії, котрої бабка носила княжу корону, а її внучка, жінка коректора друкарського, котра може іноді й не має з чого зварити обід.

Населення Чернигова здебільшого московське,— урядники, дрібні купці, тощо. Українців мало, дуже мало.

І товариське становище Опанаса й Марії було тут далеко не таке, як в Орлі. В Орлі Марія була сестрінкою багатої і всіми поважаної Мордовіної, тут вона тільки жінка коректора і Опанас був в Орлі спосібним, молодим чоловіком з доброго, старого роду, котрого радо скрізь гостили, бо не одна мати була не від того, щоб його

[1]) Спомини Дмитра Віленського, стор. 230 нашої книжки.

назвати своїм зятем. В Чернигові він тільки коректор, що взяв собі сироту за жінку і бідує з нею. В Орлі Опанас був на засланню за політичну провину, але він разом із тим служив при ґубернаторі, від нього не потрібували бокувати, не потрібували боятися, що знайомство з ним може кому пошкодити. А в Чернигові він являвся «опальним чоловіком», йому не хотіли дати посади ґімназійного вчителя і поки живий цар Микола для нього не сподівалися ласки.

Чернигів.

Знаємо, що вони жили близше тільки з Білозерськими. Микола Михайлович Білозерський[1]), мав хутір Миколаївку не далеко Борзни, був добрим знайомим Шевченка і написав спомини про нього[2]).

Його жінка походила десь з Костромської губернії і подібно як Марія Марковичева почувала себе в Чернигові, мов на чужому ґрунті.

Між Марковичами й Білозерськими завелись мабуть добрі товариські звязки, бо Марія геть пізнійше пише

[1]) не Василь, брат Олександри (Кулішевої).
[2]) «Кіевская Старина», 1882 р. кн. X.

в листі до Опанаса «побачилася з Миколаєм Михайловичем (Білозерським) то аж заплакала, так то згадалось багацько!»

Крім Білозерських були ще в Чернигові Вовки, Рашевські і Ілля Петрович Дорошенко.

З Рашевськими й Дорошенком Марія Марковичка листувалася ще й пізнійше і з того можна вносити, що в Чернигові Марковичі жили з ними[1]). Чи те знайомство мало звичайний товариський характер, чи може при-

Чернигівське передмістя.

чинилося воно також до національного освідомлення Марії Марковичевої не маю спромоги прослідити.

В півтора року, після вінчання Марковичів, в них родилася дівчинка, що незабаром померла, Марія довго її важко після родів слабувала[2]).

Недуга Марковичевої, смерть дитини, і похорон не тільки важкими турботами налягли на вбогу хату Марковичів, але до решти розстроїли їх грошеві справи.

[1]) «Кіевская Старина», 1893. IV. стор. 76.
[2]) Спомини Дмитра Віленського, стор. 230 нашої книжки.

Прийшлося відмовляти собі навіть найконечнійшого[1]). Мабуть не було за що і хреста на могилці покласти. Року 1857 пише Марія до Опанаса. «Були ми на могилках, здається мені, що я знайшла ту саму, а про те не знаю, боюсь вірити. Як там зелено і гарно! Той гайочок, кущики ті так згустіли і вигнались у гору.»

* * *

«Вал», місце прогульок у Чернигові.

Весною 1853 року Опанас дістав трохи краще місце в «палаті государственних імуществ» у Київі[2]), і вони вибралися туди разом з 10 літнім братом Марії, Дмитром Віленським, котрого, як ми вище бачили, забрали вони з Катерининського, вибіраючись в Чернігів.

---

[1]) Союзъ Женщинъ, op. cit. стор. 11.

[2]) Дня 29 марця був він іменований бухгальтером провіянтового відділу, а 30 вересня 1853 «стряпчим».

Тогож 1853 року, мабуть незабаром після переїзду в Київ народився їм син Богдан, одинока дитина подружжя Марковичів, що осталася при життю, й пережила батьків.

Богданові завдячуємо не оден цінний причинок до біографії Опанаса й Марії Марковичів.

До Київа тягнуло Марковичів не тільки краще службове місце, але й сам город Київ. Тут Опанас прожив свої молодецькі літа, тут він стрінувся з Костомаровим, Кулішем і з другими братчиками, членами Кирило-Методіївського брацтва, тут пізнав він Тараса Шевченка, котрий явився був серед ідейної української молодіжи, як небесне світло.

Багато гарних споминів ожило в серці Опанаса на вид золотоверхого Київа. Хоч братчиків розігнано по всім усюдам «несходимої Росії», то всеж таки осталися в Київі колишні знайомі Опанаса, а по селах і хуторах сиділи теж пани, з котрими як не він то його батько знався. Про роботу в користь народу годі було й гадати, але можна було думати про наукову працю, бо всеж таки що Київ, то не Чернигів.

Та це воно так тільки здалека виглядає. На ділі Опанас і в Київі був невдоволений собою.

Урядова служба, та ще в провінціональному городі, яким тоді вважався Київ, була йому не по душі. Його мрією було стати учителем історії в якійсь середній школі. Та покищо тільки мрією.

З початком Кримської війни доручено Опанасові утворити в Київській ґубернії валову полубригаду і кінну роту «подвижнаго магазина дѣйствующихъ войскъ» і в цвітні 1854 р. дістав «Высочайшую благодарность» за бистре й успішне виконання цього доручення[1]). Мабуть тому він і їздив з кінцем січня через Таращу в Черкаси, звідки й писав листи до своєї дружини. І ці

[1]) Аѳанасій Васильевичъ Марковичъ. Біографическая замѣтка. М. З. стор. 4.

Київ у часах перебування Марковичів у тому городі.

листи писані ще по російськи, та мало того! — колишня «Марієчка» перемінилася в них у «Машу», в «Милую Машу».

Тільки, ніби через забуття попадаються деякі українські слова, як ось «Спасибі сердечко». Що до характеру, то вони значно ріжняться від давнійших. Короткі, ясні, без релігійно моралізуючих поучень, без нарікання на лихий стан здоровля. Нема в них також тих довгих речень, того запутаного стилю, котрим визначалися давнійші Опанасові листи. Видно з них, що в подружжю Марковичів панував гарний, щирий настрій. Опанас дуже сердечно промовляє до жінки, хоче їй «багато, багато сказати від любячої душі» і питається, чи з[illegible]ький Богданик, його «голубяточко». Каже т[illegible] щоб не обіжали Митю, себто брата Марії, Дмит[illegible]ленського.

Мабуть на цей більше бадьорий нас[illegible]й вплинуло також у дечому доручення творити «валову полубригаду» і «кінну роту». Всеж була це якась активна праця, а не сидження у бюрі, котрого так не любив Опанас. До того була надія на заслугу перед урядом і вслід за тим надія, що може в будучности дадуть йому місце учителя історії, що й було мрією Опанаса.

А поки ця мрія не здійсниться, він носився з гадкою кинути посаду «стряпчого». Натяк на це стрічаємо в першому листі. Опанас пише до жінки: «Въ случаѣ пріѣзда Вас. Вас. и разговоры о нашемъ рѣшеніи или намѣреніи, ты скажи, что я для своей чести долженъ оставить хоть на время теперешній скудный хлѣбъ, во 1) чтобы долги заплатить, во 2) чтобъ не дѣлать новыхъ, въ 3) чтобъ сбить хоть маленькія деньги про чорный день, такъ какъ здровоье мое не такое, чтобъ вѣчно служить, а правила не такіе чтобъ на службѣ собирать посторонніе доходы; изъ окладовъ же нельзя пріобрѣсть въ запасъ и тысячи рублей. Составь спи[illegible]къ всѣмъ нашимъ долгамъ. Не забудь въ Орлѣ Сн[illegible]жова [illegible] руб. съ процентами, въ Каменецъ Подольскѣ [illegible]мяненка 125 р. с. съ процентами. Видишь, я сказалъ, [illegible] этотъ [illegible]къ

у насъ есть, такъ надо, чтобъ былъ, когда спроситъ Вас. Вас.»

В другім листі, з 30 січня[1]), питається, чи дістала перший лист, пригадує, що просив її в ньому зготовити «реєстр довгів» і каже, щоб не забула в тім реєстрі додати довг Вас. Вас. Тернавському[2]) 151 р. 50 к. с. Можна собі тую справу так з'ясувати. Василь Тарновський, великий пан і меценат, відомий нам з біографії Шевченка, котрий заслужився для української культури між иньшими також своїм музеєм у Чернигові, знав Опанаса і його родину. Можливо, що бував у Марковичів у Чернигові. Не без того, щоб не зацікавився Марією. Гарна і незвичайно талановита жінка, з дідичівського роду, по матері з князів Радивилів, котра віддалася за непорадного чоловіка і бідувала, мабуть будила в його чоловіколюбній душі спочуття. Помагав Опанасові грішми. Але бачив, що така поміч не багато поможе і придумав щось друге: покликати Марковичів до себе і доручити Опанасові інвентаризацію своїх маєтків[3]). Мабуть Опанас відповів йому на це предложення, що не може виїхати з Київа, бо має довги, а тоді Тарновський обіцяв ті довги поплатити. Опанас мав подати йому реєстр своїх довгів. Виїзджаючи на місяць з Київа, доручав своїй жінці зготовлення цього реєстру і подав її пункти, котрих вона має триматися у розмові з Тарновським, як що він у його відсутности відвідає їх.

Що з того списку вийшло і як вони зговорилися з Тарновським, не знаємо, але весною 1856 року Марковичі переїхали до Тарновського.

---

[1]) Стор. 79 і 80 нашої книжи.

[2]) Мабуть lapsus calami Опанаса, або похибка переписувача повинно бути: Тарновському.

[3]) Дмитро Віленський пише, що Опанас був «управителем» дібр Тарновського. Здається нам, що це не вірно, бо Опанас для такої посади не мав ні потрібних клясифікацій, ні хисту. Він своїм дрібним грошевим ділом не вмів як слід управляти, а щож казати про великий маєток?

З формулярного списка виходить, ніби то Опанас покинув службу стряпчого дня 19 серпня 1854 року, в дійсности воно сталося два-три місяці скорше. В лютім він формував отсі військові частини на кримську війну, про які ми вище згадували, в цвітні дістав «Высочайшую благодарность» і хоч до бюра не ходив, його з служби в Палаті не виключали.

Гадаю, що літом Марковичі перебралися до Тарновського. Але й тут вони довго не загріли місця. Чалий у своїх споминах[1]) каже, що з початком вересня (ст. ст.) вони вже назад були в Київі.

Таким чином Опанас остався без ніякої служби і вони так цілий рік пережили, а краще сказати — перебідували.

До історії побуту Марковичів у Київі важним джерелом являються спомини Чалого[2]), з котрих і наводимо що цікавійше:

«Встрѣтился я съ нимъ (з Опанасом М.) послѣ возвращенія его изъ ссылки въ концѣ 1852[3]) года въ Кіевѣ. Служилъ онъ тогда въ Кіевской Палатѣ Государственныхъ Имуществъ бухгалтеромъ. Узнавъ о моемъ перемѣщеніи изъ Немировской гимназіи во вторую Кіевскую, А. В. тотчасъ же явился ко мнѣ и сталъ канючить, чтобы я передалъ ему для напечатанія нѣсколько пѣсень, записаныхъ мною въ Подольской губ., такъ какъ въ то время готовился къ печати сборникъ народныхъ пѣсень професоромъ Метлинскимъ. Послѣ этого впродолженіе двухъ лѣтъ, занятый службой, я встрѣчался съ нимъ очень рѣдко.

Какъ-то вечеромъ весною 1854 года мы сошлись на террасѣ Андреевской церкви полюбоваться Днѣпромъ и, идя оттуда, зашли къ нему на квартиру. Жилъ онъ тогда на Большой Владимірской улицѣ въ

---

[1]) «Кіевская Старина», 1894. V. стор. 343.

[2]) «Къ біографіи К. В. Марковича.» «Кіевская Старина.» 1984. стор. V. 342—345.

[3]) Це похибка. Маркович став бухгальтером в «Палаті гс. ім. дня 29 марця 1853 р.

домикѣ, уцѣлѣвшемъ какимъ-то чудомъ отъ прежняго Кіева доселѣ подъ брандмауэромъ дома Лаппо; принадлежалъ онъ тогда Мандрикѣ. Въ первой комнатѣ сидѣла съ груднымъ ребенкомъ на рукахъ Марія Александровна....[1]) Обстановка квартиры была неособенно богатая. Хотя А. В. занималъ уже въ той же Палатѣ должность чиновника особыхъ порученій съ тысячерублевымъ окладомъ, но онъ не переставалъ жаловаться на недостаточность содержанія и высказывалъ желаніе бросить эту службу и поискать чего-нибудь получше.

Не прошло послѣ нашего свиданія и недѣли, какъ онъ явился ко мнѣ на Васильковскую улицу съ просьбой принять на квартиру мѣсяца на два брата жены своей гимназиста Митю. Имѣя лишнюю комнату, я согласился взять мальчика на время экзаменовъ, безплатно; самъ же А. В. уѣхалъ съ женой въ с. Каченовку, къ помѣщику В. В. Тарновскому, приглашенный имъ для статистическаго описанія его владѣній....

Прошли каникулы. Въ началѣ сентября, проходя мимо Братскаго монастыря[2]), въ окнѣ второго этажа «Московской гостинницы» я увидѣлъ какъ будто знакомое лицо; всматриваюсь — Марія Александровна. Предполагая, что она пріѣхала одна на время изъ деревни, я зашелъ въ нумеръ побесѣдовать; но оказолось, что она съ мужемъ оставила г. Тарновскаго навсегда. — Афанасій, объясняла она, нашелъ, что ему, не имѣя почти никакого дѣла, даромъ брать деньги не приходится и потому мы и уѣхали въ Кіевъ»[3]).

---

[1]) З листів Марії Марковичевої знаємо, що 27 жовтня 1853 року родився Богдан. 27. IX. 1857 року пише вона: «сьогодняшняго ранку як раз місяць до Богдасевого рожденія, вже чотирі роки йому мине.» А перед тим ще, дня 30. I. 1854 Опанас Маркович у листі з Черкас питається: «Щож мое голубяточко, Богданик? Чи здоровенький він?

[2]) На Подолі.

[3]) Тут Чалий додає, що по словам В. В. Тарновського Маркович займався в Качанівці більше збиранням народних пісень і пословиць, ніж статистикою його маєтку. Він цілими днями пересиджував у млині.

Лишаємо на боці рішення питання, чому Марковичі так скоро покинули Качанівку, де їм певно жилося добре та безжурно і повернули в Київ на біду й недостатки. З Чалого виходить, що Тарновський був невдоволений з Опанасової роботи, з слів Марії Марковичевої, а також із споминів її брата, Дмитра, видно, що він там не мав що робити, а за дурно не хотів грошей брати. Найскорше виною була непосидюча вдача Опанасова, котрий нігде довго не загрів місця і скрізь знайшов, коли не иньшу, так моральну причину бути невдоволеним. І горда вдача Марії могда спричинити їх скорий виїзд. Маломовна, не скоро зживалася з людьми, та ще з багатими панами, вона, колись теж багата, а тепер проживаюча в біді, на гроші, які муж позичав, хоч мав 1000 рублів «окладів»[1]). І в тітки на ласці не почувала себе добре, а не то в Тарновських. Коли не намовляла свого мужа кидати Качанівку, то може і не відраджувала йому вертати в Київ, де вони не мали ніякої посади і згори мусіли знати, що прийдеться клепати біду.

Василь Тарновський.

[1]) Другі з тими окладами таки добре жили й багатилися, але знаємо як, беручи хабарі. Опанас був надто чесний з собою, щоби багатитися в такий спосіб. А що тих 1000 карбованців не вистарчало на прожиток, то причиною тому була непрактична вдача Марковичів.

Та як би там не було, я певний, що побут Марковичів у Качанівці мав дуже велике значіння для розвитку Марії, як будучої української письменниці.

Качанівка, це великий маєток Тарновських в Борзенському повіті. Там була прегарна, великопанська палата і великий, розкішний парк.

Власником Качанівки був маґнат Грицько Тарновський, той самий, що до його заїздили артисти, письменники й учені, бо він любив товариство освічених і талановитих людей. Тут перебував між иншими також і Ґлінка. Грицько Тарновський належав до тих українських панів, що не забували про свій народ і про його минувшину. Цікавилися українською історією та археольоґією. З Грицьком Тарновським познайомився був (через Мартоса) Тарас Шевченко і з листів видно, що між ними були відносини прості, щирі і приязні[1]). Шевченко заїздив до Качанівки і поводився тут, як у себе в дома. Вбігаючи по великопанських сходах виспівував собі, або деклямував у голос.

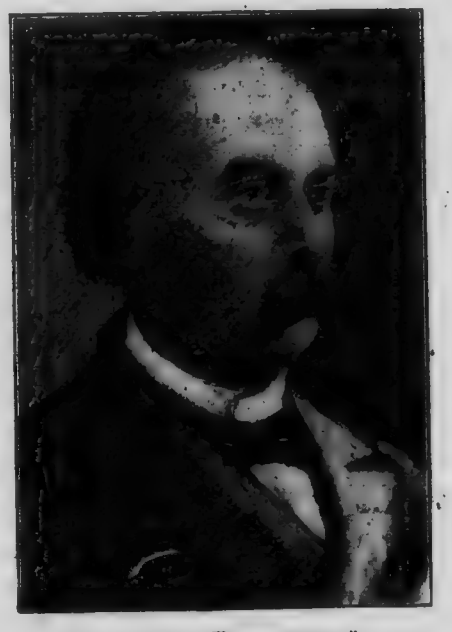

Василь В. Тарновський.

Грицько Тарновський був бездітний. Від нього перейшла Качанівка на Василя Тарновського, родженого 1809 року. Був це чоловік з гарною освітою і великий прихильник народу, — свідомий Українець. Як неодеп

[1]) Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка і т. д. написав Олександер Кониський. Том I. стор. 106 і 107.

з панів любив старовину і збирав її. Він то і поклав основи звісного музея Тарновських. Помер 1865 року.

Мав сина Василя Василевича. Це той, що закликав у Качанівку Марковичів. Василь Василевич Тарновський продовжував традицію роду. Був українським паном, в кращому розумінню цього слова. Він то упорядкував музей свого батька, збогатив його новими придбаннями, з окрема манускриптами Шевченка і памятками по вели-

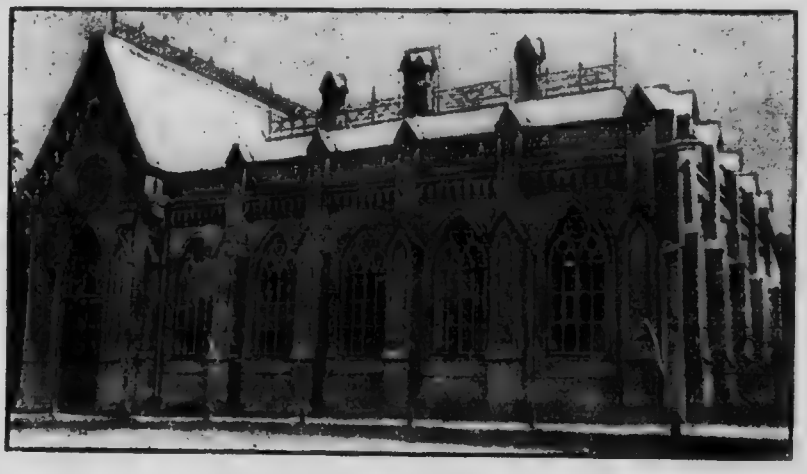

Музей Тарновського в Чернигові.

кому поеті і пізнійше подарував його Чернигівському земству. Як Марковичі приїхали до Качанівки, жили ще оба Василі Тарновські, себто батько і син. Гарна бібліотека, українский музей, розмови на історичні теми, національне й соціяльне питання, все воно мусіло мати сильний вплив на так звану українізацію Марковички. Одні спомини про Шевченка, з котрими вона в Качанівці стрічалася на кождому кроці, що були варті.

Стоїмо на тому, що Марія Марковичева «не была чужда украинской рѣчи еще раньше своего знакомства съ Марковичемъ, отчасти она познакомилась съ нею въ семьѣ своего дяди: дядя ея, Николай Петровичъ Дани-

ловъ хорошо говорилъ по-уюраински»[1]). Алеж у Качанівці вона мала спромогу добре простудіювати тую мову. Нею говорили в палаті, пани і служба, а тої служби було тут дуже богато. В Марії було богато вільного часу ходити, розмовляти і прислухуватися, як народ говорить. Що вона це й робила, маємо натяки у її останній повісти «Гайдамаки», над котрою ще перед смертю працювала. Тут вона згадує про «Дівочу вежу» і зазначує, що бачила її колись в маєтку Тарновського[2]).

Стоїмо також на тому, що Марія Марковичева свідома була свого не московського походження. Побут у Качанівці скріпляв тую свідомість. На Тарновських вона бачила живий примір, як український великопанський рід, не зважаючи на важкі Миколаївські часи, на переслідування усього, що не московське, вертав до свого рідного народу і коли не міг того повороту проявити якоюсь активною, політично-національною роботою, то працював для добра української культури.

Гадаю, що коротенький період побуту в Качанівці у Тарновських був настільки важний у розвитку нашої письменниці, що годі його збути кількома словами, як це доси робили.

* * *

Вернувшися з Качанівки до Київа, Марковичі знайшлися «на бруку». Коли вони перше, маючи тисячу рублів платні, не могли кінців позводити до купи то щож було тепер, як Опанас не мав ніякої платні? Недаром же каже Дмитро Віленський, що життя Марковичів у Київі було «съ большими лишеніями». Ціле щастя, що Марія була не вибаглива, не дбала про вбрання, не захочувала Бог зна чого, навпаки, як каже той самий Дмитро Віленський, вона вміла без того й без иньшого обійтися.

---

[1]) «Союзъ Женщинъ», Январь, 1908, стор. 12. Це по словам не кого другого, а сина Марії Марковичевої, Богдана.

[2]) Дівоча вежа, це — панський гарем.

Як те життя «съ большими лишеніями» виглядало, знаємо між иншим зо споминів Чалого.

Марковичі перенеслися з Київа на передмістя, а властиво на село під Київом, на так звану Куренівку. Мешкали «въ самой бѣдной лачугѣ, даже безъ дверей, вмѣсто которыхъ входъ въ квартиру былъ завѣшенъ какой то дерюгой. Такая нищета произвела на меня удручающее впечатлѣніе. Измышляя способы, какъ бы

Околиця Київа.

помочь земляку, не оскорбляя его самолюбія, я замѣтилъ на полу въ углу кучку книгъ.

— А что это у васъ, А. В. за книги? — спрашиваю его.

— А это оставшіяся непроданными пѣсни Метлинскаго.

— А сколько ихъ у васъ осталось?

— Кажется, экземпляровъ 30.

— Хотите, я ихъ продамъ.

Кстати въ это самое время мнѣ приходилось читать моимъ ученикамъ о народной поэзіи, — они ихъ и разберутъ.

Книги эти я взялъ съ собою на извощика и на другой же день черезъ Митю[1]) отослалъ А. В. вырученные за нихъ 30 рублей. На слѣдующій день къ квартирѣ моей, въ новомъ цилиндрѣ оть Огюста и сиреневыхъ перчаткахъ, подкатилъ на лихачѣ А. В.; подъ мышкой ящикъ бомбическихъ сигаръ, другой съ сухими конфектами отъ Балабухи и еще что-то въ сверткѣ — такъ что, какъ я посчиталъ все, что было куплено, то изъ 30 рублей едва ли что нѣгудь осталось на продовольствіе.

Ну, думаю себѣ, тутъ не поможетъ никакая субсидія Нужно придумать что-нибудь другое.

Посовѣтовавшись съ нѣкоторыми изъ своихъ сослуживцевъ я склонилъ въ пользу А. В.-ча инспектора казенныхъ училищъ Тулова, который и предоставилъ ему должность учителя географіи[2]) въ Немировской гимназіи[3]).»

Нема ніякої причини не вірити Чалому. А коли так, тоді епізод, який він так живо малює, незвичайно характеристичний не тільки для Опанаса, але й для Марії. Обоє були непрактичні, не вміли поставитися до життя реально, жили з дня на день, не думаючи, що буде завтра. Ясна річ, що при такім «поетичнім» погляді на життя і мови не могло бути про впорядковані матеріяльні відносини. Біда часто-густо входила до їх хати, не потрібуючи навіть відчиняти дверий, бо їх не було, замісць дверий висіла якась верета.

Марковичі жили як богемісти, алеж матеріяльна скрута ніяк не спиняла їх літературної роботи.

---

[1]) Через брата Марії Олександровни.

[2]) В. Бойко в іст. літ. начерку «Марко Вовчок», стор. 52 каже, що «Опанас Маркович в серпні 1855 обняв посаду молодшого вчителя ґеоґрафії в Немировскій ґімназії», де був Ілля Петрович Дорошенко вчителем ґеоґрафії.

[3]) Цей епізод розказав також Омелян Огоновський за Кулішем, («Правда», 1889, XI. 112), але не вірно, — ніби це було аж 1868 року в готелю на Подолі, де під вікном сиділа Марія Олександрівна з чоловіком і т. д.

Навпаки. Можна гадати, що колиб вони мешкали були в Київі, в самім городі і мали гроші, шоб жити з людьми, ходити до театру, на концерти, тощо, то може це і не вийшло було б у користь Марії, як українській письменниці, — може б вона не мала нагоди так добре познайомитися з життям селян, з їх мовою, звичаями, світоглядом, як це сталося тут, на передмістю, а краще сказати на селі, в Куренівці. Куренівка чимало причинилася до так званої «українізації» Марка Вовчка. Туди не доходила великомійська культура, Марковичі жили вбого, просто, в якійсь сільській хатині, вони мусіли стикатися з тамошними селянами, а селянам не важко було переступати їх низькі і бідні пороги. Хоч це були пани-інтеліґенти, але пани бідні. Між Марією Олександрівною та Куренівськими жінками вивязалися близькі товариські стосунки. Прислуги «із кріпаків» не було, служила якась дівчина Текля, котра так до своєї пані привязалася, що як Марковичі відїхали до Немирова, то вона не хотіла в других панів служити. Марія Олександрівна бувала навіть кумою.

Деяке світло на Куренівський епізод у життю Марковичів кидають пізнійші листи Марії.

І так 26 серпня 1857 року пише вона з Чернигова до мужа. Виїзжаючи із Київа чуємо: «стійте, стійте на Бога!» Дивлюся, се моя кума з Преворок.

«Кумонько ж моя люба, мила, дорога! — каже обнімаючи мене. Бачу я — їдете. — Се моя кумонька, думаю, да боюсь ..., а далі вже не можу — побіжу. Крестник вже такий великий бігає, а кума віддали в москалі.»

Ти й не повіриш, як вона плакала з радощів, що побачила нас. Я даю гроші, хрестникові, щоб однесла гостинця; «не треба, не треба, кохана кумонько! Мені, аби вас побачити».

Та я кажу, що се не годиться — візьміть!

То вона не дивлячись сунула ті гроші в пазуху.

Питаю, чи знає, де Текля?

«Якже не знати. Боже мій. Як вона плаче, так плаче, так плаче, та журиться за вами, що й Господи! І живе там, де ви жили в останнє, і не піду нікуди найматися, каже, може вони сюди знов приїдуть, або хоч панич приїде, я хоч розпитаюся за них.»

Я сказала їй, що буду знов їхати, то і візьму Теклю із собою....

З того й видно, як жила Марія Олександрівна з з селянами, котрі стрічали її як рідну, як близьку собі і дорогу людину. Алеж з листу цього видно також як гарно вже тоді балакала наша письменниця українською, щире народньою мовою, якої не навчишся з жадної граматики, з ніякої книжки, хоч би ти тих книжок цілі гори попрочитував. Так можна навчитися тільки з життя, з розмов із самими селянами.

«Такъ усвоить себѣ духъ языка, въ особенности его синтаксисъ, можно только при условіи употребленія его съ дѣтства, а не путемъ изученія по книгамъ. Изученіе по книгамъ не только не дало-бы языку той жизненности и народной простоты, которой онъ отличается въ «Оповиданняхъ», но и не дало бы возможности автору ихъ быть по своему языку оригинальнымъ. А между тѣмъ мы видимъ, что языкъ Марка Вовчка оригиналенъ и явственно отличается отъ языка не только поэтовъ, но и прозаиковъ малорусскихъ», — каже М. З.[1]) ведучи річ до того, що немов то Опанас Маркович «принималъ большое участіе въ писаніи «Оповиданнивъ».

Під тами словами можна безпечно підписатися, крім — самого висновку.

Язик Марка Вовчка простий, але в високій мірі мистецький. Такий язик можна засвоїти собі не лектурою, а розмовою з народом, бо лектура не могда б дати того живого кольориту, тої свіжости, якою визначається мова «Народних оповідань». І можна згодитися з М. З., що мова тих оповідань оригінальна і що вона ріжниться від

---

[1]) Афанасій Васильевичъ Марковичъ, Черниговъ, 1896, стор. 10.

мови не тільки поетів, але й прозаїків українських. А все ж таки це мова Марка Вовчка і нікого другого. Найкращим доказом вищенаведений виїмок із її листу. Не справляв же його Опанас, а писаний він так, як і її оповідання. Цей самий синтаксис, те саме богацтво слів, цей самий живий, незвичайно плястичний діяльоґ, котрого міг би Марковичевій позавидувати не оден драматург.

«Изъ ‚Оповиданнивъ' Марка Вовчка видно, что авторъ знаетъ описываемый народъ не изъ разсказовъ о немъ, не изъ книгъ, онъ знаетъ не только внѣшній бытъ его, а знаетъ его душу, его психологію, его горе и радости», — каже той самий М. З. і знову веде до того, що Марія Олександрівна не могла так знати українського народу, а знав його її муж, Опанас, «выросшій среди малорусскаго народа, изучавшій его, глубоко засматривавшій въ его душу», і — принимавшій большое участіе въ писаніи «Оповиданнивъ».

Отже й тут можна погодитися з думкою, що автор «Народних оповідань» глибоко заглянув у душу українського народу, пізнав його світогляд, його радість і горе, але всеж таки тим автором був не хто другий, а Марія Марковичева.

І на це свідком вищенаведений виїмок із її листу. З нього видно, що вона близько, щиро і сердечно жила з народом. З селянами — кріпаками стрічалася вже давнійше, а тепер, на передмістях Київа, не занедбувала ні одної нагоди, щоби зійтися з ними ще близше та пізнати їх ще краще.

«Заслуга Марка Вовчка в тому, — каже Куліш, — що він переняв од народу його щиру мову, як переймають пісню; и заговорив до нас так, як сам народ говорить проміж себе.»[1])

Правдиві слова! — і колиб Куліш не замінив був їх другими, то нині може не було б цього питання, що називается «авторство Марка Вовчка».

---

[1]) Передмова Куліша до «Оповідань» Марка Вовчка.

Що тягнуло Марію Марковичеву до українського селянства? Гадаю, що в першу чергу голос крови. Цей голос приспаний був чужиною і чужинецьким поглядом на селян, як на кріпаків, як на якусь низшу расу, коли ж Марковичева одружилася з Українцем і пізнала український народ не з книжок, а з автопсії, то тим більше полюбила його, — любовю неофітки. Це часто буває у людей, які повертають до віри й національности своїх предків. Що вона вважала український народ, а не який другий, своїм рідним народом, а українську мову своєю мовою, — на це маємо численні докази в її листах і в її літературних творах. Чужою мовою годі так писати, як вона писала.

Не без впливу було тут етнографічне богацтво України, ця перевага буйного, теплого, багатого в краски і звуки полудня над широкою, зимною і сірою півночею. Видно вдача її більше схилялася до теплої України, ніж до зимної Росії.

«Знаніе народа великорусскаго не могло замѣнить ей знанія малорусской народности, — каже М. З.[1]) — И странная вещь: не смотря на то, что въ разсказахъ изъ русскаго быта описывала г-жа Марковичъ народъ гораздо болѣе близкій и извѣстный ей, чѣмь малорусскій, эти разсказы далеко не пользовались такимъ успѣхомъ, какъ «Оповидання». Если бы даже допустить, что «Оповидання», имѣли большой успѣхъ главнымъ образомъ потому, что появились в эпоху, когда подымался вопросъ объ освобожденіи крестьянъ, то вѣдь и «Разсказы» появились въ то же время и для читателей великороссовъ были понятнѣе, роднѣе.»

Гадаю, що те, що я вище сказав, дає досить ясну відповідь на питання поставлене д. М. З.

Покійний Доманицький чув від другого мужа Марії Олександрівни, Лобача-Жученка, що вона, живучи на селі,

---

[1]) Афанасій Васильевичъ Марковичъ. Черниговъ 1896. стор. 10 до 11.

біля Київа, цілі дні проводила на базарах, серед жінок-молодиць, все розпитуючи, до всього придивляючись та прислухаючись, — до мови, до убрання, — і все те собі занотовувала. Доманицький бачив ці записки[1]) ці численні етноґрафічні та другі матеріяли, писані рукою В. Марковичевої. Зібрані вони в Преварці, в Шулявщині, в Борщагівці, в Броварах та в инших селах близь Київа, — котрі на місцях, а котрі від жінок, що приходили на київські базарі з усякими продуктами свого сільського господарства.

Вона не тільки пильно прислухувалася до мови селянок, а й нотувала собі кожде цікаве слово, «кожде образове вираження», як каже Лобач-Жученко, кожду приказку, прислівя, ботанічні та инші терміни[2]). Таким чином оставила не тільки богаті етноґрафічні записки, але й цінний слівник, в котрім українські слова пояснені французькими вислогами, бо французькою мовою вона володіла прегарно.

Цей словник містився в двох чималих зшитках, один з часів перед 1857 роком, а другий з останніх 25 літ. Значиться, Марковичева весь час працювала над ним і не кидала тої праці до самої смерти. З листів її другого мужа до пок. В. Доманицького знаємо, що вони носилися з ґадкою видати тую працю авторки

---

[1]) «Вчера, когда былъ у Богдана (*Марковича, сина Марії*), говорили мы по поводу Вашего предложенія присоединить къ изданію отдѣльной книжки посмертныхъ работъ М. А., найденные въ тетрадяхъ матеріалы — пословицы, приказки, образныя выраженія, данные для словаря и проч. — Вы (*Доманицький*) все это имѣли въ рукахъ и знаете характеръ этихъ матеріаловъ. Я говорилъ Богдану, что прежде чѣмъ переписывать, слѣдовало бы его классифицировать, такъ какъ записывалось все съ ряду и матеріала очень много. Быть можетъ, можно выбрать для отдѣльн. изданія сначала пословицы оставивъ словарь.» (Лист Лобача до Василя Доманицького, з 15 лютого 1908, — наша книжка, стор. 183.)

[2]) плаз — reptil
розквилився — s'attendrir, fondre en larmes
улеглий — soremis
одлюдок — misant. і т. д.

«Народніх Оповідань», як взагалі хотіли оголосити друком всю її літературно-етнографічну спадщину[1]).

Та не тільки в отсі окремі словники заносила покійна Марія Марковичева замітні українські вислови, але, як це бачив Доманицький, по всіх її бруліонах була велика сила всяких принагідних записів і нотаток; що десь припадково почула, те зараз же й записувала на маргінесах.

Доманицький мав бруліон оповідання «Гайдамаки», писаного перед самою смертю Марковичевої. На маргінесах і на чистих сторінках були такі записки: «як мошкари густо. Закида словами, поглядом. Гірш згадючила. Скоро увійшли у миль дві. Галас-вопль. Огрядна, гладка, що і миш не одержиться. А ніс так несе, що і коцюбою не дістанеш. Через губу не плюне, тільки все через голову. Пані на всі сані, та ще й ноги висять. Сипле [illegible]іску в вічи. Годинчик-скликанчик, і т. д.»[2])

Цей матеріял звичайно входив в оповідання Марка Вовчка. Разом з новими темами любила вона вносити в свої твори також нове багацтво мовне, любила, щоб нові люди, яких вона перед читачами виводила, говорили инакше, як їх попередники, щоб мали свою індивідуальну мову.

---

[1]) Мабуть смерть обох почитателів Марії Марковичевої припинила це діло, бо мені не доводилося чути про таке видання. Можна сподіватися, що і словник Марковичевої зберігається в Пушкинськім Домі в Москві, куди Богдан Маркович передав автографи своєї покійної матері. Чей же вони там не пропадуть. Українська Академія Наук повинна б звернути на них свою увагу.

Не гадаю також, щоб словник Марковичевої увійшов у склад словника Грінченка. Цей останній почав являтися друком 1907 року, а в листах Лобача-Жученка також з 1907 року говориться про словник Марії Олександрівни, як про матеріяли, котрі що лиш чекають на свою публікацію.

[2]) В бруліоні оповідання: «Як Хапко солоду одрікся» читаємо такі приписки: «Хапка взяло за серце. Яке в тебе тло? Що то за тло вимислив? Який чистидло-чищище. Забув, коли віл телятем був. Тло твого норова. Упоминає. Яку маєш уставу. Спразнив часу, а не встиг за тим пивом. Бач який викрутень! Як хмара іспала на нього. Безліч, Уряд і т. д.

Розуміється, що не лишала вона й тих матеріялів, які були в Опанаса Марковича. І з них, з тих пісень та пословиць, що ввійшли пізнійше в збірник Номиса, вона брала, що підходило під її смак, і брала не мало. От тут то і є те літературне співробітництво, до котрого таку велику вагу прикладали ті, що раді були скоротити її о-голову. І так стрічаємо в її записках: «ой плахотка червчаточка. Як поїдеш на Вкраїну, то не обаряйся. Стала мати порядок давати. Отсе тобі, ковалівно, вечірнеє стояння, потайнеє розмовляння, опівнічне обнімання», — звороти відомі також з творів Шевченка і других українських авторів. В Опанаса Марковича був також свій власний словничок, зложений в сорокових роках, так певно і ним хіснувалася Марія Марковичева. «Наш Марко Вовчок, — каже Куліш[1]), — як бжола Божа, випив найкращу росу із квіток нашої мови, бо покохав її, покохав той люд, котрий вилив всі свої думки та гадки, все своє серденько тією мовою.»

І тут, як і перше можна тільки дивуватися, як гарно Куліш, порівнанням з Божою бжолою, схарактеризував пильну працю Марії Марковичевої над вивченням української мови і так, як перше треба тільки жалувати, що він і на дальше не остався при тій гадці, лиш відбігши від неї, дав привід до всіляких сумнівів на тему авторства Марка Вовчка.

Та на самім слові не кінчилася праця Марії Марковичевої. Вона так само любила й народню українську музику. Вона зібрала також чимало українських пісень і подбала, що їх покладено на ноти. «Эти пѣсни, — пише Лобач-Жученко до В. Доманицького[2]), — какъ я кажется говорилъ Вамъ, были собраны непосредственно М. А. въ народѣ и гарантіей сохраненія ихъ въ неприкосновенной чистотѣ можетъ служить та высокая добросовѣстность, съ какою она относилась ко всякой

[1]) «Основа», 1861. IV. 32.
[2]) Лист з дня 13 грудня 1907 р. В нашій книжці стор. 181.

вообще работѣ и какъ любительница музыки и пѣнія дѣйствительно была въ состояніи удержать ихъ въ памяти до покладки на ноты въ Дрезденѣ. — Изъ разговоровъ съ Ю. П. Ешевской я знаю, что въ Дрезденѣ М. А. нерѣдко бывая у Ешевскихъ, съ которыми была хорошо знакома, пѣла по ихъ просьбѣ многія изъ тѣхъ пѣсенъ своимъ пріятнымъ контральто. Покойная такъ любила украинскія пѣсни, что еще за 1—2 мѣсяца до заболѣванія — кажется въ Декабрѣ 1906 года, я лично изъ сосѣдней съ ея кабинетомъ комнаты слышалъ напѣваніе ихъ уже слабымъ утраченымъ голосомъ ея.»[1])

От як любила українську пісню та «нахабна Московка», от як ставилась вона до української етноґрафії і до мови, котрої зробилася перворядним мистцем! Якуж кривду робили її за життя і роблять ще й по смерти всі ті, що подають у сумнів її авторство, як авторки «Народніх Оповідань!» Поки не відомі були автоґрафи Марії Марковичевої, її листи та етноґрафічні матеріяли, можна було ще до якоїсь міри виправдати ці сумніви, але після праць Доманицького відповідь лежала як на долоні. Авторкою «Народніх Оповідань» могла бути і була тільки Марія з Віленських Марковичева. Її рукою писані ці автоґрафи, листи й етноґрафичні матеріяли, вона складала словник, вона в памяти своїй зберігла

---

[1]) Коли ми вже при пісенних матеріялах Марковички так, гадаю, не від речи згадати про них ближче. Покійний Лобач-Жученко в тім самім листі пише: «О нотахъ украинскихъ пѣсень, собранныхъ покойною М. А., я на дняхъ напишу г. Кошицу. Незнаю только, какъ его познакомить съ этою работой: всѣ ноты — по желанію М. А. — переплетены въ одну большую книгу и отослать почтою въ Кіевъ такой оригиналъ, *съ разными помѣтками и выписками покойной* (розбивка наша!), неудобно. Впрочемъ я опишу это г. Кошицу и вѣроятно онъ дастъ мнѣ какой нибудь совѣтъ.....! Можетъ оказаться много и такихъ, какія уже вошли въ сборники другихъ знатоковъ украинской пѣсни, но все это свѣдующій человѣкъ можетъ выяснить и издать то, что должно имѣть интересъ независимо даже отъ имени.»

Що сталося з тим цінним збірником з ріжними замітками й виписками покійної Марії Марковичевої, — не знаю. Може це скаже д. Кошиць.

народні пісні, котрі пізнійше покладено на ноти. Не диктував же її листів до Опанаса Марковича сам Опанас Маркович, бо це було фізично не можливе, і не був співробітником оповідань, котрі вона писала здалека від нього і про котрі доносила йому в листах, як про щось нове, не відоме йому.

Ні. Марія Марковичева, добувши собі власною працею основне знання української мови і пізнавши народний побут, психіку українського народу, його світогляд, «випивши найкращу росу з українських квіток», підготовилася як неможкраще до своєї літературної праці. Побут у Київі, а властиво на селі під Київом, був одним з етапів того підготовлення. Хоч з боку матеріяльного жилося тут Марковичевій бідно й погано, так зате духово, будуча письменниця, збагатилася незвичайно, придбала собі цінности, за котрі незабаром мала здобути велику й добре заслужену славу.

Все те, гадаю, не без значіння для характеристики Марії Марковичевої і для її мужа. Не зважаючи на біду, вони не кидають своєї улюбленої праці. Марія, хоч з такими аристократичними традиціями, зближається до народу і нема нігде сліду, щоби вона нарікала на свою недолю, на те, що в їх бідній хатині навіть дверей нема. Навпаки з листу, про котрий висше була мова, видно, що вона тішилася тою прихильністю, яку собі між селянками здобула. Вона так живо, так сердечно розказує Опанасови про свою стрічу з кумою, а про матеріяльні злидні забуває, ніби їх ніколи й не було. Якже вона мусіла любити Україну й український народ з яким запалом підготовлялася до праці на полі української літератури, коли за тою працею забувала про себе!

І якже супроти того виглядають всі ті докори, що ніби то вона була еґоїстка, що в неї одно було на слові, а друге на ділі, що вона й не була Українкою, лиш убралася в чужі пера, щоб на полі української літератури здобути собі славу!

Гадаю, що відповідь лишня.

Для характеристики, з яких джерел випливали такі закиди, наведу слова Н. Ш-ова про етнографічну діяльність Марковичевої. Шугуров (Ш-ов) пише:

.... еще въ сборникѣ южнорусскихъ пѣсень, изданномъ Амвросіемъ Лук. Метлинскимъ было помѣщено много пѣсень, которыя значились собранными «М. А. Марковичевою». Сборникъ этотъ вышелъ въ 1854 году, когда Аф. Вас. жилъ въ ссылкѣ въ Орлѣ, а Марья Александровна, только что вышедши за него замужъ, какъ говорятъ, еще не бывала въ Малороссіи; это было тогда, когда съ именъ лицъ, участвовавшихъ въ Кирило-Мефодіевкомъ братствѣ, еще не была снята опала, что и заставляло ихъ, появляясь въ литературѣ, скрывать свои дѣйствительныя имена вымышленными чужими.... Гдѣ и когда М. А. Марковичъ успѣла собирать упомянутыя пѣсни и мотивы — представляется въ такой же степени загадочнымъ, какъ и то, какимъ образомъ она, будучи великороссіянкою и не живши прежде въ Малороссіи, послѣ выхода замужъ за Аф. Вас. вдругъ сдѣлалась украинскою писательницею, съ первыхъ своихъ произведеній обратившею на себя вниманіе критики, какъ вѣрнымъ изображеніемъ малорусскаго народнаго быта, такъ и прекраснымъ украинскимъ языкомъ.»[1])

Хто прочитав таку «критику» та ще в поважнім українськім журналі, яким безперечно була «Кіевская Старина», цей міг погадати, що з авторством Марка Вовчка дійсно щось не так, як треба. Марковичева не була на Україні, а записувала українські народні пісні, не бачила українського народу, а описувала його звичаї і обичаї та ще такою мовою, як ніхто другий.

Не що инше, а писав те все її муж, тільки йому не вільно було виступати під власним іменем і тому

[1]) Кіевская Старина, 1893, V. 269.

він підписував свою жінку. Такі наклепи приймалися і ширилися тим більше, що людина, на котру їх пускали, жила, а не боронилася. Видно, так воно й було. Але хто вважно прочитає «критику» Шугурова, цей побачить, що в ній, що слово, то брехня. Маркович в 1854 році на засланню! А з урядового формуляра видно, що він 1851 року покинув службу в Орлі, де перебував на засланню, дістав дозвіл вернути і на Різдво того ж року був уже в Чернигові.

Марія Марковичева 1854 року виходить замуж за Марковича! А ми знаємо, що Опанас оженився з Марією зимою 1851 року і як молоде подружжя поїхали вони на Україну.

До 1854 року Марія не була на Україні! А вона як раз від 1851 до 1854 перебувала в Чернигові, в Київі, в Качанівці і знову жила на селі під Київом.

З Марковича до 1854 року не була знята опала! — А він до того часу був уже державним урядником і одержав навіть «Высочайшую благодарность».

На таких то матеріялах будували вороги Марії Марковичевої свої обвинувачення. Це незвичайно характеристичне і — сміле. Бо людина, котру обвинувачувано, мала докази в руках, котрими могла оборонити себе, а обжалувати їх, як не совісних письмаків.

Не зробила того, бо як з листів Лобача-Жученка знаємо, не цікавилася й не знала навіть, що про неї писали.

В Немирові.

Марковичі приїхали до Немирова перед початком шкільного року 1855.

Немирів недалечко від Брацлава, (на північний схід), невеличкий подільський городок, брацлавського повіту.

Місцевість відома ще з XIV століття, колись Мирів. Мешканців кілька тисяч. Ґуральні, цегольні, досить великі торги.

У тих часах, як до Немирова приїхали Марковичі, він мало чим ріжнився від якого небудь більшого українського села.

Але була тут мужеська ґімназія, що вважалася одною з кращих на українських землях. Її в значній части удержував своїми грішми польський граф Потоцький, якому належав Немирів і який у Брацлавщині мав великі маєтки.

Тую ґімназію польські пани вважали ніби за свою і радо посилали до неї своїх синів. Пани були багаті і за утримання своїх синів платили великі гроші, від 500 до 700 рублів сріблом.

Коли погадати, що життя було дешеве, бо за яких тридцять копійок можна було купити гуску, так цих 500—700 рублів, то була велика сума.

Не одна немирівська родина з того й жила, і добре жила, що брала учеників на мешкання та на харчі.

Багато учеників Поляків у Немирові та чимало польських панів і всяких панських економів, тощо кругом Немирова, надавало цьому місточкови мішаний, польсько-український характер. Скрізь по хатах чути було польську мову.

В тих польських кругах місцевим героєм вважався Сава Чалий, гайдамацький ватажок, що перейшов до Поляків, був командантом немирівської польської міліції і переслідував гайдамаків, за що його і вбив загін Гната Голого 1741 року[1]). Про цього Саву Чалого й осталася гарна, сумовита народня пісня.

Ґімназія, як на ті часи була поставлена гарно; мала добрі учительські сили:

Історії навчав Автоном Григорович Теодорович, російської мови й літератури Микита Василевич Барщевський, Ілля Петрович Дорошен математики[2]), а Опанаса

---

[1]) «Кіевская Старина» 1887. ч. XI. стор. 471—490.

[2]) Так пише у своїх споминах Віленський, котрий і сам учився тоді в Немирові, так певне й тямив, хто якого предмету вчив. У других джерелах Дорошенко названий учителем ґеоґрафії. Коли

Марковича іменовано учителем ґеоґрафії, бо як вище була згадка, йому не довіряли, раз тому, що був «українофілом», а по друге, ізза «неблагонадежнаго прошлаго».

Директором немировської ґімназії був Михайло Андрієвич Тулов, а інспектором Дельсаль. Тулова загально поважали й любили, про нього й згадують, як про «незабутнього Тулова».

При ґімназії був пансіон для учеників, і крім того ґімназійна кольонія, себто інтернат учителів, що брали на повне утримання ґімназистів.

Тую кольонію складали вище названі учителі: Дорошенко, Теодорович і Барщевський.

Марковичі, по словам їх сина («Союзъ женщинъ» 1908. ч. 1) зразу жили в Немирові бідно. Мешкали в простій хаті, у них майже не було меблів. А всеж таки в тих порожніх стінах було гамірно й весело. Опанас мав хист притягати до себе людей. І в Немирові в Марковичів завелись скоро знайомі й приятелі. Читали, грали й співали, дімок гомонів як улій.

Богато матеріялів до побуту Марковичів у Немирові не маємо, а з тих, що є, можна догадуватися, що це бідне життя не трівало довго. Бідне, бо число годин учительських було обмежене, а платня молодого вчителя невеличка. Може добрі приятелі й подбали про те, щоб дати поміч молодому подружжю. З поміж них оден тільки Маркович і був жонатий, тому то його й приняли до ґімназійної кольонії, в котрій він, а властиво його жінка заправляла усім господарством. Тоді мабуть і мешкання змінили на краще і взяли прислугу, щоб було кому і хату чисто тримати і в кухні варити їжу.

Як Марковичка поїхала з Немирова в гостину до Орла, то в листі до мужа питалася: «Як у вас хазяйство

зважити, що на вчителя ґеоґрафії призначений був Опанас Маркович, то може певнійше таки гадати, що Дорошенко вчив математики, хоч був по фаху ґеоґрафом. — Та це для життєписі Марка Вовчка не важне.

іде? Чи прийшла нова кухарка і яка вона?» А в другім листі питається: «Яку кухарку відправили? Чи Лобоцьку, чи ту, що прийшла з села? Чи добре ви зробили відправивши сільську? Вона, кажуть, готує краще ніж повари і доброго норову.» З того й видно, що самих кухарок було дві, — не те, що перше в Чернигові, де оден кріпак Іван, був і кухарем і покоєвим і всім, та ще через свою неохайність доводив молоду паню до сліз і ставав причиною домашніх неспокоїв, — і не так як на київськім передмістю, в тій хатині без дверей, де тільки прислуги й було, що якась сільська дівчина. Тепер у Марковичів крім двох кухарок була ще й нянька, бо Марковичева знов таки в одному з листів пише до мужа: «Скажи няньці, що я хочу, щоб вона зосталася у мене.»[1]) Як були кухарки та нянька, то може й покоєвої не бракувало. Одним словом Марковичі зажили краще, завдяки отсій ґімназійній кольонії, в котрій проживали учителі й ученики. Учителі жили ніби у якійсь комуні, віддавали Марковичам платню, певно лишивши собі дещо на дрібні видатки, а ученики платили 500 до 700 карбованців за своє утримання.

Видно, що стосунки між учениками і Марковичами були гарні, бо Марковичева у своїх листах до мужа не забуває про них. «Паничам нашим ми усі кланяємось», «Я всім паничам кланяюсь і Богдан тоже, — цілує», «Ученикам кланяйтесь», пише вона. Деяких із тих «паничів» навіть по імени згадує, як ось Мечислава Крижановського та високого Митю та Вжеща, котрий її маленького синка у возику возив. Із слова «панич» видно, що це були сини панів ідичів, а з того, що вона їм кланяється знати, що це були не хлопчики малі.

Про стосунки Марковичів до товаришів-учителів пише Дмитро Віленський. «Коло неї (коло Марії Марковичевої) купчилися всі ці милі люде, — лицарі чести і

---

[1]) Орел, 27 сентября.

содружества. Всі вони були Українці, прихильники Тараса Шевченка, народники, що, може бути, мріяли про долю меншого брата, але в широкому рузумінню, всі вони любили Україну, всі шанували її старовину, але вузьких думок про відродження єдиної України не плекали, а цікавилися долею всієї Росії. Ніколи я не помічав у них тої дрібязковоти, котра виявляється в зовнішних ознаках, одежі (свитках і вишиваних сорочках) та в українській говірці. Убіралися вони, як і годиться учителям, пристойно, говорили між собою звичайною російською (не зовсім чистою) мовою але думали широко і докладно, і мабуть з більшим глуздом, ніж теперішні одеські Українці. Шанували вони не тільки Шевченка, але великоруських проводирів думки і думали про спільне добро.»[1])

В цих споминах не важно відділити зерно від полови, правду, — не скажу, від брехні, — а від помилок. Правда те, що всі були Українці, прихильники Тараса Шевченка, народники, мріяли про долю меншого брата, любили Україну, шанували її старовину, а решта аж до несмачного вислову на адресу одеських Українців, іде на рахунок власних поглядів і політичних переконань Дмитра Віленського. Так він дивився на старости своїх літ, та з того не можна вносити, що так гадали Дорошенко, Теодорович, Барщевський, Опанас Маркович і всі ці лицарі чести і содружества, котрих він, як молодий хлопець не міг зрозуміти.

Що вони вдягалися не в свитки а в «пристойне» вбрання, «як годиться учителям», це річ можлива, бо немирівська ґімназія була панська, аристократична і учителям, котрі приймали до свого інтернату «паничів» треба було з тим числитися. Але, щоб свідомі Українці, прихильники Тараса Шевченка, котрі мріяли про долю меньшого брата, любили Україну і шанували її старовину, разом із тим нібито турбувалися долею цілої Росії і не

---

[1]) Наша книжка, стор. 231.

виявляли сепаратистичних, чисто українських стремлінь,— це вже ніяк не підходить до себе, не римуєтсься з собою, як Німці кажуть. Так само не виглядає правдиво, щоб у хаті Марковичів, ціле товариство балакало російською, хоч не чистою, мовою, В школі — так, але в хаті, ні. Колиб це була правда, то якже би тоді, малий їх синок не навчився російської мови, а балакав тільки по українськи і, — як тоді пояснити це явище, що Марія Марковичева виїхавши з Немирова в гостину до Орла, писала до чоловіка лиш по українськи і то такою гарною, чистою, народньою мовою? Колиб вона і з мужом і з «паничами» і з учителями балакала по російськи, то їй і на гадку не прийшло би писати по українськи. Це ясне. А що малий її син, Богдась, саме в Немирові навчився української і тільки української мови, на це маємо повно і певних згадок у листах Марії до Опанаса, писаних з Орла:

«Богдась хоч би однісеньке словечко сказав по руськи, — по нашому та по нашому, та як я говорю, то він так і вється коло мене; ‚мамо, то башмак — черевик? Черевик?‘ Щоб то я сказала — черевик. А один панок, се ще в дорозі: ‚ти, каже, хохол‘, Як же він обидився, світе мій! ‚Як би він перше се сказав, то я б і орішків од його не взяв, мамо: Я собі йому скажу, що він кацап‘. Тай налаяв так Митю Василєва: той каже йому ‚хохол!‘ ‚А ти сам хохол і кацап, а я тільки Богдась!‘ — каже».

«Дядінька вчора не спав по обіді і у проходку не пішов, все з Богдасем говорить ‚Что у тебя, пазуха это?‘ ‚І ви маєте пазуху, дідуню, — отвічає‘. ‚Что, что, Богдасю?‘ ‚У вас єсть пазуха, то значить — ви маєте пазуху‘. То так усе говорить твій Богдась....»

Або знов: «Богдасеви годять, почали і говорити по нашому. Коля[1]) то таки і добре говорить, тілько й чути по покоях: *сховав, утік, поцілуй мене, чи любиш*

---

[1]) Син тітки Марії Олександрівни.

мене, коник, поганять, навіть і дядько, то і той говорить по нашому. А було тут з Богдасем, як тітка почала грати: ‚погано, та й годі‘: Заграй мені — ‚Дід рудий‘, ‚заграй‘, та ‚заграй‘; та аж у плач твій Богдась. Мусіла вже козака йому заграти. А ще було отщо: тутешній хлопець каже Якимови хлопчикови[1]); ‚чи тому правда, що Малороссіянин галушкою вдавився?‘ ‚ні, каже Яким, се не правда, тільки правда, що Руський кашею вдавився, от се то правда‘. А тут де взявся Богдась — так і присікався: ‚кашею, кашею‘, — То сміху було! Вже тепер, як він такий грізний, то ніхто й не каже нічого такого, щоб його не вразить.»

А ще далі: «Як приїдемо до тебе, мій друже, то роскажем тобі, як бився Петро Дорошенко, і всі його діянія, а також і Богдана Хмельницького з синами, бо се вже ми добре знаємо, без омилки. От колиб послухав, як він роспитувався про Петра Дорошенка, та чи знаєш на що звів? Купи йому ножа, мамо, то і він буде воюватись. «І не жалкож тобі буде, Богдасю?» — «Ні, мамо, не жалко буде, купи мені ножа.» Я аж залякалася, та все ходить за мною: «на що його женули (тобто його вигнали) од війська, на що, — я дуже не хочу.» От такий то Богдась твій.

Ще в однім листі пише Марія Опанасови:

«Усі говорять до Богдася по нашому і як вже там не говорять, а говорять. Дуже жадаю, щоб ти послухав, як Богдась почне оповідати про діянія Дорошенка і Хмельницького. Він оповідає не довго, та добре якось. *Я бачу, як він сознання у одпалих Українців будить*....[2]) єй же Богу моєму, що так.

Ти знаєш, що тут їх чимало у Орлі.»

З тих виїмків видно, що Богдась, єдина дитина Марковичів, тільки по українськи балакав і що російська

---

[1]) Що приїхав з Чернігівщини разом з Марією Олександрівною.
[2]) підчеркнення наше.

мова вражала його як щось чуже і нове. Доказ, що в хаті він московської мови і не чував.

Та ще ті листи говорять ясно, що й сама Марія Марковичева вже тоді (1857 р.) прегарно по українськи писала, так само писала листи, як і оповідання. Якоїсь окремої, літературної мови у неї не було. Вона балакає з мужом, як балакають герої її оповідань з собою. Це її і розговірна і літературна, одна мова.

Мабуть чи не найближче до Марковичів за час немирівського побуту стояв Ілля Петрович Дорошенко. Вони навіть жили гуртом на кооперативних основах. Була це людина не лиш чесна й розумна, але й свідома своєї української національности. Його лист, до Опанаса Марковича, (з 5 червня 1860 р. з Чернигова), писаний дуже гарною українською мовою. Він навіть виявляє деякі спільні прикмети з мовою в українських листах Марковичевої.

З того можна вносити, що з немирівськім кружку, серед котрого жили Марковичі, великої турботи про цілу Росію не було. Певно, що балакалося й про загальні питання, літературні й політично-суспільні, от хоч би й про знесення кріпацтва, певно, що крім Шевченка читали там і російських авторів, бо не було українських журналів, а наших книжок являлося мало, алеж загальний настрій був все таки український.

Як що про чужу домішку говорити, то чи не правдивійше буде згадати про впливи польські. Знаємо, що польський елемент не тільки в Брацлавщині, і на Поділлю, але й у Києві, на кілька літ перед вибухом повстання 1863 року проявляв сильнійшу енерґію, ніж перед тим. Скрізь були польські тайні, або замасковані гуртки, велася аґітація «за вашу і нашу вольність», поляки старалися серед Українців підготовити собі, коли не союзників, так симпатиків для свого революційного руху.

Що Марковичі жили з Поляками в Немирові, а може і поза Немировом, з панами, котрих діти були в їх ін-

тернаті, це певно, але з котрими і як, — на це нам покищо бракує певних матеріялів.

Марія дуже добре говорила по польськи і від Поляків ніколи не бокувала, за що їй навіть Турґенєв дорікав злегка.

Можна гадати, що в Немирові Українці і Поляки ставилися до Москалів, як до ворога, що на російську культуру дивилися вони, як на камінь, котрий одним і другим спиняв дорогу до волі. Що до Марії, то вона вже тоді Росію вважала чужою. Українська мова, то була її мова, «наша мова», як вона пише. Тішиться, коли її Богдась «сознання у одпалих Українців будить». Вона знає українську історію, виховує сина не то патріотично, але аж шовіністично, купує і читає Кониського, Бантиш-Каменського, Ріґельмана, Марковича, знає, що [illegible]ичку ще тоді, українську літературу, словом — вона Українка.

В Немирові довершився процес так званої українізації Марка Вовчка.

Цього слова уживаємо часто, але невластиво. Не була це українізація в розумінню перероблення Московки на Українку, а краще національне освідомлення людини, в котрої жилах плила українська кров і котра в своїй душі почувала любов до українського народу. Колиб не це, то дійсно годі булоб уявити собі, як чужинка могла так глибоко і так сердечно відчути нашу душу народню, як вона могла так пронизливо зазирнути в її глибину, як вона могла думати по українськи. Можна дуже добре володіти чужою літературною мовою, можна нею навіть писати, і то безтоганно, наукові й літературні твори, тільки не ліричні, дійсно ліричні поезії, і не такі оповідання з селянського життя, як «Народні Оповідання» Марка Вовчка. Тут треба не тільки писати, але й чути й думати по українськи. А читачеви, котрий дійсно не тільки розуміє, але й відчуває траґізм героїв Марка Вовчка, навіть через голову не перейде, щоби ця письменниця думала по російськи, а писала по україн-

ськи, — тут перед нами збувається процес не вправного володіння літературним пером, а творчість, у якій враження, переживання, і передача їх у мистецькій формі сплітаються у щось одно, суцільне й нероздільне. Тут затирається часто-густо ріжниця між авторкою, а її героїнею, між нею, а її твором, тут маємо вислід справжньої творчости, в якій мова й етнографічний апарат були тільки солідним підготовленням до того, що давав із себе ум і що виявляло серце. Тут навіть так звана інтуїція творча не вистарчає, тут треба того споріднення по крови і по душі, котрого нігде й від нікого не навчишся. Найкращий пейзажист не намалює українського краєвиду, коли він не зріс під українським небом і коли українське сонце не нагріло його душі. Це буде ефект, а не мистецька еманація всього того, що творча душа носить у собі, що вона хоче, так хоче, що аж мусить сказати від себе, щоб воно дальше жило й творило. Дійсно вражливий і вдумливий читач «Сестри», «Двох синів», «Інститутки» забуде про зміну літературної манери, про иньшу техніку, якою орудують нинішні письменники і ці твори промовлятимуть непідкупною мовою людської душі, дихнуть на нього ароматом життя, котре зміняє свої форми та не зміняє суті.

Ще раз підчеркую, щоби так і такі твори написати, треба не тільки принести на світ великої міри літературний дар, але й споріднення фізичне і психічне з предметом творчої обсервації, з літературними темами.

Те, що треба принести з собою на світ і те, що можна набути дорогою пильної праці, щоб бути творчим письменником, зєдналося в авторці «Народніх Оповідань».

Розуміється, що балакання про всяке співробітництво аж до співавторства при такім творенню відпадає і переходить у сферу звичайних літературних анекторів.

Щось таке можуть казати та ще обстоювати при тім, що кажуть, тільки люди, котрі совгаються по верху літератури, але не мають дару увійти в «секрети літератур-

ної творчости», в той незвичайно складний апарат, в якому родяться знамениті мистецькі твори.

Друга річ впливи.

Без них не обходяться навіть найбільші ґенії. Як у малярстві нема красок самих по собі, а є кольористичне явище, льоґічно сконструоване в даний момент, як у краєвиді небо забарвлює воду, а водна імла зливається з повітрям, як там світла й тіни, це не чорні та білі плями, а сполука і гра найвсілякійших красок і відтінків, так і в літературних творах, нема нічого первісного, зівсім ориґінального, від нікого й від нічого не залежного. Сказав колись Ґете: «колиб я був приневолений признатися, скільки я винен моїм великим попередникам і сучасникам, то мойого власного осталася б мала жмінка. Даємо із себе тільки спосібности, а наш розвиток завдячуємо тисячам впливів того великого світа, від якого ми все собі присвоюємо, що тільки нам відповідає.»

Коли відкинути це самопризнання, цю горду покору, на яку можуть позволити собі тільки дійсно великі й творчі уми, такі як Ґете, то все таки треба признати, що мистець творить у життю, між людьми і що одно і друге мусить впливати на нього.

Тому то й годі виключати вплив на творчість Марковичевої такої близької до неї людини, як її муж Опанас.

Опанас був без сумніву поетична душа, поет у життю, чоловік, котрий поетично дивився на світ. Він гарно знав українську мову, — як етноґраф, збирач українських пісень, приказок, тощо. В його було чимале богацтво словне, хоч великого дару слова в українських писаннях Опанаса не видно. Вже хоч би тому він мусів впливати на Марковичку, котра пильно студіювала українську мову. Можна уявити собі, що вона нераз радилася свого чоловіка у тих студіях.

До того він був непересічним типом справжнього Українця, котрий скрізь вносив українську атмосферу, і своїй жінці не давав забути про Україну. Як брати річ не поетично, а реально, то можна сказати, що він таким

чином дійсно чимало заслужився, що великий талант Марка Вовчка не пропав для нашої літератури. Можливо, що колиб вона віддалася була за якогось московського дідича, то можеб ми й не бачили її Оповідань. А так Опанас повів її на Україну, зближив до українського суспільства і впровадив у сферу етноґрафічних питань, котрими й сам цікавився більше усього. А від етноґрафії до народніх оповідань було вже недалеко.

Отце і його велика заслуга, куди більша від якогось там співробітництва, котре обмежувалося до лексикальних поправок, які Марія Марковичева здебільшого відкидала і то не без причини. Його поправки звичайно не звязані орґанічно з її мовою, котра має свій окремий тип, свій власний аромат, хоч ще так близька до народньої мови. Поправки Куліша куди близче підходять до стилю Марка Вовчка.

Та як би воно й не було, в Немирові Марія з Віленських Марковичева стала знаменитим Марком Вовчком. Таким чином Немирів так само звязаний з «Народніми Оповіданнями», як «Енеїда» з Полтавою, «Маруся» з Харковом і Основою а «Кобзар» з Петербургом.

У Немирові на тій хаті, де мешкали Марковичі, повинна висіти табличка: «Тут жила й писала свої знамениті оповідання Марія Марковичева.»

Чи відомо кому, де тая хата стоїть, або стояла, — не знаю. А шкода, бо такі місця у культурних народів бувають національними святинями. У Німеччині майже нема міста й містечка, котре не славилося бними. В деяких їх навіть багато. Такий Ваймар, приміром, виглядає як оден музей: Ґете, Шіллер, Вілянд, Ліст, Нічше — про кого не говорить цей малий, чудовий городок, що таку велику ролю відограв в історії німецької культури! У нас таких памяток куди меньше і тим більшу ціну повинніб вони мати. Та на жаль, не мають. На кождому кроці забуття і запустіння. Навіть історія таких знаменитих літературних появ, як Вовчкові «Народні Оповідання» не прояснена, скрізь доводиться блукати серед

здогадів, будувати гіпотези, замісць подавати історичні певні факти.

А між тим нема сумніву, що «Народні Оповідання» Марка Вовчка, це шедевр української літератури. Тут у перве українська проза засяла таким сяєвом ясним, як поезія в «Кобзарі». І в перве народня душа заговорила так щиро, безпосередно, так гарно, як ні в однім давнійшім оповіданню і в мало котрім із пізнійших. «Народні Оповідання» мали ще й те велике значіння, що зробили українську літературу голосною, були незбитим доказом, що це не видумка якогось гуртка фантастів, а дійсність, з котрою треба числитися. На підйом духа серед Українців мали вони теж дуже великий вплив, — а про дальший розвій української прози нема що й говорити. До Федьковича і Стефаника наші новелісти стараються писати як Марко Вовчок і що лиш ці два великі мистці дали новий тип новелі з життя українського селянства. Тимто й заслугують Вовчкові оповідання, щоби докладно прослідити їх ґенезу, щоби знати як де і коли вони явилися на світ, не друком, а пером на папері,

На жаль нині годі і на це питання докладно відповісти. І тут, як давнійше, треба потішатися надією, що посмертні папері Марії з Віленських Марковичевої-Лобач-Жученкової скривають ще не одну невідому нам тайну. Ці папері в Пушкінськім домі в Москві і поки що, нам годі дібратися до них. Але є люде, котрим доступ до них і близчий і лекший; може вони поцікавляться тим цінним скарбом. Нам доводиться стояти на тому, що здебільшого прослідив і сказав покійний Доманицький з додатком власних здогадів, котрі все таки тільки здогади.

Покійний Доманицький, розглядаючи питання Кулішевої редакційної праці над «Народніми Оповіданнями» наводить слова Марковичевої: «Поправок зовсім нема; щоб там що було вставлено, — ні, тільки де то счеркнуто, бо каже Куліш, що я дуже сиплю багатствами —

треба надалі берегти ....» А дальше пише Доманицький:

«Ясніщого свідоцтва, здається, не треба! Але колиб хто захотів запідозріти правдивість того, що говорить про поправки Куліша в писаннях Марії Олександровни (сама вона)[1]), то я повинен сказати, що серед паперів збереглися *оригінали тих 12 оповідань* що були у Куліша, і Куліш 11 з них видрукував, а 12-е, «Чари» придержав і умістив згодом, р. 1660 у збірнику своїм «Хата». Се дуже дорогий документ. З цього ми можемо бачити первісний текст тих оповідань (всі вони писані рукою Марії Олександровни а і значна частина їх була віддана просто у друкарню, бо в рукописі поставлені скрізь наголоси, абзаци, олівцем позначено «набирать до сихъ поръ», прізвища наборщиків і т. п.) По сих рукописах сладалося в друкарні перше видання «Народніх повісток»[2]) Марка Вовчка. В рукописі скрізь пороблено поправки Куліша. І мушу сказати, що Марія Олександровна у тільки що цитованім листі своїм пише святу правду-поправок тих аж надто небагато, але треба сказати правду, що правлячи коректу, Куліш ще стільки поробив як у рукописі. Але й беручи се на увагу, поправки сі не вимагали од Куліша якоїсь саможертви, як се йому здавалося .... Ще згадаю, що Куліш позакреслював скрізь дати під оповіданнями, а се для нас не байдужа річ. Тільки під першими оповіданнями: «Викуп», «Знай Ляше», «Свекруха» і «Чумак» немає дат, а решта 8—датовані ось коли: «Одарка»—15 цвітня 1857 року, «Максим Гримач» — 16 цвітня 1857 року «Сон» — 18 цвітня, «Сестра» — 1 липня, «Козацька кров» — (також і «Данило Гурч») 2 липня, «Козачка» — 4 липня, «Панська воля» — 8 липня.

---

[1]) вставка наша.

[2]) Не знаю, чому Дом. вжив такої назви. У виданню з 1858 року вони називаются не «повістки», а «Оповідання», що й видно з долученого факсіміле.

З цього ми бачимо, що раніш половини липня 1857 року Куліш не міг їх мати в своїх руках . . . .»

Безперечно, що подані дати можуть бути тільки terminus post quem non але *коли саме написані Оповідання, чи року 1857, чи раніш, — сього запевне не скажу*[1]). Факт тільки те, що найперші два оповідання («Сестра» і «Знай Ляше»)[2]) — як стоїть під оригіналом: «оба истинныя происшествія. Послѣднее случилось недалеко отъ Звенигородки». Як се так і деякі деталі в «Сестрі» немов би показують на найтіснійший звязок їх із київським періодом Марії Олександровни»[3]).

Отсей рукописний збірник оповідань Марка Вовчка це дійсно дуже дорогий документ, для вирішення питання, хто був автором «Народніх оповідань» і яку участь приймав Куліш у їх зредаґованню.

Колиж хто хоче будувати на ньому хронольоґію цих творів і вирішувати питання, коли Марковичева стала писати свої оповідання, то натрафить на багато сумнівів, які вирішити важко.

Збірка (цей дорогий документ, як її називає Доманицький), складається з 74 листків листового паперу, зшитих в одну брошуру, в паперовій синій окладинці (обгортці). Хто їх сшив, чи Куліш, чи Марковичка не відомо. Та мабуть, Марковичка писала свої рукописи аркушами, так їх і складали в друкарні, а тоді, що лиш зшито, щоб не розлетілися.

Папір тільки розмірами підходить до себе, а виробом ні. «Викуп», «Знай Ляше», «Свекруха», «Чумак», писані на папері, на котрім в горі, на ліво витиснений знак: Paris, а над ним корона з трьома листками.

---

[1]) підчеркнення наше.

[2]) Чому «найперші — не знаю. «Сестра» стоїть у першім виданню на першім місці, але «Знай Ляше», на 9, а в рукописній збірці ані «Сестра», ні «Знай Ляше» не стоять на першім місці, тільки «Викуп», хронольоґічно ж перша «Одарка».

[3]) *В. Доманицький:* Марія Олександровна Маркович — авторка «Народніх оповідань». Літ. Наук. Вістник», 1908, книжка І. стор. 66 і 67.

«Сестра» писана на папері грубшім, жовтійшім і з знаком: «фабрики Аристархова», на такім самім пасамім папері писана й «Панська воля». «Одарка має знову знак «Paris», так само «Грімач», «Сон», «Чари», а «Козацька кров» і «Козачка», знову на папері «фабрики Аристархова».

Разом із папером змінений також почерк.

На папері Paris письмо виразнійше, на папері фабрики Аристархова воно дуже дрібне.

Отже так: 7) *Викуп, Знай Ляше, Свекруха, Чумак, Одарка, Максим Грімач, Сон* — писані на папері Paris письмом виразнійшим, більше мужеським, стрічок 20 до 28 на сторінку, букв у стрічці коло 30. 2) *Сестра, Панська воля, Козацька кров* (Данило Гурч) *і Козачка* та ще й *«Чари»*, писані на папері з фабрики Аристархова, письмом дуже дрібненьким, від 34 до 38 стрічок на сторінці, отже о 10 стрічок більше, ніж у тамтих і букв у стрічці коло 40, значиться теж на 10 більше.

Гадаю, що ті дві ґрупи розмежовані не лиш родом паперу і чорнилом (у ґрупі 2 воно темнійше), але й часом. На мій погляд ґрупа 2, на чолі котрої стоїть «Сестра» старша, а ґрупа з «Викупом» на чолі, молодша.

І ще одно: «Сестра», «Панська воля», «Козацька кров» і «Козачка» не мають після титулів *мотто*, а инші мають. Гадаю, що ідея давати такі мота, прийшла Кулішеві до голови не зразу, а пізнійше.

До «Викупу» підібрав Куліш такі слова:

Ой визволи, Боже, нас всіх, бідних невільників з тяжкої неволі!

До «Знай Ляше!»:

Мамо, закрий мені очі, щоб мені на того Ляха не дивитись! (Старосвітська гутірка).

До «Свекрухи»:

Ледача невістка, ледача,
Та й до роботи не вдача! (Пісня.)

«Чумак» не має мота.

До «Одарки» підібрано:

Чи не було річеньки утопитись мені?
Чи не було кращого полюбитись мені?
Довелося стидо-бриду
Ціловати мого виду,
Нещастя моє!
Недоле моя! (Пісня.)

«Грімач» без мота.

До «Сну» додано:

Ой колиб того Син Божий намножив(?),
Хто щирі любощі на сей світ проложив!
Щирії любощі — серденьку одрада.... (Пісня.)

До «Чарів»:

Прибудь, прибудь, мій миленький,
Ой я тобі рада буду:
Яж без тебе усю ніченьку
Як сива голубка гуду. (Пісня.)

На скріплення здогаду, що ґрупа друга старша, наводжу ще й таку важну річ, як Кулішеві поправки. У «Сестрі» їх досить багато, а у «Викупі» майже нема. Гадаю, що Марковичева чим дальше, тим вправнійше й певнійше писала, так, що Кулішеві не було й що справляти.

Дати, які поставлено під деякими оповіданнями, рукою Марковички, довільні. Це рішучо не дати написання, а переписання, а може лиш прочитання рукопису, бо ми знаємо, хоч би з листів, що Марковичева пильно працювала над своїми творами, не писала від руки, а між тим з дат виходило би, що вона «Грімача» написала 16 цвітня а «Сон» 18, «Гурча» 2, а «Козачку» 4 липня і т. д.

Зрештою ті дати вона посчеркувала своєю власною рукою, а Куліш у першім виданню їх теж не подав, значиться вони не актуальні, на них нема що будувати хронолоґії, бо вони не вияснюють, а тільки заплутують це питання.

Гадаю, що «Сестра» і «Панська воля» написані найскорше і тому Куліш саме «Сестру» поставив на початку першого видання.

Та все це лиш здогади, бо ми маємо відписи зготовлені до друку, а не первописи оповідань Марковичевої. Може ті первописи й зберіглися між її посмертними паперами, а тоді на тій підставі можна буде усталити їх хронологію.

Чому покійний Доманицький називає «Сестру» і «Знай Ляше» двома найпершими оповіданнями Марка Вовчка, не розумію. Він каже, що «сі оповідання, певніш усього й були попереду усього послані Кулішеві». Це не можливо (як що мова про відомий «дорогий документ»), а не можливо тому, *що «Знай Ляше» починається на тій самій картці, на котрій кінчається Викуп»*. (Одна сторона того самого листка паперу конець «Викупу», а друга початок «Знай Ляше!»). Отже як посилала Марковичева «Знай Ляше!», то мусіла б післати й «Викуп».

І тому також дописка «Оба разсказа истинное происшествіе» і т. д. написана і перечеркнена рукою самої Марковичевої, може відноситися тільки до «Знай Ляше!» і до «Викупу», а ніколи до «Знай Ляше!» і до «Сестри». («Сестра» стоїть окремо, геть пізнійше від «Знай Ляше!» В ній і папір инший і почерк другий.) Натомісць «Сестра» і «Панська воля» так само звязані з собою, як «Викуп» і «Знай Ляше!». На одній сторінці того самого листка кінчається «Сестра», а на другій починається «Панська воля». І їх то, на мою гадку, Марковичева й післала Кулішеві[1]) як спробу своїх писань. Уявляю собі, що Куліш похвалив ці оповідання, заохотив

[1]) Що дати під рукописами Марковичевої це не дати написання, а навіть і не переписання, видно з того, що під «Панською волею» стоїть «8 липця 1857 року», а цензурний дозвід датований 7 августом тогож року. За той час мусіла посилка з Немирова дійти до Куліша, він мусів її справити, предложити до цензури й добитися дозволу. Такий поспіх був би на всякий спосіб чимсь незвичайним.

авторку до дальшого писання і Марковичева післала йому дальших 10, з котрих 9[1]) увійшло до першого видання «Народніх Оповідань», а «Чари» лишилися до збірки «Хата», що вийшла 1860 року. Всі ті 11 оповідань, що появилися у першому виданню, від «Сестри» до «Данила Гурча», збудовані на реальнім, побутовім ґрунті, «Чари» своїм містично-фантастичним змістом не підходять до них і тому Куліш видрукував їх окремо.

Д. Бойко пише[2]): «Мабуть одержавши від Куліша згоду на друковання її оповідань, Марія Олександровна в липні переписала начисто ще нові оповідання: Сестра — 1 іюля, Козацька кров (Данило Гурч) — 2 іюля, Козачка — 4 іюля, Панська воля (Горпина) — 8 іюля, і з цими оповіданнями подалася в Орел, а по дорозі заїхала до Білозерських.»

Цей здогад не переконує мене. Тут повно суперечностей, повно дечого прямо фізично неможливого. Скажім, що «Сестра» переписана дійсно 1 іюля 1857 р., так як написано і перечеркнено на останній сторінці того оповідання. Але ж на другій сторінці того самого листка паперу починається не «Козацька кров», а «Панська воля», значиться Марковичева, скінчивши «Сестру» 1 липня, могла 2 липня переписувати «Панську волю». Між тим під «Панською волею» стоїть написана й перечеркнена дата «8 липня 1857 року». «Козацька кров» має дату, не як д. Бойко пише «2 іюля» лиш «9 липня 1857» року, — але й ця дата перечеркнена рукою Марковичевої.

«Козачка» має дату «4 липня», але й ця дата теж не орієнтаційна. Бо коли «Козачка» написана, чи переписана 4, «Панська воля» 8, а «Козацька кров» 9 липня, то чомуж тоді на початку «Козачки» поставив Куліш свою примітку: «Въ этой повѣсти знаки препи-

---

[1]) Всіх оповідань у першому виданні 11, а саме два післані наперед, а 9 пізнійше. А може вони не йшли двома посилками а трьома, на це теж нема ніяких доказів.

[2]) *В. Бойко.* Марко Вовчок. Київ 1918. стор. 53.

нанія и проч. сами переправляйте, сообразно съ прежними.» (Сами — себто Марія Марковичева, бо замітка писана чорнилом, а вказівки для складачів олівцем.) «Сообразно съ прежними», значиться це оповідання було останнє, так як воно й останнім стоїть у рукописній збірці.

Коли про «Козачку мова», то згадати треба ось що. Це оповідання кінчиться словами: «А пані така, що й поховати добре не хотіла, не то помянути. Двірські люде самі і поховали й помянули нещасливу.» Але ж у рукописі Марковичевої ішли ще дві сторінки закінчення, (стрічок 62). Це закінчення починається словами: «Йшли торік до Київа наші козаки» і т. д, а кінчається: «Ой, брате Петре! Чого не бува, аби здорова наша голова!» Тих 62 сторінки закінчення відділила Марковичева від самого оповідання двома лінійками (═══), а з боку написала «Тутъ би й скінчити?» Видно радилася Куліша, чи не випустити його, і Куліш червоним олівцем отсе закінчення счеркнув. Воно й осталося не виправленим, так, як Марковичева написала, і на нім можна прослідити і її власний правопис і мову, бо тут Куліш не прикладав своєї редакторської руки.

Вертаючи до хронольоґії зупинимося ще й на «Панській волі», та на «Козацькій крови». «Панська воля» має написану й перечеркнену дату «8 липня 1857 року», а «Козацька кров» («Данило Гурч») «9 липня».

Значиться протягом одного дня мусіла б Марковичева зредаґувати й переписати на чисто «Козацьку кров», 13 сторінок друку! Воно можливе, але не прадоподібне. Письмо дрібосеньке, старанне, ніякого поспіху не видно. Навпаки так писати можна тільки не поспішаючись. До того Марковичева пильно приглядалася до кождої стрічки, до кождого словечка, вона до своїх писань від початку аж до кінця ставилася дуже поважно.

Коли додати, що не була вона «сама собі господиня», мала дитину, хату, завідувала пансіонатом, то тоді треба сказати, що одної днини переписати і до складу при-

готовити 13 сторінок друку, це таки за багато! Цеж 390 сторінок у місяць! При такій поспішній праці літературне жниво нашої авторки було би куди більше. Як зберемо те все до купи, то прийдеться сказати, що тих кілька дат для хронольоґії творів Марка Вовчка не мають ніякого значіння. Вони вносять, як я вже вище згадав, тільки ще більшу плутанину. Видно, що сама Марковичева признала їх помилковими, коли власноручно посчеркувала.

Так само *не можливо, щоб Марковичева з «Сестрою», «Козацько юкровою», «Козачкою» і «Панською волею» ,«подалася в Орел»*, як гадає, д. Бойко, *«а по дорозі заїхала до Білозерських»*.

«Сестра» має дату 1, а «Панська воля» — 8 липня, Марковичева бачилася з Кулішем між 26 а 29 серпнем, бо 26 писала до Опанаса з Чернігова, а 29 з Борзни. І в листі з Борзни, 29 пише: «бачила ‚Сестру' надруковану». Як 29 серпня була «Сестра» надрукована, то не могла вона її що йно тоді Кулішеви привезти. І других оповідань теж ні, бо на них уже *7 серпня* був цензурний дозвіл, — значиться мусів їх Куліш дістати кілька місяців перед тим. Між переписанням 12 перших оповідань, а між видрукованням «Сестри» (29 серпня був друк готовий!) мусіло минути кілька місяців часу, коли зважити тодішні комунікаційні, цензурні, друкарські й усякі другі відносини. Гадаю, що так воно й було. Зимою, а найпізнійше під весну 1857 року Марковичева, а може її чоловік, післали Кулішеви усі 12 оповідань, чи в двох, чи в трьох посилках, не знати, Куліш подав у цензуру, приготовив до друку, і Марковичева відвідала його вже, як хресного батька своєї першої літературної дитини.

Вибралася вона з Немирова в половині серпня 1857 року. Перший лист з дороги, писаний до Опанаса Марковича, без дати. З нього довідуємося, що Марія Олександрівна їхала зі своїм синком, Богданом, тарантасом з віконцем. Їхали до Київа. Героєм листу, як

легко догадатися, малий Богдась. Який він цікавий, який дотепний, який мудрий! Все хоче знати: і чи білий кінь на них дивиться, і як коноплі по польськи називаються, і чи треба колесо мастити? А лиш по нашому говорить: «Бували такі, що дуже вже по московськи говорять, то й тих, єй Богу, на їх добру дорогу навертав, з ним і заговорять як слід.» Як приїхали в Київ, то хто не їде, заговорює зо всяким. «Як би ти побачив, то єй Богу, добреб натішився.»

Київ. (Памятник св. Володимира і вид на Дніпро.)

В Київі Марія Марковичева відвідала Тулових. Дуже були їй раді. «В половині одинадцятої години вернулася від них. Не можна було ніяк раніше.»

Цікавий фінансовий звіт, який Марія здає свому чоловікові. Прогони, направа колеса і т. д. 21 р. 20 к. На себе видали всього 2 р. 52 к. З цього убогим дали аж *92 копійки!*.... Причинок до пізнійшого цікавого й нерозясненого питання, куди Марія дівала гроші. Бідні всюди є, так у Київі, як і в Парижі! Цей видаток пояснений словами: «Стріли якогось старого чоловіка, замітав двір, бачу слабий він, змучений, побіг Богдась

та дав йому 20 грошей, а далі я вийшла з тарантаса, питаю: звідки? «Отдала мене пані на покуту.» Як?» «Нездужаю панщини робити, подушне оплачувати, то і отдала, щоб тут заробляв.» Ми дали йому ще 70 к. та сліпому хлопчику 10 к. та жидівці 2.»

Цей фінансовий звіт ще й тим цікавий, що, як з нього видно, Марія не орудувала грішми, вважала потрібним вираховуватися з кождої копійки перед Опанасом. Лист кінчиться словами: «Недалеко вже і до Куліша мені; не журись.» А з того знову видно, що Марія відносилася до Куліша, як до доброго знайомого. З Опанасом і був знайомий особисто, а з Марією вони познайомилися листовно. Мабуть не одним листом обмінялися і великий жаль, що те листування не збереглося. Воно сказало б нам більше, ніж усі найбистрійші здогади.

26 серпня Марія з Богдасем виїхали з Чернигова і під вечір приїхали до Борзни.

Перед виїздом Марія знову писала до Опанаса, що бачилася [illegible] з братом Ілі[illegible] Петровича Дорошенка і з Варщев[illegible], що зустрілася з кумою селянкою, розпитувала [illegible]ою служницею Теклю, бачила Тулуба. «Такий як [illegible] Дуже їй подобався Кущ.

Обіцяла [illegible] з Глухова, а може і з Ніжина, та тих листів, п[illegible], нема.

Проїзжаючи Козелець, бачила на станції старосту. «От якби змалювати! Невеличкий собі чоловічок — чорнявенький і гордоватенький і веселий і говіркий і жартовливий, збивається і на «Возного» й на «Виборного». Ми з ним у розмову зайшли. «Наш городок глухий, так собі, от в Ніжині то буде краще постановлено. Тільки що церква у нас добра, славна.» Іван Ваніч! (То смотритель, ще молодий і з ним другу[illegible] здається, під орудою у нього, як то кажуть) — х[illegible] церкву будував? — Графиня Розумовська, одказ[illegible] Ваніч, і всі задивились на церкву, наче зроду не [illegible] а коні стоять приведені, — не запрягаються.»

Отсей епізод, такий живий і кольористичний, свідчить про добре вироблену літературну техніку Марії, і може стати ще одним доказом більше, що вона і без допомоги Опанаса і без коректорського Кулішевого олівця могла і вміла гарно писати.

...ків. (Церква св. Андрія.)

З Борзни написала Марія третій лист, якого відпис маємо під рукою. Він короткий, писаний перед виїздом в дальшу дорогу, датований днем 29 августа. В ньому згадка, що Марія бачила друковану «Сестру», а про ... Кулішем вона каже так: «Чому ж ти, ...зав мені, що такий він, той Куліш? ... що не зрозуміла, що теє за душа

Видно, що зустріч з Кулішем була для Марії милою несподіванкою. Вона собі його иньшим уявляла, письменником, ученим, до якоїсь міри «паперовим чоловіком», а побачила 38 літнього мущину, дуже освіченого, з товариською культурою, дуже дбайливого про свій зовнішний вигляд, гостинного.

Докладнійше про тую стрічу вона написала Опанасові що лиш дібравшися до Орла, десь з початком вересня, бо по дорозі вступала ще до Опанасового брата Василя в Острі.

.... треба тобі, — пише Марія, — усе знати як було. Слухай лишень.

В одинадцятій годині поїхали ми з Чернигова і в той же день у десятій ввечері були в Мотронівці. Ніжин минули, наняли собі у Жукові вольних за сім рублів. Стрів мене пан Куліш, я його наче перше[1]) бачила, зараз і пізнала, і жінка його мене. А тут Василь: «здорові були, землячко!» Василь Тарновський, убрання на собі козаче мав, здається, що я вже тобі писала?[2]) Всі брати Білозерські вітають, і все то так дивиться наче на щось добре на мене. А всі вже знають, мій друже, що я переслала в Петербург П. А.[3]) де-що; все то вже читало і перечитало. Миколай Данилович (Забіла) просив йому сказати, як я приїду, і раненько приїхав, стали мене просити, щоб я їм читала. Ти знаєш мою істоту. Яково ж то мені було! Єй Богу, як туман пав мені на очі — не можу, та не можу»[4]).

На другий день Марія Олександрівна таки читала своїх «Чумаків». Чого б то я не дав, — казав Куліш, — за сі слова: — еге, каже чумак, еге! — Так каже, і бачить того чумака, що йому і Німець приївся, і степи він ба-

---

[1]) вже колись давнійше.

[2]) «Бачила й Василька Тарновського у синіх шароварах, в сорочці вишиваній і в чемерці, привітав нас любенько ....» (лист М. М. з 29 серпня 1857 р. з Борзни).

[3]) Кулішеві.

[4]) Стор. 88 нашої книжки.

чить безкраї.» Я його просила, — пише дальше Марковичка, — не друкувати сих »Чумаків», бо почула читаючи йому, що з них ще буде щось добре, а тепереньки — ні, ще тільки догад на добре.»

З того видно, що Марія доручила була Кулішеві крім відомих нам уже 12 оповідань ще й своїх «Чумаків», та при читанню побачила, що над ними треба ще попрацювати і відсунула друк на пізнійше. З листу вид. також, що Куліш носився тоді з гадкою заснувати в друкарню у Москві і хотів перетягнути туди також наса Марковича: «будемо печатати і іздавати і погодимось вже з ним, так, щоб добре було.» — Він тебе лічить за великого критика — додає Марія, — що в тебе єсть чутка[1]) якась ніжна, і так він сказав мені. А мені й подумати не весело, що на Москву заберемось, хіба щороку їздити на Україну будемо?»[2])

На відїзді з Мотронівки Марія дістала дарунок від Куліша. Мабуть портрет, або фотографію. В короткім листі без дати[3]) пише: «Я привезу тобі свій подаруночок от П. А. такий, як живий він!»

Взагалі видно, що стрічею з Кулішем і взагалі гостиною в Мотронівці, Марія Марковичева була вдоволена. «Багацько дечого чула, доброго дуже. Пан Тарас[4]) у дорозі, їде у Петербург, а може що й на Україні буде. Що ти скажеш про се?» — питається свого чоловіка врадувана цею вісткою так. як тільки щира Українка могла радіти. Взагалі про Шевченка, заки ще його пізнала, відзивається з великим поважанням. В листі до Ілії Петровича Дорошенка пише: «Видѣла ту сорочку[5]), въ которой казнили Кочубея, видѣла кунтуши, видѣла пор-

---

[1]) чутка, мабуть у значінню — вразливість, почуття.

[2]) Взагалі Марія почуває себе в Орлі, як на чужині. «Не знаю ще, коли до вас поїду. А дуже сумно! Засну, і сниться мені Україна, ой Богу!»

[3]) Нашої книжки стор. 86.

[4]) Шевченко.

[5]) не — рубашку.

третъ пана Тараса и его стихотвореніе написанное углемъ слышала.» [1])

Якже тепер ця гостина змальована у споминах Ганни Барвінок (Кулішевої)? «Як вони вже одружилися, теж були у сестри, — пише Г. Б. — їй Марковичці, було ще літ 17-ть. Таке ще молоде і так чудно було убране, видно що було пригнічене: гладесенький білий кісейний чіпчичок без кружева й всякого убрання; та дарма, за нею сестра так упадала, мов вона в найкращих брюсельських кружевах. Була мовчазна, жало говорила, так, що трудно було узнати її розум. Може од того Куліш і назвав її «Вовчком», що вона наче злякана, мовчуща. Очі в неї були гарні, голубі, великі, сама біла, румяна, середнього росту, постать так собі, бо була огрядненька не по літах. Носила накидку широку (мантилію), — се й ховало її бюст.

Ганна Барвінок. (Кулішева.)

Після того, як вона одружилася, не знаю, чи швидко, а вона вже сама, їдучи з Житомира в Петербург, в х. Мотроновку до нас заїхала, — себ то до мами. Незабаром

[1]) Стор. 87 отсеї книжки.

і ми поїхали теж у Петербург. Здається се було в 50-тих роках. Нам вона здалась боязкою, чи не світською, не прикидливою до людей. Якось ні до хазяйки, ні до Куліша, не горнулася; як по нашому темпераменту, — була не привітна, не гаряча. А ми все дуже до неї ласкаво оберталися. А вона якось погордо .... Мов: — «Ви мене любіть, а я в світі нікого .... Тільки ми й чули одповідь на свої речі, а сама нічим не цікавилась. Я так подумала: «Бідна! може її горе ще дитячого життя прибило; і таке пониження терпіла у тітки між людьми. — Може, вона й од прислуги терпіла яку наругу, то їй усе й здається не людяне» .... Ганна Барвінок писала свої спомини про Марію Марковичеву старенькою бабусею бувши, в 50 літ по її гостині в Мотронівці. Відома річ, що старі люде звичайно краще тямлять те, що дуже давно діялося, ніж те, що було вчора. І Ганна Барвінок мабуть теж дещо добре затямила, та не все. Багато вона переплутала. І так каже, немовто Опанас з Марією були в них по вінчанню, а пізнійше поступала туди сама Марія, по дорозі з Житомира в Петербург. Нічого такого не було. Марія перший раз побачилася з Кулішами 26 серпная 1857 по 10 годині в ночі. в Мотронівці, приїхавши туди з Чернігова. Вона виразно каже, шо Куліша «*наче* перше (колись) бачила, зараз і пізнала», — значиться ніколи його не бачила, отже перед тим з Опанасом у Кулішів не була. І сама вона до них не приїздила, а з сином, Богданом, котрого називали маленьким Кирилом Туром і котрий Куліша «втішав своєю величностію»[1]).

---

[1]) Як були у Забіли на обіді і як хотіли взяти від него борщ, то аж заплакав. «Отсе, — каже Куліш, — краще од усіх смакує, чує, що се борщ гетьманський.» («Отсе» — малий Маркович.) Дають варенички і питають його, чи добрі. «Не знаю, каже, — ще не знаю, дайте мені сметани!» Ну як би ти побачив, ходить і говорить, ніби цілий вік між великими панами був, — нагадав він мені, знаєш, ту семиліточку, що її пан водив, та дивив то тим, то сим, а вона каже: «і то добре, і то добре, і се гарно», — та до хліба! (стор. 88 цеї книжки).

І портрет її переданий якось дивно. Знаємо, що Марія була гарна, навіть дуже гарна, всім подобалася, а Кулішева малює її так: «біла, румяна, середнього росту, постать так собі, бо була огрядненька не по літах. Носила накидку широку (мантилію), — се й ховало її бюст».

З такого малюнка нічого гарного не виходить.

Як жінка, Ганна Барнінок не забуває про вбрання, але описує його дуже загально, каже: «так чудно було (воно) вбране, видно що було пригнічене: гладесенький білий кісейний чіпчичок без кружева й всякого убрання.» Отже з одягу тільки й бачимо, що білий чіпчичок і широку мантилію. Натомісць на фотоґрафіях, навіть з пізнійшого часу, ні одного, ні другого не видно. На фотоґрафіях характеристичною прикметою убрання Марії Марковичевої являється темна, гладка, тісно до тіла прилягаюча сукня, в якій не ховається, а якраз добре зарисовується її повний бюст.

І внутрішний портрет не змальований суцільно; «Мовчазна, боязка, чи не світська, не прикидлива до людей, бідна.... життя її прибило, пониження.... може й од прислуги терпіла яку наругу.» А разом із тим: «ми всі дуже до неї ласкаво оберталися. А вона *якось погордо* .... Мов — «*Ви мене любіть, а я в світі нікого*....»

Одно з другим годі звести до купи. Горда і принижена .... А всеж таки в Ганна Барвінок признає, що в Марії Марковичевої «очі були гарні, голубі, великі.»

Та ще признає вона, що Марія «ні до хазяйки, ні до мене (до Кулішевої) ні до Куліша, не горнулася; була не привітна, не гаряча.»

Це признання з уст Кулішевої в питанню Куліш — Марко Вовчок має окреме значіння ....

Ганна Барвінок каже, що псевдонім «Марко Вовчок» підібранний Кулішем ніби то тому, що Марковичева була наче злякана, мовчуща. Не вже ж наляканість і мовчазливість це характеристичні прикмети молодих вовків?

Уявім собі гарну, молоденьку жінку та ще до того незвичайно талановиту, прямо небувалу доси зорю на українському літературному небі, котрої оповіданнями Куліш захоплюється і котрому вона сама дуже подобалася і ось той Куліш прозиває її Вовчком? Який контраст до псевдоніму його власної жінки — Барвінок! Тут зоольоґія, а там поетич ботаніка.

Якось воно виглядає не правдоподібно і, до ввічливого для жінок Куліша, не підходить.

Псевдонім «Вовчок» могла собі підібрати сама Марковичева. Читав я десь, тільки не можу провірити де, що котрийсь із її предків, був ватажком і його називали Вовком. На спомин цього ватажка, Вовка, вона ніби то й прозвалася Вовчком. Можливо, — але мені здається, що псевдонім Марковичевої подиктованний її власним іменем:

Марко — вичка
Марко — Вовчок, — от і все.

(Прямо гра звуків.)

З Орла Марія пише знов до Опанаса, дня 11 вересня. І в тім листі багато місця присвячено Богданові. Він дядька її прозиває Хмельницьким, «крушить» багато лихок і грається з хлопчиком, котрого їм подарував пан Дорошенко. Богдась українізує цілу родину, не уміє говорити по московски, навіть борщ варять і вареники гречані і ще дещо, бо Богдась щей не їсть, а його мати теж їх їсти не може.

Марія в Орлі працює, викінчує «Гайдамаку» і заповідає, що в слідующу почту дещо вишле Опанасові, і до «пана Куліша теж». Має на гадці певно котрісь із нових оповідань, котрі тут написала. Вона перестудилася була, горло її боліло, лікарь Кортман сказав, щоб пила якісь трави. В боці було їй зовсім перестало боліти, тільки в грудях важко та ще простуда.

Одинадцятого вересня, а сніг уже двічі ішов, «коли він нас тут застане, то ми *свій тарантас*[1])

[1]) Підчеркнення наше.

переробимо на зимній, та й поїдемо собі на Україну, до дому».

Дальше питається, чи Опанас дістав її книжечку од Білозерського «Там всего одинадцять повісток, бо ту, ‚Що птиці літали' не помістили». — Значиться перше видання «Народніх оповідань» появилося перед 11 вереснем. Куліш «каже, що се тільки моя проба пера, да *чимало він каже!*[1]) Бра[illegible] всего, що він щиро любить і розумно усе своє! Незабаром, 17 вересня Марія знов пише до Опанаса. Та цей лист майже цілий присвячений Богдасеві. Він уже добре й без омилки знає про Хмельницького з синами і про Петра Дорошенка. Просить, щоб йому мати ножа купила, хоче «воюватись». «Був тут Якушкін, почув, що я приїхала і прибіг, зрадів дуже, питав, про тебе, чи здоров? Чи не сердишся, що статтю поправляли, що се не він винен, а та «Руська бесѣда», що Русск. (?) пѣс. хутко вийдуть і тобі він пришле екземпляр.» Мова мабуть про Павла Івановича Якушкіна, беллетриста й етнографа, який переодітий офенею, збирав народні пісні і видав їх 1860 року. (Русск. Пѣсни) Мабуть про них тут і мова.

Цей Якушкін близький Опанасові по душі як етнограф, був одною з цікавійших постатей тодішньої російської літератури. Належав до того гуртка, що Слєпцов, Решетніков, Помяловскій і оба Успенскі, Миколай і Гліб. Вони зривали з Пушкіном, з естетизмом, для них законом був голий, аскетичний реализм і утилітаризм, — література для добра народу, — те, що в критиці ширив двоюродний брат Марковичевої, Пісарев. Якушкін походив з богатого панського роду (уроджений 1820 р. помер 1872), з орловських дворян, жив як богеміст, волочився по Росії, збирав етнографичні матеріяли і студіював народне життя. На тім тлі й написані його оповідання «Беликъ Богъ земли русской», «Бунты на Руси», «Небывальщина» й другі, невипрацювані, але цінні, як

---

[1]) Підчеркнення додаткове.

одні з перших проб реального мальовання народнього побуту на основі знання життя простого люду і його світогляду. Як його товариші по літературному перу, Якушкін пив, не з біди, а «отъ любови къ народности.»

Та чоловік він був любий і до Марковичевої, котру знав дитиною, ставився як близький земляк і як добрий знайомий. Можна уявити собі, що иро погоду не балакали, — було багато дечого спільного між ними в поглядах політичних і літературних. Марія теж засновувала свої оповідання на добрім знанню мови, побуту, світогляду українського селянства, тільки естетизму не відкидала, як Якушкін і товариші, — вона йому надавала новий окремий вираз.

В листі з 17 вересня згадує ще Марковичева про якогось Павлова, але про якого, не знаю. З того, що звязує його імя з Якушкіном та натякає на те, що він, цей Павлов, читав «письмо Щедріна» догадуюсь, що мова про письменника Миколая Михайловича, (Біцина) або Миколая Филиповича, автора «Трьох повістей», одобрених Пушкіном і Бєлінським. Цей Миколай Филипович, як раз тоді, 1857 року, містив критичні статті в «Русск, Вѣстн.» а від 1860 до 1862 видавав «Наше Время».

Коли це він був, так тоді кружок знайомих Марковичевої складався з освічених і близьких до літератури людей. Якішкін, як почув, що приїхала Марковичева «прибіг і зрадів дуже». Не диво!, крім звичайної симпатії, яку мав до неї, як до доброї знайомої, рад був побачити нову літературну зірницю. Марія виїхала з Орла молоденькою молодичкою, крім своєї небуденої вроди нічим більше незамітною, а приїхала тепер, як письменниця, котрої оповідання зробили велике враження, їх читали, про них писали й балакали.

Можна собі уявити, яке це враження зробило також в її кружку родиннім. Це вже не сирота Маша, що сидить на ласці в богатої тітки, а жінка ґімназійного вчителя, талановита авторка «Народніх оповідань».

Це певно впливає на її настрій і на охоту до дальшої праці. «Робота моя іде не швидко, та добре, щодня по троху. Читаю Каменського, се більш для Богданка.» Він не забуває і історії Української і теперички я покинула всі роботи, а пишу для його дещо, щоб легше мені було йому розказувати по писаному, тай на далі нехай йому зостанеться».

Цим ділом вона видно поважно занялась була, бо далі ще раз каже, що не читає «тепереньки нічого, окрім Історії Бантиш-Каменського (других не найшла, Маркевича в переплет отдала була)» а в листі з 27 вересня того ж року просить Опанаса, щоби він написав їй усе, що знає про Петра Дорошенка, Сірка й Пушкаря, а теж про Морозенка й Нечая, бо воно потрібне для науки її і Богдасевої.

В тім самім листі пише, що хотіла купити Кониського, але тут (в Орлі) є тільки Маркевич і Ріґельман а на прикінці ще раз нагадує: «напиши ж про П. Дорошенка, Пушкаря і всіх, що я тебе прошу, всі предання, факти, все, що ти чув, або читав. Пиши, пиши!»

В листі з 20 вересня питається Марія Марковичева свого мужа, чи дістав він лист від Куліша і її «Повістки» від Каменецького.

Це питання ще раз повторює, — видно, що хотіла би, щоби Опанас побачив її першу збірку.

Але враженнями своїми з Опанасом не ділиться. Нігде не видно гордощів, що вона писменниця і то, не якабудь! Раз тільки згадує, що всі (у Куліша) знають, що вона переслала дещо в Петербург «все вже читало й перечитало», просили, щоб їм сама дещо прочитала і хвалили. Згадує також, що коли чит[illegible] «Чумаків», то Куліш сказав! «Чого б то я не дав за сі слова; еге, каже чумак, еге!»

Знати, що працює самостійно. Але цікавиться також роботою мужа. Питається, що його пословиці. «Напиши, не забувай».

В дорозі чула: «не один пес Гривко — є їх чимало» і «Тихше ідете, то далі станете» і зараз йому пересилає. Так само посилає вірші «якогось Мироненка» (Ой не шуми, луже, не розвивай гаю) а також пісню: «малесенький соловейко, чом ти не щебечеш?», що її дід навчився «від козака старого десь у поході і любив співати». Голос обіцяє привезти з собою. «А ще пришло ноти, що мій батько написав, попроси Маменьку розіграти, сам побачиш і пізнаєш яка то музика. Багацько знайдеш знакомих пісень там».

З того слідно, що в родині Марка Вовчка здавна проявлялася охота до музики і до народньої поезії і що наша письменниця цей нахил одідичила від предків.

В листі з 27 вересня каже, що її робота «потроху йде» і «те, що почала в Немирові, уже скінчила зовсім».

Гадаю, коли б Марковичі працювали спільно над оповіданнями, то Марія хоч тут написала б була: «те, що ми почали в Немирові, уже скінчила зовсім». А вона виразно каже: «я почала» і «я скінчила».

Листи писані просто і щиро. Нігде ні сліду якогось непорозуміння в подружжі Марковичів. Навпаки, хоч усі їй раді, «то той прийде, то другий заговорить, то третій спитає», а все ж таки: «Коли б вже хутко до дому! Як мене не розважають, а все мені бува так сумно часом що й не сказати. Я міркувала так, щоб до Богдасевого рожденія дома вже бути та мабуть не вспію. Ти не журись, прошу я тебе, мій друже, не журись, не сумуй, а краще як будеш ще й мене лаяти за те, що я сумую. Напиши мені, чи все у вас добре йде. Не сварись ні з ким, пиши».

Отсе «не сварись ні з ким! — характеристичне. Видно, що Маркович, як дуже любий був у товариському життю, так у діловому иноді й сварився, що й було мабуть головною причиною, чому на жадній службі довго не загрів місця. Марія мабуть не любила, як він сварився, бо й сама була не сварлива; в одному листі пише, що ніколи поганого слова не сказала.

Збираючи до купи ці листи, та ще раз уважно розглядаючи їх зміст, бачимо, що перше місце займає в них син, дальше родина і знайомі, а тоді літературне діло. Про себе пише Марія розмірно мало, — от тільки, щоб муж не трівожився її здоровлям. Натомісць все питається, як він живе і що чувати в хаті. Не забуває про знайомих, згадує їх добрими словами і здоровить. Сплетнями не цікавиться, хоч новин з товариського життя певно не бракувало, а круг знайомих, як бачимо був таки доволі широкий. Хто з ким посварився, за що та ізза кого, хто розтратив маєток, хто збогатів, хто осоромився, і т. д. — це, ніби для неї не істнує, вона далека від мирської суєти. Одна тільки еротика яку ролю грала на склоні кріпацького устрою, скільки романтичних пригод і поганих подій являлося скрізь і що днини на тому підкладі! — Марковичева не доторкається й того питання, — обминає болото.

Та ще незвичайно характеристичні її листи тим, що вона про нікого зле не говорить. Як не може нічого доброго сказати, то мовчить. Не видно ні злости до людей, ні неохоти, ні помсти. А вже ж годі подумати, щоб вона жалю до нікого не мала.

З того й виходить, що Куліш несправедливо характеризував її, як самолюбну вдачу, як людину, що одно думає, а инше робить. Листи самолюбів инакше виглядають.

І не видно також, щоби Марія одно гадала, а друге робила. Навпаки, коли вона милосердиться над людською недолею, то це милосердя не кінчиться на словах, а виявляється ділом, коли любить кого, так і дбає про нього, коли має які літературні пляни, так виконує їх, — і т. д.

«Виїду може завтра, — пише вона в останньому з цих листів, — завтра (10 октября). Сподіваюсь, що завтра. Вже дещо укладено й наготовлено. Сегодня іду попрощатися з добрими людьми. Богданко радіє, що до свого тата їде.»

Ще на одну подробицю зверну увагу. Неприхильні Марковичці люде кажуть, немовто вона була марнотратна, витрачувала богато грошей, котрих її муж не мав. Я вже вище вказував, куди вона гроші дівала; як роздавала, то бідним, на себе витрачувала дуже мало. Вбиралася так звичайно, і не модно, що Ганна Барвінок не могла їй того майже до смерти забути.

В листі з 27 вересня 1857 р. каже Марія М. «Грошей поки ще мені не треба, а коли треба буде, то й тут дістану. На сі, що ти прислав, хочу книжок купити.»

Щоб бути справедливим, так треба сказати, що може який зайвий карбованець пішов на вбрання та на забавки для Богдася. 20 вересня пише вона, що Богдась тепер справдешній запорожець у червоних штанях широких, як чорне море і у чоботи штани, а чоботи нові з закаблуками, з червоною випусткою. «Є у нас і сині, є і чумацькі з пістри що як надіне, то кажуть: коли б трохи дьохтю, то зараз як з Криму повернувсь.»

Коли про такі подробиці мова, то признати треба, що Опанас чимало витрачував не так на жінку, як може на її родину. І брат довгі літа жив при них і вчився, а наука коштує, і мати пересиджувала і сестра, Віра приїздила. Все те не обходилося без коштів. Але нігде нема сліду, щоб Опанас нарікав на ті витрати. Грошеве питання виринуло між подружжям Марковичів щойно геть пізнійше, як Марковичева жила в Парижі, а біографи її, може й непотрібно, надали тому питанню великої ваги так, що тепер його вже годі мовчанкою збути.

* * *

Мабуть, так, як писала Марія, що вибереться 10 жовтня в дорогу до мужа, так і вибралась. Опанас турбувався їздою, — се певно тому, що під конець жовтня бува погано на дворі[1]), а Марія недавно перебула не-

[1]) Про тодішну погоду писала Марія М. 20 вересня: У нас то тепло, то дуже холодно, то сонце, то дощ такий ливне, як з відра.

дугу. Вона заспокоювала його. «Чого ти сумуєш як ми доїдемо? Доїхали сюди добре,-то й до дому вернемося добре.» (Лист із 27 вересня.)

Про цей поворот нема ніякої згадки, хіба тільки те, що Марія М. збиралася переробити тарантас до дуги, бо так казали, луче буде, не буде сварок із смотрителями.

(З того й виходило би, що їхала своїм тарантасом.) На сім, як уже й Доманицький[1]) зазначив, уриваються наші відомости про Немирівський період.

А перебули тут Марковичі ще цілий рік.

Та мабуть нічого замітного й нового не сталося. Минув цей рік на звичайній і літературній роботі на листуванню з літературними кругами, особливо з Кулішем.

На це листування натякає Куліш в листі з 24 лютого 1860, кажучи: «Послѣ долгаго молчанія пишу къ Вамъ опять, какъ во времена оны — немировскія».

Але ми на жаль цеї немирівської кореспондеції, не маємо. На жаль, бо може вона вияснила би нам несподіваний зворот у відношенню Куліша до Марка Вовчка і подала причини, чому Марковичі перенеслися з Немирова до Петербурга.

Відношення Куліша до Марії М. ішло по лінії сильно схвильованій, видно, що він не міг ставитися до неї спокійно й обєктивно, як до байдужної собі людини. Познайомило їх перо, молоду, початкуючу письменницю з відомим поетом, критиком і культурним діячем.

Книжка друкувалася, як Марковичева, по дорозі в Орел поступила до Борзни і познайомилася з Кулішами. Білозерськими та ще з деками із сусідства.

З листів бачимо, що Куліш зробив на Марковичеву дуже добре враження, а вона на нього мабуть ще краще. Симпатії набрали особистої закраски, їх скріпило враження, яке робить жива, гарна людина. Так вони й розїхалися.

---

[1]) Марко Вовчок, Літ. Наук. Вістник 1908. I. стор. 68.

Було це у вересні 1857 року, а 7 липня 1858, отже в кілька місяців пізнійше Куліш пише до Каменецького:

«Что до Вовчка, то рука моя болѣе къ нему не прикоснется. Пускай сличаетъ мою печать со своими оригиналами и выправляетъ по даннымъ мною образцамъ художественной редакціи. Если же въ себѣ сомнѣвается, то пусть ему помогутъ другіе люди со вкусомъ. Я сдѣлалъ для новаго писателя такъ много, какъ никто никогда ни для кого новаго и никому невѣдомаго. Этого съ него довольно. Не вѣкъ же мнѣ разрываться изъ великодушія.»[1])

Що не було це хвилеве, переходове невдоволення «горячого Куліша», видно з того, що в місяць пізнійше, 8 серпня тогож року він знов писав:

«Вовчкомъ заняться мнѣ некогда. Вас. Мих. (Білозерський) имѣетъ довольно вкуса. Онъ можетъ дѣлать исключенія, а это едва ли не главное въ редакціи. Шевченка можно призвать на совѣтъ. Но, право, было бы странно пріостановить мнѣ свои работы, чтобы опять вести писателя, которому уже отворены мною настежь двери и показана дорога.»[2])

Що ж такого сталося, що Куліш нагло змінив своє незвичайно прихильне відношення?

Не маючи перед собою його листування з Марією М. можемо тільки здогади пустити до слова.

З листів Марії до Опанаса виходить, що її зустріч з Кулішем була, як того й слід було сподіватися, гарна, що вони розійшлись добрими знайомими.

Инакше виходить із споминів Кулішевої. Вона пише, що Марія М. якось ні до хазяйки, ні до неї, ні до Куліша не горнулася; як по нашому темпераменту, — була не привітна, не гаряча. А ми всі дуже до неї ласкаво оберталися. А вона якось погордо.... Мов — «Ви мене любіть, а я в світі нікого.»[3])

З того спомину можна би догадуватися, що Куліш дожидав від Марії М. більшої вдяки за свою працю коло видання її першої книжки, а що вона не вміла дякувати гарними й влесливими словами так він і обидився, — погадав собі: «Не вѣкъ же мнѣ разрываться

---

[1]) «Кіев. Стар.» 1898, стор. 235.
[2]) «Кіев. Стар.» 1898, стор. 241.
[3]) «Рідний Край» № 1, стор. 10.

изъ великодушія».... Коли ти така горда, то давай собі і без мене раду....

Та ще можна гадати, що він дуже високо цінив свою редакційну роботу коло «Народніх Оповідань», а вона — ні. Вона ж виразно писала до мужа: «Поправок зовсім нема; щоб там що було вставлено, — ні, тілько де то счеркнуто, бо каже Куліш, що я дуже сиплю багатствами — треба на далі берегти.»

Як бачимо, авторка і редактор розходилися в поглядах на редакційну працю. Куліш гадав, що «дѣлать исключенія, это едва ли не главное въ редакціи», а Марковичка счеркнення не вважала поправками, на її думку, коли б там що було вставлено, то тоді була би коректа, — поправки.

Тим самим вона й не признавала за Кулішем надто великої праці коло своїх «Народніх Оповідань» і тому може й не почувалася до великої вдяки супроти нього. Може це й донеслося до Куліша і він образився. Остається ще один здогад, а саме що Куліш і Марковичева за час, як він казав «немировських времен» бачилися не один раз, а двічі, і що під час того другого побачення між ними зайшло щось таке, що спричинило зміну в настрою Куліша до Марковичевої.

Цей останній здогад можна оперти на споминах Кулішевої, котра каже, що Марко Вовчок була в них раз сама (себто з синком) а раз з Опанасом і то перш з Опанасом, а потім сама[1]).

Ганна Барвінок, пишучи свої спомини старечою рукою не одно переплутала, так може й переплутала отсі дві гостині, бо з листів Марковичевої видно, що вона перший раз бачилася з Кулішем тоді як поступила до Борзни їдучи з Немирова в Орел, себто перед тим з мужом своїм у Кулішів, чи там у Білозерських не була. Але могла бути пізніше, між жовтнем 1857 р. а початлипня 1858 р. і тоді могло між ними зайти якесь непорозуміння.

---

[1]) Спомини про Марка Вовчка, Рідний Край, № 1, стор. 9.

І заздрість не виключена. Куліш пише до Каменецького: «Вовчкомъ заняться мнѣ некогда. Вас. Мих. (себто Білозерський)[1]) *имѣетъ довольно вкуса*». А в пізнішім листі, з 15 марця 1860 р.[2]) він пише до Марії:

«Едва ли я дамъ ему хоть что-нибудь въ журналъ, потому, что онъ хочетъ кормить читателей похлебкой неопредѣленнаго вкуса и, помѣстивъ Ваши разсказы, ради ихъ извѣстности, вѣроятно будетъ у Кочубея говѣть, у Галагана исповѣдываться, а у Тарновскаго причащаться, во отпущеніе грѣха своего.»

P. S. додає: «Жаль, что Вы печатаете новыя Ваши пьесы безъ строгаго осмотра.»

Лист цей свідчить про непорозуміння між Кулішем і В. Білозерським, в котрім Марковичева ніби грає якусь невідому нам ближче ролю. На всякий спосіб Куліш не хотів 1858 р. редаґувати її нових оповідань казав: най редаґує Василь Михайлович, «онъ имѣетъ довольно вкуса».

На тому місці слід придивитися, що такого великого справді зробив Куліш для Марії М.

Це питання основно розроблене Доманицьким і Бойком[3]). Тому то й пригадаю тільки, що редакторська праця Куліша була совісна, але не важка, а до того приємна. Він не справляв якогось пересічного твору, а лиш «чистое непорочное, полное свѣжести художественное произведеніе», котрим, як справжній літературний знавець, мусів любуватися. Готовити до друку оповідання Марка Вовчка, це значило не витрачувати дорогий час, а робити велике, історично-літературне діло. Хто, як хто, але Куліш це дуже добре знав!

Справляти мову Марка Вовчка це значило разом із тим учитися мови від неї, — хоч би й такому мистцеві українського слова, яким безперечно був Куліш. Тому то Куліш переборщує кажучи, що він для Марка Вовчка зробив так багато, як ніхто й ніколи для невідомого

---

[1]) Скобки мої, — так само курсив.
[2]) Наша книжка. стор. 116.
[3]) Марков Вовчок, Київ 1918, стор. 77—80.

письменника. Робота його обмежувалася до вважного прочитання тексту і справлення похибок граматичних та ортографичних. Їх дуже небагато. Де не де счеркнув яке слово, або стрічку, де не де дописав, або підібрав инший вислів, а то й ціле речення[1]).

Крім того підбірав назви оповідань, ставив народні пісні, як мотто і робив розділи. Те саме, як справедливо завважав д. Бойко, зробив би був кождий совісний редактор, тільки, — додам від себе, — не так, як умів робити Куліш. Назви оповідань підібрані гарно, розділи позначені влучно, счеркнення звичайно не шкідливі, а часом і корисні для тексту, так само вставки. Тільки на зміни слів і речень не все можна писатися: декути вони Кулішеві не вдалися, оригінал був кращий від поправки. Але скрізь видно велику старанність і обережність коректора, слідна вона навіть по почерку. Розуміється, що смішно читати у споминах Ганни Барвінок, немов би Куліш, справляючи оповідання Вовчка, все тільки «черк-черк». А Білозерська стоячи за спиною й каже: «та що ж там Вовчкового зостанеться?»[2])

Нічого подібного на скрипті не видно, кожна рисочка проведена дуже обережно, бо письмо Марка Вовчка було хоч гарне, але дрібне і на «черк-черк!» — прямо не було місця.

Тай не з тих коректорів був Куліш, щоб поправляти сокирою те, що було виструганe ножиком, скрізь видно свідомість, що він з архитвором має діло.

Тим то й не в числі поправок Кулішева праця, а якраз у тім уважнім і обережнім читанню рукопису. А читати й виправляти його було тим тяжче, що письмо Марка Вовчка, як кажу, ніби мак. «Сестра», приміром, так писана, що треба мати таки добрі очі, щоб усе розібрати.

---

[1]) Це зазначено в цитованих давніше працях Доманицького про Марка Вовчка.

[2]) Ганна Барвінок: «Спомини про Марка Вовчка», Рідний Край, № 1, стор. 11.

І не така то легка річ розділи позначити. Це вже діло архитектурне. Легко покласти римське оден (І) на початку оповідання, але де покласти двійку (ІІ) то вже треба таки добре подумати, треба мати цілість у тямці, щоб не поранити живого тіла. І ще одно. У книжці, скрізь наголоси, у скрипті лиш у деяких оповіданнях З того бачу, що наголоси подавав Куліш, деякі у скрипті, а решту в коректі. Це також праця.

Коли до того додати ще й чисто технічний бік справи, як ось папір, формат, добір черенок і таке инше та ще видержання друкарських коректа, то вийде, що Куліш, хоч не поробив великих змін редакційних, то все ж таки він заслужився чимало коло першого видання оповідань Марка Вовчка.

Книжка вийшла чисто і гарно. І папір і формат і черенки підібрані так добре, що ще й нині мило цю книжку взяти в руки. Вона проста й безпретенсійна, як її зміст, без ніяких прикрас, бо такого змісту прикрашувати не треба, вона тою простотою підходить до характеру авторки, котра, як знаємо, теж ніяких прикрас (навіть в убранню) не любила.

Можна певно сказати, що жаден з наших тодішних редакторів був би тих оповідань так гарно не видав, навіть Опанас ні. (Його поправки здебільшого невдалі.)

Тим то Куліш і мав до якоїсь міри право сказати, що він перед Марком Вовчком відчинив нарозтвір двері. Певно, що в першу чергу відчиняли їх перед собою самі оповідання своїм новим, цікавим і цінним змістом та своєю гарною і теж новою формою, алеж в історії світової літератури маємо не оден примір, що навіть дуже цінні твори проходили непомітно через літературний базар і нераз, що лиш в кількадесять літ відгребувано їх та регабілітовано. Куліш гарним виданням, передмовою та своїми літературними звязками, коли не відчинив перед ними дверей, то всеж таки поміг їх відчинити і коли не «показав дорогу» авторці, (бо вона провідника не потрі-

бувала), то показав читачам, якою дорогою вона йде. А це дуже багато значило.

На зразок, як виглядала робота Куліша коло редакції оповідань Марка Вовчка подаю початок «Одарки» в рукописі і у книжці

Рукопись:

Старий нашъ невіжчикъ недобрий бувъ! Не тімъ би згадувати, да луччимъ ні за що.

У насъ черезъ річку хутіръ козячий вільний, то й козаки ёго стерегілись якъ оню и обходили, бо тяжко іхъ кривдивъ; а що вже ми, крепаки, натерпілись одъ ёго, то нехай Господь боронить всякою хрещеною чоловіка! Було якъ стрінешъ ёго — біжишъ, не розглядаючи чи гора, чи низъ, аби розминутись. Найбільшъ ёго боялись дівчата .... Не одинъ вікъ дівоцький веселий вінъ стративъ .... А що ему вдієшъ?.... Иде було по селу хмурий, сердитий, та поглядае туди й сюди, якъ той воронъ хижий ....

Якось сидимо ми въ своій хаті, говоримо собі таки про ёго, не добромъ згадуючи, якъ застукотить у сіняхъ, загремихтить — самъ панъ у двері. Якъ то кажуть, про вовка мовка, а вовкъ у хату.

Увійшовъ вінъ та й питае: А де твоя дочка, Одарка?

А въ мого брата була дівчина. Боже мій милий, яка дівчина! Вона було увесь двіръ веселить собою, якъ зорою. Таке жъ то молоде та щасливе, ні якою лиха не знае, не відае, бігае собі да сміетця, мовъ у срібні дзвоники дзвонить. Спитавъ вінъ за Одарку, ми такъ и поприкипали на місці, а Одарка саме въ хату. Вінъ якъ угледівъ дівчинку ажъ очи ёму засвітились, та й каже: Ходи зо мною въ двіръ, дівчино!

Книжка:

Одарка.

I.

Старий нашъ панъ, покійникъ, недобрий бувъ! Не тімъ би згадувати, да лучимъ ні зашо.

У насъ через річку хутіръ козячий вільний, то й козаки ёго стерегілись, якъ огню, и обходили, бо тяжко іхъ кривдивъ; а що вже ми крепаки, натерпілись одъ ёго, то нехай Господь боронить всякого крещеного чоловіка! Було, якъ стрінешъ ёго, то біжишъ не розглядаючи, чи гора, чи низъ, аби розминутись. Найбільшъ ёго боялись дівчата. Не одинъ вікъ дівоцький веселий вінъ стративъ. А що ему вдієшъ?.... Иде було по селу хмурий, сердитий, та й поглядае туди й сюди, якъ той воронъ хижий.

Якось сидимо ми въ своій хаті, говоримо собі таки про ёго, недобримъ словомъ згадуючи, якъ застукотить у сіняхъ, загремихтить! самъ панъ у двери! Якъ то кажуть: про вовка помовка, а вовкъ у хату.

Увійшовъ вінъ, та й питае: «А де твоя дочка, Одарка?»

А в мого брата була дівчина, Боже ти мій милий, яка дівчина! Вона було ввесь двіръ веселить собою, якъ зорою. Таке жъ то молоде та щасливе! ніякою лиха не знае, не відае; бігае собі та сміется, мовъ у срібні дзвоники дзвонить. Спитав вінъ про Одарку — ми такъ и поприкипали — на місті, а Одарка саме въ хату. Вінъ якъ угледівъ дівчинку, ажъ очи ёму засвітились, та й каже: «Ходи зо мною въ двіръ, дівчино!»

Одарка до матусі. Стала коло матусі не стоіть не дише, моя рибочка!

Вона іще й літъ не дойшла, пане, тринадцятий годокъ починае, каже батько, а мати плаче.

Ану іще що говори мині, вражий сину, то я тебе почастую, грімнуеъ на его, да знов до Одарки: «Хутко, хутко, Одарко, ходімъ!»

Вона все стоіть — не йде.

«Хутко дівчино!»

Не йде, мовъ обмертвіла. Загарбаеъ вінъ ії та й повів . . . .

Наче сонце наше зайшло! Якось у хаті опустіло, обезлюдніло.

Одáрка до матýсі. Стáла коло матýсі и стоіть, не дúше, моя рúбочка.

«Вона іще й літъ не дійшлá, пáне: пятнáдцятий годкъ починáе,» каже батько; а мати плаче.

«А ну ишé шó говорú мині, вráжий сíну! то я тебé почастýю!» грімнуеъ на ёго, та знóву до Одáрки: «Хýтко, хýтко, Одúрко! ходімъ!»

Вонá все стоіть, не йде.

«Хутко, дівчúно!»

Не йде, мовъ обмертвіла. Загáрбаеъ вінъ ії, тай повівъ.

Наче сóнце нáше зайшлó! Якось у хаті опустіло, обезлюдніло.

* * *

В центрі немирівського періоду стоять знамениті «Народні Оповідання».

Деякі з них тут написані, инші викінчені й переписані до друку.

Звідси відправила їх молода авторка свому редакторові-видавцеві, Кулішеві.

В Немирові прочитала вона перші критики й рецензії на тії оповідання[1]).

Не тяжко уявити собі, скільки праці пішло на те, скільки думок і розмов оберталося кругом цього питанна.

Тим-то Немирів грае перворядну ролю в біографії нашої письменниці.

Про «Народні Оповідання» написано дуже богато; мають вони свою літературу, як мало який з українських літературних творів.

Основний розбір до біографії не належить. Але ж знов годі їх і поминути, бо «Народні Оповідання» це частина життя Марка Вовчка, і то найбільш блискуча,

[1]) *П. Кулішъ.* «Взглядъ на малор. словесность.» Русскій Вѣстникъ, 1857 р. кн. VII; «Русское Слово», 1857 р. кн. X; «Русскій Вѣстникъ», 1858 р. кн. VII.

осяєна заслуженою славою і озарена ясними сподіваннями.

Перше видання «Народніх Оповідань», що явилося заходами Куліша в вересні 1857 р. в Петербурзі, це невеличка книжка, X + 189 сторін друку, по 25 стрічок на сторінці, і приблизно по 40 букв у віршу.

Починає книжку Кулішеве «Слово отъ издателя», (5 сторінок), а дальше йдуть: Сестра (стор. 1—34), Козачка (37—67), Чумак (71—77), Одарка (81—94), Сон (97—110), Панська воля (113—120), Викуп (123—140), Свекруха (143—150), Знай Ляше (153—159), Максим Грімач (163—173), Данило Гурч (177—189). Разом 11 оповідань, або, як Марковичева казала, повісток. Вони розділені окремими листками паперу, на котрих, по середині, виписані назви повісток, крім того назви поставлено з початком тексту[1]).

У «Слові одъ издателя» пише Куліш про нового, невідомого ще тоді автора: «Добру дорóгу вінъ (себто М. М.)[2]) собі вибравъ. Живучи поміжъ селянами, прислухавсь изъ великою увагою до іхъ розмови, и що вони проміжъ себе розказовали, те вінъ и пише іхъ складомъ и по іхъ смаку, добіраючи найвимовнійші іхъ слова и приговірки. Отсе жъ у ёго одинъ случай оповідуе молодиця, другий паробокъ, або жонатий чоловікъ и всяка річъ така въ ёго правдива, наче чуешъ и бачишъ передъ собою того, хто говорить. Великого стоять сиі оповіданя тимъ, що живописують нашихъ селянъ, якъ вони есть передъ нашими очима, — живописують не такъ, якъ звикли на нихъ дивитись изверху, а такъ, якъ вони сами на себе дивлятця. Панъ Марко Вовчокъ росказуе про народъ, люблячи ёго и шануючи ёго чоловічу истоту. Тимъ у ёго всяка черта виходить буйною и поважною.

---

[1]) Правопис з йорчиками (Що жъ, бувъ, заміжъ). по «ж» «в», «р» теж стоіть «ъ» не «ь» (ходижъ, вечіръ, теперъ, нездоровъя) прейотоване «і» не зазначене (іхъ, Божої), так само не зазначена ріжниця в «і» у таких словах як «годі, добрячі, років, досі, — «Иду, Ивана, и», а не «иду, Іван, і» замісць «е», бачимо «е» (мое, послухае, чуе, дорікаете), «йо» та «ьо» заступлене буквою «ё» — (слёзи, ёго), є й такий спосіб писання як: «сядовітця, тевятнадцать, мині, прійде, проізжачій, перекрещую, зъубожіли, жілочки, тогді, которі, її плімъе, завсегда, трейтій, підитнулись, жаловавъ, топліть, тимъ времямъ, мою пані-матку, дівчямъ, кричять, — тощо, «зъ дзидарями», (латинське *g*).

[2]) Скобки мої.

Чуе вінъ, що не мало діло оповідує, виставляючи душу людську зъ її нерівною долею и виводячи передъ просвіщенний миръ занедбане товариство, котоpе есть корінь и сила нашої націі. Се не видумки на потіху гуляющимъ людямъ: се жива етноґрафия, котору зрозумівъ писатель здоровимъ умомъ и гарячимъ серцемъ.»

Значиться Куліш признає за Марковичевою в першу чергу хист репродукцийний, «(що вони проміжъ себе роскаэовали, те вінъ и пише іхъ складомъ и по іхъ смаку»). Вартість того живописування бачить у тім, що Марковичева малює селян не так, як звикли на нихъ дивитись («изверху, а такъ, якъ вони сами на себе дивляться»). Це він (Куліш) доказує, порівнуючи Марка Вовчка з Квіткою і Шевченком.

«Квітка народню мисль проводивъ черезъ народню жизнь и дививсь на все, що трапляється въ жизні зъ готовою философиею». Тарасъ двома, трома словами підіймає духъ свого читателя вгору, наче самъ читатель пройшовъ черезъ усі митарства и зрозумів іхъ могущимъ розумомъ. Поэзия Квітчина есть хлібъ насущний; поэзия Тарасова — вино, веселящее серце ....» Марко Вовчок «самъ по собі ищe не виявивсь; а велике его діло, яко речника народнего, котрий говорить не одъ себе. Не свої маслі вінъ объявляє намъ, якъ Квітка; не своею душею за народ боліе, якъ Тарасъ: писатель тутъ отступивсь геть, назадъ свого писання; а въ писанні его самъ народъ, лицемъ до лиця, промовляє до насъ словомъ своімъ такожъ, якъ у вишчі свої години промовлявъ піснею. *Заслуга пана Марка Вовчка въ тому, що вінъ переняв одъ народу его щиру мову, якъ переймають пісню, и заговорив до насъ такъ, якъ самъ народъ говорить проміжъ себе*».

З тих слів видно, що Куліш літературну заслугу Марка Вовчка звужував до ролі якогось, якби ми нині сказали фоноґрафа, котрий створила природа, щоби він ловив і передавав життєві явища. Так само й заслуги коло нашої мови обмежує він тільки до того, що Марко Вовчок переняв «одъ народу его щиру мову».

Одно і друге з кривдою для нашої великої письменниці, бо вона не репродукувала, а творила, творила в повнім значіню цього слова.

Є письменники, котрі дійсно ловлять поодинокі моменти, ситуації, розмови і передають їх, як фотоґрафічні знимки, або, як фоноґрафічні плити, але Марковичева до них не належить. Кожде її оповідання це добре обдуманий і гарно опрацьованний ориґінальний твір, не

тільки виношений під серцем, але передуманий головою, синтетичний продукт усіх тих засобів, якими орудує поет. Поетичний дар, дар поетичного погляду на реальне життя, це її головна цінність. Як під пальцями Міда усе перетворюється в золото, так під її пером усе стає поезією, хоч і пише вона мовою прози. «Мати вмерла — я ще малесенькою була, добре й не запамятаю. Тілько мені наче снитця, що хитав мене хтось у колисці і співав надо мною тихесенько.»

Невже ж це проза?[1])

---

[1]) Або: «Мати Божа!» крикнула Олександра, ридаючи, «я тобі своїх діток уручаю! .... Сини мої, сини мої! ....» та й звалилась, як трава на гостру косу».

Або: «Я вже й старий, уже дочка к осени рушники готує, а ще й тепер мині так і сниться: широкий степ, безкрайн, стелиться шлях, ідуть наші круторогі, риплять вози, а місяць світить ....»

То знов, як Одарку пан від батька й мами забрав: «наче сонце наше зайшло! Якось у хаті опустіло, обезлюдніло».

(Це: «о-без-люд-ні-ло ....» поставлене на кінці речення заклає розділ, ніби якась незвичайна музична каденца. Цим одним словом, викликує Марковичева сильне поетичне враження).

Або пригадаймо собі, як тітка Одарку в больниці відвідує. «Тітко — серце! у нас тепер вишні та черешні цвітуть, а далі й мак красоватиметься .... А тато й мама? .... Нема вісток?»

Ще нема, любко (каже тітка) «Я тоді зараз прибіжу до тебе. Чи не бажаєш ти чого, Одарцю?»

«Ні, тіточко, нічого не бажаю, нехай тілько од вікна не женуть.» (Це бажання вікна стрічаємо пізніше в одному з Франкових оповідань.)

А отсе кінець того оповідання: «В пятницю її поховали. Як спускали домовину в яму, то все над нею білі голуби кружляли. Сонечко грало, мов розсипалось по землі золотим промінням. Ранок такий-то тихий та ясний придався! Ні вітерець не віне, ні хмарка не збіжиться. Душа праведна перставилась!»

«Сон.» «Одної ночи присниився мині сон: Стою я в зеленому житі, вишче пояса; навкруги мене колоситься пшениця і мак червоніє, а против мене два місяці вповні. Що один ясний, а другий ще ясніший, і пливуть на мене просто. Той же ясніший місяць та все другого попереджає, а далі так і скотився мині на руки, а другий за хмару зайшов.» (А батько, як почув цей дивний сон, і каже:) «Чого-то тим дурним дівчатам не присниться! Бач, місяця рукою вхопила, як вола за роги! Спиться, то й сниться.»

«Панська воля.» (Пан казав від мами крепачки забрати з поля хору дитину, бо йому треба, щоб вона робила, а не з дитиною панькалася). «Понесли дитинку полем. Іще довго Горпина чула дитячий плач, жалкий та болізний; далі все тихш, а там і зовсім затихло».

Пригадаймо собі деякі з описів. Ось приміром із «Викупу». «Славне село, як-би ви бачили! Церква стоїть висока. Старий сотник якийсь її будував. Цвинтар заріс черешняком да зіллєм трохи не в пояс; хаточки поховались у вишневі садки. Любо, що й казати!

Сидимо, дивимось. Гомоніли люде на селі, а далі один по одному і розійшлись. Цокотали ще дві молодиці; росходились і знов сходились, та все махали руками, наче горох молотили. Якби не вийшов з хати чоловік, то не розійшлись би й до світу. На селі стихло; хиба де стукне віконце, та [illegible]скочить по-під ворітьми хисткий паробок.»

Ось яким описом починається «Данило Гурч». «Козаче село Глібове при самому Дніпрі, та облягли його височенні гори. Їхатимеш, то шлях тобі звивається бором густим таким, що й не проглянеш; тілько над тобою світ Божий, округи імла пахуча; здалека щось гучить-гучить; коли, от, опахнув свіженький вітерець — і засиніє старий Дніпро поміж зелених комишів та червоного верболозу, і повстають круті сиві гори. Тут і село як раз. Біліють хати, цвітуть городи. От мурована церква з високою дзвіницею, давня вже; мур аж зазеленів; мощений цвинтар проріс травою.»

Усе те ніби таке просте й звичайне, але разом із тим, якесь инше, як до Марковички в нашій літературі бувало, поетичне.

В тій поетичности самої Марковички лежить головна вартість її творів, усе инше набуте, як набувається техніка в музиці, або в малярстві. Тую її вроджену поетичну красу відчув Шевченко (Як відчув між иншими красу духа «Слова о полку Ігоревім» і виявив це від-

(Вмерла дитина, мати з ума зійшла.) «Ідеш понад городами, то й бачиш: сидить між повними маківками в білій сорочці, гарно убрана, у намисті й сама ще молоденька, тілько як крейда біла, сидить та перекидається маківочками, і всміхається, як дитина .... А маки процвітають, і білим і сивим, і червоним квітом повно.» (Цей чудовий кінцевий акорд відібється в одному з оповідань Федьковича.)

чуття у переложенім фраґменті.) У своїх записках нотує він під датою 18 лютого, 1858 росу: «Яке високе творінне прекрасне отся женщина (Марковичка); треба буде написати до неї і подякувати за радощі, яких надає книжка її натхнення[1]).

А Шевченко тоді ще ані її самої, ані її портрету не бачив, красу її відчув з її творів.

Справжні мистецькі твори носять звичайно на собі печать духа, і фізіономії авторів. (Від себе не втечеш!) Говорення про обєктивність, про затрату свого «я» ради героїв твору, і т. д. може бути добре тільки до якоїсь міри, поверху, але як придивитися пильно і глибоко, то в творі, мов себе самого у криниці побачиш авторове обличчя.

В оповіданнях Марка Вовчка видно скрізь її богату, гарну, достойну появу, видно отсе «прекрасне творіння», про котре писав Шевченко. Скрізь чується жіноче мягке перо, котрим водить серце велике, любяче, прихильне до людей. Скрізь бачиться людину з богатою душею, яка ближнім добра бажає, бажає їм волі, бо без волі нема, на її гадку, ні добра, ні щастя. Скрізь бачиться достойну здержливість в рухах, ґестах, у виявленню почувань словами. Це не силувана здержливість, не роблена, а вроджена такт набутий дорогою культурої традиції. Тая здержливість ніяк не спиняє Марковичку бути щирою, навіть наївною, як дитина. Вона захоплюється природою і добрими люьми, вона вміє тішитися й сумувати, але знає границю, поза котру одно і друге стає скучним.

Не все знали тую міру її попередники й наслідники, навіть такі, як Котляревський і Квітка. Це були инші люде і тому й твори їх инші. Ніяк не розумію слів Куліша, немовто Квітка «Народню мисль проводив через народню жизнь». Бачу тільки, що Квітка, колись богатий панич, потім химерний новик, врешті предводитель дворянства, в дозрілому віці, набравшися чимало життє-

[1]) О. Кониський, Тарас Шевченко, Львів 1898, т. II, стор. 242.

вого досвіду, пише гарні оповідання, гарною, літературною мовою, крізь котрі снуються дві нитки: етнографія і педаґоґіка. З готовою тезою (суєта, побіда правди, добре роби, добре буде, і т. д.) береться він за перо і до тої тези нагинає своїх героїв і героїнь, не жалуючи власних слів і присвячуючи чимало праці для широких описів природи, і для богатого етнографічного надбання.

Марковичка в першу чергу чує життя, його радість і смуток, життя живе, свобідне від усяких доктрин і виявляти ці почуття — це її творче задовілля. Не вона говорить за народ, а народ, устами героїв її оповідань, говорить нам про неї. Не репродукує, а творить, себто виявляє своє творче «я». На мою гадку зміст її оповідань — річ другорядна. В «Сестрі» цього змісту, коли змістом називаємо «літературну фабулу», дуже мало, він обмежений до найзвичайнійших родинних подій, без політичного й соціяльного підкладу, а всеж таки «Сестра», оден з архитворів не тільки Марка Вовчка, але й цілої української літератури. Зміст її криється в тонкій аналізі сестряних почувань, в глибинах жіночої душі, простої і звичайної, але гарної і достойної, як Шевченкова «Наймичка», хоть траґізм її і жертвенність иньша. Та ще зміст цей так тісно звязаний з формою, що одного від другого розділити годі. І це буває у всіх кращих оповіданнях Марка Вовчка.

Так і видно, що вона любить і вміє формувати свої твори. Квітка прямо оповідає, описує, часом провадить діяльоґ, він має час, не ніби на иньший тільки лад спішиться, не скорочує, не вичеркує, не формує змісту, він продовжує в своїх оповіданнях епічну традицію дум, кантів, казок. Марковичка для кождої теми хоче підібрати иньшу форму, иньше темпо, иньшу ритміку, надати їй окремий кольорит.

«Сестра» оповідає свої переживання, темпом, яке відповідає її вдачі. —

Оповідання денеде переплетене й оживлене розмовами, як ось у III. розділі. Діяльоґ мистецький. Ви-

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

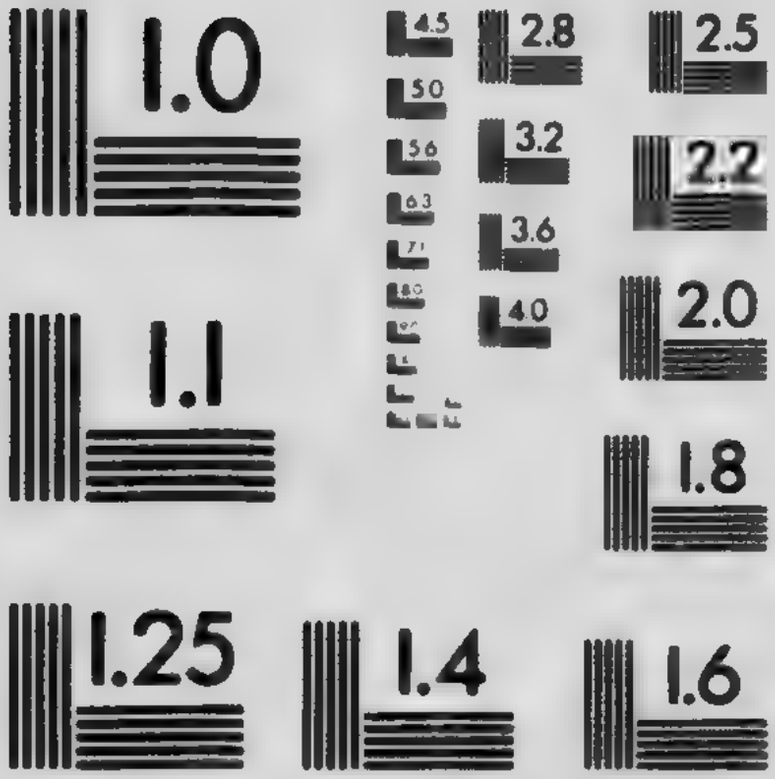

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

брані лиш найважніші питання і найбільше характеристичні відповіди Описів нема, хіба такий як у IV розділі, що не є декорацією, а передає настрій героїні.

«Село як на долоні, так мині в очах і замигтіли білі хати, колодязне цямріння, розквітлі садки й городи. Побачила й батьківське подвірря, і ту вербу кучеряву, гіллясту, що малою ще дівчинкою під нею гралась. Стою і з місця не зворухнуся, — задивилась.»

В тім описі передає авторка психічний настрій сестри, котра кидає батьківську хату, і розказує нам, як тяжко їй тую хату покидати. «Стою і з місця не зворухнуся, — задивилась.» Скільки в тих словах змісту!

Перед Марковичкою, а часто густо і по ній, описи, деколи навіть дуже гарні, мистецькі, творять в оповіданнях мялярські інтермеца, їх часто-густо можна счеркувати без шкоди, а то і з пожитком для цілости твору, (це мабуть і робить не один нинішний читач), а описи Марковички звичайно тісно звязані з твором, вони теж оповідають. Тому ті описи переважно не малярські, вона не підшукує оптичних, незвичайних ефектів, а підчеркує те, що в даний мент повинні бачити її персонажі. Ті описи ще й тому не вишукані, бо Марковичка хоче писати реально, а народ, як відомо, дивиться на явища природи не так, як образований читач.

Крім описів вставляє Марковичка прегарні образки. Тут вона, як сказав Куліш, розкидає богацтвом. Кількома словами зарисує те, що другий автор, викінчив би, як окремий образ. Ось приміром братові діти потішають «Сестру», свою тітку.

«Тіточко, любочко! чого ви журитесь? Може хто вас налаяв? Може ви нездужаєте?» Обсіли мене, як дрібні пташенята. «Не плачте», вмовляють та мині рученятами очі закривають....»

Яка чудова картинка і як просто вона змальована, без одного зайвого слова! Нею, як неможе краще, змалювала авторка відношення сестри до братових дітей.

Попадаються деколи вставки, як ось про сліпого отця Івана, які з акцією мало мають спільного. Але Марковичка вміє їм визначити відповідне місце, щоб не псували цілости, у неї є вроджена «умѣренность въ

рѣчахъ, обдуманность плана и риѳмовка большихъ и малыхъ частей пьесы между собою», про котру говорить Куліш[1]). Головна постать мов вирізблена стоїть перед нами. Має не тільки уста, котрими так гарно, розказує, але й хребет, мязи, нерви, має богату душу і добре серце.

Инше темпо й инший кольорит має «Козачка». Тут більше руху, більше людей, виступає гурт-громада, одиниці попадають з тим гуртом і з його поглядами в конфлікт, тема не збувається скоро — тріває довгі літа, це вже якась скорочена повість, — повістка, як каже Марковичка.

Мистецтво Марковички дуже добре можна простудіювати на оповіданню «Одарка», особливо на першому розділі, (який ми вище вже подали). Його диспозиція така: Коротка характеристика недоброго пана. В крепацькій хаті говорять про нього. «За вовка помовка, а вовк і тут» — входить пан. «Ходи зо мною в двір, дівчино!» — каже до малолітньої доньки. Родичі просять, щоб лишив. «Ходи!» Якось у хаті опустіло, обезлюдніло....»

Тут усе збувається так скоро, ніби грім з ясного неба бє. Люде балакають коротко, рішучо, детайлі не спиняють акції, все менше важне опущене, відкинене на бік, перед нами проймаючий грозою — траґічний мент.... Цю сцену малював великий мистець!

Що ґалєрія дієвих осіб в оповіданнях Марковичи не така вбога, як думає Скабичевскій, або Петров, видно вже з її першого тому. Добрий, але заголюканий жінкою і злиднями брат в оповіданню «Сестра», Данило Гурч, що був з роду щирий і правдивий, але не було кому його горду душу на добре напутити, веселий, жартовливий, але богатий і зарозумілий Максим Грімач і той батько зі «Сну», що як купив гостинця, то ніколи не сказав, що купив, щоб не гадали, що він про вас памятав, що він вас любить, все, щось таке придумав,

---

[1]) Наша книжка стор. 116.

ніби то він нехотячи той дарунок привіз, і богато других, тонко підмічених мужеських характерів виводить на сцену життя наша писменниця.

Про жінок і не згадувати. Вона малює їх по мистецьки, від доброї, тихої, любячої сестри до злющої Орлихи, високої, у червоному очіпку, що все чорними бровами здвигала.

Звичайно це не малярські портрети. Марковичка, лиш деколи (як оце здвигування чорними бровами) вміє підмітити характеристичні риси в зовнішних портретах своїх героїнь, але за те, дає дуже живі й гарні психольоґічні малюки, ті жінки малюють самі себе в своїх словах і ділах.

Як нема образів природи, викінчуваних тонким пензликом, на зразок ранку в Квітчиній «Марусі» так нема й портретів. подібних до, портрету «Марусі», де бачимо очі, брови, уста, сорочку й намисто, але всьо окремо, не звязане в орґанічну цілість і не оживлено чародійною силою автора-творця.

Люде в оповіданнях Марковички живуть до нині, хоч змінився краєвид, окруження, настали инші часи. А живуть тому, бо їх покликало до життя живе, гарне й богате серце авторки, не по приписам якоїсь літературної школи, якогось мистецького напрямку лиш ідучи за голосом вродженого великого таланту.

Мистецький бік творів Марка Вовчка чекає ще окремої студії, бо те, що понаписували Петрови й Скабичевскі свідчить про пильність і рутину критиків, але грішить невражливістю і браком безпосередного, щирого відчуття.

Марко Вовчок належить якраз до тих авторів, до котрих з катальоґованням і шуфлядкованням не підійдеш, тут треба «мати серце і дивитись у серце». Тут, або треба писати з великим знанням попередньої літератури, зі знанням суспільно-економічного та культурно політичного тла, на котрім висгупає Марко Вовчок, як автор оповідань, або треба кожде з них брати, як

окрему появу і любуватися ним, як мистецьким твором, — бачити квітку і любуватися її формою, красками, аромою, забуваючи про Лінея і загалом про ботанічну науку.

Колиж хто до «Сестри», або до «Одарки» підходить не тільки зі скальпелем односторонної критики, але ще і з политичними упередженнями, то з такого підходу нічого крім помилок, крім літературної зневаги вийти не може.

Марковичці завдячує українська література минстецьку форму короткого оповідання, Її слідом ішли пізнійші наші письменники малощо не до Стефаника й Коцюбинського і навіть на оригінальних, гуцульських оповіданнях Федьковича помітний її вплив. Вона переняла від своїх попередників дуже мало, а наслідникам передала богато, поклала основи під новійшу українську новелю.

Була оригінальною. Ні в російській, ні в жадній другій сучасній літературі таких оповідань нема, це дійсно — українські оповідання. «Я була ще з репяшок, а вже мене ніхто переконати не посилив», — пише М. О. про себе в одному листі до мужа[1]). Це її прикмета і як людини і як письменниці. Пісарев був її первим братом, людиною близькою і не байдужною, але вона не йде за його літературними кличами. Не піде й за Тургеневим, найбільшим з тодішних письменників російських, ні за жадним другим, навіть за Толстим ні, — лишиться самостійною і незалежною, від критики і від письменства.

Коли який вплив помітний на ній, то хиба Шевченка, як це вже зазначив д. Бойко у своїй праці про Марка Вовчка. Але і цей вплив не доходить до наслідування, свідчить тільки про літературне споріднення найбільшого поета з найбільшою авторкою української прози. Не даром же й назвав її Шевченко своєю «донею». В обоїх знати поетичний погляд на світ і на життя.

---

[1]) Нашої книжки стор. 170.

Вони не радо доторкаються болота. Не можуть спокійно говорити про гидкі вчинки недобрих людей. Видно, що їх це болить і гнівить. Посторонними глядачами людської кривди й горя не можуть бути. Шевченко тоді навчає, картає, лихословить, иноді його гнів стає подібний до тирад старозавітних пророків, як отсе могутнє «Схаменіться, будьте люде?» — Марковичці бракує цеї сили, скала її голосу не така широка й не така то голосна. Цю недостачу вона надолужує жіночою сердечністю, такими висловами як отсе: «Так, як жила плачучи, так і вмерла плачучи» («Козачка»).

Але і наш найбільший поет і найславнійша авторка прози живої і дуже вразливої вдачі. Люблять і відчувають природу, захоплюються красою і вміють її висловлювати словами, а всеж таки доля людини, це найважнійше для них питання, людське горе, це їх власний біль. Шевченко свого «я» скрити не вміє, він майже скрізь стає між читачем і предметом своїх творів, не лиш як оповідач, але також як суддя, як учитель, як реформатор людського побуту. Марко Вовчок, хоч уміє усунути себе в тінь, але читач все таки відчуває його присутність, чує близьке, тепле серце автора, котре так голосно бється.

Поетичний погляд на світ і вразливість на щастя й горе людини це головні прикмети цих обох наших великих письменників.

Залежність «Оповідань» Марка Вовчка від Турґенева «Записок охотника» (1846—1851) зводиться, на мій погляд, до тої лінії, на якій лежать впливи архитворів старших на молодші. На всякий спосіб, читаючи «Сестру», «Одарку», «Козачку», ви й не думаєте про Хоря, Мельничиху, про Татяну Борисовну. Вони з иншого світа. Тут не тільки зміст, але й форма инша.

Турґенев зі стрільбою на плечах мандрує по лісах і долинах, заходить до селянських хат, встрявае в розмови з усякого рода людьми і цікаві помічення заносить до своєї записної книжки. Він бачить не одно, чого

звичайне око не догляне, чує иноді «як трава росте», він психольоґ, естет, мистець, він виїмковий дідич російський на порозі двох устроїв суспільних, крепацтва й волі, але все таки він — «барін».

Марковичка забуває, що вона з князів Радивилів і з Данілових, столбових дворян, вона прямо жінка, що не годна спокійно дивитися, як кривдять людину. У неї нема спромоги боротися активно з тою кривдою, її не питають, чи зносити крепацтво, чи ні, але скрізь чується, що вона його знівечилаб без жалю, одної хвилини, щоб і сліду по тім устрою не лишилося. У Турґенева крепаки і гарні і погані, і бідні і богаті, і мудрі і глупі, у Марка Вовчка вони — нещасливі.

Що до форми то досить глянути, як зачинає Турґенев свої записки, а як Марковичка зачинає оповідання, щоб побачити, що у формі вони від себе незалежні[1]).

І Турґенев і Марковичка творили нову форму, він для російської, вона для української літератури.

Про мову Марка Вовчка говорили й писали багато. Шевченко вважав її зразковою, Куліш казав, що Марко Вовчок випив весь мід з цвіту української мови. До нині тая мова вважається справжньою народньо-літературною мовою.

Що Марковичка мову виучувала пильно з народніх пісень, казок, приказок, з розмов з українськими селянами й селянками, на це маємо такі незбиті докази, як її записки, нотатки, словник і т. д. Та це лиш матеріял, це інструмент, на котрім вона грає, як великий з ласки божої мистець. Мову знав Котляревский і Квітка вони обидва брали повними жменями від народу його

---

[1]) *Ермолай и Мельничиха*.... Вечеромъ мы съ охотникомъ Ермолаемъ отправились на тягу.... Не можетъ-быть, не всѣ мои читатели знаютъ, что такое тяга. Слушайтеже господа.

Чумак. Як помер наш батько, нехай йому земля пером! оставив нам девять пар волів полових хороших. Нас було три брати: я найменший, хлопчиком після батька остався.

богацтво словне, але всеж таки мова Марковички иньша, це її мова. Одна річ знати мову, а друга творити нею. Знав мову, як мало хто Куліш, а вона в нього друга, ніж у Марка Вовчка, це індівідуальна Куліша мова: своєю мовою писав також Шевченко, як і майже кождий великий письменник має свою мову, себто свій спосіб висловлювати гадки й почуття спільною, літературною мовою.

Є письменники, в котрих дар слова проявляється з якоюсь окремою силою, як ось анґлійський поет Шелі, або польський Словацкі. Такою окремою силою проявляється дар слова в творах Марка Вовчка. Вона вроджений мистець слова. Це видно не лиш в літературних творах, але і в листах. Придивімся до виїмка з оповідання «Свекруха»[1]).

Над-вечір придивляютця — не видно Ганнуси, чи не до дому пійшла? Питають других жничок, — не бачили, доб ішла; гукають — не озиваєтця; до того місця, де вона, була — нема. Що за диво! Коли ж, ходячи поміж копами, і найшли.... Лежить вона, неначе спить, хороша й свіжа, як квітка. У головах снопок пшениці, ручки навхрест зложила.... Вечір Господь дав такий ясний, тихий: лежить, як жива у пшениці, аж колосся над нею похилилось....

Слова, форми, складня — щиро народні. Але ж тими словами ту саму сцену можна на всякий лад змалювати. У Марковички момент шукання представлений коротко, відірваними висловами (не видно, не бачили, не озиваєтьсл, — нема!). Що не потрібне — вона счеркує, говорить викличниками, павзами, точками, ілюструє. Чути рух, поспіх, трівогу: мова передає драматичний настрій.

«Аж і — найшли.»

І тут нараз мова прибирає инше темпо. З алеґро переходить в анданте, котре й кінчиться музичною фразою: «лежить, як жива у пшениці, аж колосся над нею похилилось». (◡ ◡ ◡, ◡ ◡ ◡, ◡ ◡ ◡ ◡, ◡ ◡ ◡ ◡, ◡ ◡ ◡, ◡ ◡ ◡ ◡),

Це вже прямо поетична проза.

Четверта частина «Максима Грімача» кінчиться инакше:

---

[1]) Перше видання «Народніх Оповідань», стор. 148.

«Як заіскрився місяць у воді, — уже ясний місяць зійшов, — каже, (а то було, як любились із Семеном, місяць зійде — він і пливе до неї), та й ступила на вербову віть.... Зійшла, як на хибку кладку, поглянула на всі сторони, та й кинулась на самий глиб.»

І тут мова народня, але з яким мистецтвом авторка орудує нею! В двох реченнях малює українську Офелію. Оба речення кінчаться односкладовими словами: «віть» — «глиб». «Віть» на кінці першого речення віддає хибкість тої верби, на котру дівчина ступила, слово «глиб» малює глибінь, в котру вона пірнула. Перше речення дуже тендітно зложене, воно виглядає властиво так: «Як заіскрився місяць у воді — ступила на вербову віть.» Між ті дві частини вставлено слова («Уже ясний місяць зійшов») і пояснення («а то було, як любились» і т. д.). Ті три частині авторка сплела так тісно, що вони творять нерозривну цілість і свідчать про її велике уміння орудувати скороченнями, як справжній мистець.

Зразків такого орудування можна вибрати чимало, та це вже предмет окремої праці. Нам хотілося тільки вказати на те, що Марковичка пише мовою народньою, але орудує нею самостійно, оригінально. Секрет її успіху лежить у вродженім дарі слова, котрого навчитися годі, — та ще в пильному й старанному викінченню мови. Марковичка не пише як будь, з легкої руки й не пише на стрічки та на аркуші. Навпаки, вона счеркує і скорочує оповідання до останніх границь, ніби памятаючи на слова критика, що: «в скорочуванню пізнати мистця».

Питоменність мови так само проявляється у листах до мужа. Вони секретні, не призначені до друку, а все ж таки писані мистецькою мовою. Візьмім початок листу з Парижа (Paris-Neuilly, 70 rue de Longchamps, без дати, мабуть з пізної осені 1873 р.). Це в листуванню Марії з Опанасом мабуть найвища точка напину, по котрій приходить останній розрив.

«Такий дивний та чудний лист я від тебе відібрала, що не знаю добре які на його слова прибрати. Отсе вже не по праву й не по добрости ти його написав, бо я, коли памятаю, ані жадн[illegible] разу у шість, чи у сім літ, що минули, не написала тобі слова вразливого. Сам ти казав, що так виходить: за що усі лають і судять тебе, я

одна хвалю і наполягаю, щоб не кидав доброго діла зза лихого поговору. Се було усе чим я замішалася у твої діла й чини, — сам се добре знаєш, та й те ще знаєш, що ти сам питав моєї ради.

Що до грошей, то я дуже жалію, що написала тобі за хлопчика. Повинна я була знати, що коли ти сам не присилаєш, то не треба казати пришли, треба знати, що або не сила, або не велика воля. Хоч воно те, хоч друге, докучати не годиться.»[1])

«Дивний та чудний лист», — «писати не по праву й не по доброcти», — «вразливе слово», — «наполягати, щоб ізза лихого поговору не кидав доброго діла», — які добірні вислови, і як легко, ніби некликано й не прошено вони насуваються під перо!

А вже речення від «що до грошей», до «докучати не годиться» можуть бути найкращою й найбільше переконуючою відповіддю на питання, чи треба було справляти мову Марковички.... «або не сила, або не велика воля. Хоч воно те, хоч друге, докучати не годиться». Що тут можна справити, або змінити?.... Хіба на гірше.

Читаючи листи Марковички, доводиться жалувати, чому вони не зберіглися всі, до одного, — коли не для життєписі, так для самої мови, така вона якась свіжа, щира й гарна.

Поява першого тому оповідань Марка Вовчка в першому виданню, це в історії української літератури подія перворядної ваги, тріюмф нашої прози, як тріюмфувала поезія в «Енеїді» і в «Кобзарі». Зіставлення Квітчиної «Марусі» з Вовчковою «Сетрою» показує нам, який великий шлях пройшло наше оповідання за цей розмірно недовгий час, як виробилася форма і поглибився зміст, особливо в напрямі психольоґічної аналізи.

Довго довго не буде в українській літературі книжки, котра б зробила таке сильне враження. Не менше значіння мала вона і в життю Марковички.

Був це несподіваний підйом понад рівень звичайного урядничого життя з його повсякчасними турботами,

---

[1]) Нашої книжки стор. 168.

о хліб і становище туди, де жили, а не животіли люде вибрані, осяяні славою.

Про Марковичку можна сказати словами Байрона, що вона одного прегарного ранку збудилася і довідалася, що вона славна.

Місток, по котрім перейшла вона в країну слави то була якраз ця невеличка книжечка, що звалася просто й невибагливо: «Народні Оповідання». Пізніші твори, хоч иноді, як ось «Інститутка» і «Два сини», не тільки дорівнають, але й перевисшать перших 11 оповідань, того враження не зроблять, бо не будуть такою новиною, як тамті. Це одно. А друге — бракне такого посередника між ними й читачами, яким при появі першої книжечки був Куліш; його відношення до Марка Вовчка зміниться.

Та це вже належить до дальших глав нашої книжки. «Я була ще з репяшок, а вже мене ніхто переконати не посилив», — каже про себе Марковичка. Це, як я вище зазначив, і видно на її творах. Коли б у нашої письменниці не було цеї вроженої прикмети до самостійности, то може б вона пішла була слідами оповідань Квітки, може б був на ній більше помітний вплив Кулішевої прози. А так Марковичка дала новий тип українського оповідання, новий змістом і формою.

Та хоч у неї на якісь наслідування і натяку нема, то все ж таки, годі повірити, щоби цей новий тип склався несвідомо, припадково. Оповідання Марка Вовчка, безперечно свіжі і переважно не силувані, але знаємо що вона над ними пильно працювала, передумувала зміст і добирала відповідну форму. Її оригінальне твориво це таким чином не самопадна ростина, а вислід свідомої, складної письменницької праці, як здебільшого всі цінніші літературні твори.

З того, що оповідання читається легко, не слід робити висновку, що воно написане з легкої руки. Це видно по тих скороченнях, на які я вище вказав, і по будові речень, деколи дуже незвичайній. Навіть поодинокі слова Марковичка підбирає дуже вважно і влучно

та вміє поставити їх, якраз на такім місці, де вони роблять особливе враження, і викликують бажаний успіх.

Не тема над нею панує, а вона опановує тему і свій літературний задум переводить у діло певною і вправною рукою.

Тут мало вродженого хисту, мало божої искри, тут була ще й праця над собою, було відповідне літературно-критичне підготовлення.

Про українську критику в тих часах нема що і згадувати, але мусіла Марковичка знати тодішніх критиків російських.

Її знайомі Українці і Росіяни, це були здебільшого люде, що цікавилися тим ділом, в першу чергу чоловік Марії, Опанас, а там її первий брат Пісарев і добрий знайомий, Кіреєвський, і товариші Марковичів, нем ірівські ґімназійні вчителі, може і Турґенєв, а пізнійше також Куліш, і другі.

Для всіх тих освічених людей література й літературна критика насувала безліч тем, особливо в розмовах з Марією Олександрівною, котра не цікавилася ні товариськими сплетнями, і котра зо своїми етноґрафічними записками навіть про свою матеріяльну біду забувала.

Критика пятьдесятих років у Росії йде трьома струями: перша, це продовження утилітарного напрямку «неістового Вісаріона» (Добролюбов й Чернишевський), друга — напрямок чистого мистецтва (Анненков), а третя, — спроба зілляти отсі дві струї в одно русло (Григорієв і Дружинін).

Добролюбов від 1853 року пробував у Петербурзі, де від 1856 до 1861, себто до своєї смерти, був співробітником, «Современника», а від 1858 провадив відділ критики й бібліоґрафії в тім журналі.

Автор «Органическаго развитія человѣка», талановитий і чоловіколюбний, але фільозофічно мало освічений, дивився на літературу з горожанського погляду; як критик він нині перестарілий, як громадянин гідний доброї

памяти, оден з горячих приклонників реформи, в першу чергу знесення кріпацтва[1]).

Чернишевський (ученик Срезневського) котрого Маркс називає: «der große russische Gelehrte und Kritiker», чоловік великого ума й не меншої освіти, друкує 1858 року, як співробітник того ж Современник-а свої знамениті «Очерки Гоголевскаго періода», в котрих висловив своє критичне «Вірую»[2]).

Критику Гоголевського періода характеризує Чернишевський словами:

«Любовь къ благу родины была единственною страстью [illegible] руководила ею: каждый фактъ искусства цѣнила она по м[illegible]о, какое значеніе онъ имѣетъ для русской жизни. Эта идея — [illegible]ѳосъ всей ея дѣятельности. Въ этомъ паѳосѣ и тайна ея собственнаго могущес[illegible]ва.»

В цих словах криється і його власна характеристика як літературного критика: служити добру Росії, говорити до публіки «настойчиво, упорно, съ энтузіазмомъ страстнаго увлеченія» ради «интересовъ публики».

«Единственная цѣль искуства — воспроизведеніе дѣйствительности.»

Що не наслідує природи і не служить життю — справжньої вартости не має.

Утилітарний погляд на мисте[illegible]во доведений до краю. Дальше міг піти хиба тільки Пі[illegible]ев.

Анненков, котрого «Старая и новая критика», являється рівночасно з «Очерками» Чернишевского, стоїть на протилежнім пог[illegible]ді. Для [illegible]ого повна обєктивність, це перша умова мист[illegible]цького твору. Мистецький твір повинен містити в собі, тільки те, що конечно потрібне, що орґанічно з ним звязане, а всяке виявлення авторського «я» псує загальне враження і нагадує крамничні

---

[1]) В «Свистку» він висміяв «гласность і «обличительное направленіе», людей, котрі говорили про реформи, але їх не робили.

[2]) «Критикъ, который хочетъ говорить только о томъ, о чемъ интересно говорить для него самого, который хочетъ сохранить въ своей дѣятельности столько-жъ гордаго спокойствія и достоинства, сколько сохраняетъ поэтъ или ученый — такой критикъ пишетъ для немногихъ». («Очерки», Изд. г. 1893. стор. 165.)

вивіски. Герої повинні говорити самі за себе, автор не повинен ходити за ними, як нянька. Подробиці най групуються рівно й постепенно, їх не треба накопичувати на одному місці, так само гоетичний елемент повинен розливатися по цілім творі, а не збиратися на вишуканих точках і освічувати їх, як блискучий феєрверк. «З педаґоґією мистецтво ніколи діла мати не може.» Основна ідея всякого оповідання, психольоґія героїв твору, — душевні відтінки, тонкі характеристичні прикмети, гра безчисленних зворушень людської вдачі, — це завдання, які повинен і мусить собі ставити письменник. «Народність» не належить до літератури, тільки до етнографії. Теорія, котра жадає, щоб мистецтво посвятило себе виключно службі суспільній зводить його і позбавлює творчої волі і спосібности.

Чернишевський хотів справити всі сили, між ними й мистецькі до роботи над здійсненням практичних цілий історичного моменту, бажанням Анненкова було, щоб мистецтво творило цінности незалежні від цього моменту, — довготривалі, щоб заспокоювало вроджене бажання краси і правди.

Григорєв пробував обидва ці напрямки спрямувати в одно спільне русло. На його гадку мистецтво, це не образ життя, але і суд на ним. Воно вже по своїй сути національне. Тая суть — творення типів. Типічне, це не загальне, відірване й односторонне, а навпаки, конкретне і складне, як життя. Мистецтво — провідник життя. Критику, яка дивиться в такий спосіб він називав органічною, в супротиставленню до естетичної (Анненков) і до історичної (Бєлінскій, Чернишевскій, Добролюбов). Перша розуміє мистецтво, як щось відірване від життя, відграничене, замкнене в собі, друга підчинює його під силу життя, велить «безмисленно» відбивати це життя як фотографія відбиває природу.

Одно і друге не згідне з правдою. Мистецтво це сконцентрований образ життя з усім тим вічним, мудрим

і прегарним, що скривається між припадковими явищами[1]).

А. В. Дружінін (основник «Общества для пособія нуждающимся литераторамъ и ученымъ») казав, що «вертоград современнаго русскаго Пинда, изобилуя цвѣтами благоуханными и плодами прелестными, полонъ крапивы и сорныхъ травъ, въ количествѣ ужасающемъ». Ця хопта то парадокси, фальшиві погляди, односторонні виводи і загальні місця, що зробилися літературними законами. Правди можна добитися, дорогою міжнародньої контролі (Німці, Французи, Англичани) переведеної через російський ум і приміненої до російського життя. Ця контроля увільнить російську критику від дидактики і тенденційности. Тенденція це не натхніння, дидактика не література. Енергія і здоровий напрямок побідять рутиновану «направленщину[2]).

Годі уявити собі, щоб Марковичка стояла осторонь від цеї літературно-критичної боротьби.

Чернишевський, Добролюбов, Анненков були тоді на устах всякої освіченої людини[3]).

Але вона, як вище зазначено, зберігла свою індивідуальність творчу, не пішла свідомо за жадним із тих авторитетів. Теми брала з життя, до питань соціяльних ставилася не байдужно, навпаки видно, що вони живо торкають струни її душі, але з дидактикою зриває, а тенденцію зводить до той міри, до якої кождому мистецькому творові і на наш нинішний погляд вільно бути

---

[1]) Искусство существуетъ для души человѣческой и выражаетъ ея вѣчную сущность въ свободномъ творчествѣ образовъ, и поэтому самому оно независимо, существуетъ само по себѣ и само для себя, какъ все органическое, но душу и жизнь, а не пустую игру, имѣетъ своимъ органическимъ содержаніемъ. (Аполлонъ Григорьевъ, Сочиненія Т. I. Спб. 1876. стор. 451).

[2]) А. В. Дружининъ. Собраніе сочиненій. Изд. подъ редакціей Н. В. Гербеля I—VIII т. Спб. 1865—1867.

[3]) З Чернишевським вона листувалася, — з ним і з Анненковим пізналася згодом особисто. «Спасибі Чернишевскому, що пише і усе там порядкує», каже Марія в листі (без дати) до Опанаса. (Наша книжка стор. 143.)

тенденційним. З того боку вона вдоволяє у великій мірі прихильників старого критичного напрямку, котрого батьком був Бєлінскій, а синами Чернишевскій і Добролюбов[1]).

Натомісць у літературнім опрацьованню цих тем схиляється вона більше до поглядів Анненкова, скриває своє «я», не ходить за своїми героями, як нянька, вони говорять самі за себе, словами й ділами, скорочує акцію, нераз до остаточних границь, не нагромаджує подробиць, не освітлює поодиноких моментів бенгальськими огнями поезії, лиш озарює нею цілість так що скрізь слідний її поетичний погляд на світ і на життя.

Події, котрі описує, часто дрібні і маловажні, але тільки на око, бо в дійсности вони скривають у собі все щось важного, цінного, щось вічного з тайників людської псіхе.

Остей щасливий і доволі згармонізований критично-літературний еклєктизм був одною з причин великого і наглого успіху «Народіх Оповідань» Марка Вовчка, хоч ясна річ, що найбільше враження робила свіжість, новість нашої авторки. Критичні напрямки з тої пори до нині перейшли шмат еволюції, а те, що було цінним у творах Марка Вовчка не постарілося й до нині.

* * *

Вертаючи з цеї екскурсії в країну тодішніх критичних поглядів на письменство, назад до життя нашої письменниці, треба зазначити, що наближаємося до зворотної точки в драмі «Марко Вовчок», — до непорозуміння між Марією й Опанасом.

У тому непорозумінню безперечно велику ролю грав Куліш. Це видно хоч би з його листування з Каменець-

---

[1]) Не диво, що А. Котляревський в рецензії на «Нар. Оп.» писав: «Великая благодарность да будетъ воздана честному автору за его слово о томъ, на что въ настоящее время обращены и мысли и чувства, и дѣла всякаго живого человѣка.»

(Эк. С-тъ. «Народни Оповидання» Марка Вовчка «От. Зап.» 1859, кн, III. стор. 13.)

ким. Та на жаль навіть наші нові матеріяли додають мало нового до цього цікавого і важного моменту. Певно, завинив тут свавольний бог Ерос, але як — того розказати годі. Стріли з його сагайдака вразили безперечно всіх заінтересованих у боротьбі, і їх двоє (Опанаса й Марію) і його третього, (себто Куліша) але як сильно і як болючо кожде з окрема, як вони втікали і як заслонювалися перед тими стрілами скриває завіса непевности....

У Петербурзі.

Догадуватися можна, що Куліш намовляв Марковичів кинути глухий Немирів і перенестися до столиці, зразу до Москви, а там і до Петербурга, щоб ново відкрита зоря, якій на імя Марко Вовчок, могла засіяти на широкому, для всіх видному небі.

Марковичам у Немирові було з кождого боку добре. Економічно вони збиралися стати на ноги, літературно могли працювати тихо але успішно, спираючись на той народний елемент, який їм насувало безпосередне перебування з селянами й доволі численною, хоть може й не дуже свідомою і невизначною інтеліґенцією.

Мабуть Куліш малював перед ними дуже приманчиві гороскопи, коли вони рішились покинути щасливий Немирів і переїхати в північну Пальміру, котрої атмосфера була для них чужа, далека і нездорова, фізично і морально.

Опанаса мабуть не тяжко було намовити, бо він не любив довго сидіти на місці. В грудні 1858 р. він узяв відпустку на місяць, але з тої відпустки до своєї ґімназійної служби не вернув. Як причину подав, що нездужає. Його причислено до Міністерства Просвіти. Зимою 1858 р. він з жінкою і сином Богданом перебуває у свого брата Василя, лісничого в Чернигівщині. До того часу відносяться спомини Василевого сина, Дмитра[1]),

[1]) «Кіевская Старина», 1893 IV. стор. 50—77.

котрому тоді було трохи більше пяти років. Про ті спомини я вже згадував давнійше, тепер пригадаю тільки, що Опанас виходить з них великим демократом, оборонцем селян і прихильником знесення кріпацтва. «Скоро, скоро сонечко засвітить, хмари розійдуться і люде вільні будуть,» — навчає він свого маленького братанича. Тітку, Марію Олександрівну, він затямив гарною бльондинкою, з сірими гарними очима, з рівними, плавними і спокійними рухами, яка в момент різких поривів свого мужа, гляділа на нього широко розкритими очима, не всміхаючися.

З того, що Опанас не спішився вертати до служби видно, що він уже зимою 1858 рішився переїхати до столиці[1]).

Можна гадати, що Марковичі провели Різдво у Василя Марковича а зараз по Різдві вибралися в Петербург.

За ними в Немирові дуже жалували.

Дорошенко пише:

«Не даром так важко було мені випроважати Вас до Петербурга, що наче я провожав Вас на той світ. Ох, цур йому, важко про се згадувати.»[2]

Всі його листи навіяні тугою за Марією Олександрівною.

Напишіть мені, що Ви вернетеся, що я Вас ще хоть раз побачу, напишіть! Пришліть мені Ваш портрет, ради Бога, пришліть; це буде доказом, що Ви не змінилися[3]).

Так само видне сердечне відношення до неї Мокрицького, котрий «цілує кінчик її одежини»[4]), і Лашнюкова,

---

[1]) Д. Бойко пише в своїм начерку (ст. 56), що Маркович узяв відпустку в грудні 1858 р. і великодні свята, (себто вже в 1859) провів у свого брата Василя, а на початку 1859 р. Марковичі поїхали до Петербурга, де Шевченко дня 24 січня 1859 р. посвятив Марковичці свій відомий вірш. Хронольоґія, як бачимо, схиблена. Виходить, що Марковичі 23 січня 1859 р. були в Петербурзі, а Великодні свята провели в Чернигівщині. Знаємо, що вони з Петербурга на Україну не вертали, отже, або одно, або друге. Гадаю, що вони Різдво 1858 р. перебули у Василя Марковича, а коли були в нього на Великдень, то не 1859 р. а скорше мабуть 1858.

[2]) Ця сама книжка, стор. 120.

[3]) Ця сама книжка, стор. 130.

[4]) Ця сама книжка, стор. 136.

котрий каже, що Марія жиє у світі гармонії, вищих інтересів, змагань, очищеної природи й облагородненої людської натури[1]).

І не всі жінки ставилися до неї так неприхильно, як Ганна Барвінок. З нею знайома була сестра письменниці В. Коннор-Вілінської, котра з Марією Олександрівною жила в Петербурзі. Вона зберігла спогад про Марію, як про дуже принадну людину і красою і розумом[2]).

Взагалі Марія Марковичка лишала за собою жаль прощаючись зі знайомими і легко здобувала собі симпатію стрічаючись з новими людьми.

Так було і в Петербурзі, коли Марковичі приїхали туди зараз з початком 1859 року. Марковичка засяяла новою зорею на тамошному мрачному небі і до неї повернулися очі не тільки усього, доволі численого тоді українського інтелігентного світа, але й російських літературно-мистецьких кругів.

Марковичі попали в Петербург в момент великих надій, сильного розбурхання суспільної думки, на провесні нової доби.

Між роком 1853—1855 паде Миколаївська система. Смерть царя (18 лютого) і упадок Севастополя (27 серпня 1855 р.) завдають їй, так здавалося, рішаючий удар. Царська імперія будиться з довгої летаргії.

«Народы возненавидѣли Россію, и теперъ русскому почти не возможно путешествовать, не подвергаясь самымъ чувствительнымъ оскорбленіямъ. Народы видятъ въ Россіи главнѣйшее препятствіе къ ихъ развитію и преуспѣянію, злоѣствуютъ за ея вмѣшательство въ ихъ дѣла... Правительства насъ предали, народы возненавидѣли, а порядокъ, нами поддерживаемый, нарушился, нарушается и будет нарушаться. Слѣдовательно политика наша была не только для насъ вредна, но и вообще безуспѣшна», — писав Погодін[3]).

---

[1]) Ця сама книжка, стор. 153.

[2]) Лист В. Коннор-Вілінської до мене з 14. V. 1924 р. В. Коннор Вілінська дружина Валеріянового сина, Валеріяна брата Марії Марковички.

[3]) «Взглядъ на русскую политику въ нынѣшнемъ столѣтіи». «Жизнь и труды Погодина», изд. Барсукова.

Значиться — треба завертати і в заграничній політиці і у внутрішній. У внутрішній треба перевести великі реформи, з кріпацької починаючи. В тім напрямі працювала суспільна думка.

«Еще никогда не бывало въ Россіи такой массы листковъ, газетъ и журналовъ, какая явилась въ 1856—1858 гг. Изданія являлись какъ грибы, хотя точнѣе было бы сказать, какъ водяные пузыри въ дождь потому что какъ много ихъ появлялось, такъ же много и исчезало. Одними объявленіями объ изданіяхъ можно было бы оклеить башню московскаго Івана Великаго. Изданія были всевозможныхъ фасоновъ, размѣровъ и направленій; большія и малыя, дешевыя и дорогія, серьезныя и юмористическія, литературныя и научныя, политическія и вовсе не политическія. Появлялись даже летучіе, уличные листки», — каже у своїх споминах Шелгуновъ[1]).

Цензуру тих часів (1855—1865 р.) Скабічевскій називає хаотичним періодом в історії рос. цензури[2]), добою повної цензурної анархії. Числені члени всіляких цензурних установ розбилися на ворожі групи, які поборювали себе так що пропуск книжки від найсміливійшої до цілком невинної став залежним від сліпого припадку. Важнійші реформи заняли увагу правительства, котре не думало про реформи цензури. Вона робила, що хотіла, а що суспільна думка про конечність основного перестрою перейшла після кримської війни прямо в ентузіязм, котрий потягнув за собою навіть деяких цензорів, так російська преса ніколи ні перше, ні пізніще не була така ліберальна і сліпа, як тоді.

В січні 1858 р. дозволено в літературі писати про селянське питання, себто про знесення кріпацтва, а 24 січня 1859 р. утворено осібний «комітет по ділам книгопечатання», в котрого склад входили: гр. Адлерберг, генерал-майор Тімашев і професор Никитенко.

З тих перемін скористали й Українці. Найенергічніший поміж ними, Куліш, веде перед. Року 1856 і 1867 видає він «Граматку» і «Записки о Южной Руси», видання етнографічно-літературне, в котрих між иньшим надруковано Шевченкову «Наймичку», (анонімно) і Кулі-

---

[1]) Шелгуновъ, Воспоминанія, стор. 652.

[2]) Очерки Исторіи Русской цензуры, стор. 389 і дальші.

шеву «Орисю». За записками пішли Вовчкові «Оповідання», нове видання «Кобзаря», готовилися твори Котляревського, Квітки, проповіди Гречулевича, збірник «Хата», і т. д. Що цензура не так то ласкаво ставилася до українських видань видно із історії з Кулішевою «Граматкою»[1]), але видно також, що Куліш, завдяки своїй енергії і дипльоматичному хистові, умів якось всі ті перешкоди щасливо побороти. Він змінив первісну гадку, оснувати свою друкарню в Москві, може тому, що там панував дух більше славянофільський і почав видавниче діло в Петербурзі, де зібрались тоді найвизначніші українські учені, письменники й громадяне. Від літа 1858 р. перебував тут Костомарів, мешкали Білозерські, Макаров, Каменецький, маляр Мікешин і Честахівський, друзі Шевченка Михайло Лазаревський і Семен Артемовський, (автор «Запорожця за Дунаєм»), Гулак, Грицько Галаган і другі.

Не цуралися Українців і такі Росіяни як Федір Толстой, Чернишевський і Добролюбов, як Громека, Бенедіктов, Мей, Курочкін і другі.

Навіть Турґенев, що висміяв був Українців своїм відомим «грає, грає, воропає» пізнавши глибину укра-

---

[1]) 17 чевня 1858 р. розіслано цензурним комітетом ось який обіжник: «Въ 1857 году напечатана въ С. Петербургѣ, книга на малороссійском языкѣ под заглавіемъ «Граматика». Помѣщенныя въ этой книгѣ на стр. 13, 14, 28 и 29 статьи, въ коихъ говорится о существовавшей нѣкогда между казаками и поляками враждѣ, возбудили неудовольствіе въ дворянствѣ нѣкоторыхъ изъ нашихъ западныхъ губерній, которое выражаетъ опасеніе чтобы съ распространеніемъ сей книги въ народѣ, не получила бы новой силы вражда и безъ того еще незабытая въ тамошнемъ простомъ народѣ. Посему я покорнѣйше ваше превосходительство предложить.... скому цензурному комитету, въ случаѣ представленія книги *Граматика* для одобренія къ напечатанію новымъ изданіемъ, исключить изъ оной тѣ статьи, которыя, будучи написаны въ духѣ исключительной малороссійской народности въ противоположность общей русской или заключая въ себѣ враждебныя между племенами воспоминанія, противны цензурнымъ правиламъ и въ особенности не должны быть терпимы въ книгѣ предназначеной для дѣтскаго и народнаго чтенія». (Скабичевскій, Очерки Исторіи русской цензуры, С. Петербург, 1892, стор. 415.)

їнської народної поезії, змінив своє відношення до Українців, вивчився нашої мови і переложив «Народні Оповідання» на російське.

З Поляків до української громади найблизше підійшов поет Желіґовскі.

Українці збиралися найчастіше у Василя Білозерського, чоловіка заможного, котрий цікавився не тільки нашою політикою, але й літературою. Куліш що лиш улаштовував свою друкарню. По словам Кулішевої[1]) у них було мешкання мале, «хата в одно вікно й друга невеличка. Ні мебелі ще доброї, ні порядку, щоб вітати своїх знайомих; клопоту було страшенно багато. Саме все ще тільки наклюнулось.»

Петербург зробився був тоді головним осередком культурного руху й політичної думки.

Українці сподівалися не тільки знесення кріпацтва, але й усяких політично-національних полекш. Їх настрої найкраще характеризує лист Куліша до Шевченка:

«Неофіти» гарна штука, та не для друку. Не годиться доброму синові[2]) нагадувати про діла його батька[3]), ждучи від сина, якого небудь добра. Він же у нас тепер первий чоловік. Як би не він, то й дихнути б нам не дали. А воля кріпаків теж його діло. Найблизші до його тепер люде писателі, а не пани пузаті. Дак не тільки «Неофітів» друкувати рано, але позволь мені не посилати їх і до Щепкина, бо він з ними у люде носитиметься і піде про тебе така чутка, що притьмом не треба тебе пускати в столицю[4]).

Значиться, тодішні Українці покладали на молодого царя великі надії, називали його «первим чоловіком» і гадали, що найблизші до нього люде, писателі, а не пани пузаті.

Це захоплення петербурської української громади розливалося й поза столицю. В Київі, Полтаві й Чернигові, як каже Єфремов[5]) «забив живчик нового життя»,

---

[1]) «Рідний Край», № 1 стор. 10.

[2]) себто Александрові II.

[3]) себто Миколи I.

[4]) О. Кониський. Тарас Шевченко — Грушівський і т. д. У Львові 1911, III. II. стор. 184.

[5]) «Історія українського письменства», видання I. стор. 276.

що «виявилось найдужче заходами коло народньої освіти в так званих недільних школах (перша в Київі р. 1859), народніми читаннями (в Полтаві) та громадським рухом під прапором демократично-федеральних ідей Кирило-Мефодіївського брацтва». По більших містах повстають громади, до яких горнеться українська ідейна молодіж, до українського табору переходять з польського боку Антонович, Рильський і другі.

Петербурзька українська громада, як столична і як така, що серед неї проживали найвизначніші Українці, мусіла вести провід у тому національному пробудженні і у неї дійсно було «богато всілякого клопоту».

У такий мент на провесні великих сподівань, приїхали до Петербурга Опанас і Марія Марковичі зо своїм сином, Богданом[1]).

Кулішева пише, що у Василя Білозерського вони (себто Куліші) часто «вбачалися з Вовчком, і обідали там вкупі». Не знали, де й посадить Марковичку. Одно те, що Московка (?) — і по нашому так щиро загомоніла, дуже служить нам, скрашає нашу ниву, третє — дуже Куліш і Василь любили щирого Опанаса Марковича, що збірав українські пісні і клав на ноти».

І тут Кулішева, може й не хотячи, розминулася з правдою.

Що Марковичку не знали де й посадить, до воно так і виходить також з усяких иньших споминів та життєписних матеріялів.

Але на всякий спосіб не тому, що вона Московка, бо за таку вона себе не мала і ніхто її Московкою не

---

[1]) Зі спомінів Кулішевої виходить, що зразу приїхала сама тільки Марія з сином, а — «Маркович ще чогось гаявся, не приїздив до столиці». Але нігде в біографічних матеріялах не стрічаємо ствердження того факту і тому можна його вважати такою самою похибкою старенької авторки споминів, як це, що тоді «ще в Петербурзі Шевченка не було». В хронольоґії мабуть уже память Ганні Барвінок не дописувала.

вважав. Вона скрізь зазначувала своє українство[1]). І не тому Куліш і Білозорський впадали коло Марковичевої, бо «дуже любили щирого Опанаса Марковича, що збірав українські пісні і клав на ноти», а скорше тому, що її любили. Як не можна балакати про велику любов двох шваґрів, Василя Білозерського і Пантелеймона Куліша так нема й бесіди про їх любов до Опанаса. «Я тільки одно завважив, що Ви один одного[2]) не любите, і через те не хочу більше нічого й казати, в такім разі лучче мовчать»[3]). Опанас був дуже любий і люблений в товаристві, він скоро зєднував собі прихильників, але і скоро ізза якої будь марниці відставав від людей, зражувався до них, а до Куліша йому й не трудно було зразитися, коли він, як «горячий Куліш» не вмів скривати своїх любовних почувань до його молодої і гарної дружини. Коли Марію Олександрівну не тільки в Білозерських, але й скрізь у Петербурзі, не знали «де й посадити», так це тому, що не лиш Укра-

---

[1]) На українське походження Марка Вовчка натякнули Франко й Доманицький. На тому стояв і я в дотеперішній роботі, хоч Дмитро Віленський вважє свій рід корінно російським. Тепер я дістав ще одно ствердження мого становища. Жінка братанича Марка Вовчка, пише мені, що батько Марії Марковичи (Марка Вовчка) Олександер Олексієвич, (як у послужному списку стоїть) походив з Чернигівщини і як полковник гарнізону був переведений до Вологди, а потім до Орла. Помер на 38 р. життя. У Вілінських, у Київі зберігалася добре виконана його мініятюра. Коли зважити, що й бабка Марка Вовчка була з князів Радивилів, то нема ніякої причини вважати її Московкою.

Ще раз пригадую на тому місці, що пишу Віленська не на здогад, а ізза того, що Богдан Маркович по родинним документам казав так писати родове імя своєї мами. Коли ж брати Марії Олександровни Валеріян і Дмитро, писалися Вілінські, так це тому, що Валеріян може і не знав тих документів, а Дмитро виводив свій рід від якогось столбового дворяніна Віліна. Вони писалися не так, як джерела казали, а як писався батько. Так воно звичайно й буває з огляду на вимоги правно-службові.

Доманицький теж каже, що справді писалося прізвище їх (Вілінських) *Віленські* (і = и). Доманицький: Марко Вовчок, Літ. Наук. Вістник 1908. I. стор. 53.

[2]) Куліш Опанаса й Опанас Куліша.

[3]) Наша книжка, сторона 121.

їнці, але й Москалі і Поляки бачили в ній нову, перворядну зорю на тодішньому літературному небі.

Турґенев правду каже, що вона «служила украшеніемъ и средоточіемъ небольшой[1]) групы Малороссовъ, съютившейся тогда въ Петербургѣ и восхищавшейся ея произведеніями». «Із скількох кадильниць курили фіміям перед нею — сказати тяжко.... Одно тільки певно що поміж тими, що кадили, найперше місце старався мати Куліш»[2]). Отсей фіміям мабудь і затьмив не одну ясну годину Марії.

Між Білозерським, Кулішем і Опанасом Марковичем псуються добрі звязки і в листах повно натяків на те, що вони тільки для чужого ока близькі собі люде, а на ділі — плекають нехіть до себе.

Марковичка стає поневільною причиною тої нехоти і платить за це своїм подружнім щастям.

В Петербурзі сходиться вона близше також з Турґеневим, на стільки близько, що їде з ним до студії якогось художника, де Турґенев знайомиться з Шевченком.

Коли зважити, що Турґенев взагалі не скорий був до знайомств, а до знайомств з Українцями з окрема, (він навіть насміхався з українства), коли погадати, що отся поїздка Турґенева з Марковичевою збулася незабаром по їх зустрічі у Петербурзі, і що Турґенев за границею дуже щиро й сердечно жив з Марією Олександрівною, то можна бути майже впевненим, що все те збулося на тлі давнійшого знайомства в Орлі, (обоє ж вони походили з Орлівської аристократії). Може Турґенев знав Марію молодою дівчиною, а тепер побачив її замужною і славною жінкою, але певно, що спомини про Орел, про спільних знайомих, все те, що вяже нас звичайно з родинними сторонами, усували з дороги ті перешкоди, які звичайно лежать на дорозі зближення двох людей[3]).

[1]) в порівнанню з Москалями.

[2]) В. Доманицький «Марко Вовчок», Літ. Наук. Вістник, 1908 р. кн. I. стор. 68.

[3]) Може й не даром героїня його «Переписки» називається Марія Александровна. Коли читати початок VIII листу, а саме

Турґенев і Марко Вовчок це окрема літературна тема, покищо не розроблена і не місце тут розроблювати її ширше. Слід тільки сказати, що Марія, як «людина дуже принадна і красою і розумом» полонила великого російського повістяра. Він став інакше відноситися до Українців і навіть вивчився української мови, настільки щоб перекласти її «Оповідання» на російське.

Але й Турґенев безперечно мав добрий, хоч у творах і непомітний вплив на Марію.

Людина з великою культурою, з перворядним літературним іменем, з бистрим орієнтаційним поглядом на світ і життя з власною життєвою системою, не могла пройти непомітно поруч псіхе Марії. Чи оце зближення двох, так небуденних душ перейшло межі звичайної симпатії, чи ні, побачимо пізнійше. В Петербурзі вони трималися в границях чемної подоби» і нігде не стрічаємо натяку на те, щоб вони тії границі переступили. Симпатії двох прегарних людей і спільність інтересу до літератури — більш нічого.

* * *

Найкраще, можна сказати найідеальніше з усіх знайомих до Марії Марковичевої ставився Тарас Шевченко.

слова: «Марія Александровна, вы прекрасное существо.... вы.... ваше письмо открыло мнѣ наконець истину!» — то здається, що це виїмок з листу Труґенева до Марії Олександровни Марковичевої.

І Марія із «Затіша» «хохлацькая душа», що співає «Хлопець сів жито» і «Гомін, гомін по діброві» має чимало рисів, ніби схоплених з Марії Марковичевої. Коли б основно проаналізувати твори Турґенева, то може б виявилося, що знайомство з Марковичевою не осталось без впливу на творчість Турґенева.

На одно зверну ще увагу. Марковичева приїхала до Петербурга з початком 1859 р. Була тут чотирі місяці і виїхала за границю. Рівночасно виїхав і Турґенев, а незабаром, після того появився перший том її оповідань. Значиться за чотирі місяці вони познайомилися, Турґенев навчився по українськи і переложив 11 її оповідань, не кидаючи своїх инших робіт. Це як на Турґенева, котрий для літературного заробітку не працював, таки дуже за скоро. Можна гадати, що він вже перед тим звернув свою увагу на ці оповідання своєї знайомої землячки і взявся їх перекладати.

Він прочитав «Народні Оповідання» мабуть у Нижнім Новгороді[1]).

В Нижнім Новгороді довідався від проїзжого земляка, лікаря Малюги, хто такий Марко Вовчок, і під днем 18 лютого 1858 у своїм Дневнику назвав Марію «високим і прекрасним творінням», а книжку її «натхненою».

Марія знала Тараса вже давнійше з творів і з оповідань про нього, (видно це з листів, на які я вже давнійше натякав).

Заходяче сонце української поезії зустрінулося з поранною зірницею української прози.

Шевченко присвятив Марії два свої прегарні вірші, один ніби апострофа до цеї зірниці, до «кроткого пророка і обличителя жестоких, людей неситих», другий ніби поетична синтеза того враження, яке на його зробили оповідання Марії.

Вони заприязнилися скоро, хоч Шевченко, по словам Турґенева, «з людьми поводився обережно, і майже ніколи не висловлювався до краю, ні з ким він не зблизився вповні, а все був наче на узбіч»[2]).

Може це й так, — та з Марією, ні.

Вона була повірницею його богатої, але горем прибитої душі, він сповідався перед нею зі своїх гріхів і разом із тим називав її своєю донею

Він, хоч як спішився на Україну, не хотів їхати скорше, аж відїдуть Марковичі за границю. Видно жа-

---

[1]) Кажу «мабуть», бо Франко («Літ. Наук. Вістник», 1907 кн. VIII--IX.) пише, що Шевченко читав писання Марка Вовчка в кірґізьких степах. Франко без підстави не говорив. Я вже висше натякав на те, що поспіх, з яким готовився перший том оповідань Марка Вовчка, цензурні старання і друк їх для мене неймовірно скорий і неправдоподібний, — на всякий спосіб не згідний з тими датами, які є в рукописі Оповідань. Шевченко 5 серпня 1857 р. був у Астрахані, а Оповідання вийшли щойно у вересні, між тим як він 14 вересня приїхав до Нижнього Новгороду. Не виключене, що рукопись була скорше в Кулішевих руках і що він або відпис, або коректу післав Шевченкові, як незвичайну літературну новину.

[2]) Кониський, op. cit. т. II. стор. 255. Кобзарь 1876. Спомини Турґенева і Полонского.

лував кождої днини, якої міг би бачитися зі своєю «любою донею».

Дня 11 мая Марковичі виїхали, а 25 мая Шевченко вже пише лист Марії до Дрездена, значиться дістав перед тим відомість, де вона і який адрес. Це дрібниця, але й та дрібниця свідчить про дуже близьке відношення Шевченка до Марії. Була навіть балачка, ніби то він, спізнавшися з Марією — закохався в ній і ніби на тім тлі між Шевченком і Турґенєвим було притаєне ворогування.

Що Турґенєв не розумів і не доцінював нашого найбільшого поета, це річ певна. Але, щоби крім того була поміж ними нехіть ізза любови до Марії, на це нема ніяких не то доказів, але й натяків.

Шевченко любив Марію, як «високе і прекрасне творіння», захоплювався її творами, вірив у її літературну будучність, піддавався привабам її краси й розуму, сповідався перед нею, але про якесь инше кохання не маємо підстави говорити.

Подібно й Марковичка любила товариство ґеніяльного поета, дорожила його приязнею, турбувалася його життям і здоровлям, але, щоби була влюблена в нього, того сказати не можна. Коли б така любов була, то добрі, дійсно добрі знайомі Марковичевої не писали б їй за границю, що робить Шевченко, а зберігали б «дискретне мовчання». Між тим пишуть про нього Макаров, Дорошенко, Мокрицький, Турґенєв і навіть Куліш[1]).

І Марія не писала би листів до Тараса на адресу свого чоловіка, як це зробила приміром у листі з Риму

---

[1]) Сочиненія Шевченко вышли; изданіе хорошее, а портретъ не очень удался, т. е. сдѣланъ то хорошо, да сходства мало. (Макаров; наша книжка, стор. 113.)

Шевченка похоронили въ четырехъ верстахъ отъ Канева на Чернечой горѣ. Едва ли кому другому были оказаны такія почести какъ Шевченку. (Лист Дорошенка, Ibidem 132.)

Боже мій, де той Тарас дівся! Він як заїздив до мене позапрошлий год у Пирятин, то тільки й розмови було у нас, що про Вас — наша радість! Співав мені Вашіх пісень, да «ні» каже, «да-

з дописскою: «Кладу сюди тільки листок до Тараса Григоровича, щоб не дуже вже важко було». І взагалі не писала би про нього з таким захопленням до мужа, коли б в неї совість не була чиста.

Нігде, рішучо нігде не знаходимо ніякої хмаринки, котра б затемнювала ясні постаті Тараса Шевченка і Марії Марковичевої за час їх короткої зустрічі серед життєвої мандрівки.

Обоє зберігли як найкращі враження з перебування у Петербурзі і заховали до смерти добру память про себе.

Тим то й геть відкинути треба гадку Ганни Барвінок, немов то Шевченко й Куліш тоді вже втратили «давнішу пошану» до Марковичевої[1]). Ганна Барвінок вміє навіть ніби то розказати через що, а саме:

«Марковичка писала завжди про знущання над кріпаками поміщиків, а сама завезла землячку — дівчину в Петербург і, їдучи в Париж, не одіслала її на Україну до матері, а покинула без шматка хліба серед чужого народу в столиці. І так та дівчина тинялась безпритульно по Петербурзі, поки й розпустилась .... То Шевченко розчарувався в Вовчку і хоч присвятив був їй свої вірші, та потім стукав кулаком по столу й казав: «Я їй, я їй розкажу!»

Мова йде про дівчину Мотрю, ту саму, що про неї писав Доманицький, збиваючи, як немож краще, безпідставний і обидливий для Марковичевої закид.

Я тільки вкажу на ті докази невинности Марковичів в судьбі Мотрі, які скриваються в нашій книжці, а саме на стор. 108 і 127.

леко куцому до зайця» — не заспіває б то так. (Лист Мокрицького, Ibidem стор. 134.)

Какъ мнѣ понравилось письмо Ваше къ Шевченку, въ немъ я узналъ Васъ такою, какою зналъ Васъ въ Немировѣ. (Лист Дорошенка, Ibidem стор. 137.)

Да ище отъ що? какъ говоритъ Тарасъ: «Чуете?». (Куліш, Ibidem стор. 114.) Я радъ за Шевченка, что онъ уѣхалъ въ Украйну; я думаю — тамъ ему будетъ лучше. (Тургенев, Ibidem стор. 19.)

Малороссовъ здѣшнихъ я вижу, но не такъ часто какъ въ прошломъ году — особенно Шевченку. Онъ, говорятъ, написалъ какую то неудачную поэму. (Тургенев, Ibidem стор. 24.)

[1]) Ганна Барвінок, Спомини про Марка Вовчка, Рідний Край, № 1, стор. 10.

Зі сторінки 108 довідуємося, що дня 4. XI. 1859 р. Василь Білозерський писав до Марковичевої про Мотрю:

«Что дѣлать намъ съ Мотрей? Въ послѣднее время она начала вести себя дурно, — по крайней мѣрѣ — подозрительно уходила по ночамъ, — обманывала, ровно ничѣмъ не хотѣла заняться — не могла придумать для себя занятія, — и, наконецъ, сказавъ мнѣ, что ей нельзя жить безъ дѣла, просилась на службы къ жильцамъ въ томъ же домѣ на Вознес. пр. Пока мы жили тамъ, она иногда насъ посѣщала, но съ переѣзда нашего на новую квартиру, т. е. съ 1-го октября, не была ни разу. Не дадите ли добраго совѣта, какъ быть съ нею? При Васъ она могла быть хорошей, безъ Васъ едвали ей не грозитъ участь общая весьма многимъ дѣвушкамъ въ Петерб. Жаль, но предотвратить злое едва ли возможно. Плохо, какъ только начинаетъ стыдится своей народной одежды; а съ Мотрей ужъ это было.»

Це найкращий доказ, що Марковичі не покинули Мотрі без шматка хліба серед чужого народу, тільки лишили її при родині самої Ганни Барвінок.

Зі сторони 127, а саме з частини листу Марії до Опанаса довідуємося, що Білозерський дав Мотрі (мабуть, як вона вже пішла від нього на службу) 39 рублів на рахунок Марковичевої. «Я дуже рада тому», додає Марковичева, — значиться і на чужині вона про тую Мотрю не забувала.

Коли б Шевченко ізза пригоди з Мотрею дійсно втратив пошану до Марковичевої, то не писав би був таких листів до неї. Знаємо, що він не вмів скривати свого гніву і неприхильности до людей. Так само з листу Мокрицького до Марковички (який ми висше наводили) видно, що Шевченко, гостюючи у Мокрицького в Пирятині, розмовляв з ним про Марковичеву («нашу радість!»), співав її улюблених пісень і казав «далеко куцому до зайця» . . . .

Людині, до котрої він утратив пошану, не дав би був свого власноручного портрету з підписом «Марії Олександровні»[1]).

Коли ж Шевченко дійсно стукав кулаком по столі й кричав «я їй розкажу!», як це писала Ганна Барвінок,

[1]) Цей портрет зберігався у дд. Конор-Вілінських у Київі, як мені пише п. К.-Вілінська в листі з 14. V. 1924 з Подєбрадів.

так могло це статися хіба тому, що він хвилево обурився в наслідок якихсь фальшивих інформацій. Це хвилеве обурення, як бачимо, ніяк не вплинуло на зміну його відношення до Марковичевої. Він своєї великої прихильности і пошани до неї ніколи не втратив, і вони, як висше було сказано, зберігли гарні спомини і добру память про себе аж до самої смерти.

Инша річ Куліш.

Що Куліш був закоханий в Марковичеву, на це найкращим доказом його власні листи, до Каменецького. 12 мая 1859 р. пише Куліш з Берліна:

«Не могу надивиться, какъ это вы всегда умудряетесь смущать меня неисправностью отвѣтовъ. Изъ Кенигсберга послалъ я на ваше имя телеграфическую депешу — нѣтъ отвѣта! Положим, что М. была больна или разстроена, или чтобы тамъ у нее не было на душѣ, но вамъ слѣдовало немедленно передать ея слово или ваше собственное о ней. Какъ можно не отвѣчать на телеграфическую депешу! Я въ совершенномъ отчаяніи, и вижу, что только одинъ я для себя другъ, а больше никто не хочетъ. Вы все считаете шуткою, что происходитъ въ моемъ сердцѣ.» [1])

Це «совершенное отчаяніе» треба так толкувати, що Куліш виїхав за границю скорше ніж Марковичі, вони, як звичайно, спізнилися, а що Марковичева вже в часі виїзду Куліша з Пертербурга нездужала, а листи не приходили, так він і трівожився нею. Каменецькому припала невдячна роля «postillon-a de l'amour», за це йому й довелось приймати отсі важкі докори вір свого прінціпала.

Безталанне кохання Пантелеймона переступило, як бачимо, границі тихого, від людей притаєного, бо безнадійного, почування, воно прибрало вибухові, грізні форми.

Марія розказувала свому другому чоловікові, Лобачеві, геть пізніше, з далекої перспективи «о пламенныхъ объясненіяхъ Кулиша вскорѣ послѣ переѣзда въ Петербургъ»: вона

«негодовала, что этотъ женатый человѣкъ, народникъ, преклонявшійся передъ чистотою народныхъ нравовъ, сам былъ способенъ дѣлать нѣжныя признанія женѣ своего пріятеля.»

---

[1]) «Кіевская Старина», 1898, кн. VI, стор. 370 (з пропусками, поробленими редакцією «Кіевск. Старини»).

Після того такий земляк був у її очах з того боку негідником[1]).

Иншими словами «гордая и неприступная» Марія Олександрівна не дала ніякої причини, щоб Куліш утратив свою давнішу пошану до неї. Якраз противно, він своєю непогамованою вдачею заслужив собі на втрату пошани Марії Олександровни до — нього. Це й видно з листів тогож Лобача, хоч він не забуває додати, що Марія М. до кінця життя високо цінила Пантелеймона, як українського письменника і признавала його великі заслуги для української літератури взагалі і для видання її творів зокрема.

Невблаганий бог Ерос попсував добре, товариське відношення двох визначних українських письменників. Як бачимо, короткий побут Марії Марковичевої у Петербурзі, від початку січня до 11 мая 1859 р.[2]) (отже заледви чотирімісячний період її життя), був повний пригод і сильних зворушень.

В Немирові невеличкий гурток добрих, згідливих, мирних товаришів і приятелів, котрі на Марію дивилися як на жінку не тільки дуже гарну, але й високо талановиту, поважали, величали її і, як з пізнійших листів видно, ставилися до неї не лиш з повагою, але і з увагою, — в Петербурзі сила нових знайомих, своїх і чужих, людей відомих, славних, світових, що кадили перед нею фиміямом, як перед новим божеством у храмі північної Пальміри.

Там життя достатне, вигідне і спокійне, атмосфера провінціонального городка, котра хоть не дає вражінь і зворушень, але за те дає добру нагоду до сконцентрованої праці, тут — театри, концерти, вистави, прошені обіди, літературні сходини, наради, — для тихої праці нема часу.

А відомо, як денервує письменника, коли він бачить, що працювати не може.

---

[1]) Лист Лобача до В. Доманицького, наша книжка стор. 193.

[2]) Кониський, op. cit. том II. стор. 265.

До того звичайна людська завись, злоба і сплетчі, котрі Марковичева характеризує короткими словами: «Що усі за люди у Бога не вважливі, — світе Божий! Та годі вже. Втішатимусь тим вже, що нема того лиха, що б у його Мати Божа, як то говориться, капелиночки меду не впустила хоч з мізинної пучечки».

Тай Опанас не був такою то тихою квіткою, що непомітно десь у траві відцвітає, якою малює його Ганна Барвінок. Не можна безкритично приймати таке балакання, що він десь у передпокою сидів, а його жінка, як богиня, в сальонах, а біля її ніг товпа щораз то нових почитателів.

З листування Марковичів перед їх вінчанням видно, що він инакше ставився до своєї будучої дружини, тай в осени 1863 р. пише до нього Марія: «Ти самий такий, як колись й хутенько зараз понівечиш християнську душу»[1]).

Був він людина добра, але не зрівноважена, підзорлива, обиджати себе не дозволяв. Не був же він сліпий, ані засліплений красою і славою жінки. Бачив до чого веде його товариш Куліш.

Становище Марії було дуже й дуже важке. Тих чотири місяці, які вона пережила в Петербурзі, підкопали її сили і пошарпали нерви, що видно також із вище цитованого листу Куліша до Каменецького.

Вона зробилася відомою, славною, її величали й покланялися перед нею, але разом із тим вона денервувалася, бо бачила, що тягнуть її на ховзку дорогу, ведуть на стежку понад пропасть. Подружне тихе щастя повисло на волоску.

До всього того треба ще додати зустріч з первим братом Д. Пісаревим. Але про це буде окремо мова дальше.

Не диво, що М. О. занедужала і лікарі, котрі мабуть бачили те все й розуміли, що вона в Петербурзі не за-

[1]) Наша книжка, стор. 161.

спокоїться, порадили їй змінити місце пробування, — покинути неспокійну столицю.

Годі було вертатися назад, треба було іти вперед, годі було їхати в Немирів, лишався виїзд за границю.

Так вони й рішилися зробити.

Богдан Маркович каже, що його мати «серьезно заболѣла; доктора требовали поѣздки за границу на воды; полученный литературный гонораръ дѣлалъ эту поѣздку возможной и М. А. уѣхала исъ Россіи»[1]).

Сталося це, як знаємо, 11 мая 1859 року.

Тут і починається новий період життя нашої письменниці.

Виїзд за границю, довголітнє перебування в чужих краях, відриває її від обсерваційного терену літературної творчости і відчужує від Опанаса.

Це рішаючий момент у її життю.

За границею.

Виїзд за границю це один з мотивів в акті обжалування Марії.

Її вороги кріпко обстоюють при тім, що виїхала вона з Турґенєвим, значиться поповнила коли щось не злочинного, так на всякий спосіб не корректного, — покинула мужа. «Він її спас, він їй дав імя, а вона його одчалила» — пише Ганна Барвінок. Цих слів не можна лишити без відповіді. Проти них виступає і Лобач в одному з своїх листів до Доманицького.

«Він її спас» — перед чим? Не вже ж їй у богатої і всіми поважаної тітки грозила яка небезпека? Та ще при її здержливій, тактовній вдачі? Коли спас, так хіба від життя сироти на ласці родини, але ж таких спасителів зголошувалося чимало.

«Він їй дав імя....» Певно що дав, бо закон велів, щоб жінка приймала імя свого мужа. Але ж імя Вілен-

---

[1]) «Союзъ Женщинъ», № 2, стор. 14.

ських не було гірше від Марковичів і особливої вдяки за це нове імя Марія не потрібувала відчувати.

«Вона його одчалила ....» Цей докір так само не виправданий, як і богато других. Опанас не був із тих, щоб його жінка «одчалювала». На бурливих струях життя їх човни відчалили від спільного берега і відплили в ріжних напрямках. Дальша біоґрафія покаже, чому це сталося і чому вони в одному човні не поплили.

Коли ж це «одчалення» прикласти до виїзду за границю, то й тут воно ні при чому.

Ганна Барвінок каже, що «Маркович вернувся до Чернігова, а Марія з Турґенєвим поїхала до Парижу».

Коли б Ганна Барвінок дійсно правду сказала, то гадаю, нічого особливо злочинного в тім не булоб.

Турґенєв був добрим знайомим Марковичевої, він був тоді не якийсь молодий, палкий заверниголова, а 41 літний поважний мущина, котрий дорожив іменем своїм і своїх добрих знайомих.

До того ж Марія не їхала сама, а з своїм шестилітним сином, — дитиною, як добре знаємо, дуже розвитою і вважливою, отже й «комісаря моральности» не бракувало. З цілком інтимних листів Турґенєва до Марковички виходить, що вони поза границі сердечної приязні не виходили.

А все ж таки мабуть Марковичева сама з Турґенєвим не виїхала, а в трійку, себто з мужем і сином. Турґенєв, як чоловік бувалий у світі, був їм товаришем і провідником, і не було мабуть чоловіка, котрий відкинув би таке товариство.

Вправді Турґенєв називає її своєю «сопутницею», але з того не виходить, щой Опанас не був «сопутником». Турґенєв пише 10 червня, отже в місяць по виїзді з Петербурга, до Марії М.:

«съ великимъ удовольствіемъ примусь за продолженіе тѣхъ длинныхъ и хорошихъ разговоровъ, которые происходили между нами въ теченіе нашего путешествія. Особенно остался у меня въ памяти одинъ разговоръ въ маленькой кареткѣ, между Ковномъ и границей, въ тихую и теплую весеннюю ночь. Я не помню, о чемъ

собственно мы толковали; но *поэтическое ощущеніе* сохранилось у меня въ душѣ отъ этой ночи. Я знаю, что это путешествіе насъ сблизило — и очень этому радъ»[1]).

Тут, як бачимо, нема згадки про те, що вони їхали тільки в двійку, а маленька каретка все ж таки могла примістити ще й Опанаса, про Богдася й не згадуючи.

Цей Богдась (син Марії Богдан Маркович) має в тій справі рішаючий голос. Йому ж тоді було літ шість, дорога трівала довго і він певне добре затямив собі, як і з ким вони їхали. Богдан Маркович пише в листі до В. Доманицького от що: «Что М. А. ‚з Турґенєвим поїхала до Парижу' — видно . . . .[2]) не читала даже писемъ Тургенева о встрѣчѣ за границей, и вообще поѣздка матери съ отцомъ, а не съ кѣмъ инымъ, офиціально установлена и въ послужномъ спискѣ отца (Вы это знаете) и въ литературѣ»[3]).

І Кониський подає докладну дату (11 мая) виїзду і каже виразно: «Марковичі рушили за границю»[4]). Тої ж гадки і Доманицький, котрий каже, що «за границю Марковичі поїхали обоє з сином»[5]). Знаємо також, що Марковичі, як не були разом, то листувалися часто, вона як два-три дні не писала до нього, то виправдувалася чому, а з весни 1859 нема ані одного їх листу і в пізнійших листах також нема згадки, щоб він поїхав до Чернігова, а вона з Турґенєвим за границю. Виїзд, як ми вище бачили, був вислідом усяких причин, але головною було поведення Куліша. Якже тоді вона без мужа їхала би в Німеччину, де легко могла з тим самим Кулішем стрінутися. Гадаю, що досить переконуючих доказів, що Марія М. цього «злочину» не сповнила а виїхала разом зі своїм чоловіком і з сином на «швабські води» лічити свої нерви, розстроєні чотиримісячним побутом у Петербурзі.

---

[1]) Наша книжка стор. 18 і 19. Курсив наш.
[2]) Тут не зовсім гарно названа Ганна Барвінок.
[3]) Наша книжка, стор. 202.
[4]) Кониський op. cit. т. II. стор. 34.
[5]) Доман. op. cit. стор. 69.

Усі біографи твердять, немов то Опанас приїхав за жінкою, але незабаром, чи не з Берліна, вернув у Петербург.

І це не правда.

У кореспонденції повно доказів на те, що Опанас перебував за границею разом з своєю дружиною більше року. Всі, що пишуть до Марії, цілують Богдася і здоровлять Опанаса Марковича. Навіть Куліш 24. II. 1860 пише: «Прошу передать мой поклонъ Афанасію Васильевичу. Богдася цѣлую.»[1])

Дня 5 червня 1860 р. пише Дорошенко з Чернігова до Опанаса Марковича:

«В передніх своїх листах Ви таки подавали яку небудь надію скоро оглядать Вас своїми очима, а в останніх листах я тії надії не знайшов, хоч як не шукав, та ще й додаєте, що пані Ваша, нехай легенько йкнеться, та здорова буде, їде до Парижу, а як вернеться з Парижу Ваша пані, тоді разом з нею поїдете на швабські води[2]). Се, мабуть, буде дуже довга пісня. Перестали б Ви валасатись[3]) по тих німецьких водах, кинули б усе, та вертали б до України, так чи не краще було б діло.»

З того видно, що з ще з кінцем червня 1860 Опанас був разом з жінкою за границею, що вони вкупі ще й до Швальбах поїхали і що лиш звідтам, а може з Гайдельберґа Опанас вернув у Петербург.

Тут Турґенєв ще певнійший свідок від Дорошенка, бо Дорошенко був далеко, міг не знати, чи Опанас ще з жінкою, чи вже вернув, а Турґенєв листувався часто з М. О. і дуже добре знав де вона і що робить. Отже Турґенєв пише 29 червня 1860 з Содену до М. О. в Гайдельберґ: «Поклонитесь отъ меня Афанасію Васильевичу и поцѣлуйте Богдасю». Що лиш у листі з 21 липня 1860 року, який написав Турґенєв з Куртавнелю, згадки про Опанаса нема, в пізнійших також ні, значиться він виїхав між 29 червнем і 21 липнем, отже більш року перебув разом з жінкою[4]).

---

[1]) Наша книжка, стор. 115.

[2]) Швальбах.

[3]) Wałęsać się.

[4]) В питанню, чи Марія М. поїхала за границю з мужем, чи з Турґенєвим, з котрого не дуже то й потрібно зроблено М. О. такий

З обвинувачень Марковичевої виходить, ніби вона для розривки виїхала з Петербурга, а між тим її син рішучо каже, що вона занедужала і лікарі післали її за границю лічитися.

Потвердження знаходимо ь листах.

І так: Дня 7 вересня 1859 р. пише Герцен: «Я говорилъ съ Девилемъ послѣ вашего отъѣзда, онъ говоритъ, что вся Ваша болѣзнь — чисто нервная и . . . .»

А дня 23 лютого 1860 знов: «Такъ это вы хворали въ вашемъ Гейдельбергѣ, — а мы здоровы въ нашей трущобѣ сыросты, тумана и мглы.»

Дня 31 мая 1859 (отже незабаром по приїзді з Німеччини) радить їй Турґенєв: «Совѣтую вамъ лечиться въ Дрезденѣ по методѣ Шипилинскаго, а недѣль через шесть потолковать съ Рихтеромъ или Вальтеромъ.»

Дня 21 червня 1859: «Худо то, что здоровье Ваше не поправляется — и я съ тѣхъ поръ, какъ нахожусь

важкий закид, я став на тому, що Марковичі поїхали разом; опираючись, як вище подано, на словах Кониського, на твердженню Богдана Марковича і на Доманицькім. Тут рішав Богдан М. Але замітити мушу, що в листах Турґенєва є дещо таке, що може подавати в сумнів цей погляд. Лишаю на боці «разговоръ въ маленькой кареткѣ, между Ковномъ и границей, въ тихую теплую весеннюю ночь», бо як кажу цей розговір могли вони вести в трійку, себто: Турґенєв, Марія й Опанас, але замічу, що 31. 5. 59 р. Турґенєв пише:

«Вы мнѣ ничего не говорите о пріѣздѣ вашего мужа» а 21.6.59.р. дякує їй за лист, повний всяких новин «изъ коихъ самое утѣшительное то, что вы теперь съ вашимъ мужемъ».

На основі цих слів можна припускати, що Опанас пізнійше приїхав до Дрездена. Але звідки? З Петербурга, чи з Кенігсберга, де осталися футра Марії, чи може з якогось иншого города в Німеччині, де вони могли розїхатися.

Цього лист не каже і тому він не має тої сили, що свідоцтво Богдана Марковича, котрий разом з мамою виїхав за границю.

Згадані місця з листів Турґенєва лишають тільки відчинені двері для здогадів.

Що Опанас не поїхав з Петербурга до Чернігова, як казала Ганна Барвінок, на це найкращий доказ лист Дорошенка, писаний дня 5. 5. 1859, в котрім виразно читаємо, що Митя, брат Марії, перебував у Дорошенка від 7. 5. до червня 1859 р. О цім він доносить Марковичам. Коли б Опанас був у Чернігові, то знав би він, що робив Митя..

во Франціи, болѣю; будемте надѣяться, что это къ лучшему.»

Дня 6 серпня 1860 р. «почему это Вы вдругъ такъ больны, что сами даже писать не можете? .... живите въ Швальбахѣ — и не болѣйте. Что это за безуміе: быть больнымъ тамъ, куда пріѣхали лечиться!! ....»

Дня 7 мая 1857 р. пише Дорошенко з Чернігова: «Отчего Вы, Марія Александровна, ничего не пишете о состояніи своего здоровья? Это важнѣе всего. Я знаю только, что Вы лѣчитесь, но какъ себя теперь чувствуете, не знаю.»

Дня 12 (23) липня пише до Марії М. Макаров з Ахену: «Неужели Вы въ самомъ дѣлѣ занемогли? Въ такомъ случаѣ пришлите мнѣ депешу, да поскорѣе. Депеша Ваша заставитъ меня сдѣлать глупость, но я ее непремѣнно сдѣлаю.»

А 24 липня (5 серпня н. ст.) 1860 Макаров питається: «Позвали ли Вы доктора? Неужели Вы тамъ совершенно однѣ лежите и не можете открыть глазъ? Это ужасно! Не мучте меня слишкомъ долго. Напишите еще что нибуть. Умоляю Васъ.» В три дні пізніше: «Неужели Вы все больны? Хоть единое слово отвѣта!»

В десять днів пізніше: «Вотъ что пишетъ мнѣ Тургеневъ, ... Марія Александровна больна, безъ денегъ ....» Яка це була недуга довідуємося з листу Марії до Опанаса: (без дати, як звичайно): «Нездужала так, як колись у Київі, як мене лічив Щербина, — тілько тепер хутче видужала.»

Видно, що недуга була настільки важка, що Марія стала гадати про смерть. Дорошенко пише їй 28 мая 1862 року: «.... Богдася я такъ люблю, что никогда не оставлю его: если ему, Боже сохрани, случится потерять Васъ. Зачѣмъ эти грустныя предположенія?!»[1])

---

[1]) Характеристично, що вже тоді Марія не числила виключно на опіку Опанаса над сином, а зверталася до Дорошенка з просьбою, щоби він не кидав його.

І до мужа пише М. О. (лист без дати, нашої кн. стор. 161): «.... справ як і чим можеш, і словом і ділом, щоб мама до мене не гаючи часу їхала. Я нездужаю, мені її треба. Коли житиму, буду поки життя за се дякувати, а коли що вмру, то теж не забуду подякувати.»

Мабуть досить доказів на те, що виїзд Марковичевої за границю не був якоюсь забаганкою Марії, а прямо потребою. І видно, що й води не дуже то помагали. М. О. часто занепадала на здоровлю, лучалося, що й мліла, як це видно з одного листу Турґенєва.

Побут за границею продовжився надсподівано довго.

Видно, що літом 1862 року Марія збиралася вертати. Але тоді стало щось на перешкоді. Що? Не знаємо. 4 червня 1862 р. пише Турґенєв: «Повторяю Вамъ еще разъ на прощаніе: не пріѣзжайте въ Россію!»

А 10—22 червня знов: «.... что Вы останетесь въ Парижѣ — я радуюсь тому. Вы знаете мое мнѣніе на счетъ Вашей поѣздки въ Россію.» Коли зважити, що Турґенєв сам перебував тоді в Росії і що давнійше він її заохочував вертати туди, щоб гарно провести зіму в Петербурзі, то дійсно мусіла зайти якась важна причина із за якої він, її добрий і щиро прихильний до неї друг, остерігав її так рішучо не їхати.

Перша причина це погана петербурзька атмосфера, неприхильний настрій до М. О. особливо з боку жінок.

Афера з Кулішем, наглий виїзд за границю, велика приязнь Турґенєва, прихильне відношення до неї Шевченка і других визначних людей, котрі впадали коло неї, дивилися на Марію О. як на преясну зорю, небувалий її літературний успіх, все це давало досить матеріялу для зависти і злоби, з яких робиться сплетні і обмова.

Чи не на це натякає В. Білозерський у листі з 4. XI. 1859, кажучи: «Вамъ необходима *свобода, независимость отъ стѣснительныхъ общественныхъ отношеній:* Вамъ необходимо разомъ укрѣпить свое здоровье вліяніемъ благопріятнаго климата и *иного порядка жизни*»[1]).

[1]) Наша книжка, стор. 107. Підчеркнення наші

Що «общественныя отношенія» були «очень стѣснительны» зараз таки по виїзді Марії Ол., видно з листу Турґенєва, з 31 мая 1859: «Пріятно знать, что Берлинецъ[1]) исчезъ съ горизонта — а отъ толковъ петербургскихъ друзей не убережешься. На то друзья, чтобъ толковать вкривь и вкось»[2]).

А до яких розмірів мусіли тії «толки» вирости, коли врешті Опанас між 7 а 29 червнем покинув жінку й вернувся до Петербурга. Певно казали: порвали з собою, розійшлися, Марія «відчалила від себе Опанаса».

Це була неправда. З першого листу Марії, який залишився з часів їх розлуки, видно, що вони розсталися по доброму, не причуваючи, що це розлука раз на все. Марія кінчить цей лист словами: «Бувай же здоров милий Афанасій. Обнимаю тебе, т(воя) М. Марк». З дальших її листів видно, що вона писала йому часто, навіть дуже часто, раз два дні не писала, а раз чотири дні і вже виправдувалася:

«Я сими днями — два дні — не писала тобі — бо усе дожидала того Богдаси, а він як почне виводити свої каракульки, та все хоче краще, тай робить не гарно. Тепер вже пише великий тобі лист. Обнимаємо тебе. Пиши хутче до нас. М. Марков[3]).

Навіть Макаров і Турґенєв нарікали, що Марія О. пише рідко і дуже коротко, кілька слів, а до мужа вона писала часто й довгі листи, писала їх щиро, сердечно, тепло, хоч і просто і нігде в тих листах не видно, щоби між ними виникло якесь поважнійше непорозуміння.

Причина відїзду Опанаса була дуже реальна, — гроші.

Він покинув службу в Немирові і Марковичі поїхали за границю і жили там за ті гроші, що Марія заробляла пером. Гонорарі були добрі, навіть дуже добрі, коли їх рівнати з нинішними. (Марії Ол. платили 150 до 200 руб. за аркуш друку, а часи були богато дешевші від нинiш-

---

[1]) Куліш, котрий перед Марковичами виїхав до Німеччини й перебував у Берліні.

[2]) Наша книжка, стор. 15.

[3]) Наша книжка стор. 129.

них.) Марія більшість своїх творів написала за границею; крім того платили їй за нові видання і за переклади. При економічнім способі життя могли вони і за границею вижити в трійку. Але ж ми добре знаємо, що обоє Марковичі були люди дуже непрактичні, з грішми не числилися, і грошей їм вічно бракувало.

(В кілька тижнів по Опанасовім відїзді писав Турґенєв до Макарова: «Марія Алек. больна, безъ денегъ....»)

В трійку важко було вижити, Опанас мусів вертати, раз, щоби знайти собі якусь нову службу, а по друге, щоб в краю краще допильнувати гонорарів своєї жінки і в пору посилати їх за границю.

Це він і робив і звідси натяки у споминах Дмитра Марковича, що Опанас не раз посилав гроші Марії і то навіть богато.

Це прикре, грошеве питання вияснене Доманицьким і Бойком і в нашій книжці була вже згадка про нього, тому й можна з ним поки що покінчити. Поки що, бо все ж таки ці нещасливі гроші ще раз самі про себе заговорять, коли мова зійде про причини розриву подружних звязків Опанаса й Марії.

За границею Опанас і Марія перебули більше року.

Ані він, ні вона не писали дневника.

Маємо листи таких визначних людей як Турґенєв і Ґерцен до Марковичевої, але листів від неї до них бракує. А й на тих нечисленних, що збереглися, звичайно не зазначене ні місце, ні дата написання. Цілком оправданс нарікали з того приводу на неї Турґенєв, Макаров і другі[1]).

Коли б листи були датовані і, розуміється, коли б їх більше дійшло до рук біоґрафа, то можна би було

[1]) «Милѣйшая Марья Александровна. Вы милѣйшая — позвольте Васъ побранить: во 1-хъ Вы не ставите числа въ Вашихъ письмахъ. Во 2-хъ Вы не отвѣчаете на вопросы — и въ 3-хъ извиняетесь, что часто пишете, когда, напротивъ, я бы желалъ, чтобы Вы писали больше и чаще.» (Лист Герцена, наша книжка, стор. 21.)

слідкувати за Марковичами за час їх спільного побуту в Німеччині. А так сліди поплутані й поплутані тим більше, що вони переїздили з місця на місце, щоб лічитися, бачитися з ріжними людьми і щоб звідати Німеччину.

Тому то й пише Герцен до Марковичевої:

«Наконецъ то отъ васъ письмо съ обозначеніемъ мѣста. А то я уже начинаю дуться на васъ — во 1-хъ за то, что вы точно Мацини — никогда васъ не найдешь — то въ Палермо, то въ Бернѣ, то въ Мадритѣ, во 2-хъ какъ же вы мнѣ ни слова, ни строки о моей статьѣ....»[1]).

Порівнанням Марії О. з італійським аґітатором-революціонером, котрий останнім своїм виступом проти злуки Сардинії з Францією пригадав світові своє бурливе життя, Герцен хотів в гумористичний спосіб схарактеризувати непосидючість Марковичів.

Розмірно найбільше даних до хронольоґії побуту подружжя Марковичів дають листи Турґенєва.

Всі вони, крім осьмого й останнього, котрий доручив Марії О. чеський поет Фріч, докладно датовані, — зміняючи місце побуту, Турґенєв подає свою нову адресу.

В першому з них (22. V. 59 р.) питається Турґенєв Марію О. як їй подобається (нравится) Дрезден і чи явився там Берлінець (Куліш). Зі слова *подобається, а не подобався* можна бути певним, що Марковичева перебувала тоді в Дрездені. Це було перше місто в Німеччині, де вона на довше спинилася, а Турґенєв поїхав до Парижа. З другого листа (31. V. 59 р.) виходило б, що вони розїхалися в Кеніґсберґу. Турґенєв забрав зі собою її «билетъ на мѣховыя вещи» і обіцяв привезти його з кінцем серпня до Дрездена. З того ж (другого) листа видно, що Марія О. вже разом зі своїм мужем. Там читаємо: «Вы мнѣ ничего не говорите о пріѣздѣ Вашего мужа — а скакать Вамъ изъ Эмса въ Виши и въ Остенде затруднительно.»

---

[1]) Наша книжка, стор. 3.

Виходить, що Марковичі з Дрездена поїхали в Емс і що М. О. вибиралася звідтам до Віші, (звідки 21 червня писав до неї третій лист Турґенєв) і до Остенде. Зиму вони хотіли перебути в Швайцарії, але Турґенєв відраджував, бо там тоді клімат доволі гострий.

З четвертого листа видно, що Турґенєв в половині серпня вибирався зі своєю донькою над Райн і там хотів стрінутися з Марковичами.

З пятого листа (30. VI. 59 р.) видно, що Марковичі не рішилися ще куди їхати, в Ахен, чи до Швальбах, але з листу Марії О. Турґенєв сподівався 4 серпня побачитися з ними в Швальбах.

З восьмого листу можна догадуватися, що Марія й назначила йому зустріч в Остенде, куди Турґенєв не поїхав, бо нагло через Берлін і Штетін вернув до Петербурга. Він просить її: «На мое имя должно придти два письма въ .... (в Остенде), сдѣлайте одолженіе, перешлите ихъ на мой адресъ въ Орловскую губернію.»

В девятому листі (21. IX. ст. ст. 59 р.) Турґенєв просить Марію, щоби вона поклонилася «всему семейству Рейхелей и Дрезденской Мадоннѣ», — значиться Марковичі були тоді знову в Дрездені.

На тім листі кореспонденція вривається. Два місяці себто листопад і грудень Турґенєв до Марії не пише, а в листі з 6 січня 1860 каже, що дістав її «любезное письмо изъ Гейдельберга».

В місяцю квітні Турґенєв виїхав з Петербурга і з початком мая 1860 р. був у Парижі.

Тут він стрінувся з Марією, з самою, чи був з нею Опанас, не знаємо, але, що Марія бачилася з Турґенєвим між 21 маєм і 7 червнем у Парижі, на це доказ в листі Турґенєва з Содену, коло Франкфурта над Майном (7. VI. 1860). Там читаємо:

«Встрѣча наша въ Парижѣ оставила во мнѣ самыя пріятныя воспоминанія, надѣюсь что и въ Швальбахѣ не будетъ хуже, если только будете въ Швальбахъ .... кланяйтесь вашему мужу».

З 13 листу (29. 6. 1860) виходить, що Марковичі дійсно бачилися з Турґенєвим і відбули 4 дневу прогульку.

«Поѣздка наша оставила во мнѣ самое пріятное впечатлѣніе и я чувствую, что узы дружества, которыя насъ связали съ прошлаго года, еще крѣпче стянулись. — Не забудьте, что Вы Вашей хозяйкѣ въ Швальбахѣ обѣщали вернуться черезъ 4 дня; пропустивъ этотъ срокъ, чего добраго, она, пожалуй, сдастъ квартиру другому .... А вы тоже все нашли въ порядкѣ въ Гейдельбергѣ? — Поклонитесь отъ меня Афанасію Васильевичу.»

З того можна вносити, що вони мешкали тоді в Гайдельберзі, а в Швальбаху наймали (а може тільки Марія наймала для себе) якусь кватиру на короткий час.

* * *

Гайдельберґ, що до положення, одно в найкращих міст в Європі. На берегах чистого й бистрого Некару, кругом гори, на одній з них величавий розмірами, чи не найбільший замок в Європі, заснований в XIII. століттю, 1689 і 1693 зруйнований Французами, потім відбудований і 1764 дуже ушкоджений пожежою. Цей замок, колишня резіденція пфальцських курфірстів (Віттельсбахів), заки вони 1720 року перенесли свій осідок до Мангайму, лежить на одному з лісистих рамен Кеніґсштулю, на лівому боці Некара, високо на горі, нині найбільша і найкраща з руїн Німеччини, яку звільна відновлюють.

Крім славного замку має Гайдельберґ старинний університет, Ruperto-Carolina (з року 1386), цінний музей, гарну бібліотеку, цікаву велику бочку на 236 000 фляшок і богато старинних всякого рода будинків. Лагідне підсоння, чудові прогульки, пішки і на човнах та тратвах, незрівнаний вид з великої замкової тераси, богато садів і цвітів, все те притягає вражливу душу подорожного. Не диво, що й Марковичевій подобався Гайдельберґ.

Швальбах, а властиво Лянґеншвальбах, лежить недалеко від Гайдельберґу на північ, коло Вісбадену в горах Тавнус і славиться своїми знаменитими сталевими купелями і своїм романтичним краєвидом, долиною ріки Аар, з численними руїнами замків.

Прогульки в такій гарній околиці річ цілком природна. Хто не прикріплений до варштату праці, радо

звідує тамошні гори й доли, любуючися природою і памятниками бурливої минувшини.

Турґенєв любив ці сторони («Ася»), Марковичі були вражливі на красу природи, «узы дружества» кріпшали.

Між 21 липнем і 1 серпнем їздила Марковичева до Емс. Чи лічитися там, чи тільки відвідати знайомих, між иншими Ковалевського, не знаємо.

Ще перед тим, бо, як вище сказано, між 7 і 29 червнем відїхав Опанас.

Марія лишилася сама.

На горізонті появляється загадочний N. N. Хто такий, не знати. Мабуть, чи не хтось із Поляків, бо в тім самім листі, в котрім Турґенєв питається Марію «посѣтилъ ли Васъ N. N.», є також дописка: «Не предавайтесь слишкомъ вліянію польскаго элемента» і слова: Jestem, a ja, jak Boga kocham.

В листі з 6 серпня 60 р. він питається дальше:

«. . . . почему Вы блѣдны послѣ свиданія съ N. N. — И что за таинственная исторія съ Анненковымъ?» і «долго ли Вы будете возиться съ поляками?»

Симпатії Марковичевої до Поляків відомі. З листу Турґенєва знаємо, що їй колись, певно ще в Петербурзі «загорѣлся» Желіґовскі, польський поет, приятель Шевченка. Вона прегарно знала польську мову, читала й купувала польські книжки, збиралася з Турґенєвим читати Міцкевича[1]), і т. д. Чи були це тільки якісь відгуки родинних традицій (Радзівіли), скріплені знайомостями польськими в Немирові, чи також політичні звязки, — остається покищо загадкою. Поляки приготовляли повстання, Марковичева була знайома з революціонерами, писала навіть проклямації, Турґенєв 1862 року, отже перед вибухом повстання, рішучо остерігає її, щоби до Росії не вертала, — матеріял для здогадів є, але тільки для здогадів!

---

[1]) «Мицкевича я съ Вами готовъ читать съ удовольствіемъ — да Вамъ не до меня.» (Наша книжка, стор. 43.)

Та за те цілком певно можна сказати, що Турґенєв відносився до Поляків неприхильно[1]).

* * *

По виїзді Опанаса Марія тяжко занедужала, так, як колись нездужала в Київі, про що була вже мова вище. Тому мабуть і не виїздила зі Швальбаху.

І Герцен і Турґенєв запрошували її до себе, до Анґлії. У Герцена була «пропасть свободныхъ комнатъ» на берегу Анґлії в Борнемоусі. Але Турґенєв не радив їхати туди, бо там «шум»[2]), себто богато людей відвідує Герцена. Натомісць Турґенєв запрошував Марію до себе, до Вентнор, де в нього є «гулящая комната, за которую я тоже плачу и которая мнѣ не нужна».

Герцен дійсно, навіть дуже, запрошував Марію до себе.

«Мнѣ очень хочется вамъ прочесть тѣ нѣсколько главъ (которыя мнѣ стоили нѣсколько лѣтъ и которыми я былъ до нынѣшняго лѣта недоволенъ), да только мнѣ бы это хотѣлось или въ комнатѣ у васъ читать сглазу на глазъ, или на полѣ.... Я жду вашего искренняго суда честнаго. — Я вѣрю въ ваше сердце. А для меня эти главы не шутка.»

З тих прохань видно також як високо цінив Герцен літературний суд Марка Вовчка.

«Тургеневъ очарованъ вами», додає він у листі з 13. 8.

Марія О. рішилася їхати в Анґлію.

---

[1]) Як до українського руху оставився, видно з листу, мабуть з 22. V. 61 р., в котрім каже: «Мнѣ дали 4 № ‚Основы‘, изъ которыхъ я могъ заключить, что выше малороссійскаго племени нѣтъ ничего въ мірѣ — и что въ особенности мы, великороссы, дрянь и ничтожество. А мы великороссы поглаживаемъ себѣ бороду, посмѣиваемся и думаемъ: пускай дѣти тѣшатся, пока еще молоды. Вырастутъ — поумнѣютъ» (наша книжка стор. 37).

[2]) «Послѣднее время такъ много было народу у насъ — и все мѣняются лица, точно на смотру, идутъ правильно, кричатъ: ‚здравія желаемъ‘, и опять идутъ — такъ что я усталъ.» (Лист Герцена до Марії О. з 13. 8. 1860, наша книжка, стор. 5.)

Герцен виїхав їй на зустріч до Льондону і чекав там цілих два дні[1]).

Замісць Марковичевої появилася поплутана депеша, з котрої Герцен, Турґенєв і Анненков остаточно довідалися, що вона не приїде.

«Во всякомъ случаѣ, печальный фактъ Вашего непріѣзда остался несомнѣннымъ», пише Турґенєв 27. 8. з Вентнору.

«Въ субботу — 1-го сентября — (не 12-го сентября ст. стиля — а 12-го августа) я выѣзжаю, какъ я писалъ Вамъ — изъ Англіи и буду 4-го и 5-го въ Парижѣ. А потому, если Вы желаете меня видѣть — столько же, сколько бы я желалъ видѣться съ Вами, то пріѣзжайте уже въ Парижъ . . . . а если у Васъ денегъ нѣту, напишите объ этомъ въ Вентноръ — Вы еще успѣете — и я Вамъ вышлю. — Не уѣзжайте въ Россію, не повидавшись со мной.»

Тут і причина, чому Марія не поїхала в Англію. Хорувала і не мала грошей, а від Турґенєва брати не хотіла, хоч він їй по товариськи їх «предкладав».

Вибралася з Богданом до Парижа.

Париж.

У вересні 1860 року Марковичева переїхала з сином у Париж.

Про її побут в Надсенській столиці до виїзду в Рим, себто до кінця 1860 року, знаємо не богато.

З листу Турґенєва (16. IX. 60) довідуємося, що вона була вдоволена своїм «гніздочком», що мала там дві симпатичні сусідки панночки, що працювала й турбувалася грішми.

З пізнійшого листу автора «Диму» (22. 5. 62 р.) видно, що вони стрічалися нераз, і вели довгі розмови, з яких виходило, що Марковичева була «престранное существо», яке «разобрать очень трудно».

«По крайней мѣрѣ — мнѣ до сихъ поръ неясно, какъ понять все то, что было, подъ какую рубрику все это отнесть.»

---

[1]) Тут замічу, що в листах Герцена, які тут передруковані з «Былого», 1907 кн. X., в датах роки поплутані, а саме 1859 і 1860. Що лиш зіставлення з листами Турґенєва може усталити хронольоґію, бо дати в Турґенєва певні.

Про тую загадочність вдачі Марії писав Турґенєв 1. 9. 1860 р.:

«Сохраняю Ваше предусмотрительное письмо, какъ нѣчто необыкновенно фантастическое. Вы являетесь мнѣ въ видѣ таинственнаго Сфинкса, около котораго безпрестанно сверкаютъ телеграммы, столь же непонятныя.»

В листі до Макарова (22. 5. 1860) Турґенєв так характеризує нашу письменницю:

«симпатична и мила — и такая же оригинальная. Мнѣ кажется, что ей не совсѣмъ легко жить на свѣтѣ; но у ней характера много, она молчалива и упряма, — и сама себя ѣсть съ ожесточеніемъ; что изъ этого выйдетъ, одному Богу извѣстно.»

В одній записці вона написала «предана Вамъ на всегда». На те він відповідає (22. 5. 61 р.).

«Это много значитъ, но я Вамъ вѣрю, хотя Вы не безъ хитрости, какъ сами знаете. Что я Вамъ преданъ — это несомнѣнно; но кромѣ этого чувства, во мнѣ есть другое, довольно странное....»

Перекладаючи ці літературні слова на звичайну мову, можна вичитати, що Турґенєв признається тут не тільки до симпатії і привязання, але й до чогось більше, а саме до любови. Виходить, що цеї любови він жадав також від неї, а вона була Сфінксом нерозгаданим. Він не міг її збагнути, не міг впевнитися, чи Марія тільки цінить його, поважає, симпатизує з ним, чи і любить. І з дальших листів не видно, чи він розгадав тую сфінксову загадку, чи ні. Але якраз мабуть тая нерозгаданість ще більше тягнула його до неї, як до людини не тільки гарної і талановитої, але й дивної, котру не збагнеш і котра тим самим не наскучить тобі.

І Турґенєв не покидав Марковичевої. Був її добрим товаришем і другом, шукав для неї мешкання, піклувався її здоровлям і журився її грошевими клопотами.

12 жовтня 1860 року, саме тоді, як Марія що лиш недавно приїхала була до Парижа, він писав до Анненкова:

«Пристройте, т. е. помогите устроить черезъ Е. Ковалевскаго, Марковича (мужа г-жи Марко Вовчокъ). Жена его здѣсь не здорова и груститъ. Но это пройдетъ и она оправится. А главное, она безъ гроша. Хотя мужъ ей посылать не будетъ, но если у него будетъ порядочное жалованье, такъ онъ, по крайней мѣрѣ, не будетъ ее грабить.»

З того листу видно, як Турґенєв піклувався Марією. Може він у своїй прихильности до неї вжив за гострого слова (грабить) на некористь Опанаса, але ж тут і є найкращий доказ, що Опанас не помагав тоді Марії, а навпаки. Турґенєв не був із тих, що без підстави кривдять невинного чоловіка.

Як оден із близчих приятелів родини Марковичів він дуже добре знав їх фінансові стосунки і не писав до Анненкова, котрого любив і поважав, на вітер, щоб його ввести в блуд.

Рік за границею Марковичі прожили за її гроші, бо Опанас своїх не заробляв, а й по його відїзді в Росію вона йому посилала, на що знов доказом її лист з дня (коло 25 серпня 1860), котрім виразно каже: «З Ахена я пришлю і тобі гроші, а вже коли не з Ахена, то все таки хутко пришлю». Коли ж Опанас і висилав гроші Марії так це були її гонорарі. Але й тут рахунки не сходилися. «Він (*себто Білозерський*) пише, що ти йому винен 295 руб. а не 150 і що ти йому казав (*відказав, дав*) за ті гроші оповідання»[1]) — пише Марія до Опанаса. Його оборонці непотрібно заперечують слова Турґенєва, інакше й не могло бути. Опанас, вернувши з заграниці, півтора року був без служби і коли брав собі на прожиток гроші з гонорарів своєї жінки, так це й не дивно, річ у подружжю звичайна. Обороняючи Опанаса, не треба перевертати правди до гори дном і казати, що він їй помагав, коли він не мав з чого помагати. І пізнійше, як дістав добре платну службу при акцизі, то синові на життя й на науку гроший не посилав, бо тоді не написала би до нього Марія такого листа, як цитований уже вище лист зі сторінки 168 і 169 отсеї нашої книжки.

Це прикре питання, котрого годі мовчанкою збувати, не повинно лягати важкою хмарою виключно ні на Опа-

[1]) 7 липня 1860 писав Турґенєв до Макарова: «Присланныя ей (*Марковичевій*) 200 цѣлковыхъ пролетѣли какъ мечта, какъ дымъ по небу голубому, и Марія Александровна опять въ своемъ нормальномъ положеніи, сирѣчь безъ гроша». Вона «очень хорошая женщина, но ѣстъ деньги.»

наса, ні на Марію. Як знаємо, обоє вони були непрактичні і не вміли обходитися з грішми, обоє потрібували їх дуже богато. Бачили це їх знайомі, і такий приміром Турґенєв журився тим дуже і, як тільки міг, старався зводити до купи їх великі рахунки[1]).

Заробляла М. М. богаго. Гонорар за «Народні Оповідання», за Турґенєва переклад тих оповідань на російське, за «Разсказы изъ народнаго русскаго быта», за переклад «Ледащиці», за «Чари», за переклад «Інститутки» а в решті 2031 рублів гонорару з «Основи», і — все те протягом двох літ пішло.

Певно, що найбільше витрачено на подорожі з Петербурга до Дрездена, до Остенде, Гайдельберґа, Швальбах і т. д. І на поворот Опанаса до Петербурга теж треба було витратити кілька сотень карбованців, і то позичених, а до того, купелі, лікарі, театр, концерти, книжки, поміч бідним і т. д. — гроші йдуть, — «панта рей». Та певне одно, а саме що на одяги Марія витрачувала дуже мало, лучалося й так, як з листів Турґенєва видно, що навіть добрих черевиків не мала[2]).

Через брак грошей, як ми вже вище бачили, вона не поїхала на остров Уайт, а приїхавши до Парижа скоро

---

[1]) 22 січня 1861 він знову пише: «Деньги М. А. Мчъ. давно мною получены — и, прибавлю, давно мною переданы ей до послѣдней копѣечки; я всячески стараюсь укрощать ея порывы, но все таки она тратитъ милiонъ въ день». (Русская Мысль, 1914, ч. 7.)

[2]) До того Марковичева й гонорарами не все орудувала практично. Мабуть Станкевич пише (27. 6. 60 р.): «Господинъ, пишущій Вамъ изъ Петербурга объ ‚Оповіданнях‘, какъ кажется не очень то добросовѣстный человѣкъ. Я никакъ не совѣтую Вамъ позволять печатанныя Вами статьи въ журналахъ отпечатывать отдѣльными брошюрами. Послѣднихъ выпустятъ столько, что послѣ ни одинъ книготорговецъ не захочетъ купить для изданія Вашихъ разсказовъ. Позволить печатать разсказы отдѣльными брошюрами — все равно, что позволять издавать ихъ. Думаю, что Вы и сами это поняли, однако же пишу объ этомъ на всякій случай, есть же разбойники, которые хотять обмануть Васъ такою простою штукою.» (Наша книжка, стор. 125 і 126). І Шевченко писав їй: «Серденько моє! Не посилайте покищо нічого отим книгарям — поки Вас лихо не прискрипало, бо вони не бачать, а носом чують наші злидні.» (Наша книжка, стор. 175 і 176.)

знову попала в грошеві клопоти і писала до Опанаса, щоби він поспішався друкувати її оповідання і прислав гроші, бо їх тут треба.

«Коли б же хоть трохи-трохи грошей да хутко прислали мені. Пиши мені прошу тебе, пиши про гроші — дуже, дуже треба.» (26. XII. 1860 р.)

В Парижі вона відвідує Єшевських, знайомиться з Трубецьким, Богдась буває в Турґенєва на діточих забавах, і т. д. Якийсь френольоґ розсліджує Богдася. Каже,

«що дуже буде чоловік правдивий, не зможе ніколи неправди вимовити; дуже буде розумний, ... а покищо Богдась дуже добре учиться, веселий і здоровий.»

Марія не вдоволяється товариським життям серед доволі широких еміґраційних кругів Парижі, вона відвідує виклади і цікавиться музикою; не забуває написати Опанасові, що чула обідню Керубіні.

Перед виїздом до Риму познайомилася з Львом Толстим, пізнійшим мудрецем з Ясної Поляни, а тоді молодим письменником, автором «Історіи моего дѣтства», «Набега», «Отрочества», «Утра помѣщика» і т. д. аж до «Поликушки», котру якраз 1860 р. написав.

Вже першими своїми творами «Історія моего дѣтства» і «Отрочеством» звернув на себе увагу читачів і критики. Кожда нова книжка з підписом його імені була кроком вперед на дорозі до слави. Мистецтво психольоґічного аналізу, шукання правди (Нехлюдов), матеріялістично-песимістичний погляд на суспільний устрій і побут, а поруч того така поетичність як у «Трех смертях» робили його замітною появою на літературному полі. Скептицизм і аналіза, стремління до простоти, до сили й безпосередности в мальованню життєвих явищ, все те в одного, і то молодого письменника, з бурливою в додатку минувшиною, не могли не робити враження.

Не без враження пройшла його знайомість з Марковичевою.

«Перед своїм отїздом з Парижу, — пише вона до мужа, — я бачила Толстого, того, що написав ‚Дітство‘, ‚Юность‘ і ‚Семейное счастье‘. Він мабіть честний і добрий чоловік і хороший. Я его

бачила *не раз і не два*[1]). Та ще от що: він хоче іздавать журнал для народнаго чтенія і просив яку небуть роботу, чи то він просив постоянного сутруднічества моего. — Я сказала, коли що буде то оддам йому, і тепер хочу отсе работати для его книжки. Ся робота другим моїм роботам не зашкодить, хоч і буде *постоянно*. Плату дасть туж що і Катков, 200, а ще лучше каже для него що як вийде набереться книжечка малесечка — два-три роскази то отдільно її напечатає і мені екземплярі. Я ему сказала нехай буде як він схоче, а коли трудно за гроші щоб платити то не треба і зовсім, — да і робота тут не велика»[2]).

Вже з того, що Марковичева бачилася з Толстим «не раз і не два», що він чоловік «честний і хороший», що вона готова була працювати для нього навіть даром, хоч як гроший потрібувала, видно, що він зробив на неї більше враження ніж богато инших нових знайомих за час першого перебування Марії в Парижі.

Вона кілька разів писала до мужа, що хоче поїхати з Єшевським в Італію.

Боялася, що прийде війна і годі буде їхати. Наглила, щоби він продавав Тибленові її «Оповідання», бо «не можна вибирати що краще й вигодніще, коли мені тут конче треба».

В Римі.

Весною[3]) 1861 р. вибралася М. О. з Єшевським до Риму, так що на вербну неділю була у базиліці св. Петра і бачила папу.

Враження переповідає в листі з 26. III.[4])

«Смішно було ніколи не бачивши дивитись, що его винесли як періг, та коло мене Ирляндка як впала на коліна то стало якось лучче. Багато може вірующий і щиро прихильний своему вірінню. Шануєш его і бережеш.» Дальше описує пишну процесію і кінчить: «Не так прийшов той, що був роспятий. Не такі були й ті, що поробили катакомби і що їх сліди ще видні там — ступені камяні стерті, схожені стопами. Де тепер хоч один такий!»

---

[1]) Підчеркнення моє.

[2]) Наша книжка, стор. 137 і 138.

[3]) З листу Турґенева (наша книжка, стор. 34) видно, що Марія виїхала 1. марта 1861 р.

[4]) Наша книжка, стор. 138 і 139.

Познайомилася з якимсь ввічливим Швайцарцем, котрий постарався для неї о білети на папську службу Божу, але їй вже не треба було, бо російське посольство «прислало їй пять білетів на всю страстну неділю і на Воскресення».

Тільки про Рим у листах Марковичевої. З листів Турґенева видно, що виїзд не був по його душі. Турґенев написав до неї три листи, оден по другім, себто 1, 3 і 4 марта.

В першім бажає їй щасливої дороги і доброго повороту. *«Можетъ быть, Вы хорошо сдѣлали, что поѣхали.... Будемъ думать, что хорошо, такъ какъ теперь этого уже вернуть нельзя.... Поклонитесь отъ меня Ешевскому и Вашему спутнику Александру Вадимовичу. Римъ — удивительный городъ: онъ до нѣкоторой степени можетъ все замѣнить: общество, счастье и даже любовь.»*

Виходить, Турґенев не рад був, що Марковичева поїхала з невідомим нам Александром Вадимовичем, натякав, що Рим такий город, в котрім і про любов можна забути, а все ж таки остерігав її, щоби вона не мліла, щоби «смотрѣла во всѣ глаза», вчилася, ходила по церквах і галеріях.

Другий лист сам Турґенев називає «свирѣпымъ письмомъ» і боїться, чи не розгнівалася вона на нього. Так цього листу ми не маємо. Залишився третій в день пізнійше писаний, в котрім Турґенев признається, що він

«пересолилъ съ намѣреніемъ — а то бы ничего не вышло. — Но основаніе моего письма справедливо — и, поразмысливъ о немъ Вы сами убѣдитесь, что Вамъ нельзя продолжать идти по той же дорожкѣ... Не сердитесь на меня и напишите мнѣ словечко.»

Знову стоїмо перед загадкою, перед якимсь непорозумінням між Марковичевою і Турґеневим, котрого не можемо зясувати.

Але мабуть не було тут якоїсь дійсно поважної причини до зірвання приязни, бо в місяць пізнійше пише до неї Турґенев лист, котрий зачинає словами:

«Господи Боже мой — или — Боже мій милий! какъ говорятъ хохлы, что Вы за неисправимая женщина — любезная Марья Александровна. — Можно ли изъ Италіи въ Россію писать записку въ 5 строкъ, изъ которыхъ, вдобавокъ ничего не узнаешь путнаго.»

З цілого тону видно, що хмари розвіялися і приятелі лишилися приятелями й надальше.

Знову в Парижі.

Як довго була Марія в Римі, не знаємо, але з листів Турґенєва виходить, що вернула між 22 маєм і серпнем (ст. ст.). 27 серпня він вибирається зі Спасского і сподіється незабаром побачитися з нею в Парижі.

Це мабуть і сталося, бо кореспонденція майже на цілий рік себто до 4 серпня 1862 переривається. Тоді виїхав Турґенєв до Росії і знову став до неї писати.

За той час помер Шевченко. Його смерть сильно вразила Марію. Це видно з короткого, але дуже гарного листу, який вона з того приводу написала до мужа[1]).

Просила його, щоби зберіг ті дарунки, які вона дістала від покійного Тараса і в листі з 6 жовтня 1862 р. знов пише: «Не хочеться щоб Шевченкова даровизна пропала»[2]).

Ще з Риму передавала вона через Опанаса лист до нього, сподівалася побачити його в Петербурзі, аж наразтака сумна вістка, такий несподіваний кінець!

Видно, що й давні знайомі Марковичевої були свідомі того враження, яке на ній мусіла зробити смерть Шевченка і поспішили потішити її та розрадити, згадуючи його слова та описуючи похорони.

Дорошенко пише (28. V. 1861 р.):

«Шевченка похоронили въ четырехъ верстахъ отъ Канева на Чернечой горѣ. Едвали кому другому были оказаны такія почести какъ Шевченку.»

---

[1]) Цей лист я друкував в одній із берлінських укр. ґазет, котрої на жаль, тепер роздобути не можу.

[2]) Наша книжка, стор. 155.

А Мокрицький[1]) пише:

«Боже мій, де той Тарас дівся? Він як заїздив до мене позапрошлий год у Пирятин, то тільки й розмови було у нас, що про Вас — наша радість!... Тепер же, як я приїхав в Петербург — того часу до його, а він спав, голубчик, — не пустили, кажуть трудно ему дуже. На другий день ми приходимо з Опанасом, а він на столі. Що будем робить — смерти не одперти, як Ви кажете.»

Друга сумна вістка, це був арешт Пісарева.

Марковичева мабуть ніколи не забувала про нього, про свого кузина й товариша діточих літ.

Розділ біоґрафії Марка Вовчка, котрому на імя «Пісарев і Марія Марковичева», оповитий занавісою непевности, котру до нині годі усунути. З тих матеріялів, якими покищо розпоряджаємо, виходить, що Пісарев був влюблений у свою кузину (старшу від нього на літ майже шість), а вона не могла відплатити йому такою ж любовю. Любила його, як брата, як товариша літ молодечих, як незвичайно талановитого молодця, як ориґінального критика, котрий сміливо виступав на бій навіть з такими авторитетами, як Пушкин, любила його як гарного, чесного й доброго чоловіка.

Пісарев перебував у Петербурзі від року 1851, а 1858 він провадив відділ бібліоґрафії в журналі Кремніна «Разсвѣтъ», — значиться в літературнім світі столиці займав уже певне й видне становище.

Коли Марковичі приїхали до Петербурга, Марія стрінулася зі своїм первим братом і діточа його любов перемінилася в нестримне кохання, котре й довело його літом 1859 до божевілля. Він чотирі місяці перебував у психіятричній больниці. Здається, що не буду далеким від правди, коли скажу, що траґедія Пісарева була одною з головних причин (попри Куліша) нервової недуги Марковичевої і її виїзду за границю. Вона, може й не хотячи, стала виновницею горя молодого, як тоді гадали ґеніяльного критика, котрий так скоро зробився божищем

[1]) Брат Івана Мокрицького, управитель канцелярії начальника петербурзької поліції, добрий знайомий Марковичів і великий прихильник Марії ще з Немирова.

тодішного молодого покоління Росії. Родина стояла по стороні Пісарева, бо звичайно стають люде по стороні того, що зробився траґічною жертвою і не входять у ґенезу траґедії[1]).

Марковичева виїхавши за границю турбувалася Пісаревим і його мамою а своєю тіткою. Через Турґенєва пересилала їй навіть гроші (довг, чи поміч, — не знати). 1. IV. н. ст. 1860 р. Турґенєв пише до Марії, що він хорував і просив Білозерського, щоби цей сповнив її доручення. Та заки Білозерський розшукав адресу Пісаревої, вона виїхала до Москви «а сынъ ея дѣйствительно сошелъ съ ума»[2]).

Пісарев видужав, написав дісертацію «Объ Аполлоніи Піанскомъ», дістав за неї срібну медаль і став 1861 р. співробітником «Русского Слова».

Весною 1862 року вийшла брошура Шедо-Фероті проти Герцена. Пісарев написав на неї рецензію, якої цензура не пропустила, а яку оден з його приятелів видрукував у тайній друкарні. За те їх обох арештували і Пісарев пересидів 4 роки в кріпости. Пісарева арештували 3-го липня 1862 р. а 28 того місяця пише Марія до Опанаса:

«Чи не чув ти чого небудь об Миті Пісареві? Тут була чутка що його взято — чи ж правда сему? Тут у мене єсть одна моя знакомая — її сина взято — вона ще не знає, а я не знаю як їй сказати. А од біди ні в воду а ні в піч заховатися.»[3])

Як бачимо, життя Марії Марковичевої дуже далеке було від ідилічного спокою. Розлука з мужем, безнастанні грошеві турботи, бідування матері, горе Пісаревих, — було чим журитися.

Годі вірити, щоб до успокоєння причинялися такі знайомства як приміром з Бакуніним. З ним познайомилася Марія весною або літом 1862 року, бо 31 серпня

[1]) Пані В. О'Коннор-Вілінська пише в листі до мене: «Сімя мого чоловіка (себто сім'я Марковичевої) на довгий час одійшла од М. О. з приводу її взаємин з Д. Пісаревим, на боці якого залишилися їх симпатії.

[2]) Наша книжка стор. 25.

[3]) Наша книжка стор. 152.

тогож року питається її Турґенєв, яким способом вона побачила його, а 28 вересня, мабуть на запитання Марії, що за чоловік Бакунін, Турґенєв відповідає: «Я въ Рудинѣ представилъ довольно вѣрный его портретъ.... Между нами это развалина.»

Турґенєв видно не радо дивився на те, що такі люди, як Бакунін, відтягають Марію від чисто літературного діла а втягають до політики й аґітації, котра денервувала її, забирала час, а в додатку могла стати перешкодою в її повороті до краю.

Це й видно з цитованих вище його листів з Росії. (4. VI. і 10. VI. 1862 р.)

З тих листів видно, що він не вважав бажаним, щоби Марковичева, знайома Герцена, яка навіть редаґувала проклямації, приїздила до Росії, в котрій знову починало варитися.

5 марта 1861 обявлено волю, від 7 марта до 2 цвітня оповіщено її по всіх губерніях. 21,625,609 кріпосних селян стало вольними. Періодичні видання росли, як гриби по дощі, їх в 1862 році було коло 300, як на Росію число дуже високе. Громадська думка не орієнтувалася в розмірах визвольної реформи. Провідники відчиняли перед нею дуже широкі горізонти, аж до цілковитого перестрою Росії. Особливо бажали собі того окраїни, з окрема Фінляндія і Польща. Реформа селян поступала надто повільним темпом. Назрівав конфлікт.

Варшава почала ворушитися ще 19 лютого 61 р. На площі перед костелом св. Павліни полилась кров і впали трупи. Губернатор царства Польського кн. Горчаков пішов на переговори з Поляками, складено адрес до царя. Польщі обіцяли «государственный совѣт» і «выборные окружные и муниципальные совѣты». «Obiecanki cacanki» — говорили Поляки і з кінцем жовтня почався постанський рух.

В червні 1862 року намісником стає Константин Николаєвич, в половині вересня (ст. ст.) новий адрес польської шляхти (Замойскі), в жовтні засідання «государ-

ственнаго совѣта», а в листопаді бранка польської молодіжі до війська. В Варшаві повстає польський тайний центральний комітет і Міроcлавского проголошують диктатором повстання.

Камінь, кинений у воду, бентежить чим раз ширші круги: селянські розрухи, пожари, навіть у Петербурзі.

На вулицях Москви й Петербурга являється проклямація «Молодая Россія». Катков починає на сторінках «Русск. Вѣстника» воювати з Герценом. Престіж Герцена паде, росте Чернишевський. На Каткова дивляться, як на великого, одушевленого патріота, а він на соціялізм і нігілізм, на всю підземну, революційну аґітацію глядить прямо як на польську інтриґу.

Натяки на ті події стрічаємо в листах Марії. В листі без дати, але мабуть під великдень 1862 р. вона пише, що Богдася посилає до Швайцарії до якогось учителя Ціммерманна, що має пансіон у Льозанні, а сама в маї вибірається до Петербурга.

«Богдася длятого може не повезу що таке тепер діється там всюди. Чи знаєте ви, сидячи на місці самому що ми тут знаємо? .... То він тепер поїде, буде там (у Льозанні) а коли втишиться усе то я єго візьму із собою, а ні то зоставлю і поїду сама .... Та таки зберай гроші. *Може ще буде гірш з тими усіма ділами краєвими*[1]) то щоб було за що тобі поїхати до Богдася.»

З тих слів видно, що Марія знала в Парижі, чого, на її гадку, може в Росії не знали, себто про революційний рух. Вона близько стояла до Герцена й знайома була з Бакуніним з одної сторони, а з Поляками з другого боку, особливо з Желіґовським. «Тобі Желіґовський кланяється — недавно я єго бачила. Дуже він смутний, усе щось тепер пише.»[2])

Варта звернути особливу уваги на це речення: «*Може ще буде гірше з тими ділами краєвими, то щоб було за що тобі поїхати до Богдася.*» Як звести те все до купи, то можна гадати, що Марія не була певна за себе в Росії і тому не брала з собою сина та ще радила Опа-

---

[1]) Підчеркнення наше.

[2]) Наша книжка, стор. 152.

насові старатися за гроші, щоб на випадок якоїсь пригоди з нею, міг поїхати по хлопця. В листах богато недомовленого. Коли річ про політику, треба читати між стрічками, а таке читання ніколи не веде до ясних висновків. Може нові розсліди рішать питання участи Марка Вовчка в політичному життю, на що доси не звернено уваги.

Мимо осторог Турґенева і мимо своїх власних сумнівів вона таки під кінець 1862 року вибралася до Петербурга[1]).

Про тую поїздку нічого не знаємо. Не знаємо навіть, чи бачилася Марія з Опанасом, котрий тоді служив акцизним надзирателем в Новгороді Сіверськім[2]).

Поїздка тим більше загадочно виглядає, що Марія перебула в Петербурзі тільки оден місяць (як каже Доманицький) і вернулася назад у Париж.

А в листі з 6 жовтня 62 р. вона начеркнула цілком инший плян. «Сегодня 6 октября нового, хотьби 6-го ноября (*виберусь*) — сама не знаю.... У Петербургу зостанусь тілько днів три, та в Орлі може два, а то просто у Чернигів.... Я телеграфом дам знати з Петербургу і як тут розплачуся так і поїду.»[3])

Чому Марія збиралася їхати до Чернігова, коли Опанас мешкав тоді в Новгороді Сіверськім — годі зрозуміти. З листу його до А. Л.[4]) знати, що він висилав по жінку й сина якогось родича, щоби привіз її з Парижа, та цей гроші протратив і не поїхав. «Такий мій талан.» «Сам живу, без семї, да уже й не приїдуть: грошей у їх і в мене нема; зима заходить.... Із чого ж мені увірвать, щоб порятувать дружину з дитиною?»

---

[1]) Доманицький, Марко Вовчок, «Літ. Наук. Вістник», 1908, кн. I, стор. 69.

[2]) 20 червня 1861 він був назначений «непримѣнымъ членомъ отъ правительства при мировыхъ съѣздахъ посредниковъ въ Черниговской губ.», а з початком 1862 акцизним надзирателем.

[3]) Наша книжка, стор. 155 і 156.

[4]) «Кіевская Старина», 1892. IX. 407.

Прочитуючи вважно всі оті листи і підсумовуючи їх, можна гадати, що Марія їхала не сама, а з сином, і коли не на все, так на довший час.

А коли вона до Опанаса не навідалась, тільки побувши місяць в Петербурзі, вернулася назад, так це сталося або з політичних причин, на які ми вище натякали, або з родинних, головно ізза непорозуміння з Опанасом, або — з обох разом.

Коли з політичних, то не диво, бо саме тоді, як Марія була в Петербурзі, себто з початком 1863, вибухає повстання, коли ж із родинних, то й на це доказів не бракує. Родина Марковичевої на довгий час одійшла була од неї, а подружні звязки з Опанасом теж не трималися кріпко. «Хорошій человѣкъ, но невозможный характеръ», говорила вона про нього пізнійше. «Опанас Вас. був чоловік слабої волі, причепа, ревнивий і се тяжко одбивалося на М. О.» — говорить Доманицький[1]).

Побут за границею, поїздка в Рим, приятелювання з Турґенєвим, Герценом і з богато другими визначними людьми, їх прихильність до Марії, їх захоплення нею, все те дратувало Опанаса. Він писав листи, котрі Марію боліли і відчужували від нього, подружні звязки рвалися.

До розриву тих звязків причинювалися ще й службові діла Опанаса.

Вернувши з заграниці хотів він стати мировим посередником, та на жаль, не маючи потрібного маєткового цензу, не добився того становища. За те 20 червня 1861 р. назначено його «непремѣннымъ членомъ» від правительства при мирових зїздах посередників в Чернігівській губернії з осідком у Чернігові. Закон не означував докладно компетенцій «непремѣнного члена», говорив тільки, що його завдання є впливати на безпристрастне рішення гострих питань, котрі доходили до відома зїздів через мирових посередників. Опанас, людина палкої

---

[1]) Доманицький, «Літ. Наук. Вістник» 1908. I. 70.

вдачі, не міг спокійно відноситися до сворів між селянством і дідичами. При введенню «Великороссійскаго положенія» в Глухівському повіті, між ним та предводителем дворянства, Тумінським, приходило до суперечок і Опанас був невдоволений і тою своєю посадою.

З початком 1862 р. стали переводити акцизну реформу і він прийняв місце акцизного надзирателя в Новгороді-Сіверськім[1]). Посада могла бути навіть дуже дохідна, але особливо почесною годі було назвати; вона давала нагоду розбогатіти хабарами.

Марія Марковичева не хотіла, щоби її муж, письменник і учитель, став акцизним надзирателем. Дня 28 липня 1862 року писала вона до нього:

«Боже тебе борони зміняти твою службу, хорошу й чесну на ту нікчемну й ледачу! Ніколи я не хочу нічого од неї — та й тобі руки будуть палити гроші ті великі, що братимеш там. Чи ж таки можно було навіть й подумати міняти. Дуже тебе прошу. Я копієчки щербатої не візьму з тих акцизних грошей, хоч би мені було холодно й голодно. Се гріх.»[2])

Але Опанас не послухав Марії і тим він собі її дуже зразив. Обіцяв приїхати до неї, — не приїхав. А тимчасом надходили небажані для Марії вістки про його життя в Чернігові та в Новгороді-Сіверськім. Добрі люде не забували її пересилати всілякі, як вона каже, «ласощі».

Опанас, як знаємо, був дуже талановитим співаком, музиком і актором. Ще в Немирові при помочі Марії склав партитуру до «Наталки Полтавки» і до «Чарів»[3]), яку капельмайстер, Йоган Лянґвер, опрацював для оркестри з 14 інструментів. Вистави «Наталки Полтавки» викликували незвичайне захоплення публіки. Терпелиху грала й співала Марія Самійлівна Синдаровська, а Наталку Мелянія Авдіївна Загорська, жінка богатого, але горбатого й злосливого дідича, котрий розпився і протрачував маєток.

---

[1]) Д. Віленський каже, що зразу в Самарі, а що лиш тоді в Новг.-Сів. (Наша книжка, стор. 231.)

[2]) Наша книжка, стор. 151.

[3]) М. З. — А. В. Марковичъ, 1896, стор. 22.

Загорська грала й співала прегарно, її називали «українським соловієм», від неї записав Лисенко майже весь 3 випуск пісень. Тищинський, котрий бував на репетиціях «Наталки», каже, що Опанас плакав зі зворушення, як Загорська співала «Видно шляхи полтавськії».[1])

Між Опанасом і Загорською вивязався роман.

З Парижа до Чернігова й Новгороду-Сіверського далеко, але, дякуючи «добрим людям», Марія довідалася про те.

В одному з листів до Опанаса вона нарікає на свого старшого брата, що він писав до її мами погані речі про неї і з тої нагоди каже:

«Ти усе цее знав, та мабуть призабув, а я більше се для того пишу, щоб ти не дожидав поради від него, та щоб казав Мел. Авд. (Загорській), що я, коли б що чула, то вже знаю, як ці ласощі приймати. Тобі я скажу, що дещо чула недобре, а ти їй не кажи, бо то гріх нещасливу душу та ще труїти.»

Загорська була дійсно нещаслива. Заздрісний муж вимушував від неї гроші і побивав її[2]). Марія з одного боку була обиджена, що муж зраджує її з Загорською, а з другого, як з листу виходить, милосердилася над тою високоталановитою і такою нещасливою жінкою. Завязувався траґічний вузол, котрого годі було розмотати. Особливо для гордої і замкненої в собі Марії. Гордість не давала їй вертати до мужа і являтися «тою третьою» між ним і Загорською, і доходити своїх подружніх прав.

Тут, на мою гадку, і криється головна причина, чому Марія сиділа за границею. Як добрий знавець людської душі, Марія розуміла Опанаса, — знала, що він такої вдачі, котра не дає йому запанувати над собою. Пірваний артистичним захопленням він забував про все, навіть про свою жінку, про неї, про Марію. Може й виправдувала його. Так і виходить з листів[3]). Але все ж таки,

---

[1]) М. З. — Op. cit., стор. 25.

[2]) М. З. — Op. cit., стор. 29.

[3]) «За що усі лають і судять тебе, я одна хвалю і наполягаю, щоб не кидав доброго діла з-за лихого поговору.» — «Я нічого ніколи не жадала, тільки того, щоб ти знайшов собі усяке щастя й долю.»

як жінка, вона відчувала тую кривду, яку мусить відчути кожда жінка, котру муж кидає для другої, хоч як гарної і — нещасливої. А кривду тую вона відчувала мабуть тим більше, що вину подружнього розриву спихали на неї, на те, що вона «одчалювала» свого мужа, а між тим це «одчалювання» збувалося не з її боку виключно, причина крилася у вдачі подружжя Марковичів. Він палкий, поривистий, невгамований, вона горда, мовчалива, замкнена в собі, — Сфінкс.

Важко було помирити огонь з глибокою водою.

«Ти правиш, що ти як сонце, що я тебе завиняю у гріхах якихсь невинно, а я і гріхів тих не бачу і не знаю і не мов се діло. Де ти попав таке перекотиполе, хто тебе зна! А я й не питаю. Кажеш, що ти терпиш дуже — подумай часом, що може Господь не все вже лихо на тебе одного потратив — иньшим де-що зоставив — і мені часом може зернятко перепадає, — то не прибільшай своєю кривдою, бо хоч я пожила вже на світі і знаю, що люде на світі, а все таки не без знаку козаку: хоч й у десяте по лобу шаблюкою рубоне!

По сій мові бувай собі здоров і дай тобі Боже усёго доброго. Марко Вовчок.»

Цей лист мабуть пояснень не потрібує.

Марія кинула гадку вертати до чоловіка. Париж на довше остався місцем її осідку. Опанас жив у Новгороді-Сіверськім.

Він вніс нове життя в це невеличке місто. Пішли концерти, театральні вистави, і прогульки, підчас котрих Опанаса окружали старші ґімназийні ученики. Він управляв ґімназийним хором.

Помічником його в уряді став колишній товариш і приятель Марковичів ще з немиривських часів І. П. Дорошенко. Крім того брав на службу молодих учеників, прогнаних з ґімназії, або з семінарії, або таких, що не мали защо кінчити наук і вони під його проводом готовилися на університет. Він поміг не одному. З грішми, по свойому дивному звичаєві, не числився. Хто попросив — давав. «Зібрання урядовців» у бюрі Опанаса представляли оригінальну картину.

«За столом сиділи майже діти 16—18 літні, одягнені в свитки, або кожушки, поруч них сивоусі ‚надсмотрщики‘

і ‚запрєвські чини‘, і ніщо не пригадувало, що між ними є їх начальник. Опанас Маркович, в кожушку, промовляв. Проповідував чесність, любов до народу, службу державі, виклади в економію і т. д. Засідання тягнулись поза північ. За вечерею ішли оповідання, дотепи, жарти, пословиці, співали українських пісень. ‚Їли багато‘, як згадує Д. Маркович[1]).»

Між тим Марія Марковичева хорувала, їй бракувало грошей, доводилось ходити в подертих черевиках.

Треба було пильно працювати, щоб добути гроші на прожиток і на науку сина. Цей останній з обуренням відкидає казку, скомпоновану Ганною Барвінок, немов він розносив у Парижі ґазети, щоб заробити гріш.

«Вотъ тутъ я живой свидѣтель и могу завѣрить, что ни единаго гроша не зарабатывалъ и не могъ заработать (до университета), потому что, при всей бѣдности М. А. въ Парижѣ, она меня баловала, какъ могла, и въ ужасъ пришла бы, если бы предложили пользоваться моею ‚рабочею силою‘.»[2])

Вона систематично працює в «Русскомъ Вѣстникѣ» (тоді ще ліберальнім орґані), в «С. Петербургскихъ Вѣдомостяхъ» і пише по французьки, головно казки і повісти для молодіжи в «Magasin d'éducation et de récréation», котрий редаґували відомий педаґоґ Масьє, знаменитий автор фантастичних романів Жіль Верн і один з кращих французьких письменників для дітей Ж. Гетцель, що підписувався Р. Сталь. Гетцель був книгарем і видавцем (Paris, Rue Jacob, 18), чоловіком впливовим і з добрими звязками в тамошньому літературному світі. Йому завдячує М. Марковичка чимало, бо він давав їй спромогу заробити на прожиток і вона ставилася з великим поважанням до нього, аж до самої його смерти 1882 року. Він то переробив (певно при близькій співучасти авторки) її довше оповідання «Маруся» на мову французьку і

---

[1]) М. З. — Op. cit., стор. 28.
[2]) Наша книжка, стор. 203.

тою книжкою здобув її популярність у Франції, а пізніще також у Німеччині, так що ця книжка й до нині у Франції належить до обсягу шкільної лектури. Про неї буде мова окремо.

Але попри цю працю для життя М. Ол. не кидала роботи для рідної, української літератури. Доманицький зводить до купи те, що вона написала за границею. Отже: «Два сини», «Не до пари», «Три долі», «Павло Чорнокрил» (Від себе не втечеш), «Ледащиця», «Інститутка», «Девять братів і десята сестриця Галя», «Невільничка», «Кармелюк», «Ведмідь», «Пройдисвіт», «Дяк», «Мотря» і три листи з Парижа. В краю вона написала 12, виходить, що більшість написана за границею[1]).

Доманицький і Бойко в своїх працях доволі переконуючо виказали, що більшість цих оповідань написала М. М. без редакційної і взагалі без усякої допомоги і Куліша і Опанаса Марковича.

Наведу тільки дещо. І так з Риму пише Марія до Опанаса: «Я вже переписую другу главу ‚Дяка‘ — може цими днями вже пошлю її тобі.»

В листі без дати пише: «Я послала тобі начало ‚Тюлевої баби‘ і ‚Казки‘, чи не можно сих казок помістити в ‚Основі‘?»

Пізніше (знову в листі без дати) читаємо: «Читаю ‚Тюлеву бабу‘, бо ся робота увесь час взяла». В червні 1862 р. каже: «Дяк» лежить — ще не бралася за його, а от тобі завтра, або по завтрому пошлю, що написала для «Вечорниць» у Львові, «Пройдисвіт», усі кажуть, що вже краще ніби й не можна, а я се тобі переказую, бо знаю, що любиш таке послухати.» (Коли б Опанас знав «Пройдисвіта», не писала би Марія в цей спосіб.) Так само не писала би: «Тепер я кінчаю ‚Пройдисвіта‘ і пишу другу, *казку* — нехай скінчу, тоді вже хвалитимусь.»

---

[1]) В. Доманицький, Марко Вовчок, «Літ. Наук. Вістник» 1908. кн. І. стор. 74.

28 липня питається: «Чи прочитав першу главу ‚Пройдисвіта?‘»

6 жовтня 1862 р.: «Тюлева баба 300 *рублів* грошей дали — мабіть 1½ (аркуша друку).»

В листі без дати: «Я тепер пишу повістки ‚Кармелюк‘ (нікому не кажи) для дітей. Друга повістка буде ‚Бондарівна‘, чи то ‚Лемерівна‘ може, а може і ‚Бондарівна‘ і ‚Лемерівна‘.... Кажуть люде про мого ‚Кармелюка‘, що се в мене найкращий, і дуже я *жалую, що тобі зараз не можу его послати, щоб прочитав*[1]). Мені мила та робота тим, що наче б вона мене заносила у степи, гаї і поля українські.»

В осени 1863 р. пише: «Прочитай ‚Галю‘ у Библ. і ‚Лемерівну‘ там таки ....»

Пізніше: «Вже мабуть тепер прочитав ‚Галю‘, може й ‚Пройдисвіта‘ і ‚Кармелюка‘.»

В иншім листі просить про історичні матеріяли до Сави Чалого. «Дуже прошу тебе, усе те мені зараз напиши, бо я Савву Чалого тепер пишу і припиняюся, не жадаючи помилитися.»

А Опанас пише до Марії 11 липня 1862 р.: «У ‚Основі‘ вже вийшов ‚Чорнокрил‘ і ‚Інститутка‘, се твоя свіжа, підновленая слава. Що ‚Дяк‘?»

(Отже — твоя, а не наша!)

Ці виїмки з листування Марковичів мабуть досить ясно кажуть, що Марія писала за границею оповідання, котрих Опанас не знав, не то щоб помагав писати, на скільки такою помочею не вважати історичних та етнографічних матеріялів, про котрі вона просила свого мужа, а котрих він їй мабуть не дуже то й поспішався посилати, бо вона нарікає за це на нього.

Під знаком питання може стояти тільки «Інститутка.» Доманицький каже, що вона написана за границею. Це й могло статися, бо Марковичева приїхала до Дрездена в половині мая, а дня 21 червня (1859 р.) пише до неї

---

[1]) Скрізь kursiv мій.

Турґенєв із Віші: «съ нынѣшняго дня началъ переводъ ‚Институтки'.»

Між приїздом до Дрездена, а між отсею вісткою про перевід минає днів коло 40, час доволі великий, щоб написати «Інститутку» і післати її Турґеневу в Париж, або до Віші. Тої гадки був мабуть і Доманицький.

Ив. Тургенев

Натомісць годі щось рішучого сказати, чи Опанас був при писанню того знаменитого оповідання. З листів Турґенєва виходить, що ні, бо Турґенєв того ж, 21 червня (1859 р.) називає найбільше радісною вісткою, що Марія «тепер» з своїм мужем. Таким чином, виходить, що «Інститутка» написана за границею, самостійно, себто без якої небудь допомоги з боку Опанаса Марковича й Пантелеймона Куліша.

Як серед 12 оповідань, написаних в краю, на перше місце висувається «Сестра», так між тими, що вийшли з пера Марковичевої поза границями краю, найзаміжніша «Інститутка».

«Сестра» й «Інститутка» — два твори, які стоять поруч себе, хоч і як вони инші й неподібні. «Сестра» з сімейного, «Інститутка» з крипацького життя, «Сестра» — сумна ідилля, «Інститутка» — драма; «Сестра» — сімейний трикутник, «Інститутка» композиція з численними особами, в «Сестрі» героїня — титулова особа, в «Інститутці» — суспільно-історичний момент, в «Сестрі»

малюнок сімейної [illegible]ди, в «Інститутці» образ кріпацького горя. Перша виде[illegible]жана в темпі спокійнім, друга має темпо прискорене, від повільного оповідання про скучний побут дівчат-кріпачок у двор[illegible] старенької дідички до [illegible]ного конфлікту між кривдниками й покривдженими.

З побутового боку «Інститутка» являється до якоїсь міри синте[illegible]ю попередніх кріпацьких оповідань; новим тут активний виступ у боротьбі за во[illegible], ніби перехід з [illegible] Кріпаки добувають волю, але за [illegible] солдатв[illegible] бу[illegible]цтва і розлуки подругів. «Воля — (кричить [illegible]) — [illegible]оля! . . . . Та на во[illegible] і лихо і на[illegible]асть — ніщ[illegible] тр[illegible]. На волі я горі[illegible] топлю! А [illegible]ешаку, [illegible]ься. [illegible]се добро на [illegible]ихо стане.»

Це [illegible] в[illegible]у ціну, як непереможне [illegible]ган[illegible]оди[illegible] [illegible]олос, [illegible]трого годі в собі здавити, [illegible]трого [illegible]чить кріпацьким устро[illegible] до садизму [illegible]ня, — це ніби провідна ідея [illegible]ору.

[illegible] нами два світи, панський і кр[illegible]ацький. Між [illegible] во[illegible] світами, як ангел-миритель [illegible] на бабуся, [illegible]обвія[illegible] християнською любовю, толс[illegible]ким законом [illegible]ивитися злу». Її питають, ч[illegible] до смерти [illegible]е? «І терпітиму, пташко! . . . .» в[illegible]в бабуся.

[illegible]опр[illegible]алися ми, пішли . . . . Тай [illegible], не два [illegible]лись [illegible]вились. На порозі стоїть баб[illegible] [illegible]авкруги [illegible] кр[illegible] ясно; з поля вітрець віє; з гаїв холодок [illegible]е; [illegible]сь то вода гучить; а високо над усім грає-сіяє [illegible]міняте сонечко.»

Критики з Скабічевським на чолі закидували Марко[illegible]чевій, що вона на [illegible]ських постатях скуплює самі [illegible] а кріпацькі малює самими ясними красками.

[illegible]акид несправедливий. В «Інститутці» між панами [illegible]мо добрягу, але заголюканого жінкою пана-лікаря, [illegible] таку то вже злу від природи стару дідичку і полковника, що помагає бідній кріпацькій парі (Усті й Прокопові) побратися. Сама молода паня (Інститутка) недобра, химерна, безсердечна, але такою зробило її вихо-

вання, інститут, здитинніла бабуся, добряга муж-лікар, вона не лиш своїм кріпакам, але й доброму чоловікові псує життя, вона прямо не може доброю бути.

Особи підібрані дуже бистро, дуже влучно підхоплені прикмети їх характерів, кожда инша, не нагадують себе, кожда має свій кольорит, свою ролю в тім драматичнім образі, повнім руху, темпераменту, виразу, в синтетичнім малюнку кріпацького горя.

«Сестра» може й більше видержана в настрою, зате в «Інститутці» більша певність, більше вправи в орудуванню літературним пером. Менше тих прикмет бачимо в «Ледащиці», але тут зате є поодинокі моменти незвичайної драматичної сили.

Мати й донька, неправно закріпощені, добиваються волі. Добилася її донька, завдяки своїй красі, але заплатила за неї своєю дівочою честю, життям дитини і своїм власним життям. Момент, як обі вони виходять з хати своєї пані на волю, змальований з мистецтвом рівним Стефаниковому.

«Зійшлися сусіди, товпляться на вулиці, оступили, поздоровляють нас, самі з нами плачуть, а нас умовляють. А Чайчиха їм на те: — «Сестриці! Брати! Родино! — Не бороніть — нехай поплачу! Я двацять років не плакала!»

А її донька Настя стоїть і дивиться на всіх.

«Люде добрі!» — простогнала, — чи я вільна, чи я тільки пяна?»

Такі моменти не часто стрічаються в літературі. Ті критики, що посуджують Марковичеву в поверховности малювання кріпацької душі, в дешевім сентіменталізмі і т. д., повинні звернути на них увагу.

Грізний малюнок любовної пристрасти, котра доводить до душегубства, дає Марковичева в «Чорнокрилі». Ангельськи добра Галя і демонічна Варка, а між ними слабодушний Павло, ніби прототип Гриця (між Марусею і Варкою), ніби сюжет «Безталанної» Карпенка Карого. Відвічна траґедія людська поза межами суспільного й політичного устрою. Демонічна Варка побіджує, добра

Галя гине з рук Павла, Павла роблять божевільним, а ві тільки покаявся, признався до вини. «Робить із ранку до ночі, без одпочинку, без перестанку. Сам ні до кого не обзивався, немов не смів, а як коли до його хто обізветься, то такий він вдячний, радий такий!»

Самоти не міг стерпіти. Як умирав просив. «Живі люде! Ходіть на мої гробки! .... Гомоніть, як я лежатиму!»

Д. Бойко каже, що в цьому оповіданню, як і в «Трех долях» і «Не до пари», «інтеліґентські узори розшиті на непридатній канві народнього життя».

Закид не умотивований близше. Любов, що доводить мужа до вбивства жінки, не є виключно інтеліґентським узором, а чому народнє життя в «Чорнокрилі» є непридатною канвою — цього теж годі зрозуміти.

На мою гадку критики, котрі головну вагу кладуть на визвольні ідеї в оповіданнях Марковичевої, не добачують инших цінностий у її творах, а їх скрізь дуже богато, навіть у таких, менше викінчених, як «Три долі», «Чорнокрил» і «Не до пари». Скрізь вона вміє глибоко зазирнути в душу людську, малює прегарні побутові образки, щедрою рукою розсипає перлини своєї незрівнаної мови і чарує нас привабом поезії.

На чужині, в Парижі, переходить вона до нового роду сюжетів, до оповідань на основі народніх історичних переказів, пісень і казок. («Кармелюк», «Невільничка», «Галя», «Ведмідь».) Вони склалися на третій том її творів.

І в них головний мотив — бажання волі, охота боротися з кривдою, визволяти з неволі поневолену, забуту людьми, казкову королівну-правду. Мущини-лицарі, сміливі, хоробрі, невгнуті, на всяку жертву готові, жінки — гарні, тихі, сердечні, многотерпеливі.

«Ведмідь» прегарний образочок з діточого життя, в котрім героїнею смілива і мудра дівчинка Мелася, вона ніби протоптує шлях до героїчного подвигу своєї наслідниці «Марусі».

Всі ті оповідання мають характер леґендарний, в них не треба шукати реалістичного рисунку постатей, бо це не лежало в намірах авторки, на них Марковичева свідомо накинула «покров леґенди». Але мають вони те, без чого леґенда мертвіє — авреолю поетичности, свіжої, не робленої, не позиченої з книжок про естетику літературну, свобідну від впливів критиків і теоретиків літератури.

На чужині написані також «Два сини» і, як з листів М. М. знаємо, «Пройдисвіт» і «Дяк».

«Два сини» це безперечно незрівнаний архитвір, оден із тих, якими дійсно повеличатися може українська література. Старенька мати оповідає про своїх двох синів. Обох забрали в москалі. Оден там і помер, другий прийшов до рідної хати вмирати. «Молоде, то як косою скосило.... А я зосталася....»

«Тільки мені потіхи, що коли присняться мої дітки.... Прокинусь — пусто! Робота дожидає; треба жити.... Живу.... Дивлюсь, як хата валиться; чую, що й сама я пилом припадаю, — якось туманію, наче жива у землю вхожу.» Тиха, страшна драма, траґедія материнського серця, що глибоко зворушує читача; тим глибше, бо розказує її Марковичева устами старенької бабусі без патосу, без крику, без нарікань на світ і на долю, з резиґнацією, від якої мороз іде по спині.

Одинокий у своїм роді твір протимілітарний і одинокий у своїм роді мистецький твір, де нема зайвого слова, де нема невдатної лінії, незгармонізованої краски, де цілість одна краса, оден цвіт пишний, не вянучий.

Характери обох синів, спомини з їхнього життя, бранка, прихід другого сина вмирати і цей фінал, в котрім, як якась небесна труба, звенить імператив: «треба жити!» і тая хата, що валиться, і жінка, що наче жива у землю входить, — все воно таке якесь просте, ніби звичайне, а разом із тим нове, небувале, одиноке в нашій літературі й одиноке в світі.

Перо безсильно паде, не маєш відваги аналізувати цього твору, — архитвір.

Не диво, що Білозерський писав 4. XI. 59 р. до Марії Марковичевої: «Впечатлѣніе, которое сдѣлалъ этотъ душевный плачъ заживо похороненой матери[1]), на меня и на Надю, — мы никогда не забудемъ .... Въ Вашей матери я видѣлъ — словно живыхъ, — милліонъ матерей, которыя рыдали передо мной — не слезами, а кровью собственного сердца. А Андрійко и Василько, — что это за художественные типы! И что за языкъ у Васъ въ этомъ разсказѣ! Только ‚Сестра', да ‚Чумакъ', да нѣкоторыя мѣста ‚Институтки' производили на меня подходящее впечатлѣніе.»[2])

«Изъ далека (каже В. Білозерський), какъ Гоголь, Вы, я увѣренъ, увидите многое, самое близкое, *родное Вамъ*[3]), яснѣе и вѣрнѣе, мнѣ, напр. кажется, что здѣсь Вы не написали бы такой чудной вещи, какъ «Два сини».

І правду сказав Білозерський. Марія написала за границею дійсно прегарні твори з «Інституткою» і «Двома синами» на чолі. Як мистецький твір. «Два сини», це її найвище слово.

«Пройдисвіт» (котрого початок був друкований у «Вечорницях», 1863 р. ч. 10) визначається прегарною мовою і своїм окремим, легким тоном.

В одинокій донці богатого Юхима, Марії, закохані здоровий коваль, заможний Рясниченко, і бідний наймит, Максим. Марта вибрала Максима і батько, на диво всіх людей, дав свою згоду на подружжя своєї богатої одиначки з бідним наймитом Максимом.

«Не сваріться, добрі люде! — каже жартуючи авторка, — нехай хоч один наймит за чоловіка буде поміж людьми.»

Ціле це оповідання писане погідними словами, ідилічно, дарма, що «коваль світив добре очима; з себе був сухий, як перець, горбоносий, русявий і наче б то по-

[1]) «Два сини.»
[2]) Наша книжка. стор. 107.
[3]) Курсив наш.

хмурий од якоїсь своєї думки; а ще більш прихмурила його сажа ковальська», і що Рясниченко «ніби ізбляк на виду» і «кволився», бо «не можна потаїти сильного кашлю та доброго кохання». Авторка, а з нею і читач забувають про тих двох нещасливих коханців, і тішаться, що наймит Мартин подружився з хазяйською донькою Мартою і таким чином «хоть один наймит за чоловіка буде.»

В тім вислові чується український гумор, отсе «хоч біда, то гоц!», — гумор, котрий окрашує «Дяка», «Тюлеву бабу» і «Хапка», окремий Вовчковий гумор, далекий від так званої Котляревщини і від гумору Мордовця. Марковичева сміється, але не підіймає нікого на сміх, це незлобивий, і не шкідливий сміх.

У «Дяку» виринає перед нами одна з цікавих людських появ на буйній Україні, дяк із козаків, невчений і бідний, але богатий душею і дотепний. Його молодість, невдатна мандрівка до Київа, сватання з бідною сиротою попівною і подружжя з богатою та байдужною до нього, врешті розрив і утеча в світ — це зміст оповідання. Але головна й найважнійша річ, це ті забуті образки з давнього попівського й дяківського життя у глухих наших кутах, котрі Марковичева малює своїм, ніби простим, а все ж таки мистецьким способом, і її гарна та як звичайно богата в народню фразеольоґію мова.

Чималу біоґрафічну вартість мають три листи з Парижа, з котрих перший передає враження, яке зробила на Марковичеву столиця Франції, а третій дає нам споро матеріялу для пізнання того домашнього окруження, серед якого вона тут зі своїм сином проживала.

Ці листи видруковані в цілости в нашім виданню і переповідати їх не бачимо потреби. Краще прочитати в оригіналі, тим більше, що мають вони також літературну вартість.

По упадку польського повстання 1853 р. до Парижа налинула филя Поляків-еміґрантів.

Марковичева ще дізнійше цікавилася польським питанням, читала польські книжки і балакала польською мовою, як родовита Варшавянка. Тепер між тими новими еміґрантами вона стрінула деяких своїх старих знайомих, учеників і приятелів свого мужа, як ось Шуазель, Сахновскі і другі.

Знайомство з ними і чим раз більша цікавість до польської белетристики відібється деякими польонізмами в її українських творах, а найбільше в останньому з них, у «Гайдамаках», про що буде пізніше мова. Життя в Парижі вимагало богато грошей, літературно-мистецькі твори не вистарчали, треба було працювати журналістично. Вона дописувала до «Magasin d'éducation et de récreation», можливо що і до других французьких видавництв, але не маємо тепер спромоги прослідити її праці на тому полі. Нам поталанило прослідити долю тільки одного з тих творів, а саме «Марусі».

Маруся.

«Я не згадую навмисне про «Марусю», бо вона навряд чи була написана по українськи, хоч в паперах є сліди, що проба перекласти на українське була, — збереглася V глава повісти. В перше ж «Маруся» побачила світ в французькій мові, а тоді вже в російській.»

Так каже пок. В. Доманицький в своїй статті про Марка Вовчка.

Гадка не правдива, мабуть тому, що ані Доманицький, ні пізніше д. Бойко не бачили французького видання «Марусі». Кажу тому, що не бачили, бо в бібліоґрафічнім показчику творів Марка Вовчка, долученім до праці д. Бойка, ні французького, ні німецького видання тої повісти нема. Є тільки нотка, що «крім зазначених перекладів на сербську, хорватську і ні-

мецьку мову, були ще переклади на польську, чеську, французьку»[1]). Повний заголовок французької перерібки «Марусі» ось який: Maroussia, d'après la légende de Marko Wovzog par P. J. Stahl.

Ouvrage couronné par l'Académie française, honoré de souscriptions du Ministère de l'Instruction publique, adopté pour les Bibliothèques scolaires et populaires et les Bibliothèques municipales, et par la Ville de Paris les distributions de prix.

(Знак видавництва «J. H».)

Bibliothèque d'éducation et de récréation J. Hetzel et Cie., 18, Rue Jacob, Paris.

Tous droits de traduction et de reproduction réservés.

Видання, котре маю під рукою, а котре завдячую Д-рові Р. Стоцькому, XXXIV. з ряду. Формат: 18 цм. 2 мм. висока, 11 цм. широка, сторін 312. Папір сатинований, бездеревний, грубий. Книжка прикрашена 24 ритовинами не одної руки (T. H. Schote, Bande, Pann і без підпису. Ці останні найкращі), 6 ритовин на цілу сторінку.

Ритовини роблені чужинцями, вправно і сміло, зраджують богато інвенції, але грішать незнанням нашого побуту, типів і т. д. (Довгі бороди, театральні пози, тощо.)

Книжка складається з передмови (Préface) і закінчення (Nota bene) та з 22 розділів тексту. (L'Ukraine, Un voyageur inconnu, La petite Maroussia, Un conte de brigands, La fuite, Une rencontre, Chez le vieux Knich, A la même place, Le réveil d'Ivan, Le vrai Knich, On se revoit, Paroles et musique, On approche, Le But. — Et après, Les rencontres, Sur l'eau, A. Gadiatch, Ne jouez pas avec les poignards, L'année heureuse, Dernières couronnes, Le petit mouchoir troué, Gloria victis!)

В передмові зазначує Сталь, що він зготовив свою перерібку «Марусі» р. 1873 на основі російського перекладу з української мови, який появився 1872 р. в Пе-

[1]) *В. Бойко,* Марко Вовчок і т. д., стор. 233.

тербурзі. Отже хибно твердить Доманицький, що «Маруся» побачила в перше світ у французькій, а тоді вже в російській мові. Перерібка Сталя була зразу друкована в Le Temps, грудень 1875, а опісля появилася окремою книжкою.

Року 1877 виставлено в паризькім l'Odéon-і драму M. Déroulède «L'Hetman», в котрій автор несв[illegible] ужив тих самих подій історичних, на яких основуєт[illegible]зґенда Марка Вовчка. Ніщо не є собі так мало бл[illegible]ке як отсі два твори, — каже Сталь. — Тут і виразний доказ, як то з тої самої землі можуть вирости два цілком инші плоди.

В передмові натякає він на гарний привіт, який зготовлено малій українській героїні у Франції. Вона Французам нагадала мабуть долю їх Ельзасу (було це після програної Французами війни з Німеччиною). Він признає, що його перерібці бракує тої первісної примітивности, котра в українськім романі так гарно читача вражає. Він богато дечого скоротив, то знов поширив, так що книжка побільшала вдвоє. «Il n'en demeure pas moins vrai que c'est à Marko Wovzog qu'appartient la première pensée du type charmant dont je me suis épris.» Тому він всякі похвали звертає в сторону Марка Вовчка, з котрим від довгого часу звязують його приятельські стосунки.

В першім розділі (L'Ukraine) на одинайцятьох сторінках впроваджує Сталь своїх читачів в невідому їм близче країну, в її життя й історичні події. Рисує гарний український етнічний тип, малює краєвид, розказує про свободолюбивість українського народу, про його трагічну долю між двома огнями, згадує про війни Хмельницького, — взагалі цілий цей розділ написаний дуже тепло й дуже прихильно до України.

«Були це тяжкі часи, а очі, котрі все оставалися сухими, сльозами тепер наповнилися, навіть наймудрійші не вміли знайти ради і навіть дітям дихалося важко.« Дальше йде оповідання з задержанням навіть україн-

ських імен як Danilo Tschabane, Andry Krouk, Velika Moghila і т. д. Змісту Марусі Сталь не змінив, тільки приспособив його до смаку і зрозуміння французьких читачів. «Il est malheureusement plus d'une Ukraine au monde»; у закінченню (Nota bene) каже, що діставав листи зі слідами сліз, в котрих йому дорікали, що зготовив такий сумний кінець Марусі. Це не слушно. «En écrivant son histoire, n'ai-je pas essayé de la faire revivre, au contraire, autant qu'il était en moi, pour l'enseignement de tous?»

Жартуючи, дає їм Сталь таку раду. Леґенда ніколи не зостається самою. (Une légende ne va jamais seule.) І леґенда, на якій Марко Вовчок збудував «Марусю», має веселійші варіянти. Хто не любить траґічного кінця, най собі вибере леґенду, що кінчиться щасливо. І він подає такий щасливий кінець.

Французька «Maroussia» була друкована в перве в Le Temps, в грудні 1875 року, а вже 1878 р. являлося 34 видання!

З того та з титулового листа (Ouvrage couronné par l'Académie і т. д.) видно, як вона подобалася і як її публіка купувала. Скільки тих видань появилося до нині, не знаю, але французьке видання друкують до тепер навіть у Німеччині.

Менше поталанило німецькому перекладові (не точному!) французької перерібки Сталя, зготовленому E. Philiparie, а виданому в Нірнберзі, хоч воно ще чепурніше від французького; має 74 ілюстрації, з тих кілька кольорових.

Як бачимо, «Маруся» це найбільше поширений твір Марка Вовчка, і мабуть чи не найбільше відомий у світі з усіх українських творів і вже тому він варт окремої уваги.

В Парижі познайомилася М. О. також з чеським поетом Йосифом Фрічом (Frič), котрий брав участь у революції, еміґрував за границю і не міг вертати до дому.

Посередником був Турґенєв, з листом котрого Фріч явився до Марковичевої. Але лист не був датований і годі знати, коли це сталося, на всякий спосіб після першої стрічі з Бакуніним, бо Турґенєв пише: «я увѣренъ, что онъ (Frič) Вамъ понравится. — Онъ большой другъ М. А. Бакунина.»[1])

Фрічові завдячує мабуть М. О. знання чеської мови, а може і переклади своїх деяких оповідань на чеське.

В Парижі навчилася Марковичева також анґлійської мови і переписувалася з якимсь Гаррісоном, котрий «хоче тлумачити мої повістки, дуже хвалить і перше хоче писати об мині».[2])

Чи написав і що переклав отсей Гаррісон, зостається до провірення. Познайомилася також тоді М. М. з Верном, котрого фантастичні повісти перекладала пізнійше на російське. В центрі тих нових знайомих з часів паризького побуту стояв Ж. Гетцель, котрий, по словам Лобача-Жученка[3]), «первый далъ ей (М. Марк.) возможность жить въ Парижѣ литературнымъ трудомъ».

З вище сказаного видно, що Марія М. даром за границею не сиділа. Тут вона навчилася анґлійської, чеської та італійської мови (в Римі) так, що по словам Лобача-Жученка могла свобідно читати книжки у тих мовах, а анґлійською вона мабуть і листувалася з Гаррісоном. Слухала викладів, вчилася рисувати і значно поширила свій виднокруг. До виїзду за границю вона цікавилася питанням суспільним, як письменниця, як авторка оповідань з кріпацького життя, за границею сходиться з революціонерами російськими, польськими й чеськими (Герцен, Бакунін, Фріч і другі), Герцен читає їй свої твори і слухає її думки про них, Бакунінові редаґує проклямації, а що до польського повстання, то

---

[1]) Наша книжка стор. 45.

[2]) Наша книжка стор. 148. (Котрий це Гаррісон, Вілліям, Лльойд, редактор «Liberator» († 1879) чи Венямін († 1838), що був президентом Союзних Держав від 1889—1893, чи якийсь инший, не відомо).

[3]) Наша книжка, стор. 173 (підчеркнення наше).

крім вище поданих натяків, наведу ще отсе місце з листу проф. Єшевського: «Хотѣлось поговорить съ Вами.... Одна Польша чего стоитъ! Мнѣ невольно приходитъ на память Вашъ превосходный Варшавскій выговоръ и то, что *Вы жили въ центрѣ польской исторіи въ самое горячее ея время.* (22. VII. 1864 р.)[1])

Знайомства з визначними людьми, поширений круг літературної і політичної діяльности, до розмірів, котрих, покищо, начеркнути годі, і пильна письменницька робота, в більшости, щоб добути гроші на прожиток, проволікали побут за границею. Спішитися не було як і не було пощо.

На поворот треба було богато грошей, бо в М. Ол. були борги за границею. Але крім цеї чисто економічної перешкоди були ще мабуть і другі, на які я вище натякав, а саме політичні і подружні. Політичні, тому, бо Марія товаришувала з революціонерами і вертати, скоро після повстання, їй було небезпечно. Видно це з вище цитованих слів Турґенева, щоб вона в Росію не їхала, і з її власних слів: «*прошу вас, знайте, що я не нехочу, а не можу їхати, і дожидаю, як буде мога, то й поїду зараз*».

Подружні перешкоди — це непорозуміння з мужем, до котрого додати треба ще й неприхильне становище родини до Марії

---

[1]) Наша книжка, стор. 171 (підчеркнення наше).

Непорозуміння з мужем, як ми вже знаємо, корінилося глибоко в ріжниці характерів подружжя Марковичів. Як довго вони не розлучалися, так довго непорозуміння мали характер літньої бурі, котра перешуміть і настає година, коли ж прийшло листами проганяти хмари, овид затьмився до краю. Родина та знайомі, замісць мирити, дратували мужа й жінку. Опанасові писали про Марію, що від неї треба забрати сина, бо вона його на добре не наставить, Марії ж доносили всячину на Опанаса, що він бавиться, про неї не дбає, що він з Загорською живе.

Гроші, як часто буває, прискорили розрив.

Обоє Марковичі потрібували їх богато. Опанас не орудував як слід рахунками Марії, бо він і своїми не вмів орудувати. Щоб поправити грошеві діла, прийняв посаду при акцизі, чим собі її дуже зразив, бо вона тої посади рішучо не хотіла; на науку сина не посилав, що її знов, як маму, боліло і відчужувало від мужа.

Коли ж довідалася, що він з Загорською зжився цілком близько (1864 р.)[1]), пірвала з ним звязки.

Поворот із Парижа.

З кінцем 1866 року вернула Марія Марковичева з Парижа, але не до Сосниці до свого чоловіка, а до Петербурга.

З споминів Ганни Барвінок виходить, що М. М. їхала через Варшаву, що по дорозі її обікрали і що вступила вона до Василя Білозерського, в якого мешканню, на сходах, стрінулася з нею, себ-то з Ганною Барвінок[2]).

З приїздом до Петербурга Марія Марковичева на довгий час зникає з овиду української літератури, стає виключно російською письменницею.

---

[1]) Спомини Дмитра Віленського, наша книжка, стор. 232.

[2]) А Шевченко і Куліш тоді вже давнішу повагу до неї стратили, — каже Г. Барвінок, забуваючи, що Шевченка давно вже не було на світі і що про Куліша краще б і не згадувати.

Тим самим цей період її життя не має для нас такої ваги, як попередні. Його можемо перейти побіжнійше. Близше цікавить нас питання, чому це сталося, чим пояснити тую велику втрату.

Тим питанням цікавилися: Доманицький, Єфремов і Бойко. Доманицький[1]) і Єфремов[2]) дали на нього досить вичерпуючу відповідь.

Марковичева мусіла жити з пера, син ріс, разом із тим росли й видатки на життя. «Треба жити, треба працювати!» — каже вона в «Двох синах».

З української літератури годі було жити; «Основа» впала, ще з кінцем 1862 року, «Черниговскій Листокъ» в рік пізніше, року 1866 видано окрему інструкцію цензорам що до друку українських книжок, навіть українські етноґрафічні матеріяли заборонено друкувати в «Губернских Вѣдомостях».

Лишалися тільки українські видавництва в Галичині, але ті були дуже бідні, там про авторські гонорарі навіть не думали.

Рік 1866, коли Марковичева вернула до Петербурга, був одним із найглухійших в історії української літератури, — *того року не появилася ні одна книжка українською мовою.*

Марковичева, щоб жити, мусіла писати по російськи. І по російськи вона пише те, що може дати скорший заробіток, перекладає богато. Знала вісім мов (українська, російська, французька, польська, німецька, чеська, анґлійська і італійська), в перекладах міг з нею рівнятися хіба оден тільки Введенскій, перекладчик Діккенса.

І товариство було тут тепер не те, що 1859 р. Шевченко помер, Куліш відсунувся, деякі з молодих опинилися на засланню, Москалі стали відноситися до Українців дуже неприхильно, реакційна преса счинила ґвалт, називаючи український рух польською інтриґою і посуджуючи Українців за звязки з повстанням польським.

[1]) «Л. Н. Вістник», 1908, кн. IV. стор. 198.
[2]) «Рада», 1907, № 211.

Товариські стосунки російських і українських письменників належали до історії.

Марковичева зникає не тільки з літературного, але і з товариського українського овиду.

В червні 1867 Опанас тяжко занедужав і переїхав у Чернігів до Загорських. Можливо, що Меланія Авдієвна Загорська і рада була доглянути його, так знов пекло, яке було в хаті Загорських, вічна сварка і бійка мужа, ще гірше дратували хорого.

Марії ніяк було їхати до Загорських. Вона послала Богдана до хорого батька, але й він не поспів туди на час. Мабуть 5 серпня перевели Опанаса до міського шпиталю, де лікарем був відомий письменник, автор біографії Шевченка, Олександер Кониський. Там він і помер, ранком 1 вересня 1867 р. на руках Дмитра Марковича, Меланії Загорської і кузини Манефи Пісемської[1]).

«Треба мені жити, треба працювати!»

Марія Марковичева працювала зі своїм кузином Дмитром Пісаревим. Вони разом перекладали Дарвіна, Брема, твори, котрі вимагали не тільки знання літературної мови, але взагалі знання. Для Марковичевої це був не тільки літературний заробіток, але й наука, особливо з таким останнім співробітником, яким був Пісарев.

Обоє вони поступили на зазив Некрасова до «Отечественн-их Записок» і з тої пори здавалося матеріяльне положення Марковичевої було забезпечене

Та це лиш здавалося. Марковичева щастя не мала.

Пісарев здавна був закоханий у неї. Спільна літературно-наукова праця ще більше привязала його до кузини, котра, хоч мала тепер вільну руку, не могла йому віддячити такою самою любовю.

Це й довело до катастрофи.

Пісарев, котрий 1859 був чотирі місяці в психіятричній клініці, а видужавши, тяжко працював і без-

[1]) Опанас помер від катару жолудка, а може як другі лікарі кажуть на туберкули легких і кишок.

настанно денервувався, встряваючи в гострі полеміки зі своїми літературними противниками, утопився на очах Марковичевої, купаючися в морі, близько Дуббельна, коло Риги.

Ця сумна подія до решти порвала звязки між Марією а її родиною, котра, як уже ранійше було сказано, стояла по стороні Пісарева, вважаючи її причиною нещасливого кохання.

Це відчуження від своїх, це самостійне становище жінки серед суспільства, з котрим їй треба боротися, щоб жити і устоятися, навело її мабуть на гадку пропаґувати ідею самостійної жінки, — Марія робиться, як тоді казали — еманципанткою. В купі з своєю приятелькою, Н. А. Білозерською, основує «Журналъ Переводовъ Лучшихъ Иностранныхъ Писателей», в котрім являлися переклади з чужих літератур, виключно жіночого пера. «Журнал» перетрівав літа 1869 до 1872[1]) і впав, тому, бо його видавець, Звонаров, збанкротував у инших підприємствах[2]).

Марковичева працює дальше в «Отечественныхъ Запискахъ», де друкує свої повісти: «Живая душа» (1868), «Теплое гнѣздышко» (1873), «Записки причетника» (1869), «Въ глуши» (1875), написані по російськи, мовою куди гіршою від її знаменитої української мови і провадить відділ чужих літератур. Тут вона дає скорочені анґлійські романи та пише статті й компілятивні очерки. Не все підписується повним іменем і тому не легка річ була би скласти повний спис її творів. Перекладає також богато з Жіля Верна. Коло року 1875[3]) віддається вдруге за М. Лобача-Жученка, моряка, теж Українця. З ним мала теж одного сина, Бориса.

---

[1]) Так пише Лобач (наша книжка, стор. 176).

[2]) «Союзъ женщинъ», № 2, стор. 15.

[3]) В «Союзі женщин» є: «въ началѣ 70 годовъ», але Лобач-Жученко пише в листах до Доманицького, що він прожив з Марією 35 літ.

Лобач кинув службу і поступив в «Технольоґічний Інститут», котрого не скінчив, бо обоє занедужали і для поратовання здоровля виїхали 1876 в Полтавську губернію.

Року 1878 Лобачі-Жученки кинули Петербург і переїхали в Ставропільську губернію, де Лобач дістав місце урядника в Управі «удѣльных имѣній» Тут вони відновили знайомство з Федором Лазаревським, колись приятелем Шевченка, а тепер «чиновникомь въ самомъ отвратительномъ значеніи того слова», як каже М. Лобач.

М. М. Лазаревський (Малюнок Т. Шевченка з 1858 р.).

Марковичева ще й тепер пише і друкує в російських журналах під власним іменем і під псевдонімами. Року 1880 Жученки переносяться до Абрав-Люрзо на берегах Чорного Моря. Службові відносини загострилися. Між Жученком і Лазаревським счинилася така ворожнеча, що, як каже Жученко, Лазаревський писав на нього доноси, ніби то він соціяліст.

Року 1882 їздила Марія Ол. до Петербурга, ратувати мужа і ціла та немила історія скінчилася тим, що Лазаревського звільнили з служби а Жученки 1883 року вернули до Ставрополя.

Тут, мабуть в наслідок сварні з Лазаревським й арешту сина, Богдана, а також в наслідок лихорадки і ревматизму, якого Марія набралася на Кавказі, у неї появилася недуга серця.

Вона перестала писати, займалася господарством і читала клясиків та англійські й польські повісти, котрі дуже любила. Одної тільки праці не кидала, а саме українського словника, який почала складати ще в 60 роках, заносячи туди слова і фрази з народніх пісень, казок і т. д. Прикладала до цього словника велику ьагу і не кидала його до самої смерти; — хоч зірвала звязки з українським друкованим словом і з українськими письменниками, словник звязував її з життям України.

Літом 1885 року збулося сердечне бажання Марії Ол. Вона переїхала з мужем і з родиною на Україну в село коло Богуслава, Канівської губернії. Там прожила літ майже 9, до кінця 1893 року.

Її син, Богдан, кінчив університет, був арештований, сидів у тюрмі, а пізнійше оставався під поліційним доглядом.

Марковичева журилася сином і це ще гірше впливало на її серцеву недугу. До того прийшла нова біда; великий внутрішний боляк. Лікарі, навіть знаменитий київський професор, Рейн, казали, що операція конечна. Марія не хотіла піддатися операції і стала дожидати смерти. Попала в песимізм і мізантропію. Це був дуже тяжкий період її життя, — період апатії і чорних думок[1]). Ніщо тоді не дратувало її гірше, як натяк на її давну славу, на минулі світлі часи. Від людей утікала, місяцями цілими не виходила з хати. Місцевого провінціонального товариства не любила. Доступ до неї мали тільки учителі й учительки тамошньої школи і київські штундисти, з котрими вона радо балакала, писала їм усякі прошення до урядів і помагала, як могла, обороняючи їх перед переслідуванням духовенства й поліції.

Про літературну працю не було й мови.

Так минуло літ кілька і, на превелике диво, здоровля Марковичевої стало помітно поправлятися.

[1]) Тут хіснуюся листами другого мужа Марковичевої, Лобача і статею в «Союзі женщин», написаною під диктат Богдана Марковича.

Року 1892 її син, Богдан, випущений з тюрми і звільнений зпід поліційного догляду став видавати в Саратові ґазету (мабуть «Саратовскій Дневникъ») і Марковичева на просьбу сина давала туди свої переклади польських повістей, Оржешкової, Пруса, Клеменса Юноші і Свєнтоховского.

Року 1893 переїхала до Саратова і замешкала в однім місті з своїм сином[1]). Тут після десятьох літ перерви з новою охотою взялася до літературної праці. Крім згаданих перекладів післала на просьбу В. А. Гольцева до «Русско-ї Мысли» свою більшу повість «Отдыхъ въ деревнѣ» (1899) а перед тим ще також повість до «Русскихъ Вѣдомостей». Оба ті журнали вона постійно передплачувала й пильно читала.

В останніх роках свого життя передплачувала ще «Русское Богатство» і «Былое».

Року 1896[2]) Лобачі переїхали знов на Кавказ, до Нальчика, Терської области.

Тут, не зважаючи на своє лихе здоровля, на атаки серця і недугу очей, Марковичева з давньою охотою взялася до роботи. Написала свою «Чортову пригоду», котра появилася також в російськім перекладі в журналі «Народное Благо».

«Чортова пригода»[3]) це казка, ніби стеноґрафована з уст селянина-байочника, на тему жінок, котрі навіть чортові можуть голову закрутити своїм коханням. Закоханий чорт, на котрім їздить його Дульчінея, і котрий на її бажання розривається на восьмеро, змальований по зразкам наших народніх переказів, він не страшний і грізний диявол, а такий собі чортик. Він, хоч ніби титулова «особа», грає другорядну ролю, властиві героїні,

[1]) Так у «Союзі женщин». Лобач каже, що він разом з жінкою переїхав до Саратова.

[2]) В «Союзі женщин» сказано, що 1899; опираюся на словах Лобача (наша книжка, стор. 179).

[3]) Присвячена Шевченкові, котрий радив Марковичці писати казки.

не три жінки, Одарка, Гапка і тая, невідома нам по імени, що на чорті їздила та доводила його до розпуки. Всі вони вміють «гадючку закинути», вміють «пасти очима», «допікати до щирця», а як треба, то пригадують, що купили собі на ярмарку «новий макогін, як з заліза».

Гостина в Димка (знаменитий терцет), і розмова Свирида з чортиком на греблі (дует), і їзда на його спині, і упадок у провалля поза млином, і Гапка, що над упавшим «молитвочку вичитує», все воно написане з гумором, з темпераментом, чудовою чистою мовою, суто підправленою новими словами, порівнаннями і фразами[1]).

«Чортова пригода», це гумореска, написана вправною, дійсно мистецькою рукою, на основі незвичайно богатого етнографічного матеріялу, робить у життю Марковичевої враження пізноосінного, теплого, пополудня, коли сонце засвітить ясно і весело, заки сховається за хмари.

«Чортова пригода» появилася в «Кіевск-ій Старин-і» — 1902 року. Не знаю, чи перед гостиною Марковичевої у Київі того ж року, чи по ній. Коли це друге, так видно, що гостина оживила стару й недужу письменницю і вона наче відмолоділа. Мабуть втішилася стрінувши своїх земляків письменників, які перетрівали валуєвські прикази і заборону 1876 року і всі ті перешкоди, що їх вороги української справи кидали українському слову під ноги, перетрівали і дальше жили і дальше працювали. Марковичева пригадала собі свої молоді літа, свою колишню ясну славу і забажала вмирати українською письменницею. Дала дозвіл на нове видання своїх «Оповідань» і взялася писати давно почату повість «Гайдамаки.» Викінчила VII розділів (53 сторінки друку, в

[1]) Бреше, як шовком шиє. — Мені воно, як в борщі сало. — Із переляку очкур би луснув. — Не пив би горілки, не прозоронив би коней. — На дні молоді дні. — Запорошив трохи око (впився). В голові вже йому добре бренить. — Зоряно так, здається зорями в вічі сипле. — Воду з мене варить (дошкулює). — Жінка, як кропива жижкає. — Кого огнем пече, тому скрізь вода мріється. — Почав лаятись, що й москаль його б не переміг; — і богато других.

нашім виданню). Це що лиш початок; до виступу гайдамаків і до властивої повістевої акції авторка ще не дійшла. Повість була подумана на великі розміри, богато матеріялів призбирала до неї Марковичева. В тих VII розділах, котрі лишилися, бачимо причини, що викликали повстання. Яке? Не Коліївщину, бо про неї розказує бабуся, що вона коліїв маленькою дитиною бачила. Мабуть мова тут про якийсь хлопський бунт, котрі за царювання Миколи I не переводилися. В повісти — пани і люди. Пани гуляють, люди терплять. Одна тільки «дівоча виспа», — український гарем, скільки сліз вона не бачила! Вривається терпець. В лісах починається рух. Втікають люди від панів, чути далекі громи. Наближається буря, котрої Марковичева не вспіла вже змалювати. Повість вривається, якраз тоді, коли перед нами ціла ґалерія дієвих осіб, різко зарисованих на великому полотні, коли й любов двох молодих людей намічена, коли ліс починає шуміти якусь грізну боєву пісню

З написаного видно, що Марковичева хотіла дати велику хлопську епопею, оден з поривів до волі, котрій вона присвятила більшість своїх оповідань. Як звичайно, так і тут, авторка оповідає устами одного з героїв. В короткім оповіданню воно дуже добре, бо автора не видно, але у великій повісти, незручно, не привикли ми до такої форми.

До того оповідання широке, епічне, з ріжними вставками й подробицями, серед котрих губиться повістева нитка. Але читається легко. Мова і тут гарна, хоч не така чиста, як у «Чортовій пригоді», чимало польонізмів. Чи несвідомо вони туди попали, чи з розмислом вжила їх письменниця — годі сказати. Оповідає син двірського лісника, може тому й зазначений вплив «панської мови».

І в «Гайдамаках» авторка щедрою рукою розсипає своє словесне надбання. «Ви, діточки, не слухайте, що стара буркоче. Се я, грішна душа, перебендюю. Хай Господь простить та гіршим не карає», — каже бабуся, згадуючи «утулок придобний та стежечку до ставка».

«В кінець гаю стояв дуб-довговік, і як злізти на саму верховину, то геть-геть видно .... Зараз заблискочуть вікна на панському будинку, замережать по саду квітники, та стежечки, кущовинки, намети; за будинком роскинеться широкий панський двір — без перестанку тут рух, бігачка .... А геть за панським двором село, наче з жмені пущено у ту удолинку хатками та садками.»

«Дивлюсь було та вишукую, де та наша колишня батьківщина і ті стежечки, й заулочки, що тітка Мокрина наче мині намалювала словами.»

Богато в «Гайдамаках» такого, що нагадує нам стару батьківщину, мальовану гарними словами Марка Вовчка.

Ось перед нами бабуся «добряча і плохенька.» А біля неї її «мазуньчик», «тітчин підбічничок, сидить, як у розсолі.» «Як не порвуть хорти, то може так він там присмачить, що зостанеться у панському дворі і скваппний з його дворак випеститься.»

А поки що, то він, хоч маленький, а часом свою тітку «бере на решето.» Свого батька він любив і шанував. «Його поглумка гірш не те лайки-бійки», а як він до його «озветься, де що спита, пожартує, або де чому навчає», то хлопець «величається як Мешко на хрестинах».

І пана бачимо тут одного з тих, що їх було так богато. «Сидить у повозі, ще не старий, тільки дуже отілий — очі гострі, хижі, недобрі, усе їх мружив і уса підгортав. За повозом запятники, а поруч верховні.»

Паня була добра, милосердна до людей — може того, що сама щастя не знала .... Хутенько по шлюбі зненавидів її пан і так знущався без милости, без перестанку, що вона ходила, як з хреста знята .... Приїхав ніби одвідати її брат, та вночі її викрав .... Незабаром невдашечка і вмерла .... Після покійнички вселилась сестра, вже таки підтоптана пані, здорова як лось, гладка що і миш не одержиться. Вже пасок мабуть із сорок ізїла, а вбиралася у цвітні атласи. Пика така, що й ре-

шетом не накрити, а на голові дрібушечки та кучері — сидить, як під дімком попід якимсь завивалком, азпонід завивалка братові хижі вирла світять.»

І бідного жидка Гершка бачимо, як живого перед собою, що його обсіли внуки, а він цілого маєтку мав тільки козу «чорну, як торішний стрючок». Здибав його пан з тою козою в лісі і покарав страшно, як Каньовський.

І бачимо, як Дашка Хижняка батогами той самий пан карає, а він «не шкляний, їм на злість не розбився». По карі, «Хижняка як вода умила», пропав.

Шукають .... У лісі наче ярмарок, — «гук, огром, тупотить, грукотить .... Усі вовки у ноги — кудою який втрапив. Кривчуковський пан двораків узброїв, — такі лицарі що й не сказати — сам на коні виграває, стаманує ....»

А природа ніби того всього й не бачить. Весна надходить. «Сьогодні прислухаєте, чи це не пташка десь озвалась, а на завтра вже й тут і там і скрізь черкають крильця, а позавтрому вже цілісенький гай співа, щебече, цвігоче й вицвіркує, грухає, сокоче, тручить і квилить.»

Діти стрічаються в шуварах, шукають пташиних гнізд.

Перед нами лісникова донька, мабуть героїня роману. Полюбила парубка-втікача, ніби Оксана Галайду. І Катря, — наче не вона: очі якось запали і такі великі — великі .... А біла! Коли б не брови темною смугою на чолі, сказав би, не жива істота, а з крейди.» «Де твої дитино, румянці?» — питає тітка. «Ти ж у мене була румяного личка, а тепер як хустонька біла ....»

«Се так вам здається, тіточко .... відповідає .... се від посвіти, дуже місяць світить.»

І молодиць бачимо «кругленьких, як цибульки, бистреньких, як метелики, а лепешливі, а дроботуні.» «А такого в них діла, що аж голова біла». «Зо мною поговориш, то як у піч укинеш», кажуть, а спрібуй! «Передадуть куті меду.»

«І звідки ті гайдамаки взялися? І куди вони зникли? Зникли, як здиміли.»

Чи одно зникає!

«Що Бог навине, того ніхто не мине. На віку, мовляв, як на довгій ниві, усяке трапляється, часом здається, що дожився вже до самого краю — тільки й ходу, що з моста та й в воду, а Господь і визволить. От хочби й я: чого то я не зазнала в світі — бачилось усе, зналось усе.... А ось дожила до сивої скроні та ще Господь і здоровячка дає на потрібну роботу.»

Здається, що ніби це Марковичева говорить від себе і про себе, що її життя було мов довга нива, що вона богато пережила й чимало лиха зазнала, а все ж таки до пізної старости дожила і Бог здоровля на потрібну роботу дає і вона пише свою останну повість.

Здоровля Марковичевої дійсно ніби поправлялося. Нальчик має гарне підсоння і здоровий воздух, туди приїздили хорі на груди й на серце, лічитися. Лобачам жилося гарно. В них була своя власна хата, гарний сад і город. Марковичева любила ходити по городі, дивитися на гори, або сидіти під тінистою грушкою. Під грушкою на столику зшиток, вона пише олівцем своїх «Гайдамаків», а муж вечером переписує в хаті. До неї приїзджають сини, невістки і внуки. Коли б не важка недуга, мала би спокійну, тиху старість, бо другий муж дуже про неї дбає, і піклується її літературною роботою. Він високо цінить і поважає її, — знає хто такий Марко Вовчок.

Зимою 1906—1907 Марія тяжко занедужала на серце, але не піддавалася недузі, ходила, читала ґазети і працювала над «Гайдамаками». Коли почувала себе здоровійшою, співала в своїй спальні улюблених українських пісень лагідним, контральтовим голосом.

9 мая покликали окружного лікаря, дра Сорочинського, котрого свідоцтво подаємо в отсій книжці (стор. 204—206). Марії Олександрівні було тоді літ 73, а лікар цінив її на 50 з лишком. Була більше

ніж середнього росту і майже атлетичної будови тіла.

Др. Сорочинський знав, що хора називається Марія Олександрівна Любач, але що її літературне імя Марко

Могила Марії Марковички.

Вовчок і що вона авторка також численних і доволі відомих російських оповідань, того він від неї до самої смерти не довідався, хоч відвідував її раз, або й два рази що тижня. Як не прийшов вчасно, стрічала його ніби зимно, але по кількох хвилинах розмови прощала йому, забувала про недіспану ніч, і з оживленням балакала на

всякі теми, роблячи враження людини не тільки здорової тілом, але й духом, людини сильних переконань і незвичайної сили волі. З кінцем мая і в червні хора почувала себе богато краще. Ходила без помочі в городі, читала й писала олівцем, своїм дрібоньким почерком.

Але з кінцем червня і з початком липня зачали пухнути ноги і появився біляк за правим ухом. 19 липня лікар сказав, що треба робити операцію. «Буде боліти, — відповіла хора, — але як треба, — то ріжте».

По операції побільшилася депресія, недужа тратила свідомість, серце било слабо і після довгої аґонії, дня 28 липня, о пів до четвертої години по полудни Марка Вовчка не стало.

Пережила своїх великих знайомих, Шевченка, Турґенева, Герцена, Куліша, і понесла з собою на другий світ не оден гарний спомин про хвилини, які мало кому лучилося пережити і не одну тайну, яку нині тяжко розгадати, і почуття не одної кривди, якої їй довелось зазнати від людей, котрим вона добра бажала.

Похоронено Марію Марковичеву-Лобачеву дня 30 липня в мурованім гробі, в саду, недалеко від її улюбленої грушки.

На могилі залізний хрест, а під хрестом таблиця з емальовим написом: «Марко Вовчокъ. Марія Александровна Марковичъ-Лобачъ † 28 Іюля 1907 г.». Кругом могили цвітучі корчі і цвіти. Ціле літо і осінь, а 1910 року навіть ще і в половині грудня, могила була в зелені і в цвітах, вся у цвітучих трояндах.

П. Лобач докупив ще оден шматок землі біля могили, щоби тут не побудувався хто чужий і не заслонив виду на гори, на котрі любила дивитися покійна.

Це надбання п. Лобач подарував синам Марії, Богданові й Борисові, щоб вони при його допомозі побудували собі тут мешкання і могли літом приїздити в гостину до мами.

Свою ж хату, сад, город і виноградник, де Марія прожила свої останні літа, п. Лобач мав намір записати

київській «Просвіті» з тим, щоби тут було збудовано санаторію для хорих письменників[1]).

Недовго перед смертю просила раз Марія Олександрівна свого другого мужа: «Не кидай мене тут самою!»

Могила Марії Марковички.

– і він обіцяв сповнити це її бажання, обіцяв перевезти тлінні останки незабутнього Марка Вовчка на Україну.

Останнього бажання великої письменниці не сповнено до нині.

Богдан Лепкий.

---

[1]) Чи і як сповнив він своє бажання, мені не відомо.

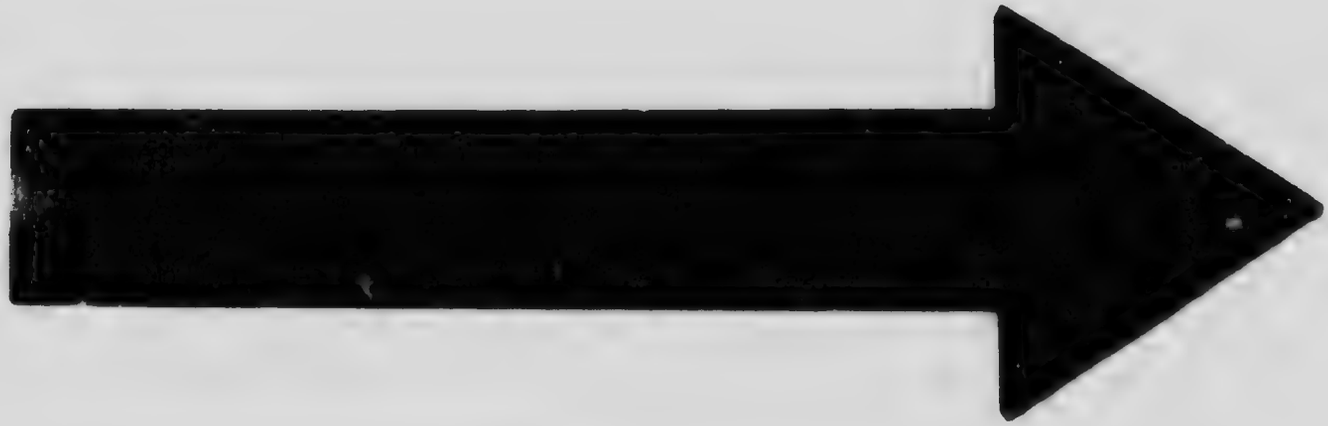

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

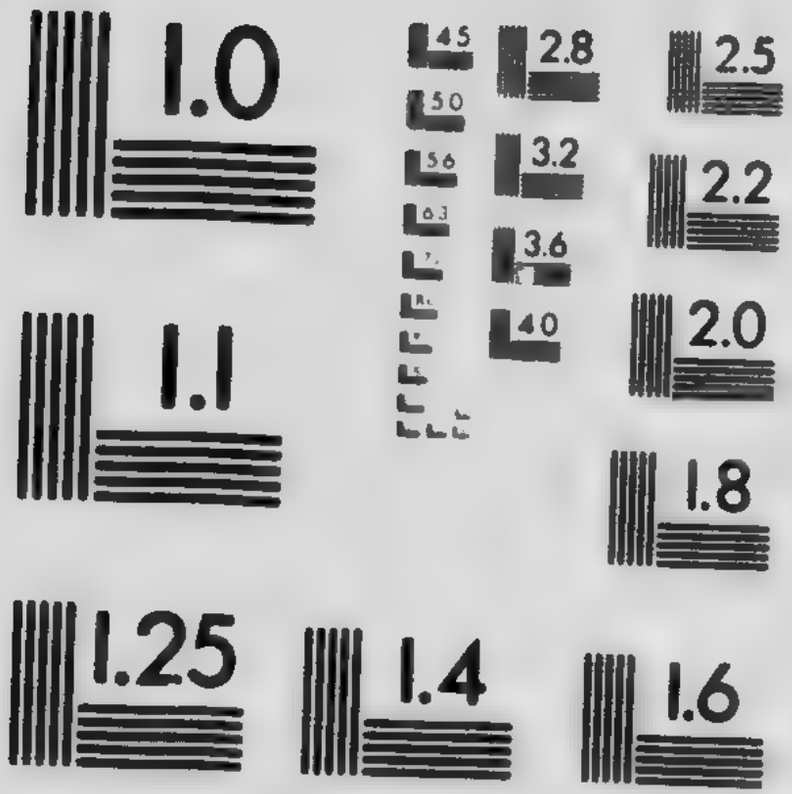

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

ЛИСТИ ГЕРЦЕНА ДО МАРКА-ВОВЧКА[1]).

[1]) М. Марковичка познайомилася з Герценом 1859 р. Тоді то, літом, і почалося листування між ними. Воно тяглося до весни 1860 р. Літом тогож року переїхав Герцен до Парижа, де перед тим поселилася була Марковичка і листування стало зайвим. 1867 Марковичка вернула в Петербург, але виїзджаючи за границю бачилася з Герценом і привозила йому всілякі матеріяли. Вона була співробітницею «Колокола», що й видно з листу з 23 лютого 1860 р.

Листи Герцена подібно як і її кореспонденція з Тургеневим, свідчать про те, яке враження робила Марковичка на тодішних передових людий Росії.

I.

7 Іюля 10 1859 г. (?) Alpla road.

S. John's Wood.

Наконецъ то отъ васъ письмо съ обозначеніемъ мѣста. А то я уже начиналъ дуться на васъ — во 1-хъ за то. что вы точно Маццини — никогда васъ не найдешь – то въ Палермо, то въ Бернѣ, то въ Мадритѣ, во 2-хъ какъ же вы мнѣ ни слова, ни строки о моей статьѣ — писанной только чтобъ воскурить вамъ фиміамъ лести. Зато посылаю ее еще разъ.

Вашъ червонный *тузъ* (больше чѣмъ король и козырный) — такая изящная прелесть, что я заочно поцѣловалъ вашу руку. А читали ли вы Тургеневскую «Первая Любовь». По моему это гораздо лучше — «Наканунѣ».

Читать я вамъ буду многое—но между четырехъ глазъ. Мнѣ очень рѣдко хочется кому нибудь читать—то что вамъ прочту. До 10 Августа вѣроятно мы здѣсь. Въ Isle of Wight или возлѣ я буду непремѣнно къ пріѣзду Таты[1]).

Прощайте. Напишите пожалуйста, получили ли письмо.

Огаревъ кланяется и оба жмемъ руку.

А. Герценъ.

Тат. Петр.[2]) гдѣ?

---

[1]) Наталя Александровна — старша донька Герцена.

[2]) Татяна Петровна Пассек — кузина Герцена, авторка звісних споминів про Герцена.

II.

27 Іюля 10 1859 г. (?) Alpla road.
Regent Park.

Я разъ писалъ къ вамъ въ Швальбахъ, Марія Александровна — и потомъ ждалъ, что вы въ первыхъ Августахъ какъ снѣгъ на голову. Аненк. (Анненковъ) пишетъ, что его какъ вихрь забираетъ la Russie mobile (?) и плыветъ въ Англію. Тургеневъ ворочаетъ и медленно выступилъ изъ Constance. Въ Isle of Wight (на островѣ Уайтъ), будетъ, какъ я вамъ писалъ, толпа русскихъ — я буду возлѣ. Мнѣ очень хочется вамъ прочесть тѣ нѣсколько главъ, (которыя мнѣ стоили нѣсколько лѣтъ и которыми я былъ до нынѣшняго лѣта недоволенъ), да только мнѣ бы это хотѣлось или въ комнатѣ у васъ читать сглазу на глазъ, или на полѣ. Я шагалъ бы на берегу морскомъ, только это смѣшно, — но непремѣнно сглазу на глазъ, такъ я не буду по обычаю дурачиться, могу быть грустенъ, если буду грустенъ — и вы не будете развлечены. Я жду вашего искренняго суда, честнаго — вы — какъ женщина — должны сказать, если что васъ шокируетъ. Я вѣрю въ ваше сердце. А для меня эти главы не шутка. Кромѣ Ог—хъ и С. (Огаревыхъ и?) я *никому* не читалъ всего[1]).

Видѣли ли вы Тату? Я ею очень, очень доволенъ... Наши колокольныя дѣла идутъ блестяще. Объ этомъ при свиданіи.

Дайте вашу руку

А. Герценъ.

Я для того взялъ большой листъ, чтобъ письмо показалось коротко.

(Написано збоку):

Если Тат. Петр. у васъ близко, скажите ей что я получилъ письмо отъ Зоненберга (!) и что Медвѣдева умерла (это Вятская дама Р. въ Былое и Думы). Татѣ въ Эмсъ ѣхать я не позволю, это слишкомъ долго.

В одному з листів до сина каже М. Марк., що цеабула глава з дрим: в родині Герцена.

III.

13 Августа, 10 Alpla road.

S. John's Wood.

Тургеневъ вчера уѣхалъ на Isle of Wight — адресъ къ нему просто — Ventnor, post rest., *Isle Wight.*

Послѣднее время такъ много было народу у насъ — и все мѣняются лица, точно на смотру, идутъ, идутъ правилно, кричатъ: «здравія желаемъ», и опять идутъ — такъ что я усталъ; на меня тоже находить иногда хандра — я знаю, что она мнѣ не къ лицу — а тутъ . . . сверлить съ тѣхъ поръ, пока снова начинаю шумѣть. Вы знаете солдатскую пѣсню:

Намъ ученье ничего,
Впрочемъ очень тяжело!

Меня многое сердитъ — даже еще раннее намѣреніе Саши жениться, его нѣмецкое состояніе flagrant жениха — невозможность покинуть Англію. До 23 я пробуду здѣсь, потомъ къ морю.

Говорятъ, что изъ Baumemonth на Wight два шага (морскихъ).

Я буду къ вамъ ѣздить. Тургеневъ очарованъ вами.

Прощайте. Будьте здоровы.

А. Герценъ.

IV.

24 Августа 1859 г.

Park House.

Fulham.

Огаревъ сообщилъ мнѣ въ Вентнорѣ, что вы будете въ понедѣльникъ и прислалъ мнѣ доброе, милое письмо ваше. Я тотчасъ отправился въ Лондонъ — и жду васъ второй день. Гдѣ же вы? Здоровы вы? Когда будете напишите строчки двѣ. Да получили ли вы письмо Огарева?

Искренно, глубоко сочувствующій вамъ и уважающій васъ

Алек. Герценъ.

V.

7 Сент. 1859 г. Park House.

Fulham.

Благодарю васъ за ваши строки, — благодарю за посѣщеніе и еще (даже?) за намѣреніе. Хотѣлось бы мнѣ прислать вамъ англійскихъ книгъ если вы не пріѣдите. Если вы знакомы съ книгопродавцемъ Классенымъ, я могу прислать черезъ него Для этого надобно знать когда вы ѣдите.

Вчера я для пробы послалъ К[illegible]олъ прямо на ваше имя.

Читали ли въ Атенеѣ отрывки изъ записокъ И. И. Пущина. Что за гиганты были эти люди 14 Декаб. и что за талантливыя натуры.

Можно думать, что это писалъ юноша, а онъ [illegible]минаетъ въ 1858 — о томъ что было между 1812—24.

Какой кладъ хранится еще подъ ключемъ, спрятаннымъ отъ полиціи.

Я говорилъ съ Девилемъ послѣ вашего отъѣзда, онъ говоритъ, что вся ваша болѣзнь — чисто нервная и потому больше безпокойная, чѣмъ опасная.

Очень будемъ мы рады — если вы еще пріѣдите и это искренно и дружески. Тат. Петр. Пассекъ передайте поклонъ, но писать мнѣ ей нечего. Вы можетъ читали въ «Былое и Думы» о Корчевиной кузинѣ, это она и есть.

Нат. Ав. благодарить за предложеніе, она, кажется, имѣла на дняхъ случай писать.

Кланяйтесь вашему супругу и юному казачку[1]). Дѣти также просятъ написать поклонъ.

Будьте здоровы

Огаревъ жметъ руку. *А. Герценъ.*

---

[1]) Богданові, синові Марковички.

VI.

27 Сентября 1859 г. (?). London 10 Alpla road.

S. John's Wood.

И такъ вы не пріѣдите. Я нѣсколько сомнѣвался и прежде. Теперь я въ Лондонѣ, пріѣхалъ вчера вечеромъ — и тотчасъ посылаю вамъ письмо изъ Россіи. Надобно искать квартиры, ичителей и пр.

Вы пишите — что разспрашивали обо мнѣ и все знаете о нашемъ житьѣ-бытьѣ. Вамъ Тургеневъ и Ан. (Анненковъ) могли сказать что и я не отсталъ въ этомъ — хотя знать, гдѣ вы, было потруднѣе. Мѣсяцъ тому назадъ я получилъ изъ здѣшняго почтамта огромный пакетъ. По русской привычкѣ я большіе пакеты распечатываю съ сердечнымъ біеніемъ — все кажется въ III отдѣленіе зовутъ. Почта возвращаетъ мнѣ письмо to M-rs Markovitch ѣздившее по разнымъ poste i stantes.

Прощайте — О. (Огаревъ) вамъ кланяется. О. на дама перевела на англійскій вашего Червоннаго Короля.

А. Гер.

Скажите Тургеневу что я его сильно благодарю — но что уже нашелъ даму для Таты, а Ольга[1]) ѣдетъ въ Парижъ.

VII.

1 Октября 1859 г. Bruxelles.

Hôtel Belle Vue, — cha. № 16.

Мы остановились какъ видите въ Hôtel Belle Vue. Напишите когда вы ѣдите или просто пріѣзжайте. Я можетъ поѣду въ среду вечеромъ.

Теперь, Марія Александровна, позвольте искренно поблагодарить васъ за вчерашній пріемъ, за то что вы обрадовались намъ — вы много знаете меня à livre ouvert, но не знаете à cœur ouvert. Я такъ глибоко благодаренъ и такъ долго помню хорошее, не потому что мало его

[1]) Друга донька Герцена.

испыталъ, а потому, между прочимъ, что жизнь съ иностранцами и особенно съ англичанами такъ необычайно подымаетъ всякое чувство человѣческаго благоволѣнія и симпатіи — холодно туманнымъ фономъ своимъ, отталкивающихъ, безсердечныхъ. Жаль что вы ѣдите, я многое еще показалъ бы вамъ изъ рукописей — но оставимъ до будущаго года.

Писалъ сейчасъ къ Мар. Касп. Я вамъ отдамъ какой-нибудь подарокъ ей, игрушку или такъ вздоръ.

Пожмите руку вашему супругу. Ему я страшно обязанъ за замѣчаніе о народномъ языкѣ. Я много думалъ объ этомъ. По дорогѣ — слушаю толпу на ярмаркѣ въ Брюсселѣ.

Прощайте. Будьте здоровы.

Дружески жму вамъ обоимъ руку.

Саша кланяется.

А. Герценъ.

VIII.

5 ноября. ***Park House.***

Fulham.

Я никакъ не думалъ, Марія Александровна, что вы такъ долго зажгветесь въ Дрезденѣ, мнѣ здавалось, что вы скоро будете на Руси. Тамъ интереснѣе, Ростовцевскія комиссіи, особенно по хозяйственному отдѣленію идетъ богато. Если вы увидите Кошел. (Кошелева), то попросите чтобъ онъ намъ посылалъ засѣданія (у насъ есть 50).

И такъ вы познакомились съ Т. П.[1]). Она еще ко мнѣ пишетъ: «Милый Саша», какъ въ 1824 году и поминаетъ въ своемъ письмѣ о давно-давно прошедшихъ людяхъ и событіяхъ. По ея письму я вижу что она жива. Она принадлежитъ къ тому выносливому и тягучему кряжу, который замѣнили николаевскими юродивыми, съ рожденія испуганными, нервными чудаками — оттого она и осталась не старою въ 53 года. Если вы

[1]) Татяна Петровна Пассек.

еще не читали книгу Елагина «Искандеръ — Герценъ» напечат. въ Берлинѣ — это поэма, мы съ Ог. (Огаревымъ) вечеръ цѣлый катались со смѣха. Марія Каспаровна тоже должна ее прочесть. Въ слѣдующемъ «Колок.» будетъ 3-ья статья о русскихъ Нѣмцахъ — потомъ еще двѣ, я ихъ рекомендую вамъ. Что за нихъ меня оборвутъ всѣ отъ Бабста до Станкевича, не говоря о недругахъ, — такая видно ужъ горемычная доля.

Я бы вамъ охотно высылалъ «Колоколъ» — да хорошо ли на ваше имя?. Сегодня посылаю два экз. на имя Мар. Касп. — одинъ для васъ, одинъ для Тат. Пет. (Пассекъ).

Жму вашу руку.

А ты, Богданъ, что, помнишь свирѣпаго москаля, который все говорилъ не канючь, не хныкай? Поклонись же отъ него твоему папѣ.

IX.

28 Ноября. Orser House.

Vestbourne terrace.

Посылаю вамъ — вы думаете «Колоколъ» — нѣтъ-съ — одна рѣчь не пословица, посылаю вамъ Ольгу[1]) съ визитомъ и съ этимъ письмомъ. Что вы дѣлаете Марья Александровна — какое упорное молчаніе. Я серьезно рекомендую вамъ M-me Meyrenberg и пользуясь сей вѣрной оказіей жму вамъ руку.

Огаревъ кланяется.

Будьте здоровы.

(Без підпису).

X.

26 (14) Декабря 59 г. Park House.

Fulham.

Здраствуйте Марія Александровна — собираюсь васъ поздравить съ новымъ десятилѣтіемъ, — да еще въ какой день — 14 Декабря! Съ тринадцатилѣтняго воз-

[1]) Друга донька Герцена.

раста — я свѣтилъ этотъ день — нашего нравственнаго Рождества. 35 годъ наступаетъ съ тѣхъ поръ!...

Увлеченный календарями, я вмѣсто письма, начинаю археографическую статью, ее можно написать цифрами складами — Это несчастіе стариковъ — а съ будущаго года я по всѣмъ правамъ вступаю въ ихъ почтенную, беззубую, сѣдую среду.

Правильно ли вы получаете Колоколъ? Я посылалъ въ день выхода — притомъ скажите совершенно откровенно — о двухъ послѣднихъ статьяхъ о нѣмцахъ, я имъ придаю нѣкоторую цѣну.

— На этомъ словѣ явилось ваше письмо — за которое благодарю.

Я въ переводѣ Библіи ни прямо, ни косвенно не участвую, это дѣло Тробизонъ «библейскаго общества», одного, добраго, бѣднаго литератора, котораго я имъ рекомендовалъ.

Во всякомъ случаѣ я считаю этотъ трудъ — совершенно безполезнымъ. Ну что намъ теперь — за плачь съ Іовомъ и за пророчества — здоровую пищу надобно для народа — а религіозныхъ кликушъ дово ьно было.

У насъ теперь предстоитъ новая борьба съ дворянствомъ — я имъ услужилъ первымъ блиномъ къ новому году.

И такъ милости просимъ ждемъ васъ въ Лондонъ[1]).

XI.

17 Января 1860 г. ***Park House.***

Fulham.

Дѣйствительно вы меня, Марья Александровна, совсѣмъ съ толку сбили пароходомъ, все же вы пріѣдите — и я этому очень радъ. Пріѣзжайте-ка вмѣстѣ съ Тат. Пет. (Пассекъ) на островъ Вайтъ. Я конечно и самъ мечтаю куда-нибудь уѣхать изъ Лондона . . . т. е. хотѣлось бы перебраться въ Швейцарію — но врядъ это возможно ли, но только въ городѣ, да еще лѣто не останусь

[1]) Кінця листу бракує.

«Все ревматизмы и головныя боли».

Передайте. Т. П. (Пассекъ) письмо, скоро пришлю ей черезъ васъ книги, она упрекаетъ что я мало пишу, разучился — совершенно разучился писать письма.

Усердно кланяюсь вамъ

А. Герценъ.

XII.

26 Января 1860 г. Park House.

Fulham.

Какъ досадно и смѣшно было намъ, Марья Александровна, узнать нашу ошибку. Вы намъ прислали разные «елочные» фрукты — а мы благодарили Тат. Петровну а потому вы пристите намъ и дайте вашу руку, чтобъ поблагодарить теперь.

Тихо, ужасно тихо идутъ дѣла на Руси, слабая рука Алекс. Ник. (Александра II) дрожитъ. Въ Ростовцевской комиссіи — единственный оплотъ освобожденія. Противъ нее интригуютъ и дѣлаютъ всякія мерзости — Самаринъ (онъ толще меня лѣтъ пять) до того горячился — что un beau jour упалъ разбитый параличемъ. Теперь онъ поправился немного и снова явился на своемъ посту. Молодецъ!

Въ Февралѣ — такъ въ Февралѣ милости просимъ — но весной здѣсь лучше, Февраль скверный мѣсяцъ — напротивъ, Мартъ и Апрѣль — лучше нежели Мая и Іюня. У меня есть противъ васъ злой умыселъ — мнѣ хочется васъ заставить — вечеръ или два — слушать отрывки изъ «Былое и Думы» — изъ тѣхъ частей которыя будутъ напечатаны — когда меня запечатаютъ какъ посылку на тотъ свѣтъ (отчего никогда не страхуютъ покойниковъ вотъ было бы вѣрнѣйшее средство узнать есть ли тотъ свѣтъ и есть ли тамъ почтовая контора?) Отрывки эти кромѣ Огаревыхъ никому не читалъ (исключая двѣ, три главы) и мнѣ хотѣлось бы *совершенно искренняго* отзыва — и отзыва немужского.

Я счелъ долгомъ предупредить васъ — что васъ ждетъ сверхъ-качка на Ламаншѣ, туманы въ Лондонѣ — темноты въ полдень и дождь въ 24 часа — еще такой капканъ.

Берите мѣры!

Кстати я съ Ог. изобрѣлъ что такъ какъ у Гололя сумасшедшій пишетъ: «День безъ числа» такъ въ англійскомъ климатѣ, чисто сумасшедшемъ есть

«часы безъ дня»

Оттого и темно.

(На другій стороні:) Много благодаримъ васъ, милая Марья Александровна за присылку и крѣпко жмемъ вашу руку. Г. торопитъ посылать на почту и потому я кончаю

Вашъ *Огаревъ.*

XIII.

23 Февр. 1860 г. *Park House.*

Fulham.

Письмо ваше сегодня получилъ. Такъ это вы хворали въ вашемъ Гейдельбергѣ, — а мы здоровы въ нашей трущобѣ сырости, тумана и мглы. Что это за печальный климатъ — онъ ведетъ къ сосредоточенному озлобленію.

Перечиталъ я вашу «Игрушечку» — превосходная вещь, вы ее исправили — и кромѣ двухъ, трехъ бездѣлицъ — да вдвое малороссійскихъ словъ — это былъ бы брильянтъ чистѣйшей воды. Я читалъ ее вслухъ — и на всѣхъ она сдѣлала то же впечатлѣніе какъ на меня. Въ польскомъ Revue выходящемъ въ Парижѣ — двѣ длинныя (и очень умныя статьи) противъ меня.

Ну дѣлать нечего — попробую старческіе мускулы — и проберу его.

Когда вы будете! Вы напишите дня за два.

Статьи о Павлѣ я получилъ.

Будьте же здоровы — кланяйтесь вашимъ и передайте записочку Т. П. (Татяні Петровні Пассек).

Огаревъ — Нат. Ав. и дѣти усердно кланяются.

ЛИСТИ ТУРГЕНЕВА ДО МАРКА ВОВЧКА[1]).

---

[1]) Ці листи передані сином покійної Марко-Вовчок Б. А. Марковичом. Вони були друковані в видавництві «Минувшіе Годы» з деякими похибками, котрі тут справляємо. (Ред.)

Парижъ, 22-го мая 1859 г.

I.

Пишу Вамъ два слова, любезная моя спутница — только для того, чтобы узнать какъ Вы, гдѣ Вы, что Вы? Напишите мнѣ немедленно – вотъ мой адресъ: Rue Lafitte, Hotel Byron, № 17, à Paris. Нашли ли *Вы Вамъ* квартиру, какъ Ваше здоровье, что дѣлаетъ Богданъ, какія извѣстія изъ Россіи, *явился ли Берлинецъ*, какъ Вамъ нравится Дрезденъ? — Я во всемъ этомъ принимаю живѣйшее участіе — потому что я Васъ искренно полюбилъ; не такъ какъ К.[1]) — но не менѣе сильно, хотя въ совсѣмъ другомъ родѣ. — Обѣщаю Вамъ написать въ отвѣтъ большое письмо, а теперь у меня пока — голова идетъ кругомъ. Жму Вамъ крѣпко руку, цѣлую Богдана, кланяюсь Рейхелямъ.

Вашъ

Ив. Тургеневъ.

II.

Парижъ, 31-го мая 1859 г.

Я только что собирался писать Вамъ въ отвѣтъ на Ваше письмо, любезнѣйшая Марья Александровна, какъ получилъ отъ Васъ другое. Это очень мило съ Вашей стороны. Будемте часто переписываться.

Вы мнѣ ничего не говорите о пріѣздѣ Вашего мужа — а скакать Вамъ изъ Эмса въ Виши и въ Остенде — затруднительно — да и зиму никто не проводитъ въ Швейцаріи, гдѣ климатъ отъ близости снѣговъ довольно

---

[1]) Иниціал —, Костомарова, або Куліша.

суровый. Совѣтую Вамъ лечиться въ Дрезденѣ по методѣ Шипулинскаго, а недѣль черезъ шесть потолковать съ Рихтеромъ или Вальтеромъ. Я очень радъ, что Вы нашли себѣ пріютъ и что Богданъ, котораго я цѣлую за память его обо мнѣ, нашелъ себѣ и няню и товарища. Надобно теперь сильно налечь на нѣмецкій языкъ. Пріятно также знать, что Берлинецъ исчезъ съ горизонта — а отъ толковъ петербургскихъ друзей не убережешься. На то друзья, чтобъ толковать вкривь и вкось.

Я нашелъ свою дочку здоровой и часто ее видѣлъ. — Она очень хорошая натура, но требуетъ еще нѣкоторой полировки. Объ этомъ вѣроятно постарается сама жизнь. А въ мои годы голова можетъ идти кругомъ — только отъ заботъ и многихъ дѣлъ — ни отъ чего другого. Здоровье мое порядочно: завтра я ѣду въ Лондонъ, гдѣ пробуду дня три — а оттуда опять сюда и прямо въ Виши, гдѣ я пробуду недѣль шесть — до конца Іюля. Но Вы пишите мнѣ пока въ Hotel Byron.

Одна Ваша фраза о Полонскомъ показываетъ, что Вы въ немного мрачномъ настроеніи духа. Не напускайте этого на себя — Вы къ этому склонны — не прибавляйте тяжести на свои плечи: жизнь и такъ не легка. — Въ первомъ Вашемъ письмѣ Вы жалуетесь на свое здоровье; мнѣ кажется Вамъ всегда сначала не должно быть хорошо на новомъ мѣстѣ: стерпится — слюбится.

У меня Вашъ билетъ на мѣховыя Ваши вещи въ Кенигсбергѣ, — я Вамъ его отдамъ въ Дрезденѣ — (гдѣ я думаю быть около конца августа) — или вышлю. А Вы, пожалуйста, вышлите мнѣ одинъ экземпляръ моего перевода Вашихъ разсказовъ — въ видѣ письма, что-ли; я доплачу здѣсь, что это будетъ стоить. — Начали ли Вы работать? — Не могу придумать, какую это я даму сачалъ на стулѣ? Впрочемъ, Вы, кажется, теперь меня знаете.

Будьте здоровы. Жму Вамъ крѣпко руку, цѣлую Богдана и кланяюсь Рейхелямъ. Станкевичи уѣхали?

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

P. S. Какія это *дѣла* совершились въ Россіи?

III.

Виши, 21-го іюня 1859 г.

Третьяго дня я сюда пріѣхалъ, любезнѣйшая Марья Александровна — и чувствую потребность поболтать съ Вами. — Прежде всего благодарю Васъ за присылку Вашей книги и за письмо, начиненное разными извѣстіями, изъ коихъ самое утѣшительное то, что Вы теперь съ Вашимъ мужемъ. — Итакъ, Кулишъ поѣхалъ съ женою по Волгѣ на Кавказъ. — Вотъ-те разъ! — Это не въ рифму сказано, а отъ изумленія. — Впрочемъ — дѣло его онъ сдѣлалъ хорошо – и дай Богъ ему всякихъ успѣховъ, Худо то, что здоровье Ваше не поправляется — и я с тѣхъ поръ, какъ нахожусь во Франціи, болѣю; будемте надѣяться, что это къ лучшему. Виши грязный и не веселый городокъ — вездѣ французскія козлиныя лица, французское щебетанье: веселаго въ этомъ мало: слава Богу, русскихъ до сихъ поръ немного. Въ Тарентѣ воздухъ чудесный. Я пока пишу Вамъ въ Johannishalle.

За работу я еще не принимался, но съ нынѣшняго дня началъ переводъ «Институтки». Вы пишите, что и у васъ пока дѣло не клеится: это бываетъ отъ двухъ причинъ: отъ усталости и нерасположенія — или отъ того, что человѣкъ вступилъ (иногда незамѣтно для самаго себя), въ новую эпоху развитія — и еще не находитъ новыхъ словъ, а старыя не годятся. Дай Вамъ Богъ идти впередъ спокойно и правильно: а что нѣмецкій учитель до сихъ поръ не пришелъ — это я, съ Вашего позволенія, приписываю не нѣмецкой неаккуратности — а малороссійско-великороссійской лѣни.

У меня довольно чистая комната въ довольно скромномъ трактирѣ — только подъ окнами безпрестанно гудять, поютъ и воютъ проклятыя шарманки. — Буду ждать письма и обѣщаюсь отвѣчать.

Поклонитесь отъ меня Вашему мужу, Рейхелямъ, Богданка за меня поцѣлуйте. Я ѣздилъ въ Лондонъ, пробылъ тамъ недѣлю и каждый день видѣлъ Герцена: онъ бодръ и крѣпокъ — внутренняя грусть меньше его точитъ, чѣмъ прежде: теперь у него есть дѣятельность. Натура могучая, шумная — и славная — я возилъ къ нему одного хохленка, Ковбасина, тотъ чуть не сошелъ съ ума отъ восторга.

Прощайте — до свиданья, то есть, будьте здоровы, работайте, и старайтесь нести легко бремя жизни, которое тѣмъ тяжелее давитъ на плечи, чѣмъ больше сами плечи слабѣютъ. Крѣпко жму Вамъ руку.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

P. S. Изъ русскихъ здѣсь Тимашевъ. Какъ онъ плѣнителенъ въ статскомъ сюртукѣ съ какими то пестрыми ленточками въ петлицѣ!

IV.

Куртавнель, 22-го—10-го іюля 1859 г.

Любезнѣйшая Марья Александровна — я, какъ видите, уже болѣе не въ Виши — которому я очень благодаренъ за дѣйствіе, произведенное на меня его водами я вотъ уже третій день, какъ нахожусь въ деревнѣ моихъ хорошихъ знакомыхъ, въ 50 верстахъ отъ Парижа и пробуду здѣсь недѣли двѣ. Потомъ я поѣду въ Парижъ, чтобы присутствовать на выпускномъ экзаменѣ моей дочери — и, весьма вѣроятно, поѣду съ ней въ половинѣ августа, на недѣлю, на берега Рейна. Вотъ бы хорошо намъ встрѣтиться! Напишите мнѣ, пожалуйста, не мѣшкая, гдѣ Вы будете объ эту пору? Мой планъ слѣдующій: до начала августа здѣсь — отъ 5-го

до 15-го августа на Рейнѣ или въ Швейцаріи — потомъ опять до 15-го сентября около Парижа а тамъ черезъ Берлинъ и (вѣроятно) Варшаву въ Москву и въ деревню — до декабря. Сообщите мнѣ также Вашъ планъ.

Я съ удовольствіемъ поѣду туда, гдѣ Вы будете — лишь бы это не было слишкомъ далеко отъ Рейна — и Вы будете имѣть случай познакомиться съ моею дочерью, — т. е, я хотѣлъ сказать, что она будетъ имѣть случай познакомиться съ Вами.

Остальныя сообщаемыя Вами извѣстія меня радуютъ. Изобрѣтеніе Рутцена[1]) повергло меня въ недоумѣніе . . . Послѣ этого найдется человѣкъ, который придумаетъ машину, которая будетъ часъ нести ложку ко рту. Богданъ у Васъ умница — учиться ему ни по чемъ — и я очень радъ, что онъ меня помнитъ. Я бы съ большимъ удовольствіемъ прочелъ Вашу работу передъ отправленіемъ ея въ Россію; но такъ какъ это невозможно, то я ограничиваюсь всѣми возможными напутственными желаніями. Переводъ «Институтки» подвигается; я Вамъ его привезу. Извините небольшую мѣшкотность; впрочемъ, бѣда не большая, такъ какъ раньше декабря или ноября Краевскій вѣрно не захочетъ помѣстить Вашу повѣсть въ своемъ журналѣ. Читайте, читайте Пушкина: это самая полезная, самая здоровая пища для нашего брата, литератора: когда мы свидимся — мы вмѣстѣ будемъ читать его.

Кстати, гдѣ Вы намѣрены провести зиму? За границей или въ Петербургѣ? . . Я буду зимой въ Петербургѣ — но я не настолько эгоистъ, чтобы желать чтобы и Вы тамъ были, если это вредно Вашему здоровью. Со всѣмъ тѣмъ я долженъ сказать, что съ великимъ удовольствіемъ примусь за продолженіе тѣхъ длинныхъ, длинныхъ и хорошихъ разговоровъ, которые происходили между нами въ теченіе нашего путешествія. Особенно

[1]) Николай Карлович Рутцен, орловський дідич, отець сучасного суспільнаго діяча.

остался у меня въ памяти одинъ разговоръ въ маленькой кареткѣ, между Ковномъ и границей, въ тихую и теплую весеннюю ночь. Я не помню, о чемъ собственно мы толковали: но поэтическое ощущеніе сохранилось у меня въ душѣ отъ этой ночи. Я знаю, что это путешествіе насъ сблизило — и очень этому радъ.

Каковы были жары? Я думаю и у Васъ, въ Германіи было не легче. Сегодня первый сѣрый, прохладный день. Я сижу передъ окномъ, дающимъ въ садъ[1]). Я хотѣлъ продолжать мою повѣсть — и началъ писать Вамъ. Все очень тихо вокругъ: слышаться дѣтскіе голоса и шаги (у г-жи Віардо прелестныя дѣти) — въ саду воркуютъ дикіе голуби и малиновка распѣваетъ; вѣтеръ вѣетъ мнѣ въ лицо — и на сердцѣ у меня — едва ли не старческая грусть. Нѣтъ счастья внѣ семьи — и внѣ родины: каждый сиди на своемъ гнѣздѣ и пускай корни въ родную землю. Что лѣпиться къ краюшку чужаго гнѣзда? Когда нибудь поговоримъ объ этомъ.

Я радъ за Шевченка, что онъ уѣхалъ въ Украйну: я думаю — тамъ ему будетъ лучше. Поклонитесь отъ меня (письменно) Макарову и Бѣлозерскому; крѣпко пожмите руку Вашему мужу и поцѣлуйте Богданъ. Будьте здоровы; дружески жму Вашу руку и говорю Вамъ: до свиданія.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

V.

Куртавнель, 30-го іюля 1859 г.

Я сегодня получилъ Ваше письмо, любезнѣйшая Марья Александровна — и спѣшу Васъ извѣстить о слѣдующемъ: я свободенъ отъ 3-го до 10-го августа — и не знаю буду ли свободенъ позже, — а потому мнѣ хочется воспользоваться этой недѣлей и съѣздить теперь

[1]) une fenêtre qui donne dans le jardin.

же на Рейнъ и съ Вами увидаться. Но гдѣ Вы будете? Въ Аахенѣ, на Ост-Нейдѣ(?) Господь знаетъ! И потому напишите мнѣ немедленно въ Парижъ, гдѣ Вы будете? 3-го августа вечеромъ или 4-го утромъ? По Вашему письму — въ Швальбахѣ; я туда пріѣду, но мнѣ хотѣлось бы застать Васъ. Я могу также пріѣхать въ Аахенъ. Напишите немедленно — въ случаѣ нужды пошлите телеграфическую депешу. До свиданья.

Вашъ

Ив. Тургеневъ.

P.S. Кланяюсь А. В.[1]).

VI.

Парижъ, 1-го августа 1859 г.

Милая Марья Александровна. Представьте себѣ, что планъ путешествія моего на Рейнъ состояться не можетъ по весьма ничтожной, но въ то же время самой положительной причинѣ: я нашелъ здѣсь (по милости неурожая и другихъ причинъ) слишкомъ мало денегъ, высланныхъ изъ деревни. Никогда я такъ не досадовалъ на отсутствіе «презрѣннаго» металла. Нечего дѣлать: надобно покориться. Надѣюсь, что отъ моего перваго письма Вы не остались лишняго времени въ Швальбахѣ. Но увидѣться съ Вами я непремѣнно хочу — хотя для того-бы, чтобы заплатить Вамъ мое пари; итакъ, слушайте: я выѣзжаю отсюда 15 до 3-го сентября(?) назадъ въ Россію и *гдѣ бы Вы ни были*, непремѣнно къ Вамъ поѣду. Деньги тогда будутъ: я сегодня же написалъ къ Каткову о высылкѣ 1500 руб. сереб. А потому прошу Васъ убѣдительно: немедленно написать мнѣ въ Парижъ — poste restante — гдѣ Вы будете или предполагаете быть 3 до 15-го сентября? Впрочемъ я надѣюсь, что до того времени переписка наша не прекратится. Все-таки, напишите скорѣе.

[1]) Афанасію Василевичу Марковичу — мужу Маріі Маркович (Марко Вовчок).

Я сегодня же написалъ на всякій случай письмо — poste restante Макарову въ Аахенъ — въ которомъ увѣдомляю его о томъ-же.

До скораго свиданія; жму Вамъ дружески руку, кланяюсь Вашему мужу и цѣлую Богдана.

Вашъ

Ив. Тургеневъ.

VII.

Куртавнель, 1/13-го августа 1859 г.

Милѣйшая Марья Александровна. Вы милѣйшая — но позвольте Васъ побранить: во 1-хъ Вы не ставите *числа* въ Вашихъ письмахъ. Во 2-хъ Вы не отвѣчаете на вопросы — и въ 3-хъ извиняетесь, что часто пишете, когда, напротивъ, я бы желалъ, чтобы Вы писали больше и чаще. А потому, такъ какъ я *всенепремѣннѣйше* желаю Васъ видѣть, то повторяю Вамъ мой запросъ:

Гдѣ Вы будете, начиная съ 12-го до 20-го *сентября новаго стиля?*

Гдѣ бы Вы ни были я къ Вамъ пріѣду и проведу съ Вами дней *пять*.

Посылаю Вамъ это письмо черезъ Макарова, который, какъ Вы говорите, знаетъ мой адресъ. А мой адресъ: au château de Courtavenel près de Bozcy-en-Brie (Seine et Marne).

До скораго свиданія. Кланяюсь Вамъ и А. В. Богдана цѣлую.

Вашъ

Ив. Тургеневъ.

P. S. Напишите Вашъ адресъ.

VIII.

Без дати.

Бейте меня, ругайте меня, топчите меня ногами, милая Марья Александровна: Я безобразный, гнусный человѣкъ — я не пріѣду въ Остенде, я прямо скачу въ Берлинъ, а оттуда въ Штетинъ на пароходъ (который отходитъ въ четвергъ) — а тамъ въ Петербургъ, въ

Москву и въ деревню — куда мнѣ непремѣнно нужно попасть къ 20-му сент. нашего стиля. Я ужъ и счетъ потерялъ, въ который разъ я Васъ обманываю — я красенъ, какъ ракъ отъ стыда въ это мгновенье, я даже не смѣю просить у Васъ прощенья. Но Вы будете все таки великодушны и напишите мнѣ: Орловской губерніи, въ городъ Мценскъ. — Гдѣ Вы намѣрены провести зиму? — Я буду въ Петербургѣ.

Посылаю Вамъ билетъ на Вашу шубку, которая осталась въ Кенигсбергѣ.

Переводъ «Институтки» будетъ мною врученъ Краевскому, — а оригиналъ будетъ мною переданъ Бѣлозерскому. На мое имя должно придти два письма въ Hotel de l'Agneau въ Остенде, сдѣлайте одолженіе, перешлите ихъ на мой адресъ въ Орловскую губернію.

Стыдно, стыдно — досадно — и говорить нечего. Едва дерзаю жать Вамъ руку, поцѣловать Богдана и поклониться Афанасію Васильевичу. Пріѣзжайте на зиму въ Петербургъ. Можно будетъ устроить жизнь лучше прошлогодней.

Охъ, какъ мнѣ стыдно! — До свиданія.

Вашъ

Ив. Тургеневъ.

IX.

С. Спасское, 21-го октяб. (2-го нояб.) 1859 г.

Если бы я самъ не былъ кругомъ виноватъ передъ Вами, любезнѣйшая Марья Александровна — то, право, попенялъ бы на Васъ: какъ это можно въ такую даль писать такую коротенькую записку — точно мы живемъ въ одномъ городѣ, видимся каждый день? — Съ другой стороны всетаки хорошо, что Вы обо мнѣ вспомнили — и я Вамъ очень за это благодаренъ.

Не желая подвергнуться такому же упреку, какой я Вамъ сейчасъ сдѣлалъ, скажу Вамъ нѣсколько словъ о себѣ: въ нихъ будетъ мало интереснаго и мало веселаго, а именно — вотъ мѣсяцъ (слишкомъ) какъ я здѣсь

— и вотъ уже три недѣли, какъ я не выхожу изъ комнаты: со мной повторилась та самая болѣзнь, которая такъ мучила меня въ Петербургѣ: я не только громко говорить, я даже шептать не могу, кашляю безпрерывно — и конца этой гадости не предвижу. — Вслѣдствіе этого я никого здѣсь не вижу и сижу какъ сурокъ въ своей норѣ. По крайней мѣрѣ, я воспользовался этимъ насильственнымъ бездѣйствіемъ и окончилъ большую повѣсть для «Русскаго Вѣстника». Какъ бы мое болѣзненное состояніе не отозвалось на ней! — Что же касается до перевода «Институтки» — (я краснѣю, начертывъ эти слова) — мы уже съ Краевскимъ переписались: онъ ее, вѣроятно, помѣститъ въ 1-ый № «Отеч. Зап.» на будущій годъ, какъ вещь капитальную; впрочемъ, она будетъ у него въ 10-хъ числахъ ноября: я либо самъ ее привезу въ Петербургъ къ этому времени — либо пришлю ее, если болѣзнь не позволитъ мнѣ выѣхать изъ моей Ѳиваиды.

Изъ Вашего письмеца еще не видно, рѣшились ль Вы провести зиму въ Петербургѣ — или нѣтъ. Пріѣзжайте, — право, мнѣ сдается, что мы проведемъ хорошо эту зиму. Я боюсь, какъ бы Вы вдвоемъ или втроемъ (нѣтъ, не втроемъ — Богдану вездѣ будетъ весело) — не соскучились за границею.

Вы мнѣ ничего не пишете о Вашемъ здоровіи — словомъ, Вы мнѣ ни о чемъ не пишете; надѣюсь, что оно хорошо, что и мужъ Вашъ и Богданъ также здоровы. Поклонитесь имъ и всему семейству Рейхелей и Дрезденской Мадоннѣ. Будьте здоровы, веселы, работайте и пріѣзжайте. Говорю Вамъ до свиданія и дружески жму Вамъ руку.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

X.

С.-Петербургъ, 6-е января 1860 г.

Любезнѣйшая Марья Александровна, я до сихъ поръ медлилъ отвѣтомъ на Ваше любезное письмо изъ Гей-

дельберга, потому что хотѣлъ въ то же время извѣстить Васъ о напечатаніи «Институтки». Она помѣщена въ 1-мъ № «Отечественныхъ Записокъ» и явится на дняхъ. Снѣгиревъ ее порядкомъ пощипалъ — однако печатать было можно. Вышло изъ нея 2 листа $^3/_4$ — по 150 руб. за листъ — выходитъ 400 руб. съ небольшимъ. Такъ какъ Краевскій Вамъ далъ впередъ 300 руб., то остающіеся затѣмъ 100 руб., я, получивъ съ него по выходѣ книги, отдалъ немедленно Бѣлозерскому, который перешлетъ ихъ Вамъ. — Онъ, сколько мнѣ извѣстно, Вашъ корреспондентъ по денежнымъ дѣламъ.

Итакъ Вы зимуете за границей. Жалко, — а дѣлать нечего. Впрочемъ, это хорошо и полезно для Вашего здоровья, а это главное соображеніе. — Я думаю, что и Богдану будетъ во всѣхъ отношеніяхъ хорошо пожить въ нѣмецкомъ городѣ, съ нѣмецкими дѣтьми.

Здѣсь все идетъ по старому и по новому въ то же время. На дняхъ у насъ будетъ чтеніе въ пользу нашего общества (въ которомъ Вы — членомъ); между прочимъ, я читаю статью подъ заглавіемъ: «Д. Кихотъ и Гамлетъ». Желающихъ чрезвычайно много — посмотримъ, каковъ-то будетъ успѣхъ? — Тотчасъ послѣ чтенія, я ѣду въ Москву, для печатанія своей новой [illegible]ѣсти — въ «Русскомъ Вѣстникѣ». Здоровье мое все [illegible] въ какомъ-то странномъ положеніи: съ комнатѣ я не [illegible]ашляю, а чуть выставлю носъ на воздухъ — у меня поднимается почти въ родѣ коклюша. Не знаю, какъ я доберусь въ Москву, при этакихъ холодахъ.

Малороссовъ здѣшнихъ я вижу, но не такъ часто, какъ въ прошломъ году — особенно Шевченку. Онъ, говорятъ, написалъ какую то неудачную поэму.

Это худо, что Вы мало работаете, а можетъ быть, оно и хорошо: значитъ, Вы набираете новыхъ впечатлѣній. — Читайте Гете, Гомера и Шекспира — это лучшевсего — Вы же теперь, должно быть, одолѣли нѣмецкій языкъ.

Я ѣду лѣтомъ за границу — можетъ быть, гдѣ нубудь и встрѣтимся; напишите мнѣ два слова о Вашихъ

планахъ на будущее. — Крѣпко жму Вамъ руку, кланяюсь Вашему мужу и цѣлую Богдана.

Будьте всѣ здоровы.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

P. S. Я не франкирую своего письма и Вы не франкируйте, такъ лучше доходитъ. Адресъ мой тотъ же: на *Большой Конюшенной* въ Домѣ Вебера.

XI.

С.-Петербургъ, 20-го марта (1-го апрѣля) 1860 г.

Ей же ей, говоря библейскимъ языкомъ, нельзя писать такія письма, какія Вы пишете, любезнѣйшая Марья Александровна! Безъ обозначенія числа, года, мѣста — и всего то какихъ нибудь пять-шесть строчекъ, точно свободной минуты нѣтъ у Васъ!.. Право, это огорчительно — и Вамъ надобно отдѣлаться отъ этой дурной привычи.

Отвѣчаю на Ваши вопросы по пунктамъ:

1. Порученіе Ваше на счетъ г-жи Писаревой было по нездоровію моему (я прескверно провелъ зиму — почти не выѣзжалъ — теперь очередь горла меня мучить) — передано Бѣлозерскому. Долго онъ не могъ отыскать г-жу Писареву: когда онъ нашелъ ея адресъ — она уже уѣхала въ Москву, а сынъ ея дѣйствительно сошелъ съ ума. Результатомъ всего этого было то, что Бѣлозерскій оставилъ Ваши деньги (138 р., если не ошибаюсь) у себя — и на дняхъ Вамъ перешлетъ ихъ.

NB. У него родился сынъ.

2. Повѣсть Вашу — «Червонный Король» — я отправилъ къ Каткову — выговоривъ 150 р. за листъ и онъ мнѣ уже отвѣтилъ, что выслалъ Вамъ деньги впередъ, изъ чего я заключилъ, что онъ находится съ Вами въ сношеніяхъ и знаетъ Вашъ адресъ. Сама повѣсть (впрочемъ я Вамъ, кажется, уже писалъ объ этомъ) мнѣ не понравилась: она не додумана — точно Вы и тутъ

спѣшите и притомъ языкъ ея слышкомъ небреженъ и испещренъ малороссіянизмами.

3. Я въ апрѣлѣ выѣзжаю отсюда и въ началѣ мая буду въ Парижѣ. Напишите мнѣ туда poste restante — гдѣ Вы будете въ эту пору и я непремѣнно пріѣду къ Вамъ, тѣмъ болѣе, что меня вѣроятно пошлютъ въ Эмсъ. Я выѣзжаю отсюда вмѣстѣ съ Н. Я. Макаровымъ, котораго опять посылаютъ въ Аахенъ. Анненковъ также ѣдетъ за границу.

4. Я часто вижусь съ Шевченко, съ Карташевскимъ. О Кулишѣ доходятъ разные слухи: онъ издалъ альманахъ подъ названіемъ *Хата*, гдѣ между прочимъ помѣстилъ Вашу повѣсть «Чары».

5. Моя повѣсть — «Наканунѣ» вѣроятно дошла до Васъ. Многіе ее бранятъ — немногіе очень хвалятъ. Я самъ ею невполнѣ доволенъ. На дняхъ явится въ «Б. для Чт.» другая моя повѣсть подъ заглавіемъ: «Первая любовь». Я Вамъ привезу оттискъ.

Впрочемъ, все по старому. Дружески кланяюсь Вамъ и Вашему мужу; цѣлую Богдана. До скораго свиданія, если Богъ дастъ.

Преданный Вамъ

Парижъ, 21-го мая 1860 г. *Ив. Тургеневъ.*

XII.

Соденъ, возлѣ Франкфурта на Майнѣ,
7-го іюня 1860 г.

Я вчера вечеромъ сюда пріѣхалъ, любезнейшая Марья Александровна и поселился въ Hotel de l'Europe, слѣдовательно адресъ мой: Soden, près de Francfort sur le Main, hotel de l'Europe. Пишу Вамъ это не потому, чтобы я надѣялся увидать Васъ здѣсь или въ Швальбахѣ (сомнѣніе во мнѣ развилось сильное), но чтобы Вы знали, куда мнѣ писать.

У меня тихая комнатка съ видомъ на зеленые холмы. Вчера дождь лилъ ручьями и сегодня погода не совсѣмъ хороша, но воздухъ здѣсь чудесный. Встрѣча наша въ

Парижѣ оставила во мнѣ самыя пріятныя воспоминанія. Надѣюсь, что и въ Швальбахѣ не будетъ хуже, если только будетъ Швальбахъ

Удались ли фотографіи?

До свиданія; кланяйтесь Вашему мужу и поцѣлуйте за меня Богдана. *Не забудьте доставить мнѣ мои двѣ книги.* Еще разъ до свиданія.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XIII.

Соденъ, пятница, 29-го іюня 1860 г.

Пишу къ Вамъ по обѣщанію, любезнѣйшая Марья Александровна, хотя отъ Макарова я до сихъ поръ ничего не получилъ. — Надѣюсь, что Вы прибыли благополучно въ Гейдельбергъ и что письмо мое застанетъ уже Васъ на мази въ Швальбахъ; надѣюсь такъ-же, что Вы не забудете Вашего обѣщанія и завернете въ Соденъ, если только это будетъ Вамъ возможно. Поѣздка наша оставила во мнѣ самое пріятное впечатлѣніе и я чувствую, что узы дружества, которыя насъ связали съ прошлаго года, еще крѣпче стянулись. — Не забудьте, что Вы Вашей хозяйкѣ въ Швальбахѣ обѣщали вернуться черезъ 4 дня; пропустивъ этотъ срокъ, чего добраго, она, пожалуй, сдастъ квартиру другому.

Въ Соденѣ я нашелъ все въ прежнемъ порядкѣ. 1-й номеръ также малъ, и увы! отъѣзжаетъ завтра. — Бѣдному Толстому хуже стало; но отъ дочери я получилъ письмо, изъ котораго узналъ, что сыну г-жи Віардо, слава Богу, легче стало. Онъ спасенъ, за то изъ того же письма я узналъ, что у Н. И. Тургенева умерла 3-хъ лѣтняя дѣвочка, которую онъ обожалъ. Смерть также не уступаетъ правъ своихъ, какъ и жизнь.

А Вы тоже все нашли въ порядкѣ въ Гейдельбергѣ? — Поклонитесь отъ меня Афанасію Васильевичу и поцѣлуйте Богдасю. — Напомните также Гофманну обо мнѣ: я когда-то бралъ у него уроки въ греческомъ языкѣ.

Итакъ, до скораго свиданія. Дружески жму Вамъ руку и остаюсь

преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

P. S. Я во *вторникъ* утромъ ѣду въ Эмсъ, гдѣ пробуду до обѣда въ среду.

XIV.

Куртавнель, 21-го іюля 1860 г.

Я сегодня сюда прибылъ, милая (чуть было не написалъ: любезнѣйшая, но «милая» и лучше и справедливѣй) Марья Александровна, и по обѣщанію пишу Вамъ. Путешествіе мое совершилось весьма благополучно, дочку свою засталъ здоровой, но долженъ былъ заплатить за нее 500 франковъ долгу, за что я ее порядкомъ побранилъ и, теперь я нахожусь въ томъ домѣ, куда я пріѣхалъ въ первый разъ 15 лѣтъ тому назадъ и гдѣ осталось много — много моей жизни. Бывало, какъ сердце билось, какъ дыханье стѣснялось, когда я подъѣзжалъ къ нему, а теперь все это стало тише — да и пора! — Я намѣренъ пробыть здѣсь дней 10 — никакъ не болѣе (вотъ уже эти три слова говорятъ о новыхъ временахъ) а тамъ ѣду на островъ Уайтъ и напередъ Вамъ говорю, что вѣкъ Вамъ не прощу, еслу Вы туда не пріѣдете. Напишите мнѣ, какъ Вы поживаете въ Швальбахѣ и посѣтилъ ли Васъ N. N. и продолжается ли работа самогрызенья и сверленія? Не навязалась ли на Васъ какая-нибудь новая брандахлыстиха, въ родѣ Киттары и Вейнбергша продолжаетъ пропекать Васъ? — Какъ идутъ Ваши работы? Обо всемъ этомъ напишите, хотя кратко, но вразумительно. N. B. Не предавайтесь слишкомъ вліянію польскаго элемента!

Будьте веселы, здоровы и свободны отъ Васъ самиъ — это самая нужная свобода, да ставьте пожалуйте число и не пишите на клочкахъ слѣдующаго вида *(намальовано наче лопата).*

Jestem a ja, jak Boga kocham.

Преданный Вамъ *Ив. Тургеневъ.*

XV.

Куртавнель 1-го августа 1860 г.

Что это значитъ, милая Марья Александровна? Я третьяго дня ѣздилъ въ Парижъ и надѣялся найти хоть записочку отъ Васъ; но на почтѣ ничего не было. — Получили ли Вы мое письмо? Мнѣ потому такъ хотѣлось получить отъ Васъ вѣсточку, что я все не покидаю мысли объ островѣ Уайтѣ. Я ѣду туда въ будущій понедѣльникъ 6-го августа: пробуду дня три въ Лондонѣ — и 10-го числа непремѣнно буду въ Чайтѣ. — Напишите мнѣ тотчасъ, прошу Васъ, два слова, poste restante — въ Парижъ. Вѣдъ это Васъ не утомитъ, хотя я и не N. N. Куртавнель я покидаю въ субботу, 4-го числа.

Видѣлись ли Вы съ Ковалевскимъ въ Эмсѣ и какой былъ результатъ Вашего свиданія?

Слышите — напишите непремѣнно, хоть два слова. До свиданія.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XVI.

Парижъ, 6-го августа 1860 г.

Ей Богу, ей Богу, ей же Богу, съ Вами нѣтъ никакого терпѣнія, любезнѣйшая Марья Александровна! Непостижимость Вашихъ поступковъ превышаетъ всѣ соображенія самыхъ отважнѣйшихъ умовъ! — Во первыхъ почему это Вы вдругъ такъ больны, что сами таже писать не можете? — И почему Николай Яковлевичъ[1]) отъ себя не прибавляетъ, как и на долго ли онъ пріѣхалъ въ Швальбахъ. — И почему Вы блѣдны послѣ свиданія съ N. N? — И что за таинственная исторія съ Анненковымъ и каламбуръ съ письмами? — И какъ же Вы это не ѣдете на островъ Уайтъ, каъ будто для этого нужны милліоны? — И отчего Вы ничего не дѣлаете? — И что же мы будемъ дѣлать безъ Васъ на Уайтѣ? И долго ли Вы будете возиться съ поляками? Всѣ эти вопросы разомъ представляются моему уму и отвѣчать я на нихъ не въ состояніи.

[1]) Макаров.

Что же касается до меня, то я завтра ѣду въ Лондонъ, увижусъ съ Герценомъ и, вѣроятно, съ Анненковымъ — и переговоривъ соборнѣ — отправимъ къ Вамъ соборное же и окончательное письмо передъ отправленіемъ на Уайтъ. А до тѣхъ поръ живите въ Швальбахѣ — и не болѣйте. Что это за безуміе: быть больнымъ тамъ, куда пріѣхали лечиться!!...

Жму Вамъ и Макарову руку и все таки говорю: до свиданья.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XVII.

Вентноръ, 13-го августа 1860 г., понедѣльникъ.

Милая Марья Александровна, со вчерашняго дня я здѣсъ — и съ сегодняшняго поселился въ прелестномъ домикѣ надъ моремъ. Погода, какъ нарочно, чудная и что за прелесть этотъ островъ — этого пересказать нельзя! — Деревья, цвѣты, скалы, запахъ свѣжаго сѣна и моря — словомъ — роскошь! Изъ русскихъ здѣсь милѣйшій Ростовцевъ, которому я очень обрадовался — и Крузе. — Анненковъ не поѣхалъ, остался въ Лондонѣ. Герценъ нанялъ домъ не на островѣ Уайтѣ, а на берегу Англіи въ Борнемоусѣ, вотъ такъ:

У него пропасть свободныхъ комнатъ и онъ приглашал меня у него поселиться, но я побоялся его шума — и мнѣ хотѣлось быть «самъ большимъ». — Онъ, я увѣренъ, будетъ и Васъ приглашать — а я въ скобкахъ замѣчаю, что у меня есть гулящая комната, за которую я тоже плачу и которая мнѣ не нужна. Напишите мнѣ, по крайней мѣрѣ, два слова о томъ, что Ваше здоровье — и какія Ваши намѣренія? — Неужели я Васъ не увижу?

Я съ нетерпѣніемъ буду ждать Вашего письма. Погода становится отличная. Жму Вамъ крѣпко руку и говорю: пріѣзжайте. Достаньте только денегъ на переѣздъ, а объ остальномъ не заботьтесь.

Вашъ *Ив. Тургеневъ.*

XVIII.

Вентноръ, пятница 24-го августа 1860 г.

Милая Марья Александровна, я вчера вечеромъ получилъ Ваше письмо — въ которомъ Вы меня просите увѣдомить Васъ по пути въ Венторъ, но если Вы выѣзжаете въ субботу, т. е. завтра — то — мое письмо Васъ физически застать не можетъ. Однако пишу на всякій случай — и въ то же время пишу Макарову въ Аахенъ. Вотъ какъ надо ѣхать: изъ Лондона въ *понедѣльникъ* — или во *вторникъ* въ 11 часовъ 30 мин. въ Портсмутъ (Portsomouth), куда Вы пріѣдете въ 1 час. и 52 мин. А я Васъ буду тамъ ждать — и вмѣстѣ поѣдемъ въ Вентноръ. — Анненковъ гоститъ у меня — но уѣзжаетъ, а Васъ не дождется. — Я здѣсь остаюсь до 1-го сентября.

До свиданія. Что Вы нашли нехорошаго въ моемъ письмѣ? — Во всякомъ случаѣ, прошу у Васъ извиненія и жму Вамъ руку.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XIX.

Вентноръ, 27-го августа 1860 г.

«Serez vous encoro Angleterre — viendrai samedi» — такъ начинался присланный Вами *телеграммъ*, любезнѣйшая М. А. — «Sine sene viendrai apes negonsteez vue» такъ продолжался *онъ* — и повергъ меня и Анненкова въ мучительную тоску недоумѣнія. — Вотъ что значитъ нечетко ставить буквы при подачѣ записки! — Мы призвали на помощъ Шамполліона и поняли этотъ гіероглифъ такъ: Si ne serez, viendrai après — répondez moi. — Во всякомъ случаѣ, печальный фактъ Вашего непріѣзда остался несомнѣннымъ. Въ субботу — 1-го сентября — (не 12-го сентября ст. стиля — а 20-го августа) я выѣзжаю, какъ я писалъ Вамъ — изъ Англіи и буду 4-го и 5-го въ Парижѣ. А потому, если Вы желаете меня видѣть — столько же, сколько бы я желалъ видѣться съ Вами, то пріѣзжайте уже въ Парижъ, гдѣ я

остановлюсь въ Hotel Byron, rue Laffitte до 10-го числа или даже до 9-га — потому что 10-го начинается охота. Сдѣлайте одолженіе, примите къ этому надлежащія мѣры — а если у Васъ денегъ нѣту, напишите объ этомъ въ Вентноръ — Вы еще успѣете — и я Вамъ вышлю. — Не уѣзжайте въ Россію, не повидавшись со мной. Не хочу Вамъ говорить: прощайте, а до свиданья — и жму Вамъ руку.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XX.

Вентноръ, суббота 1-го сентября 1860 г.

Я уѣзжаю завтра въ Лондонъ, любезная Марья Александровна, а оттуда во вторникъ вечеромъ отправляюсь въ Парижъ, гдѣ останусь среду, четвергъ и пятницу. — Въ субботу я уѣзжаю въ деревню къ Біардо. — Если можете, пріѣзжайте въ Парижъ въ одинъ изъ этихъ трехъ дней. — Стоять я буду по прежнему — rue Laffitte, hotel Byron.

Сохраняю Ваше *предусмотрительное* письмо, какъ нѣчто необыкновенно фантастическое: можно дать тому большія деньги, кто въ состояніи понять изъ него, что Вы сами намѣрены дѣлать — и чего желаете отъ другого. — Вы являетесь мнѣ въ видѣ темнаго Сфинкса, около котораго безпрестанно сверкаютъ телеграммы, столь же непонятныя.

Шутки въ сторону, я очень желаю Васъ видѣть, хотя уже почти потерялъ на это надежду.

Дружески жму Вамъ руку и все таки говорю вамъ: до свиданья.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XXI.

Куртавнель, среда 12-го сентября.

Телеграммы и Вы — Вы и телеграммы, любезнѣйшая Марья Александровна — неразлучны какъ переклитки. (Переклитками называются тѣ зеленые попу-

гайчики съ оранжевыми носами, которое такъ уныло — дружелюбно жмутся другъ къ дружгѣ, сидя на одной жердочкѣ). Въ самую минуту моего отъѣзда изъ Hotel Byron мнѣ принесли телеграммъ на Ваше имя, который я немедленно отправилъ къ Вамъ. Что содержало это посланіе? — Кто Вамъ посылаетъ — и что именно — угрозу, обѣщаніе, извѣстіе? или просто пріятель спрашиваетъ:

«Êtes à Paris? Négonsteez apes mue?» Если Вы, вслѣдствіе этого телеграмма, уѣзжаете въ Ирландію или въ Португалію, или если Вы поселяетесь на какой нибудь башнѣ — дайте мнѣ знать — ибо меня это безпокоитъ.

Если же Вы не уѣзжаете тотчасъ, такъ дайте мнѣ, по крайней мѣрѣ, слово, что Вы дождетесь моего возвращенія на найденной Вамъ квартирѣ.

Работаете ли Вы? Въ свободное отъ занятіи время переписываете ли Вы проектъ?

До свиданія — жму Вамъ дружески руку. Богдана (хотя онъ и шалунъ) поцѣлуйте за меня.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XXII.

Куртавнель, 17-го сентября 1860 г.

Милая Марья Александровна, я очень радъ, что Вы довольны своимъ гнѣздышкомъ; я замѣтилъ этихъ двухъ барышень, какъ только вошелъ въ гостиную — и лица ихъ мнѣ понравились — такъ что я тогда-же подумалъ — вотъ будутъ хорошія сосѣдки. — А отчего такихъ у насъ въ Россіи нѣтъ — или очень мало — легко понять: всѣ наши барышни выростаютъ въ невѣжествѣ и во *лжи*. Онѣ либо покоряются окружающей ихъ атмосферѣ — и выходитъ плохо — либо возмущаются противъ нея и выходитъ тоже нехорошо.

Я также очень радъ, что Вы работаете — это добрый знакъ. Присланный Вамъ счетъ не такъ страшенъ, какъ Вы пологаете — и по пріѣздѣ моемъ въ Парижѣ (дней

черезъ 10) все это уладится. Такъ и напишите туда. — А что письма изъ Гейдельберга не могутъ быть не грустными для Васъ при теперешнихъ обстоятельствахъ — это тоже въ порядкѣ вещей. Погодите — перемелется, мука будетъ.

Я получилъ отъ Анненкова письмо со вложенной фотографіей для Васъ. — Я Вамъ ее и посылаю. Онъ отличный человѣкъ и Васъ полюбилъ душевно.

Напишите мнѣ, когда придетъ къ Вамъ Делаво и что онъ Вамъ скажетъ на счетъ пансіона. Имѣете ли Вы извѣстіе о Макаровѣ? Ростовцевъ къ Вамъ, вѣроятно зайдетъ на дняхъ.

Я здѣсь хожу на охоту, устаю страшно, тотчасъ послѣ обѣда ложусь спать, а по утру переписываю проектъ. Узнайте, пожалуйста, отъ Делаво — нельзя ли найти въ Парижѣ переписчика? — Кажется, дьячокъ при церкви этимъ занимается.

До свиданія — будьте здоровы и велики духомъ. Крѣпко жму Вамъ руку и остаютъ

преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XXIII.

Парижъ, 1-го марта н. с. 1861 г.

Милая Марья Александровна, сегодня Вы уѣхали и сегодня же пишу къ Вамъ: я получилъ письмо отъ Вашего мужа — и опять распечаталъ, потому что на конвертѣ ничего не стояло, кромѣ моего адресса и таинственныхъ буквъ М. М., которыя я замѣтилъ уже поздно; посыляю Вамъ это письмо. Такъ же принесли мнѣ записку — отъ кого бы Вы думали? Отъ г-жи Пассекъ. Она проситъ меня пріѣхать къ ней для того, чтобы переговорить о важномъ дѣлѣ: я ей написалъ, что завтра къ ней поѣду, а сегодня мнѣ нездоровится. — Смутно предчувствую, о чемъ сія дама будетъ со мной бесѣдовать — но отъ меня она не много толку добьется — и вѣроятно почувствуетъ ко мнѣ антипатію. Господь съ нею!

Итакъ — Вы получите это письмо въ Римѣ. Дай Богъ Вамъ благополучно доѣхать, благополучно прожить въ Римѣ, и еще благополучнѣе возвратиться! — Можетъ быть, Вы хорошо сдѣлали, что поѣхали... Будемъ думать, что хорошо, такъ какъ теперь этого уже вернуть нельзя. — Постарайтесь, по крайней мѣрѣ, извлечь всевозможную пользу изъ Вашего пребыванія въ Римѣ: не *млѣйте*, сидя по часамъ о бокъ съ Вашими, впрочемъ, милѣйшими пріятелями; смотрите во всѣ глаза, учитесь, ходите по церквамъ и галлереямъ.

Римъ — удивительный городъ: онъ до нѣкоторой степени можетъ все замѣнить; общество, счастье — и даже любовь.

Поклонитесь отъ меня Ешевскому и Вашему спутнику, Александру Вадимовичу. Поцѣлуйте за меня Богданя — и будьте здоровы и велики духомъ. Крѣпко жму Вамъ руку.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XXIV.

4-го марта 1861 г. Парижъ.

Третьяго дня я Вамъ написалъ свирѣпое письмо, милая М. А., за которое Вы, вѣроятно, сильно на меня разсердились. Дѣло въ томъ, что я пересолилъ съ намѣреньемъ — а то бы ничего не вышло. — Но основаніе моего письма справедливо — и, поразмысливъ о немъ, Вы сами убѣдитесь что Вамъ нельзя продолжать идти по той же дорожкѣ. — А впрочемъ, у каждаго свой умъ въ головѣ.

Прилагаю при семъ 2-ое письмо отъ Вашего мужа.

Ну, какъ Вамъ нравится Римъ? Не сердитесь на меня и напишите мнѣ словечко.

Жму Вамъ руку

Ив. Тургеневъ.

P. S. Кланяюсь Ешевскому, Пассеку.

XXV.

С. Спасское, 22-го мая 1861 г.

Господи Боже мой — или — Боже мій милій! какъ говорятъ г-да хохлы, что Вы за неисправимая женщина — любезная Марья Александровна. — Можно ли изъ Италіи въ Россію писать записку въ 5 строкъ, изъ которыхъ, вдобавокъ, ничего не узнаешь путнаго. Посудите сами: Ваше письмо шло 18 дней — стало быть и это раньше этого срока къ Вамъ не попадетъ; это значитъ, будетъ въ концѣ іюня *новаго* стиля — а въ это время, по причинѣ mal'aria, ни одного иностранца въ Римѣ не бываетъ — и *Вы* не будете — а Вы велите мнѣ писать себѣ въ Римъ poste restante — и я это исполню, хотя знаю почти навѣрное, что мое письмо пропадетъ. — Ни слова о томъ, куда Вы намѣрены ѣхать изъ Рима, гдѣ думаете провести лѣто — вернетесь ли въ Парижъ за Вашими вещами, что дѣлаютъ Ваши спутники, есть ли у Васъ еще спутники и д. т. Право, мнѣ бы слѣдовало, въ пику Вамъ, написать Вамъ письмо въ Вашемъ родѣ — Вы бы узнали, какъ это пріятно.

Однако и въ Вашей записочкѣ есть хорошее слово — Вы говорите, что преданы мнѣ *навсегда*. — Это много значитъ, но я Вамъ вѣрю, хотя Вы не безъ хитрости, какъ сами знаете. Что я Вамъ преданъ — это несомнѣнно; но кромѣ этого чувства, во мнѣ есть другое, довольно странное, которое иногда заставляетъ меня желать Васъ имѣть возлѣ себя — какъ въ моей маленькой парижской комнатѣ — помните? — Когда мнѣ приходятъ въ голову наши тогдашнія бесѣды — я не могу не сознаться, что Вы престранное существо — и что Васъ разобрать очень трудно. По крайней мѣрѣ — мнѣ до сихъ поръ не ясно, какъ понять все то, что было, подъ какую рубрику все это отнесть? — При свиданіи[1]) я Вамъ сообщу, на какомъ предположеніи я остановился — какъ на самомъ вѣроятномъ — хотя мало лестномъ для меня.

---

[1]) Когда и гдѣ оно будетъ — совершенно неизвѣстно.

Теперь я Вамъ скажу вкратцѣ, что я намѣренъ дѣлать:

До 3/15 августа, а можетъ быть и до 15/27 — я въ деревнѣ: оканчиваю свой романъ, устраиваю свои отношенія съ мужиками, завожу школу и д. т. Потомъ я ѣду въ Баденъ, гдѣ будетъ объ эту пору меня ждать моя дочь вмѣстѣ съ г-жей Иншъ, съѣздимъ, можетъ быть, вмѣстѣ въ сѣверную Италію — и съ половины сентября снова въ Парижѣ. Я бы Вамъ былъ благодаренъ, еслибъ и Вы сообщили мнѣ свой планъ. — Но вѣдь Вы не зависите отъ себя ... а отъ чего или отъ кого Вы зависите — это для меня тайна.

Тургеневъ.

Видѣлъ я въ Петербургѣ Бѣлозерскаго и др. (Анненковъ женатый — прелесть какъ милъ). Мнѣ дали 4 № „Основы" изъ которыхъ я могъ заключить, что выше малороссійскаго племени нѣтъ ничего въ мірѣ — и что въ особенности мы, великороссы, дрянь и ничтожество. А мы великороссы поглаживаемъ себѣ бороду, посмѣиваемся и думаемъ: пускай дѣти тѣшатся, пока еще молоды. Выростутъ — поумнѣютъ. — А теперь онѣ еще отъ собственныхъ словъ пьянѣютъ. — И журналъ у нихъ на такой славной бумагѣ — и Шевченко такой великій поэтъ ... Тѣшьтесь, тѣшьтесь, малыя дѣти.

Здѣсь весна очень запоздала — и вдругъ — вспыхнула — какъ порохъ — всяческой зеленью, цвѣтами и травами. — Этого за границей не увидишь. Но худо — толкаться старикомъ съ какимъ то окисленнымъ сердцемъ въ груди — подъ этими золотистыми липами ... Что дѣлать! Скоро еще хуже будетъ.

Прощайте — постарайтесь написать немного подѣльнѣе — по тому же адресу, разумѣется. Жму Вамъ руку и дѣлаю еще что-то, на что Вы, бывало, никогда не отвѣчали. Поцѣлуйте Богдана, о которомъ Вы мнѣ ни слова не сказали — и поклонитесь — если есть кому кланяться.

Вашъ *Ив. Тургеневъ.*

XXVI.

25 августа — 6 сентября 1861 г. С. Спасское.

Милая Марья Александровна, получивъ это письмо, ступайте къ Боткину[1]) и скажите ему, что я ему написалъ было предлинное письмо, и отдалъ его извѣстному Вамъ Бенни для отдачи въ Мценскѣ на почту; но сей юноша его на дорогѣ потерялъ. Нечего дѣлать — придется все написанное разсказать, что я надѣюсь совершить весьма скоро — ибо я послѣ завтра выѣзжаю и почти нигдѣ останавливаться не буду. Итакъ, ждите меня скоро, если я не погибну на пути. Надѣюсь, что Вы мнѣ написали poste restante въ Берлинѣ. До свиданія, жму Вамъ руку.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XXVII.

Москва 4 іюня 1862 г.

Любезнѣйшая Марья Александровна, я Вамъ не писалъ изъ Петербурга, потому что я хотѣлъ быть въ состояніи поговорить съ Катковымъ и дать Вамъ знать, что изъ этого выйдетъ. — Итакъ вотъ результатъ. „Русское Слово“ (которое, кажется, весьма не сильно денежными средствами): взяло „Пройдисвѣтъ“, который напечатаетъ въ майской книжкѣ и деньги Вамъ обѣщалось тотчасъ выслать; а Катковъ не безъ колебанія и затрудненія взялъ „Пустяки“ и „Скрипку“ — но о 200 р. сер. (не говоря уже о 250) и слышать не хочетъ и болѣе 150 не даетъ. Я взялъ на себя согласиться — потому что въ противномъ случаѣ надо было бы остаться вовсе ни при чемъ; но если Вамъ эта цѣна покажется слишкомъ незначительна, то напишите немедленно въ редакцію „Русскаго Вѣстника“ не стѣсняясь тѣмъ, что деньги (300 р. сер.) будутъ Вамъ высланы впередъ, тогда Катковъ будетъ считать ихъ за мною, а я за Вами. Это у

[1]) Василію Петровичу Боткину.

насъ такъ условлено. Во всякомъ случаѣ, Вы получите 300 руб. и увидите сами, что Вамъ дѣлать.

О Петербургѣ, литераторахъ и д. т. не пишу. — Некогда. Напишу изъ деревни. — Мнѣ изъ Петербурга до Москвы пришлось ѣхать съ Некрасовымъ, и оба мы, какъ Ноздревъ и его товарищъ — ничего — говорили, смѣялись, — но бездна такъ и осталась между нами, и слава Богу. — Его однаго смущаетъ всеобщая вражда къ „Современнику", усиленная въ 1000 разъ послѣдними событіями.

Повторяю Вамъ еще разъ на прощаніе. Не пріѣзжайте въ Россію! Впрочемъ, жму Вамъ крѣпко руку и говорю: до свиданія.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

N.B. Я послалъ изъ Петербурга письмо г-жѣ Буткевичъ, рукопись которой я съ трудомъ продалъ Серно-Соловьевичу и Новосмертный послалъ ей 150 р. сер. — по слѣдующему адресу: Montmorency, rue Laboureur. Она вѣдь туда пріѣхала. — Узнайте *непремѣнно*, получила ли она это все — и *непремѣнно* дайте мнѣ знать, не откладывая отвѣта въ долгій ящикъ.

XXVIII.

10—22-го іюня 1862 г. С. Спасское.

Ваше письмо, милая Марья Александровна, шло досюда цѣлыхъ двадцать дней, что заставляетъ меня предполагать, что оно пролежало у Васъ нѣсколько времени, гдѣ-нибудь въ уголкѣ. Вы мнѣ ничего не говорите о Вашихъ намѣреніяхъ: но я могу догадаться, что Вы остаетесь въ Парижѣ — я радуюсь тому: Вы знаете мое мнѣніе на счетъ Вашей поѣздки въ Россію.

Мнѣ пріятно, что я могъ услужить г-жѣ Буткевичъ, и желаю, чтобы ей въ Женевѣ повезло лучше, чѣмъ въ Парижѣ. — Сожалѣю о Вашемъ отказѣ Каткову: Вамъ вѣроятно теперь уже давно извѣстна судьба постигшая

журналы, въ которыхъ Вы участвовали: кажется, нечего надѣяться на ихъ возрожденіе, особенно то касается „Русскаго Слова". Но такъ какъ у Васъ теперь, вслѣдствіе предложенія Солдатенкова, будутъ деньги, то это бѣда еще не большая.

Молодецъ Писемскій — поклонитесь ему отъ меня и скажите ему, что бы онъ не скучалъ, а смотрѣлъ бы болѣе на свою поѣздку съ гигіенической точки зрѣнія. Смѣю думать, что Ваши новые друзья Нѣжино — Грузинскіе не вполнѣ изгладятъ изъ Вашей памяти Вашихъ старыхъ друзей; впрочемъ, въ этомъ отношеніи Вы составляете исключеніе изъ общаго правила и столь же постоянны въ Вашихъ привязанностяхъ, сколь непостоянны въ общемъ ходѣ жизни. Скажу Вамъ о себѣ, что я здоровъ — ѣздилъ на охоту неудачно, дѣла свои устроилъ кое-какъ и теперь уже мечтаю объ отъѣздѣ, который будетъ имѣть мѣсто, если Богъ дастъ, ранѣе, чѣмъ я предполагалъ; въ концѣ сентября я буду въ Парижѣ. Я ничего не писалъ да и вообще мнѣ сдается, что литературная жила во мнѣ изсякаетъ: едва-ли мнѣ опять скоро придется предстать на судъ критики и публики, съ меня довольно треска и грохота возбужденнаго О. и Д.[1]) Я Вамъ когда-нибудь разскажу, если не забуду — всѣ впечатлѣнія вынесенныя мною изъ послѣдняго моего пребыванія въ Россіи, какъ меня били руки, которыя я бы хотѣлъ пожать и ласкали руки другія, отъ которыхъ я бы бѣжалъ за тридевять земель и д. т. Вообще, мое божество произвело на меня дѣйствіе странное: я вижу, что теперь колесо покатилось благополучно впередъ — но присутствовать при томъ, какъ оно будетъ то прыгать черезъ камни, то тонуть въ грязи — не желаю; довольно съ меня знать, что оно пошло. — Я вѣдь застану Васъ въ Парижѣ, неправда-ли?

Такъ какъ я, проѣзжая черезъ Москву, возьму у Каткова оставленныя мною у него Ваши два разсказа —

---

[1]) „Отцами и Дѣтьми".

то напишите мнѣ, что съ ними дѣлать? Но адресуйте Ваши письма не сюда — онѣ меня здѣсь не застанутъ — а въ Петербургъ, въ книжный магазинъ Серно-Соловьевича, на Невскомъ проспектѣ. для передачи мнѣ.

Ну-съ, желаю Вамъ здоровья и веселья и дружески жму Вашу руку. Я знаю, что Вы ко мнѣ расположены и Вы должны знать, что я къ Вамъ привязанъ. — Поклонитесь отъ меня Пасеку и другимъ знакомымъ, которые мною не брезгаютъ и поцѣлуйте за меня Богдана, который, я надѣюсь, продолжаетъ учиться и вести себя отлично.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XXIX.

Баденъ-Баденъ, 23-го августа 1862 г.

Я два дня тому назадъ пріѣхалъ сюда, милая Марья Александровна. Въ Петербургѣ, въ конторѣ С. Соловьевича мнѣ сказали, что два письма, пришедшія на мое имя отправлены были въ Спасское. Богъ знаетъ, зачѣмъ! Это мнѣ было очень досадно; пока я ихъ здѣсь получу, дайте о себѣ вѣсточку. Что Вы подѣлываете, гдѣ находитесь и гдѣ располагаете быть? Мнѣ кажется, Вамъ не должно быть очень хорошо ... Я въ Баденѣ останусь около мѣсяца — или 6 недѣль; но такъ какъ я недоволенъ моей теперешней квартирой — то пишите мнѣ poste restante. Г-жа Буткевичъ не дождалась присылки денегъ и ускакала въ Женеву — а теперь требуетъ ихъ отъ С. Соловьевича — а онъ сидитъ въ крѣпости — а деньги лежатъ или гуляютъ, Богъ видаетъ гдѣ! О женщины, женщины, куриный народъ! Досталось же мнѣ возиться съ Вами. Катковъ мнѣ сказывалъ въ Москвѣ, что онъ отправилъ на Ваше имя 300 руб. сер., хотя не согласенъ платить Вамъ по 200 р. за листъ. Получили ли Вы эти деньги? Напишите мнѣ немедленно.

Надѣюсь, что Вы здоровы и невредимы; жму Вамъ дружески руку и остаюсь

преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XXX.

Баденъ-Баденъ, 27-го авг. 1862 г. Amalienstrasse № 337.

Я пока еще живъ, милая Марья Александровна — и благодарю Васъ за Ваше участіе. Особеннаго удовольствія отъ жизни не ощущаю, но прекратить ее тоже не вижу надобности. Впрочемъ это не отъ насъ зависитъ.

Деньги г-жѣ Буткевичъ были высланы на ея имя въ Монморанси, rue Laboureur, 10. — По крайней мѣрѣ этотъ адресъ былъ данъ мною Серно-Соловьевичу. Напишите ей это и пусть она спросить въ Женевѣ на почтѣ, что ей надо сдѣлать, то есть какую формальность исполнить для сношенія съ парижской почтой и полученія денегъ. Могъ бы я ожидать, что она, не дождавшись моего отвѣта, помчится вонъ изъ Парижа! Книга ея печатается, но когда появится — еще не извѣстно. Пассекъ, вѣроятно, въ Парижѣ, пусть онъ похлопочетъ, сходитъ въ почтамтъ и т. д.

Мнѣ вовсе не хочется толковать о моемъ романѣ, о томъ, что говорили въ Россіи и т. д. Это все для меня давно-прошедшее. Въ письмѣ моемъ къ Вамъ я намекалъ на то, что гнусные генералы меня хвалили, а молодежь ругала. Но эта волна прокатилась — и что сдѣлано — то сдѣлано.

Здѣсь хорошо: зелено, солнечно, свѣжо и красиво. Русскихъ много — но все — высшаго полета — и потому низшаго сорта — и я ихъ избѣгаю. — Вижусь съ семействомъ Віардо — и пока доволенъ. Квартира порядочная, съ балкономъ. Не знаю, буду-ли работать. — Въ концѣ сентября я пріѣду въ Парижъ и увижусь съ Вами.

Квартира моя остается та же, rue de Rivoli, 210. — Кстати, будьте такъ добры, сходите туда и спросите хо-

зяйку m-me Ricci — получила-ли она отъ меня письмо, въ которомъ я ее просилъ — сохранить всѣ книги, журналы, письма, получаемые на мое имя — (и въ случаѣ нужды, платить за нихъ)?

Будьте здоровы. — Жму Вамъ руку и остаюсь

преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XXXI.

Баденъ, Amalienstrasse, № 337, *31-го Августа 1862 г.*

Милая Марья Александровна, Вамъ теперь Бенни такъ же загорѣлся, какъ нѣкогда, помните? — Желиговскій! — Подавай Желиговскаго! — Подавай Бенни! Извольте — вотъ вамъ Бенни. — Въ день моего проѣзда черезъ Петербургъ, онъ пришелъ ко мнѣ съ своимъ обычнымъ напряженно-скрытымъ и судорожно-спокойнымъ видомъ — (которому я, между прочимъ, и приписываю большую часть безобразныхъ слуховъ, ходившихъ и ходящихъ на его счетъ) — и поговоривъ со мною — я уже лежалъ въ постели — исчезъ. — Хотя по поводу его статьи о Герценѣ поднялась буря — но онъ не только уцѣлѣлъ — онъ даже объявилъ мнѣ, что собирается еще полнѣе забрать журналъ въ руки и что, между прочимъ, весь заграничный отдѣлъ отданъ въ его распоряженіе. Нельзя не сознаться, что есть что-то странное въ этомъ фактѣ — что англійскій подданный, пріятель Герцена издаетъ въ Петербургѣ газету ... но это между нами. Если петербургское правительство такъ слѣпо, не намъ ему раскрывать глаза. А я все таки увѣренъ въ честности и прямодушіи Бенни.

Поклонитесь его брату, Трубецкимъ, Маріаннѣ, которой я недавно писалъ. Говорить Вамъ о себѣ не хочется; сегодня пришло извѣстіе, будто бы Гарибальди взятъ въ плѣнъ и раненъ. Нѣтъ, правды нѣтъ и выше — правъ Сальери. — А о себѣ что я Вамъ скажу? Что я здоровъ — а что, впрочемъ, жизнь мнѣ становится рав-

нодушнѣй съ каждымъ часомъ — въ этомъ нѣтъ ничего новаго, ни пріятнаго. — Какимъ манеромъ Вы видѣли Бакунина? Это, онъ только пріѣзжалъ въ Парижъ и вернулся въ Лондонъ — или отправился далѣе? — И куда именно? — Мицкевича я съ Вами готовъ читать съ удовольствіемъ — да Вамъ не до меня. А впрочемъ, если я ошибаюсь, тѣмъ лучше. Будьте здоровы. Жму Вамъ руку.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

P. S. Небось, все по-польски Вы читаете? Здѣсь я встрѣтился съ однимъ малороссомъ, который радъ насъ русскихъ зубами разорвать — и отъ поляковъ въ восторгѣ, Вотъ Вы бы порадовались. — Къ сожалѣнію, онъ глупъ какъ ... какъ кн. П. В. Долгоруковъ. Сильнѣе сравненія я не знаю.

Баденъ-Баденъ, 28-го сентября 1862 г. Amalienstrasse 337.

Милая Марья Александровна, я давно не писалъ Вамъ — т. е. долгс не отвѣчалъ на Ваше письмо. — Извините великодушно. Впрочемъ, особенно важнаго сообщать было нечего. — Вашъ другъ Василій Боткинъ пріѣхалъ сюда на-дняхъ и отправляется со мною въ Парижъ, куда мы надѣемся прибыть около 15-го Октября. — Я буду очень радъ Васъ видѣть.

Я ничего не читаю, ничего не дѣлаю, ѣмъ, сплю, гуляю — и здоровъ. Даже думаю очень мало. — Рѣшительно *такъ*-покойнѣе. Всего не передумаешь — да и новаго ничего не выдумаешь.

Что за человѣкъ Бакунинъ, спрашиваете Вы? — Я въ Рудинѣ представилъ довольно вѣрный его портретъ: теперь это Рудинъ, *не* убитый на баррикадахъ. Между нами: это — развалина. Будетъ еще копошиться помаленьку и стараться поднимать славянъ — но изъ этого

ничего не выйдетъ. Жалъ его: — тяжелая ноша — жизнь устарѣлаго и выдохшагося агитатора. Вотъ мое откровенное мнѣніе о немъ — а Вы не болтайте.

Я ѣздилъ на-дняхъ въ *Вашъ* Гейдельбергъ. Ничего, городъ интересный. — Уѣзжая отсюда, я дня два тамъ пробуду, посмотрю на дикихъ русскихъ юношей.

До свиданія — будьте здоровы. Цѣлую Васъ — „во уста сахарныя" — на бумагѣ это Васъ не разсердитъ.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

P. S. Кланяйтесь Трубецкимъ и Маріаннѣ, когда увидитесь. Да что, вернулся князь изъ Россіи?

Без дати. (Правдонодібно 1862 р.)

Любезная Марья Александровна, рекомендую Вамъ самымъ убѣдительнымъ образомъ подателя этого письма, чешскаго поэта Фрича, хорошаго моего пріятеля. Онъ очень желаетъ съ Вами познакомиться — и я увѣренъ, что онъ Вамъ понравится. — Онъ большой другъ М. А. Бакунина.

Жму Вамъ руку и до свиданія.

Вашъ

Ив. Тургеневъ.

Воскресенье.

P. S. Надобно съ нимъ говорить по-французски или по-малроссійски. Говорятъ, Вашъ языкъ очень близокъ къ чешскому.

ЛИСТИ ОПАНАСА МАРКОВИЧА, МАРІЇ ВИЛИНСЬКОЇ (МАРКА ВОВЧКА) І ЇХ ЗНАЙОМИХ.

Лист Опанаса Марковича до Марії Вилинської.

I.

24-го Іюня 1850 г. Орелъ.

Счастливый другъ мой Манюсинька!

Слава Богу, что у тебя такъ ладно на душѣ, а я тоже похвалюсь отимъ передъ тобою. Все что есть теперь покойное и крѣпкое въ сердцѣ, перешло отъ отца въ него моей сестрою. Сильна и чиста, одушевлена христіанскою любовью и нашею дружбою, — ты ни о чемъ не затоскуешь: твой нелестный (?) другъ покоенъ за тебя. М. П. благодарилъ меня за совѣтъ и прекрасно простился. Ю. А. уѣзжаетъ сегодня въ Москву и проводить меня небудетъ; и какіе мнѣ нужны еще провожаныя послѣ твоихъ слезъ и благословеній? Сказала ты: вѣрно такъ угодно Богу а сердце еще больше чувствовало это и громче еще говорило твое лицо. Тогда я понялъ, что такое ты чувствовала, говоря мнѣ; я не могу представить какъ буду безъ тебя. Добрая, спасиби тоби! А письмо твое? Я твердо вѣрю, что понедостоинству моему, письмо это Господь внушилъ тебѣ не для меня, а для самой тебя. Но ты будешь мнѣ всегда что слезинка смывающая соринки съ глазъ и горечь съ сердца. Больше этой благодарности — тебѣ ненадо. Я выѣзжаю какъ только позволять деньги, а къ нимъ (?) я по несчастію склоняю свою голову, какъ бы захмѣленную безденежьемъ. Ужасно! Пока я не буду ихъ имѣть хоть меньше

чѣмъ нужно, пока я не буду *чѣмъ нибудь* въ обществѣ, (какъ будьто другъ Мани можетъ быть ничѣмъ), едва ли рѣшусь брать твою руку, не отъ того что бы жалко было тебя лишать чего нибудь, а что жалко подставлять тебѣ свою мрачную фигуру. Время все покажетъ яснѣе. Я буду тебѣ все писать и знаю — не даромъ. Ты уймешь рты, разинутые въ осужденіе меня. Другое дѣло свиданіе, оно не загорами; если не будетъ денегъ я пѣшкомъ приду повидать тебя. Только бы не здоровьи мое не помѣшало. Разставшись съ тобой я былъ ужасно боленъ, пріѣхавши вчера ужасно боленъ, сегодня опять боленъ. Господи! Я буду лучшимъ пошли мнѣ здоровье, но да будетъ Его святая воля! Пойми почему почему я безпокоюсь о твоемъ здоровьи; я знаю что такое недугъ; лишаетъ духа, какъ живая смерть. Подумаю и то, что видно онъ не бодрь, когда его лишаетъ меня всякая погань и ледачь — и помолюсь, чтобы духъ былъ бодрѣе(?) Коля передалъ м[illegible] пѣсни и слово люблю. Липочкѣ я сказалъ отъ т[illegible], чтобы онъ помнилъ твои слова. Слава Богу, что тетинька тебя лелѣетъ и застала ты свою сестроньку, видно, очень милую. Поцѣлуй ее отъ меня и поблагодари за любовь, Варвару Дмитріевну за благосклонныя желан[illegible] меня видѣть и за лестный отзывъ о моемъ лицѣ [illegible] портретѣ, Вѣрочку, что знаетъ мое имя, а всего больше поблагодари отъ меня тетиньку, что въ ея домѣ, подъ ея лелѣющего рукою такое доброе расположеніе и твердая мысль свѣтится въ твоею душѣ. Дай Богъ тебѣ скорѣе увидать Митиньку и принести ему свиданіемъ душевную пользу, а себѣ найти чистое и свѣтлое наслажденіе Ю. А. обѣщаетъ говорить съ А. А. Что буду знать изъ этого — напишу тебѣ. Перечитывая свое письмо, я нашелъ его грустнымъ. Прости Маня, мое сердечко. Дастъ Богъ повеселѣе напишу. Мнѣ грѣшно это, видя тебя такъ счастливою. Но что бы со мной ни было — твоя душа горитъ и здоровье, пишешь, лучшее. Чего же мнѣ? Милая, милая, любочка, ясочка, серце. Подъѣзжая къ Орлу такъ загрустилъ, пусто показалось

въ городѣ еще издалека. Мнѣ мила не только К. П., но слуги на которыхъ смотрѣли твои глаза. В. С. уѣхалъ прежде моего пріѣзда. Никто не читалъ твоего письма и непрочитаетъ. Развѣ отрывочокъ какой нибудь неважный. Прощай душко! Въ Острѣ я уже найду твое письмо. О, какая радость! Мамочко, Храни тебя Христосъ!

Афанасій.

Мнѣ было тяжело въѣзжать въ городъ, только воспоминаніе о Ю. А. облегчило грудъ, но и та сегодня уѣдетъ; останется Богъ въ сердцѣ и твое письмо передъ глазами. Значитъ все до выѣзда къ роднымъ, а тамъ еще прибавится. Не грусти за меня.

Французскую Библію ты взала съ собой? Пришлешь если взяла, но только не сейчасъ, а какъ протичаешь со вниманіемъ и выписками все чего нѣтъ, т. е. вѣтхій завѣтъ въ славяно русскомъ.

Вотъ я сдѣлался спокоенъ какъ озеро тихой воды и ясенъ, какъ моя ясочка. — Манюпулечка. Послѣ буду писать подробно что думалъ разставшись, что видѣлъ у Якушкана(?)

Какъ то я обрадовался, что тебѣ предстоитъ путешествіе, богомолье, новыя впечатлѣнія не больныя въ 5 саженной .... залѣ, а туристскія, паломническія — на большія сотни верстъ. Дай Богъ благополучно совершить задуманное.

Сивый голубъ, сивый голубъ,
Голубка сивйша;
Милый отець, мила маты
Дружина мылиша.

Муравьева евангеліе нужно взять въ задонскъ съ собою.

Скучно здѣзь безъ тебя и грустно за родными — завтра или послѣ завтра прилагаю письмецо Ю. А. и записку К. П. Все я нездоровъ. Голова заболѣла отъ письма. Впередъ ты будешь получать письмо короче этого лишь бы часто.

Лист Опанаса Марковича до Марії Вилинської.

II.

(Частина.)

Кінець червня 1850 р.

А. А. впалъ опять въ задумчивость глухую. Богъ съ нимъ! Не умѣю я помочь. Напишу, что будетъ онъ послѣ разговора съ Ю. А., еще не было желаемаго нами разговора. Кто не видитъ, что тотъ человѣкъ любитъ, но дальше ничего не видно, столько сердца, упорства, капризовъ въ его любви! Греки говорили и: „да полно Юпитеръ, правъ ли ты, когда сердишься?“ *Сердешный* по нашему говорятъ о человѣкѣ несчастномъ. Не пророчитъ ли мнѣ новая ласка и радость новой бѣды и горя. Тес ..... Долой раздумы съ Маней. Мнѣ подобалось слово, похваленное Манею, а сама вона ще больше мині подобалась, бôльше усихъ словъ, зібравшы ихъ до купы всѣ чисто съ цѣлаго свѣту, крôмъ словъ, которыми при крещеніи одрѣксь я сатаны для Христа: *отрицаюся сатаны и всѣхъ дѣлъ его.* Пôсля святыни мнѣ дорога моя родина и отечество. Тебя осѣнилъ первою Господь во славу свою, а вторая привязанность такъ мала предъ первою и велика только первою. Стало быть ты и ее имѣешь. Прочла ли ты всѣ письма о Богослуженіи? я думаю, они пригодны кто собирается на богомолье. Напишешь мнѣ о нихъ. Изъ письма доброй, уважаемой всѣми Варвары Дмитріевны къ К. П. я узналъ, что послѣ Задонска ожидаетъ Васъ хорошее купанье. Ты угадываешь, какъ я задумался о томъ, что тебѣ негдѣ теперь купаться. Ну что съ тобой будетъ? Впрочемъ здорова ли ты или нѣтъ, мнѣ не хуже не лучше, да и лучше нельзя быть. Дай то Богъ все такъ и мнѣ и другимъ. Мнѣ же не т[illegible]. Тебѣ же плохо съ нездоровьемъ: высокой мысли въ больномъ вискѣ жить тошно и любящему сердцу въ больномъ боку — тѣсно какъ ни забывай дурное во мнѣ, а я право былъбы много получше, если бъ я былъ здоровъ. Милая! Я знаю все не по-

мѣркѣ тебѣ, если Господь не лишитъ тебя своей благодати. Или поздоровѣешь или останешься хиленькой, какъ теперь, все не будешь безъ благой и высшей цѣли въ тебѣ для другихъ. Но слава Богу ты пишешь, что тебѣ лучше. Если не такъ теперь, какъ было когда писала, то слава Богу за прежнее, а какъ теперь, я немогу видѣть и слышать ... и подержать твою головку на дружеской рукѣ и любо глянуть въ глаза, припомнить потускнѣлый взглядъ и ... Маня, Маня! Далеко ты, нѣтъ, близко: вотъ у меня на рукѣ, въ сердцѣ, въ молитвѣ. Съ такими ли чувствами какъ наши теперь жалѣть что не видимся, видясь, того и гляди слупишь(?) а издалека учишься понимать себя и друга. Ты могла сказать о себѣ, что при свиданіи которое настанетъ для насъ, никогда не проглянетъ непріятность. Ты должна была сказать это и вѣрю, что чувств[illegible], вѣрю, что чувствуешь и до нашего свиданія — уру[illegible] ебѣ мое серденятко да едыному Богу! радуюсь за крошку Вѣрочку что ее Богъ навелъ на тебя и цѣлую ее какъ родной братъ. Дай Богъ и Митю повидать тебѣ поскорѣе. Липочкѣ я зказалъ другой разъ отъ тебя, чтобы онъ думалъ о твоихъ словахъ. Прощай сердечко до понедилка: въ понедилокъ напишу або изъ Орла, або вже изъ дороги. Ясочко моя! Богъ съ тобою! Ще разъ и ще разочекъ спасибі тобі за письмо. Тетѣ скажи мою искреннюю признательность за вниманіе къ намъ и сожалѣніе, что не могъ представиться. Твой *Афанасій.*

Лист Опанаса Марковича до Марії Вилинської.

1850 г. Іюль 20-го;

деревня Сорокотичи, Остерск. уѣзда.

Хоть на правду словъ, говоритъ, пословица, а все прочитавши послѣднее твое письмо отъ 5 іюля, куда какъ хотѣлось подосадовать на тебя за его короткость, т. е. краткость, а короткость-то его искренная, теплая совсѣмъ меня успокоила, успокоила за краткость и еще

за неодобряемое тобой самой желаніе нравиться. Святая скорбь водила твоею рукой, что ты жалѣешь объ этомъ движеніи, стыдясь его. Я вспомнилъ слова Спасителя: не любить міра, ни яже въ нимъ. Аще кто любить міръ, нѣсть любве отчи въ немъ. И міръ преходитъ и похоть его, а творяй волю Божію пребываетъ въ вѣки. Древній мудрецъ сказалъ: отъ многословія не избѣжишь грѣха, а щадя уста разуменъ будешь. Но кто тебя знаетъ, на говорливости ли затѣйливой во вкусѣ французскихъ водевилей, ты поймала себя, милая; чистая моя сестра, добрый мой, избранный другъ или на движеніяхъ гостиной стратегіи, на продолжительнихъ сладкихъ взглядахъ, либо же на тихомъ голосѣ, на картинно-задумчивомъ отчужденіи отъ общества, на веселой улыбкѣ, награждавшей серьозное вниманіе, на чемъ, не знаю, ты не пишешь. Если на словахъ, то сдѣлай милость напиши, на какихъ. Сначала я огорчился, поболѣлъ сердцемъ. Показалось ли мнѣ, что ты меньше меня любишь, что любовъ ко мнѣ не заполняетъ твоего сердца или что ты не премѣнилась нравственно, а мы это воображали только съ тобой, обманывались, что благодатная перемѣна возродила тебя къ лучшей и высшей жизни; но думавшіе о насъ, прогналъ отъ себя безотрадныя эти мысли и напалъ еще на худшую, что ты (прости мнѣ, это была минутная мысль, отъ которой я сейчасъ же отвернулся) нарочно написала это, чтобъ расшевелить свой образъ въ моемъ сердцѣ, если онъ новыми впечатлѣніями изгладился. Размышленіе свое покончилъ я тѣмъ, что старыя раны не вдругъ залѣчиваются, что обстоятельства наши грустныя, неустроенныя дѣла и положеніе въ обществѣ благодѣтельны подъ вселюбящею, благословляющего рукою Промысла, потому что мы, работая въ это время надъ собой, приготовимъ другъ другу души достойныя великаго и священнаго союза, на который готовимся съ тобою, желанный, сердечный, разумный другъ. Бьешся милое сердечко чтобь я не грустилъ, чтобъ и тебѣ простилъ. Могу ли грустить, обладая такимъ

сокровищемъ, какъ Маня, какъ ея глубокая, обворожительная любовь, благородное сердце, добрый и здоровый умъ, душу преданную высшей вотѣ: съ нихъ образовываются правила, а человѣкъ съ правилами проживетъ свой вѣкъ угодно Богу и счастливъ тотъ кому отдается рука его. Мнѣ ли тебя не простить, Марусенько моя, щирая голубко подруго моя, знавши себя худшимъ самого, пока не освѣжила поблекшій умъ и засоренное мое сердце твоя чистота нравственная, любовь и возвышенная и нѣжная: слава Богу до сегодня я могу безъ трепета взять твою руку, моя отрывалась со дня нашей разлуки отъ всего, что сдѣлало бы ее недостойной твоей, она даже не искала во кругъ теплой дружбы сердечной, согрѣтая твоею, еще не простывшая, какъ будьто сейчасъ оставила твою, какъ будьто держитъ твою, не выпускаетъ ее.

Слава Богу, ангелятко мое, я во всей жизни своей послѣ тебя не помню минуты цѣлой мысленнаго разрыва съ тобой, которая бы легла на мою совѣсть упрекомъ. Благодарю тебя! Дай Богъ тебѣ! Вотъ мой сердечный завѣтъ, который запѣчатлѣй въ своей памяти: въ маломъ ли, въ большомъ ли обществѣ маешься ты, помни если не можешь забывать о себѣ въ пучинѣ мыслей и наблюденій, лежащихъ передъ душою каждаго человѣка (это богатство и наслѣдство, котораго не лишенъ ни одинъ въ свѣтѣ), если не дано тебѣ этой жизни собой однимъ безъ себя, и если, не взорая на усиліе все искренной и пламенной твоей души тебѣ этого не дастся, не будетъ на то произволенія Божьаго, то пріучи себя къ такому чувству, что окружающіе тебя не чуженіе люди, которые будутъ судить тебя хорошо или дурно, а свои, родны, домашніе, которые поругаютъ только за непріятность, которую имъ хотя и нехотя сдѣлаеть, а хвалить вовсе не станутъ, потому что если хорошо, то такъ и должно быть, а худо, такъ они скажутъ тебѣ тутъ же, Вѣдь ты передъ своими не рисуешся, чтобъ труды не были пропащи. Вѣдь, что похвала сторонняго человѣка го-

раздо пустѣе, незначительнѣе и досаднѣе по мимолетности своей, чѣмъ равнодушіе къ нашимъ достоинствамъ домашнихъ людей. Если они молчатъ, то ихъ молчаніе громче похвалы, а похвала стороннаго, основана на удовлетворенномъ, пощекотанномъ самолюбіи и продолжающееся столько времени, сколько таютъ во рту конфекты, право хриплѣе и глуше молчанія своихъ съ такими мыслями ты будешь не менѣе любезна, а на похвалы и любезности посмотришь съ удивленіемъ, какъ все равно еслибъ услышала отъ своихъ домашнихъ или съ благодарностью, если похвалятъ старшіе. Слава Богу, я сказалъ, что нужно. Остальное думай и говори ты, ничего не скрывая, что будетъ въ переди, ничего, ничего. Я увѣренъ въ томъ, что противъ души своей и совѣсти — не напишешь ни слова, но щадя меня что нибудь скроешь. Пустая чувствительность. Я счастливѣе еще; что могу глядѣть въ твое сердце. Изъ милліона женщинъ надо искать такихъ, которые станутъ съ тобою рядомъ по совѣстливости твоей. Это дарь Божій, не зарой его въ землю, сохрани тебя Господи. Благословляю тебя, люблю тебя, уважаю, молюсь безсильною своей молитвой о тебѣ. Я написалъ тебѣ въ тетрадкѣ что попалось подъ руку путное, посылаю съ этимъ письмомъ; не лѣнись показать къ этому вниманіе на дѣлѣ и мнѣ въ письмахъ. Я послалъ уже письмо тебѣ изъ Остра, два еще изъ Орла, послѣднѣе отсюда на имя Варвары Дмитріевны въ Новосиль; оттуда идутъ твои письма 10 дней. Такъ теперь ты должа уже получить послѣднее. Мнѣ всегда жаль, что мало такъ пишешь и какъ будьто не вчитываешся въ мои письма. Не ужели мало времени мнѣ остается твоего; радуюсь, моя любочко, что тетенька къ тебѣ очень добра. Господь наградитъ ее за тебя на ея малюткахъ. Ты настаиваешь, чтобы я писалъ, пріѣду ли въ октябрѣ. Неужели мнѣ самому не хотѣлось бы этого, я писалъ, что пойду пѣшкомъ, если здоровье позволитъ. Ты прочла это и отписала, что сама лучше пріѣдешь. Я на это писалъ въ послѣднемъ письмѣ, что об-

стоятельства мои: здоровье и служба неопредѣленныя, нерѣшенныя отдоляютъ отъ насъ счастье быть вмѣстѣ скоро. Неужели намъ послѣ того, какъ столько времени нашего пропало съ глухимъ шумомъ, безумно и бездушно, тяготишся временемъ теперь, когда мы счастливы, любимъ и разумѣемъ другъ друга. Ты вообрази только то, что у меня нѣтъ ни копейки денегъ пока и пойми наше положеніе, прибавивши еще хотъ маленькое помышленіе о моемъ здоровьи, которое въ одинаковомъ положеніи и о которомъ ты какъ будьто забыла. На дняхъ я поѣду въ Золотоношу Полтавской губ. Туда пиши на имя Ивана Ивановича Керстина, для передачи мнѣ: АВМ. Переписка наша, какъ бы далеко не разъѣзжались мы въ разныя стороны, должна насъ сближать. Маменькѣ я обѣщалъ писать о здоровіи своемъ. Вѣрно она знаетъ обо мнѣ отъ тебя. Когда поправятся мои обстоятельства и здоровье, тогда я думаю ей писать, а теперь что мнѣ писать? Желаю чтобъ она была здорова и помирилась съ Пиколаемъ Петровичемъ. Въ Екатерининское во всякомъ случаѣ я писать не буду, да ты отъ меня и нетребуешь этого, выше моихъ силъ былъ бы подобный адресъ. Когда ты поѣдешь въ Орелъ? Ю. А. мнѣ прислала твое письмо и свое очень, очень доброе. Я съ истиннымъ удовольствіемъ гляжу на твои портреты. Дѣти брата говорятъ, что у меня двѣ Маруси. Брату и его домашнимъ больше нравится портретъ первый по снимку, гдѣ ты въ темномъ платьѣ. Не правы ли мы съ Ю. А. А ты съ маменькой кажется предпочитала второй? Оба они хуже тебя, краса моя! Прости, что пишу не разборчиво: ночь, а меня торопятъ. 40 верстъ отсюда до города. Послѣ я буду писать о мѣстахъ, гдѣ бывалъ, черезъ какія проѣзжалъ. Можетъ быть тебѣ грустно думатъ, что пріѣхавши въ Орелъ ты меня тамъ не застанешъ, можетъ быть непріятно будетъ слушать вопросы. Что же дѣлать, сердечко! Даю тебѣ право сказать, что я просилъ твоей руки и если тебѣ будетъ пріятно это. Если Орелъ тебѣ не подушѣ, то не ѣзди въ

него, если можно. Цѣлую тебя, милая невѣста, сказалъ бы, да боюсь, чтобъ ты не нарекала послѣ, что я тебя не любилъ, когда былъ женихомъ, потому что не спѣшилъ итти къ тебѣ. Ночи! Охъ солоно!

Уручаю тебе,

Мое серденятко,

Да единому Богу!

Книга о подражаніи Іисусу Христу есть у сестры. Тоже на .... (?) языкѣ. Какъ я радъ, что ты собираешься дѣлать что-нибудъ полезное. Спасиби тобі.

Мало о моемъ письмѣ изъ Орла, гдѣ я прошу поѣхать къ Н. Н. Правда что оно писано на лету, но мало собственно отвѣту на него. Спасиби тобі за послѣдни письмо. Пиши мнѣ, сестрице! Пиши, пиши. Если нѣтъ новаго грѣха, то пиши, сдѣлай милость, подробнѣе о старомъ у Ар. и о старыхъ подробнѣе, обстоятельнѣе, насмѣшливѣе, злѣе. Это самовоспитаніе замѣнитъ, чего я немогу говорить, незная. Пожалуйста со всею всею подробностію.

Христосъ съ тобою. Послѣ твоего двухстрочнаго отвѣта на мое послѣднѣе письмо изъ Орла, я сомнѣваюсь, что ты читаешь всѣ письма; а я кувертовъ твоихъ не хочу бросать на полъ жалѣя твоего почерка. Рву на кусочки, а не бросаю, т. е. куверты цѣликомъ.

Лист Опанаса Марковича до матери.

Сорокотичи, Остерск. уѣзд. 28-го Іюля 1850 г.

Добрѣйшая Катерина Петровна и нежалостная Юлія Алексѣевна, написавшая мнѣ адресъ В. Д. Писаревой въ какой то Новодѣвицкъ.

Благодарю Васъ отъ всей души за дружескую память, въ которой ктобы ни увѣрился изъ Вашихъ писемъ. Ю. А. благодарю за присылку куценького письмеца М. А. и за немногіе строки, которыя должны быть лучшимъ другомъ моимъ во всю жизнь даже когда не буду имѣть друга. Вы очень, очень добры ко мнѣ: тѣмъ

сильнѣе во мнѣ желаніе сдѣлаться въ самомъ дѣлѣ достойнымъ Вашего расположенія, какъ всѣхъ добрыхъ людей, снисходительныхъ и не премѣнчивыхъ. Въ этомъ одномъ мое богатство; теперь я имъ наслаждаюсь по тому единственному праву, что счастливому таланъ отъ Бога данъ. Только я, видители, хочу быть однымъ изъ тѣхъ людей, которые думаютъ, по другой пословицѣ, что счастьѣ безъ ума ничто и многихъ обманиваетъ, а, потому хотѣлъ бы счастья по заслугамъ. Мои дѣла ни мало еще не опредѣлились, впрочемъ я писалъ о нихъ къ тѣмъ, отъ кого могутъ зависѣтъ. Если Вы добрѣйшая мамо не говорили еще о судьбѣ моей съ М. А., то и неговоритъ. Не зная еще, ворочусь ли я въ Орелъ, не могу никого утруждать собою. Съ М. А. отношенія мои, благодаря Бога, самыя добрыя. Онѣ поддерживаются перепискою, но и безъ нея, я увѣренъ, сохранились бы тѣже. Ѣду ли полѣсу и вижу стройную, молодую сосну, гонкую вверхъ, безъ вѣтвей внизу до половинѣ дерева, мнѣ сладко думать, что этотъ образъ возвышающейся духомъ женщины идетъ къ ней. Она для меня, что это озеро на песчаной пустынѣ, свѣтлое, прозрачное додна, по берегамъ котораго цѣпляется трава съ луговыми цвѣтами — мое чувство съ надеждами. При пути стоитъ дикая груша и дрожитъ маленькими листками, я представляю, какъ зыблются на миломъ лицѣ бѣгущія вслѣдъ за мною мысли. Правый берегъ Десны крутой и обрывистый въ немъ отражаются сосны вѣковыя, да небо; лѣвый отлогій съ байдаками, барками, плотами, лодками и людьми. Одна часть М. А., какъ лѣвый берегъ принадлежитъ всему народу, гдѣ--т... на двѣ, чи на три губерніи, а внутренняя спрятана про меня. Довольно въ этомъ родѣ. Вотъ дѣло другое, заговорилъ бы я, какой свѣтъ въ этой душѣ и сила, или посудилъ о томъ, какъ это дѣлается въ свѣтѣ, что заброшенное, пренебреженное становится истинной находкой, которой цѣны не сложить. Какъ то я, распрашивая объ одномъ урочищѣ, откуда взялось названіе его, еще въ О. г., услыхалъ та-

кой отвѣтъ „вонъ съ того мостика, что проѣхали, версты 4 быть назадъ". Или человѣку видны только мостики, а что требуютъ познанія и размышленія, то остается имъ незнаемо и неузнано. Видно безъ вниманія и любви людямъ неузнать никогда другъ друга и никогда неувеличиватъ число лучшихъ. Что я напр. понимаю въ васъ, въ другихъ знакомыхъ? Представляю отсюда одни очертанія безъ лицъ: уважаемаго М. С. съ дѣлами и заботами, К. въ канцеляріи за бумагами и на гуляньѣ летящго, какъ парусъ по вѣтру, Ю. А. съ печалью и чаемъ, К. П. съ недугами и гостями, Р. съ пароходами и старостами, Р. съ стихами, экипажемъ и женидьбою. Лю съ романсами, призывающими къ ногамъ ея крылатого божка, Б. съ благородными дамами, П. съ упрямыми чувствами и людьми, К. съ мудростью и мудренностію, Е. съ опекою, красавицами, рифмами, разъѣздами набожными словами, бѣдными и благочестивыми людьми, съ почтительною ко всѣмъ вѣжливостію и вѣчною борьбой противъ мнимыхъ непріятностей. Я живу въ глухомъ уголкѣ на песчаной полосѣ между Днѣпромъ и Десною. Жители бѣдны гонятъ смолу, водятъ пчелы, въ соснахъ сбываютъ траву съ луговъ, а хлѣба мало такъ, что удобренные для него мѣста обгоряживаютъ плетнемъ какъ огороды. Одежда ихъ убога, красоты не видать; одно только видѣлъ прекрасное лицо, да и на то не заглядывался. Пріятно было бъ поцѣловать дѣточекъ К. П., да на письмѣ поцѣлуи холодны. Деньги прійдется выслать Вамъ мама развѣ съ Золотоноши, куда я поѣду на дняхъ и куда адресуйте письма, если напишете. Если К. П. замѣшкается письмомъ, то не смотрите на нее Ю. А., прошу и Васъ о томъ же мамаша. Здоровье не лучше, но слава Богу а не хуже; скоро буду видѣтся съ тѣмъ врачемъ, котораго хвалилъ Г. Кортманъ. Родные мои Вамъ кланяются. Если есть въ Орлѣ на имя мое что нибудь на почтѣ смѣю ли просить мнѣ выслатъ. М. А. будетъ писать тебѣ.

Вамъ преданнѣйшій

Афанасій Марковичъ.

Лист Опанаса Маркоьича до Марії Вилинської.

Сорокотичи, Остерск. уѣз., 1850 г. 29-го Іюля.

Я могу тоже читать «Imitation de Jesus Christ», оно передо мной, да не съ тобою вмѣстѣ добрый другъ мой, а разно и гдѣ ты я не знаю. Двѣ недѣли уже не получаю отъ тебя письма. И что съ тобой, ты здорова ли; исли бъ далъ Богъ, безпокойство мое было напрасное и ты была здорова. На этой недѣлѣ, если Богу угодно будетъ, я прочитаю твои письма уже въ Золотоношѣ, ты, я лучше хочу увѣрить себя въ этомъ, отвѣчала уже на два письма, посланныхъ отсюду, прямо въ Золотоношу; а больно какъ не получишь въ тотъ день письма, какъ ожидаешь. Представъ себѣ, туда идеть письмо Варвары Дмитріевны 20 дней, до Полтавы, Дяченковой; до Золотоноши не скорѣе будутъ приходить твои письма. Я тамъ не надѣюсь дальше мѣсяца или, много ужъ, двухъ гостить у дяди, а что дальше будетъ, совершенно не знаю: мое здоровье по несчастію не поправляется и на счетъ своей службы, я не имѣю пока извѣстій отъ тѣхъ, къ кому писалъ. Ты одинъ разъ сказала мнѣ: зачѣмъ тебѣ служить въ Ч., не лучше ли въ О. Твое желаніе основывается на чемъ нибудь или нѣтъ? Родные мои слыхали о добрѣйшей Варваръ Дмитріевнѣ, что она personne venerable, да еще vraiement venerable. Это мнѣніе такъ сильно въ обществѣ, что мои родные, лично, ея не зная, говорятъ это съ полнымъ убѣжденіемъ и чувствомъ; точно какъ бы вознаграждая себя за то, что мало о комъ могутъ сказать такой отзывъ. Ты догадываешся, какъ я радъ за тебя, что есть передъ кѣмъ тебѣ высказаться и поучиться жизни. Авторъ Paul et Virginie, Бернарденъ не такъ былъ радъ одобрительнымъ словамъ своего друга живописца Верне, „мой другъ въ тебѣ геній", какъ ты, милая сестра, сообществу друга своей тетиньки. Тѣмъ больше я имѣю причинъ ревновать тебя къ ней или ужъ помня пословицу: тому тяжело кто помнитъ зло, — благодаритъ ее отъ всего сердца, особенно читая въ каж-

домъ письмѣ, какъ ты хвалишься ея добротой. Отсюда я писалъ тебѣ два письма, одно въ Новосиль, другое въ Задонскъ, получила ли ты ихъ? Когда я вспоминаю множество нашихъ размолвокъ, то приходитъ на умъ пѣсня, въ которой прекрасно постигнуто сердце любящее, я ее напишу въ оправданіе свое и твое

Ой у поли тры дубочки
Ризно до купочкы
Похылылыся;
А на дубахъ тры голубочкы
Воны тяжко, тяжко
Зажурылыся.
Воны тяжко зажурылысь
Тай заговорылы.
Горе тому тай неженатому,
Я ще гирше, якъ хто кого любыть:
Ой винъ любытъ, сердцемъ нудыть,
Ажъ свитомъ сумуе; —
Покы прыголубить
И прыгорне до серденька
Да щей поцилуе.

Но это вѣдь сердца естественныя, съ милою порчею сельской жизни, а наши неестественныя просвѣщенныя, то намъ и стыдно бъ по настоящему сердцемъ нудыть, свитомъ сумуваты. Боже мой, какъ было горько эти дни и оттого еще больше хотѣлъ бы видѣть тебя и говорить съ тобою. Не получивши новаго письма я перечитывалъ старыя и думалъ, прости мнѣ, неужели рука писавшая первое письмо, таже самая чертила и послѣднее. Я буду писать, замѣть, кохане мое сердечко, то что сбрело на умъ и теперь уже нѣтъ. Столько же теплоты, любви и ума, да не столько, какъ бы тебѣ сказать, разгону, какъ будьто не было времени у тебя; и почеркъ другой-мазливый такой разсыпчатый, не тотъ Манинъ, котораго буква каждая, словно чистый глазъ стоитъ особо, прекрасная, не рисуясь и не задрожавши. Что жь, думалъ я потомъ, очень странныя, признаюсь тебѣ, мысли,

но мы обѣщали писать другъ другу все, не щадя свое самолюбіе, думалъ что если она (слышь, это о тебѣ такъ, какъ разъ пристало!) выйдеть за меня изъ одной чести, благодарности, и надежды — не быть за мною несчастливою. Слушай далѣе, какое я посмѣяніе на свою голову угораздилъ. Осмотрюсь я, да поздно, а сказать не придется, доведешь къ сулой и мертвой лжи или слезамъ безотвѣтнымъ. Нѣтъ она такъ предана и великодушна, такъ добра и разумна, что имѣетъ право на счастье и я буду ее теперь умолять прислушаться къ своему сердцу: не обмануло ли оно ея, какъ прежде обманывало. А что она послѣ того мнѣ скажеть, но еще тогда, пока не прошло время, я перенесу твердо, съ неизмѣннымъ упованіемъ на промыслъ, къ которому она пріучила своимъ примѣромъ. Если послѣ всѣхъ испытаній она увѣриться, что любитъ меня такъ, какъ никого любить не можетъ, тогда не сокрушитъ нашего счастья ни бѣдность, ни недоумѣнія. Ей, ей, я больше думаю о твоемъ счастіи, чѣмъ о своемъ, хотя вѣрится, что съ тобою и самъ буду счастливъ. Но охлажденія, скуки и горя боюсь не за себя, вѣрь, какъ самой себѣ и еще больше, если можно. Я давно выбросилъ изъ головы сомнѣніе о твердости твоей души и что другого повалило бы на земъ и разшибло его любовь, то на меня наводитъ только раздумы, а раздумы никогда не лишнее. Читаю во второмъ письмѣ, что тебѣ нехотѣлось танцевать; очень естественно. Но дальше ничего не понимаю, какъ черезъ одну недѣлю захотѣлось уже танцевать, да еще и съ желаніемъ слышать похвалы кругомъ себя. Я понимаю минуты упоенія музыкою, святынею, добромъ прилюбви: тогда ярче блеснетъ близкій сердцу образъ и слышнѣе станетъ голось отсуствующаго друга далекаго, родной намъ и милый. Но глубоко не понимаю упоенія танцами, до забвенія о другѣ, котораго съ нами нѣтъ. Значитъ впечатлѣнія глубокія усиливаютъ глубокое чувство, впечатлѣнія легкія улетучиваютъ его. Но и того нельзя сказать: во мнѣ веселость оживляетъ память о тебѣ, а когда я уныва́ю,

теряюсь въ обидѣ, тогда я не понимаю тебя и не помню, а какъ только вспомню, то и понимаю тебя и сердцу легче. Впрочемъ, непріятныя впечатлѣнія не значатъ глубокія. За то у меня нѣтъ того удовольствія, той радости, въ которой не участвовала бъ твоя добрая, свѣтлая душа, мою жизнь озарившая. Смотрю ли на звѣзды (начну съ высока) несчетные, сияющіи на высокомъ небѣ, точно благословеніе всевидящаго Бога, я кличу тебя на душевный праздникъ: присмотрюсь на темное и скромное лицо бѣдняки, безъ слезъ плачущее, ищу подлѣ себя твоей руки; всякое дитя напоминаетъ мнѣ тебя собою, какъ бы ты передъ нимъ остановилась, любила бы ею, хвалила, ласкала, восхищалась ею чистотой, какъ славою Божіею, которая скоро скоро затмится незамѣчаемая, стертая безтолковою жизнью. Слова евангелія всегда мнѣ западающія въ душу новыми, какъ будьто я ихъ въ первой читаю, шевелятъ сладкое воспоминаніе о тебѣ, что и ты ихъ читаешь и понимаешь ихъ глубокій, святой и вѣчный смыслъ; хорошая страницы любой книги, полевой цвѣтокъ, простая пѣсня сердца, разумное слово, красота слова, лица, голоса, живой смѣхъ, живопись зари, ощущеніе легкое въ груди, свѣжесть головы, дѣльный трудъ, участіе, горе, широкая мысль все, все, вся жизнь, словомъ, обвиваетъ твой образъ около моей души, такъ что она не повернется, не вздохнетъ, не глянетъ безъ тебя. И всетаки мнѣ кажется я тебя мало люблю и что ты стоишь большей любви. Кажется благодарности тебѣ больше всего въ моемъ сердцѣ. Ты такъ простила мнѣ всѣ мои недостатки съ разу, какъ узнала, что я могу тебя нонять и полюбить, такъ обрекла себя моему счастью, что рѣшилась и успѣла сломать на себя все нагориженное глупцами, такъ нѣжно благодарна мнѣ за что нибудь доброе навѣянное мною, такъ благородно ввѣрила мнѣ свою горную участь, дала мнѣ понятіе о женщинѣ, что она чиста своею прекрасною природой и научила уважать въ себѣ женщину, истребила во мнѣ оскорбляющіе душу побужденія, истребила

въ себѣ самолюбіе и намѣстѣ его питаешь молитвами любовъ. Мнѣ Кат. Петр. пишетъ, что не получала отъ тебя письма; развѣ ты ее не любишь? Она же тебѣ еще волею и не волею какъ въ жизни твоей полезна. Не думай, что я хочу упрекать тебя, что пустилась танцевать въ обществѣ родныхъ своихъ. Напротивъ, слава Богу, я радъ душею, что не желчъ обливаетъ твое сердце а довольство и веселость и ты этому повѣришъ на чисто. Напротивъ, я поздравляю тебя, съ довольной жизнію послѣ вѣчныхъ сценъ своихъ и чужихъ неудовольствій, которыми судьба заганяла тебя съ дѣтства, хотъ не надо, правда, забывать, напр. меня да еще того, что по пословицѣ половина свита скаче, а половина плаче. Можетъ быть танцовальная исторія непріятно поразила меня потому, что *я никому въ свѣтѣ не повѣрилъ бы другому*, если бъ не ты сама сказала объ ней, кромѣ того не ловко какъ то думать, что можетъ быть, если благословитъ насъ Господъ жить вмѣстѣ, я не буду въ состояніи вводить тебя въ кругъ такихъ удовольствій; а держатся въ немъ постоянно ты и сама непозволишь, не захочешь. Впрочемъ свѣтской жизни и надо бы по больше такихъ благоустроенныхъ внутреннимъ міромъ людей, какъ Маня, да не страшно ли попасть изъ хорошихъ учителей въ ученики плохіе.

Какъ подумаю о томъ, что голубочка моя сама написала о своемъ *преступленіи*, то какъ тихо въ душѣ станетъ: какое сокровище сердце твое Маня. Но, Господи укрѣти его въ добрыхъ началахъ, тобою въ него положенныхъ. Я просилъ уже тебя подробнѣе описать обстановку и внутреннѣе содержаніе, какъ этого дѣла такъ и другихъ, если имъ слѣдовали. Лучшаго нѣтъ ножа для душевныхъ вредовъ, какъ свой; своя рука владыка; говор. народъ. Просьбою своею я обличаю себя, что вѣрю въ твою любовь, какъ ты сама въ нее вѣришь и счастливъ ею, сколько силъ. Я ропщу на тебя, что ты о томъ, о другомъ непишешь въ отвѣтъ на мои письма; напр. о твоихъ братцѣ и сестричкѣ, объ отношеніи ихъ

маменьки, о французской Библіи и можетъ еще чего въ эту минуту не припомню, а самъ на вопросъ, повторяемый въ каждомъ твоемъ письмѣ, пріѣду ли я 15 октября и на припомненную тобою исторію у лодки ничего не отвѣчаю. Когда я говорилъ тебѣ: идите, идите (какъ вчера было помню этотъ ясный, свѣжій, чудесный вечеръ), то мнѣ было очень весело и радостно, я замѣтилъ, что желаніе твое чтобы я ѣхалъ въ лодкѣ, было искренно, а вмѣсти и не хотѣлъ, чтобы вниманіе твое ко мнѣ, не обратило на тебя вниманія стоявшей на берегу толпы и бывшей въ лодкѣ компаніи; съ такимъ чувствомъ удовольствія я посмотрѣлъ на Ю. А. и съ улыбкою. Не смѣю отпираться что въ ней была усмѣшка надъ твоей увлекательностію, которую мы тогда не могли же принять за истинное чувство. Непонимаю отчего обидною она показалась тебѣ. Не смотря на то охотно прошу тебя простить мнѣ эту обиду. Другой вопросъ о времени пріѣзда моего въ Орелъ и я едва ли рѣшу въ этомъ письмѣ, не зная, что со мною завтра будетъ. А предполагаю я или пріѣхать въ Орелъ къ концу своего отпуска или если найдется здѣсь служба, то поступить на нее и обстрѣвшись хорошенько съ людьми и своею обязанностью тогда только къ тебѣ пріѣхать. Удовольствіе, скажу больше: счастіе видѣть тебя — велико, но и обстоятельства мои такъ обязательны, что имъ не покоряться не возможно. Будемъ молиться Богу и во всемъ оставаться Ему угоднымъ: Онъ устроитъ все, что къ благу нашему должно совершиться. Цѣлую тебя мое ангелятко.

Твой *Афанасій.*

Не знаю, рѣшусь ли я писать еще въ Задонскъ, не зная навѣрное сколько ты добрая сестронько пробудешъ въ Знаменскомъ и доходять ли тебѣ въ руки мои письма. Не лучше ли адресовать В. Д. [illegible] съ тобою, цѣлую тебя, сердечко.

Лист Марії Вилинської до Опанаса Марковича.

17-го сентября. Елецъ.

[illegible] въ Ельцѣ у М[illegible]ньки, дѣти здѣсь оба, сижу въ кро[illegible]ной комнатк[illegible]ми въ самый жалкій [illegible]родской садъ. Но я [illegible]аска[illegible]тебѣ все какъ было. Мы были во всенощной в[illegible] Задонскѣ, въ тотъ день какъ я тебѣ писала, [illegible] не[illegible]ждали[illegible]нца, потому что было поздно. [illegible] очень хорошо, мы [illegible] новой церкви, которая сдѣ[illegible]на в[illegible]млѣ[illegible]рѣха. [illegible]здно вечеромъ, и на другой [illegible]ень у[illegible] [illegible]рг. Ивановичъ, Ju[illegible]e Paula, М[illegible] и В[illegible] [illegible] Бехтеевымъ. Т[illegible] нашли до[illegible] одну оль[illegible] Григ[illegible]рьевну, хозяйку, а дѣт[illegible] и мужь [illegible] [illegible]ли на ловлю рыбы. Ла[illegible] чер[illegible] всѣ [illegible]звратились, а [illegible]на [illegible] [illegible]орадовалась. Я тамъ просидѣлась [illegible]мъ хо[illegible] большой, вездѣ развѣшены м[illegible]кіе [illegible] мужь С. Григ. и братъ ея м[illegible]а, оба моря[illegible] [illegible] Сергѣевичъ началъ мнѣ разсказывать о морѣ, но [illegible] мы ушли въ комнату Луи[illegible]а другой [illegible]ень мы [illegible]ѣхали и я не жалѣла объ этом[illegible] [illegible] я пріѣх[illegible]ли застала въ Знаменскомъ Ѳекл[illegible] [illegible]ме[illegible]ли и [illegible]ast[illegible] который пріѣхалъ за мною. М[illegible]нька пи[illegible] [illegible] б[illegible]а и одна въ городѣ съ дѣтьм[illegible] Я стала с[illegible]ся и [illegible]тѣла ѣхать съ Андреемъ Дмитріевичем[illegible] [illegible] вѣчно говорить пустяки, но я бы [illegible]тав[illegible]го молчать. просила ѣхать со мною отъ т[illegible]го, [illegible] я н[illegible] была совсѣмъ увѣрена, одна ли маменька [illegible]е[illegible]а завтра? Но только что мы сѣли, лошади тихо [illegible]ли, а[illegible]нъ [illegible] можетъ такъ ѣзд[illegible], соскочилъ и убѣ[illegible] оп[illegible]домой, обѣщался пріѣхать сегодня ввечеру [illegible]ъ след[illegible]а я Митю, мой милый Афанасій, какъ онъ измѣ[illegible] показалось мнѣ сначала, а разсмотрѣвши вижу что [illegible]олько выросъ, а тоже выраженіе отца, тѣ же глаза и любить меня также. Вчера помолились они Богу при мнѣ и я замѣтила Митѣ, что онъ мало молится и говорила ему. Вѣрочка же молилась лучше,

послѣ я имъ читала Евангеліе и толковала. Митя слушалъ, онъ уже лежалъ въ постели, а Вѣрочка стояла подлѣ меня и все слушала. Она будетъ славная дѣвочка, но теперь они такъ заброшены. Какъ нечисто все, какъ не хорошо, грустно, грустно было. Митя мнѣ обрадовался, заплакалъ, а ужъ какъ рада была мнѣ Аврелія, просилась ко мнѣ и Воинъ былъ очень обрадовался, но Аврелія больше, все говорила со мной, разсказывала что за жизнь ея, добрый мой другъ! бѣдность ужасная и никого нѣтъ у нихъ! ей 15 лѣтъ еще нѣту, а Воину, брату ея только 12. Я была у нея, ничего нѣтъ кромѣ картинъ, которыхъ не нужно смотрѣть бы и взрослымъ, не то что ребенку. Вездѣ грязь, пыль, все переломано, разбросано, ты не можешъ представить какъ непріятно это поразило меня. Митя большой шалунъ и видно что онъ былъ совершенно оставленъ на собственный произволъ. Пришла Аврелія, послѣ буду писать. Изъ деревни пришла моя няня, ея дочь и еще одна женщина, чтобы посмотрѣть на меня, сейчасъ пришла еще старуха, нѣкогда славная нѣвица и бывшая няня и моя и брата и маменьки, — всѣхъ. Мнѣ что то не весело однако. Какъ бы желала я взять и отдать куда нибудь Аврелію, бѣдная, какъ она будетъ жить здѣсь? Я хочу по крайной мѣри все время пробыть съ ними. Митя ушолъ теперь срисовывать свой портретъ для меня. Я тогда если будетъ похожъ пришлю его тебѣ. Давно уже не получала писемъ, или ты боленъ? поклонись отъ меня Екатеринѣ Ивановнѣ. Сейчасъ старушка — няня сказала, что по лицу видно что ты хорошій человѣкъ, не играешь въ карты, все смотрѣла на твой портретъ. Но какъ все это выросло, узнать нельзя почти. Такъ странно видѣть большими тѣхъ, кто былъ ребенкомъ, когда оставила. Аврелія такъ похожа на сестру Вѣрочку, точно одно лицо и обѣ чрезвычайно милы. Аврелія побольше и потому кажется похуже, но все очень мила. Грустно, что дѣти такъ пріучены къ безпорядку, что не обращаютъ на него никакого вниманія. Митя до того вчера въ грязи былъ;

руки всѣ выпачканы, непричосанъ, бѣгаетъ, а все видно что милъ. Одно странно, какъ бы ни хохоталъ этотъ ребенокъ все сидѣлъ какой то грустный, и выраженіе лица какое то задумчивое. Грустно, мой добрый другъ, мой милый Афанасій! поговорила бы съ тобой теперь о многомъ, многомъ. Богъ съ тобою! благословляю тебя отъ сердца, Богъ да благословитъ тебя. Здоровъ ли ты теперь? Пиши скорѣе.

Лист Опанаса Марковича до Марії Вилинської.

25-го сентября 1850 г.

Отъ всего сердца благодарю тебя милая и добрая Марія Александровна за твое большое письмо. Къ несчастію я имѣю письмо отъ самого брата, что онъ подъ военнымъ судомъ, но таить мнѣ то совсѣмъ не для чего безъ всякой пользы для него. Тоже самое и объ нашемъ А. А. мнѣ непріятно было прочесть, что онъ поражонъ ужаснымъ состояніемъ, а пропадать самому никто не потребуетъ. Признаюсь я все мечтаю объ ихъ обоихъ, что какъ нибудь Богъ ихъ помилуетъ. Показалось мнѣ, что ты очень грустна. Богъ съ тобою, такъ чего же грустить. Есть у тебя горе, которое подавить теперь мы не умѣемъ, можетъ быть Богъ надоразумитъ послѣ. А рядомъ съ нимъ сколько у тебя утѣшеній, свѣтлыхъ убѣжденій, покой душевный, не говорю уже, что ты имѣешь друзей, которые ввѣкъ тебѣ не измѣнятъ. Черезъ двѣ недѣли мнѣ нужно быть въ Орлѣ, а буду ли не знаю. — Ты несправедлива, кажется, ко мнѣ, говоря, что я не забочусь о своемъ здоровьи, напротивъ я думаю о немъ черезъ чуръ много, а если не поправляется, такъ что жъ дѣлатъ? Можетъ быть пренебрегу имъ и поѣду. Послѣ этого письма, напишу другое, въ которомъ скажу навѣрное, куда ко мнѣ писать. У меня ли нѣтъ причинъ тоски? Твердая голова и глубокое сердце твои хорошо вѣдають ее, а я ее почти кинулъ о земъ, сколько силъ стало. Дѣлать то, что ее услаждаетъ,

а не безполезно тратить душевныя силы на съѣдающее раздумье. Есть въ человѣкѣ кромѣ головного разсудка, есть въ сердцѣ чувств облагоразумія должна быть и вѣра у насъ, что если Богъ судилъ жизнь и заронитъ въ сердце приприв язанность, то подаетъ и пищу имъ.

Свиданіе съ тобой наполнитъ мнѣ сердце живѣйшею радостью, но и безъ него въ средцѣ моемъ живешь ты милая мечтательница. Только не думаю, чтобы тебѣ необходимо было хвалиться моей привязанностью передъ другими, лучше своею хвались. Напиши свой адрессъ и долго ли думаешь быть съ тетинькой и Юліей Федоровной, которую благодарю за поклонъ и снисхожденіе къ моимъ письмамъ, на которое я, впрочемъ, не расчитывалъ, пиша тебѣ, мой другъ, и наконецъ, просивши тебя сжигать мои писанія. Что за свято моя любовь когда я требую любви отъ тебя и часто смущаюсь мыслями, что если ты меня не любишь?

Афанасій.

Вчера я пробылъ цѣлый день съ Николаемъ Васильевичемъ Гоголемъ. Онъ поѣхалъ зимовать въ Грецію. Придется ли мнѣ видѣть тебя въ Орлѣ или у тетеньки Варвары Дмитріевны. Послѣднее было бъ какъ то приличнѣе. Но я ничего не знаю, даже того, поднимусь ли къ сѣверу.

Ты ошиблась, полагая, что если мое письмо доставило удовольствіе Ю. Ф., такъ и можно было читать. Удовольствіе не однакове, бува, хоть изъ любопытства, хоть изъ любви даже къ романамъ, да (?) не твоей, какъ бы ни былъ другъ твой тамошній близокъ твоей душѣ. Какъ ни люблю и не уважаю я Ю. Ф., а все же ее я не знаю. Лучше было бъ не читать.

Что за прекрасныя письма ты мнѣ прислала, не знаю какъ за нихъ благодарить тебя. Жаль только что ты грустишь. Боюсь, чтобъ эта грусть не была въ ущербъ чему нибудь другому.

Лист Опанаса Марковича до Марії Вилинської.

Изъ Орла. Октября.

Добрый другъ, Маріечка! Я опять близко къ тебѣ, а къ добру ли, время растолкуетъ. Я только третёго дня пріѣхалъ, Губернаторъ ласково принялъ и спросилъ здоровъ ли я? Я сказалъ, что лучше прежняго, но еще не совсѣмъ здоровъ; я ни о чомъ не просилъ его, потому что Стипурскій сказалъ нѣтъ мѣстъ. Пріѣзду моему безъ памяти обрадовалась Катерина Петровна, но какъ водится на другой же день стихла; должно думать оттого что я не имѣю еще должности и не совсѣмъ выздоровѣлъ, а можетъ быть, что вспоминаю съ грустью .....[1]) Ты знаешь, милый другъ, ... прежде къ подобнымъ .... а потому не радуюсь .... ими. Горько было бы .... мое сердце, да и ту ..... перенести съ вѣрою, ... благу. Рогачовъ по пр ..... величаво пакровит ..... и недоволенъ что ..... несчастная голо ..... Я не къ нимъ пріѣ ..... добрая и горькая моя не ..... что благородство твое выше ..... (не измѣ)римо и рука сострадательна ..... упадетъ на мою голову цѣл ..... въ счастливые дни пе ..... изъ Орла и я буду жить и съ несчастіемъ своимъ счастливъ пока Господь пошлетъ намъ ясные дни. Рогачевъ съ братомъ живетъ теперь на одной улицѣ съ Катериной Петровной, черезъ два дома и Лузановы. Юлія любитъ и, видно по ней, истинно и мучительно Г. В. Ты легко вообразишъ какую ролъ играетъ Р. въ ихъ отношеніяхъ и противоположную твоя тетинька. Юлія очень хочетъ видѣть тебя, жалуется, что гувернантка К. П. скучная особа. Юлія Алексѣевна стоитъ на квартирѣ гдѣ то далеко за Окой и мы собираемся ѣхать съ ней на ..... скихъ. Бѣднако Алексѣя ..... вича прежде моего пріѣзда ..... долго выслали учите[illegible] .... у складкою т. е. сдѣлавши для него склад[illegible]ы не можешь ..... нѣтъ, ты именно можешь, какъ у меня, ... *душа*, когда думаю о немъ. ..... емъ

[1]) Ушкоджене й нечитке письмо.

съ тобою вмѣстѣ . . . . . легче будетъ. О многомъ . . . . . [тол]лковать съ тобою, я . . . . . нетерпѣніемъ тебя, ... ому говорить, я говорю . . . . . то понимаютъ превратно; . . . . . какъ бы я былъ счастливъ, еслибъ умѣлъ молчать съ ними. Слава Богу, я хоть квартирою успокоилъ себя. Дмитрій Александр. Кортманъ пріютилъ меня у себя; у меня одна хорошенькая комнатка и съ хозяйскимъ столомъ для экономіи и для спокойствія моего съ домашней стороны. Вмѣстѣ и дешево, не погородски, а по пріятельски. И не далеко отъ тебя буду. Тиньковъ узнавши, что я пріѣхалъ и послѣ дороги хворяю немного, обѣщалъ пріѣхать, посѣтить меня. Можетъ быть этотъ добрый христіанинъ, по близости къ М . . . . . сдѣ . . . . . что нибудь и для . . . . . но все это впереди, ... ничего. Я не упадаю . . . . . оживляюсь мыслію, ... съ тобой сидѣть и . . . . . [слу]шать тебя, мое сыз[окрыла] много прійдется . . . . . любишь . . . . . Бога чтобы ты [нехоро]шіе сны безпокои . . . вѣрно ты очень печал[альна] [жи]знію тетеньки, о которой . . . . . сожалѣю. Я къ ней пис . . . . твое свиданіе съ Екатерининскими, прежде твоего письма въ которомъ извѣщала меня, что Богъ привелъ уже тебя видѣть ихъ. Какъ то я благодаренъ тебя за письма, за дружбу и какъ обрадуюсь увидѣвши тебя; я привезъ тебѣ поклоны изъ своей земли отъ добрыхъ людей. Разныя разности, которыя ты выпытывала въ письмахъ, я разскажу при радостномъ свиданіи. Ты хотѣла . . . . . меня въ Октябрѣ, ... [Богъ] дастъ, увидишь. Если . . . . . омъ желаніи небыло . . . . . инаю смѣху къ нашей же(нить)бѣ, то я вознагражденъ . . . . . пріѣздъ, при всѣхъ другихъ . . . . . дахъ и маленькихъ пріятныхъ сторонахъ . . . . . ѣ тебѣ, если можно; . . . . . пывку извинить меня, ... ваю письмомъ не пишу . . . . . всѣхъ благодарностей, которыми [не]реполнена моя душа къ ней . . . . . тебя милая пташечка моя . . . . . [гол]убка, милая! Дай Богъ видѣть тебя здоровою и такою какъ . . . . . чтобъ я такою тебя видѣлъ . . . . . Кат. Петр. желаетъ, чтобъ ты

съ нею спала; перегородка историческая уничтожена и въ большой комнатѣ той ванны и ѣда разумѣется въ разное время. Катерина Петровна обливается до 16 градусовъ холоду и поправилась здоровьемъ. Леночка въ деревнѣ кажется.

. . . . . П. отчего я сталъ у Коршныхъ, ... ты къ дому К. П. Милый Рогачкинъ . . . . . Я началъ забавляться имъ про себя.

Дѣти и слуги и я помнятъ и любятъ тебя, хоть не одинаково, а каждый по своему. Любопытно какъ ты насъ любишъ?

Лист Опанаса Марковича до Марії Вилинської.

Изъ Малоархангельска 7-го Дек. 1850 г.

Милостивая Государиня Милая и добрая Марія Александровна.

Послѣ тяжкихъ, упорныхъ, да еще такихъ несогласныхъ, мыслей въ 4[хъ] темныхъ стѣнахъ безцвѣтной моей комнаты, такія вдругъ мягкія, свѣтлыя и нѣжныя впечатлѣнія. Я долго ѣхалъ счастливъ душевнымъ миромъ и сердечною веселостью, такая рѣдкость за рѣдкостями другого рода, къ которымъ не приведи Богъ всякаго крещеннаго и некрещеннаго человѣка. (Стала было опять налегать туча собственныхъ глупостей или ихъ послѣдствій, да я только посмотрѣлъ вокругъ себя въ чистое поле. Что это за чудныя прелести вольнаго кругозору. Земля все бѣлая, широкая, тѣни непримѣтитъ глазъ, краю не видно, а надъ головой свѣтлосинее небо, высокое и тихое, тихое, какъ благословеніе Божіе. Чистый и свѣтлый мѣсяцъ, какъ ни видалъ ни разу, что взглядъ одного моего друга въ хорошую пору — годину. Попала, попала, попала, твердитъ все ямщикъ поговаривая одобрительно къ лошадямъ, а я иногда, какой я право, лѣнюсь и топорщусь противъ человѣка, частехонько не скажу и попала! Другой взгладъ, не подстать вчерашнему мѣсяцу, припомнилъ я: блѣдной и запертый,

холодный, неподвижный и гладкій, тупой и мутный, не хорошо: вчера я видѣлъ такія облака; лѣзли они, какъ разодранное вѣтромъ, вымокшее въ сырости полотно; не подъ силу мнѣ было смотрѣть на нихъ; они лѣпились къ звѣздочкѣ и заволокши на минуту, бросали ее позади себя, а я думалъ, — она ихъ всѣ проходитъ, освѣщаетъ... Облачки по вѣтру плывутъ, не стоитъ и звѣздочка, хоть и непримѣтенъ ея внутренній ходъ. На первой станціи я нашолъ 2 смотрителей, Орловскій сказалъ: не стыдно ли Вамъ было уѣзжать отъ собранія? А Куликовскій замѣтилъ, что въ проѣзжающихъ онъ находилъ болѣе дурныхъ характеровъ, я спохватился и былъ очень милъ съ ними, за то слышалъ много пріятныхъ новостей, напр. что Красовскій счастливѣйшій человѣкъ, служа въ канцеляріи Губернатора въ такой должности. Я серьезно подумалъ о томъ, что не минулоли съ тою должностью счастье Вашего покорнаго слуги? По какому порученію изволите отправлятся въ Елецъ? Я подумалъ про себя, по порученію такихъ близкихъ сердцу, что ни одинь бы чиновникъ особенныхъ порученій въ мірѣ неотказался, въ томъ числѣ и блаженный, по разумѣнію смотрителя Красовскаго. *Насъ тутъ люблять*, сказалъ мнѣ Иванъ, когда поѣхали дальше, я подумалъ: еслибъ такъ. Впрочемъ лгу немного, вездѣ пріятно, чтобъ любили. Вотъ напр. — пріѣхалъ я сюда, лошадей не нашолъ, отправился къ квартальному Надзирателю Успенскому, произведенному въ это выское званіе по моему участію и ходатайству Стипурскаго. Какъ же рады мнѣ, Богъ вѣдаетъ за что благодарны: не я ли въ 1000 разъ больше имъ благодаренъ за такое впечатлѣніе. Они бѣдны, несчастливы. Что мои недоудоблетворенныя радости предъ ихъ истиннымъ горемъ, — облачка тѣ, что я толковалъ. Богъ съ ними. Если бы Стипурскій захотѣлъ еще быть имъ полезенъ. Я разкажу, что слышалъ отъ нихъ о себѣ, коли Вы спросите. Изъ этой бѣдной Хибарки звучное утро еще отраднѣе, разсвѣтъ льетья въ эти бѣдныя окна, какъ и въ богатыя и можетъ дастъ Богъ имъ пророчитъ что

либо необходимое такому печальному быту. Простите, другъ мой, благодарю отъ всего сердца за доброту ко мнѣ. Дай Богъ увидаться скорѣе по здорову и подобру еслибъ мнѣ Господъ пособилъ быть Вамъ полезнымъ этою поѣздкой; когда она кончится нельзя угадать, если даже я не заѣду въ Грунецъ, куда Вы, признаться, отбили мнѣ охоту ѣхать своими „такъ и того не говори, и того не говори". Нелюблю ужъ я этого, чтобъ не говорить, что на сердци лежитъ, хотя мнѣ больше другихъ нужно молчать, особенно съ друзьями. Что если Вы любили хоть немножко? Ще разъ спасибы Вамъ, Богъ зъ Вами! Поклониться своій компаніи и роду. Заторы такіе, что лошади вязнутъ буквально по уши, никогда я такъ не завязалъ въ своихъ ошибкахъ, я! Когда пріѣдишь по этому пути? путь къ Вамъ невѣрный надо мнѣ правду сказать.

М. А. Вилинской 17-го декабря 1850 г., послѣ Собранія.

Такъ не проси: „на память вечера
Вчерашнаго," — прошолъ онъ.
Проси на будущіе дни
И годы всѣ и вѣчность.

Афанасій Марковичъ.

Мнѣ не здоровиться Богъ вѣсть отъ чего. я не хочу Васъ видѣть сегодня, съ увѣренности, что сильное желаніе меня видѣть у Васъ не послѣднее.

Лист Опанаса Марковича до Марії Вилинської.

Кирѣевская слобода Въ середу 27-го декабря 1850 г.

Добрый другъ, милая Мери. Выѣхавши за городъ вчера, чуть не хотѣлъ воротиться, такъ было грустно думать, что не скоро увидимся. Вспоминалось все вдругъ, прожитое вмѣстѣ съ тобою, сердешная. Благодарю тебя, свѣтлая моя зирочка, и только. Въ полѣ почувствовалъ холодъ и жаль стало тебя, что и тебѣ бываетъ иногда

холодно; какъ то будемъ ѣхать, если поѣдимъ въ эти холода, на серединѣ суровой зимы. Еще холоднѣе сдѣлалось, какъ подумалъ объ этомъ, милая. Противъ холода людей есть защита въ собственной любви, въ тепломъ сознаніи своей невинности, или въ холодномъ, но укрѣпляющемъ размышленіе о самомъ себѣ, объ ошибкахъ своихъ и заблужденіях, а зимній этотъ холодъ мертвитъ свободныя движенія души, муча тебя физичечкимъ страданіемъ, какъ безсильную птицу — не гарно. Я засталъ Петра В. спящимъ, онъ на канунѣ возвращался поздно отъ Тиньковыхъ, сбился съ дороги и на мятели простоялъ въ полѣ цѣлую ночь, только утречкомъ прибился въ слободу. Это остановило нашу поѣздку до завтра. Я спалъ ночь дурно и неспокойно и по дѣломъ. Не надо было плодить въ головѣ мыслей о тяжеломъ ходѣ нашихъ дѣлъ, о своихъ неправдахъ къ тебѣ; ты мнѣ простила, лучше, чѣмъ прощаютъ влюбленные, разодравши письмо къ брату и точно сняла облачко, которымъ я было заволокъ нашу нѣжную дружбу, воротилась потомъ имъ съ дороги, чтобы не оставлять меня одного въ холодной грусти. Милая Мери, теперь я грустенъ, но грусть моя не холодна и не тяжка. Твоя стыдливость и любовъ, твердость и обнимающая мою душу, какъ солнечное тепло, уступчивость, твои признанія, въ которыхъ чувствуется прелесть и очарованіе небеснаго свѣта и Божіей благодати, твое благородное молчаніе, когда слова были бы нарушеніемъ святыхъ правъ страдающаго сердца, — они благодарность моего грустнаго сердца, которое посылаетъ тебѣ благословеніе на все что ты дѣлаешь и будешь дѣлать. Ты не подумаешь что сказавши словъ три о тебѣ, я не предавался психологическому наслажденію тобою, еще меньше можешь смущатся мыслями, что вотъ де онъ вычисляетъ привлекательныя стороны моей особы, чтобы сказать, что не даромъ меня любитъ. Не подумай этого. Я заговорилъ такъ, чтобы ты выбросила если можно изъ души своей всякую мысль о благодарности мнѣ за любовь мою. Одно,

потому что если любовь желаетъ награды, то она уже вполнѣ награждена тобою, а другое, что я счастливъ могу быть только съ твоимъ счастьемъ. Не мнимый недостатокъ, изобрѣтаемый воображеніемъ К. П. въ нашемъ будущемъ; пока есть вѣра въ сердцѣ и голова на плечахъ, даже глупо было бы мнѣ поддаваться настроенію К. П. А нравственныхъ лишеній духовной нищеты — вотъ я чего не хочу въ будущемъ, и потому если благодарность пересиливаетъ другія ощущенія твоего сердца въ нашей любви, то не совсѣмъ безразсудно и малодушно бояться, что эта любовь пройдетъ вмѣстѣ съ благодарностію, когда она истощится, потому что только любить можно всегда, всегда, а не благодарить. Прости мнѣ, душка моя, если я хоть тѣнь навелъ своими разсужденіями. Любя *тебя*, нельзя не разсуждать, а если нужно лучше, то ты поможешь. Такъ — то милая, разлука мнѣ горька, но сладка молитва о тебѣ, добрый мой другъ Марьечка, и отрадна мысль, что я ничѣмъ не могу отягчить тебя изъ далека, безразсудною своею пылкостью, которая дасть Богъ угомонится въ нѣжномъ воспитаніи твоего чувства и благородства его, въ сильной взаимною искренностью молитвѣ и спокойствіи нашемъ и счастьи возможномъ на землѣ. Богъ съ тобою.

Твой

Афанасій.

Не безпокойся обо мнѣ, что мнѣ холодно будетъ въ дорогѣ. П. В. объ этомъ заботится и напрасно. Шуба моя претеплая и я сверху еще надѣну шинель.

Неужели ты страдаешь отъ чего нибудь? Милая сестра! Да успокоитъ тебя Мати всѣхъ скорбящихъ. У меня иногда побаливаетъ сердце, вѣрно ты страдаешь.

Если трудно будетъ почему бы то ни было окончить наши заботы, то неудручай себя ими слишкомъ, я буду терпѣливъ и никогда не позволю себѣ упрекать тебя, что это отъ холодности или невниманія ко мнѣ. Цѣлую тебя, Марусенько моя.

Когда будешь писать брату и тетенькѣ кланяйся имъ отъ меня усерднымъ поклономъ; съ поклону у меня не заболитъ голова никогда людямъ кот. любятъ тебя и кот. ты любишь, исключая ....

Поцѣлуй плечо за меня Юліи Алексѣевны, добрая, разумная Ю. А. намъ другъ, какихъ же друзей надо намъ больше. Ты котор. намъ враги не могутъ и быть друзьями намъ, потому что такъ не похожи они ни нее, славную! Кланяйся ей и скажи что я радъ за нее, что мы съ тобою дасть Богъ будемъ свѣтлою думою въ ея жизни. Изучи эту душу Маша. Если дѣла наши будутъ скориться, проси ее быть на свадьбѣ нашей и возьми обѣщаніе гостить у насъ, когда Господь благословитъ насъ жить въ своей хатѣ. Не забудь моей просьбы, ты такъ жалѣешь послѣ когда забываешь. Люби ее сколько хочешь и можешь. Да поможетъ тебѣ Богъ любить ее. Какъ мнѣ милы теперь всѣ домашніе Ю. А. Поклонись имъ, душечка!

Въ субботу передъ Пасхой 1851 г.

Посвящено Марьѣ Алекс. Марковичъ.

Сдержи мой другъ, сердечныя стенанья
Спаситель нашъ во гробѣ вновь!
Не даромъ Божіи опять страданья,
И не вотще еще смиряется любовь!
За утра Онъ возстанетъ съ гроба,
Во власти все моей вновъ проглаголить намъ
И можетъ быть изъ пробужденныхъ волнъ народа
Возстанутъ мужи йти по Его слѣдамъ!

Афанасій.

Лист Опанаса Марковича до дружини Марії Марковичевої.

Тараща, 29-го генв. 1854 г.

Милая Маша и Богданикъ!

Благодарю тебя всею душою за благословенія твои и всѣ слова при прощаніи, за записочку и за надпись

въ книгѣ; я теперь уже въ 120 верстахъ отъ Кіева, а еще не прошло и сутокъ, какъ мы разстались. Вчера вечеромъ часу въ 12... мнѣ было очень грустно за Вами. Молю Бога, чтобъ у Васъ все было благополучно.

Въ случаѣ пріѣзда Вас. Вас. и разговора о нашемъ рѣшеніи или намѣреніи, ты скажи, что я для своей чести долженъ оставить хоть на время теперешній скудный хлѣбъ, во 1) чтобъ долги заплатить, во 2) чтобъ не дѣлать новыхъ въ 3) чтобъ сбить хоть маленькія деньги про чорный день, такъ какъ здоровье мое не такое, чтобъ вѣчно служить, а правила не такіе чтобъ на службѣ собирать посторонніе доходы изъ окладовъ же нельзя пріобрѣсть въ запасъ и тысячи рублей. Составъ списокъ всѣмъ нашимъ долгамъ. Не забудь въ Орлѣ Снѣжкова 10 р. съ процентами, въ Каменецъ Подольскѣ Демяненка 125 р. с. съ процентами. Видишь, я сказалъ, что этотъ списокъ у насъ есть, такъ надо, чтобъ былъ, когда спроситъ Вас. Вас.

Пишу на переѣздѣ со станціи, а потому извини, что скоро, мало, безтолково.

Цѣлую нашого Богданыка; скажи ему отъ меня: ой гопъ, гопкы!

Кланяйся добрымъ людямъ.

Пиши много о себѣ и сынѣ въ Черкасы Афан. Вас. Мар.; спросить въ квартирѣ окружного начальника.

Дай Богъ, чтобъ все было благополучно., Ворочусь, если благословитъ Богъ, во всякомъ случаѣ раньше мѣсяца.

Цѣлую тебя другъ истинный

Афанасій.

30-го нваря 1854 г., Черкасы.

Вотъ уже я, сердечко, мое и въ Черкасахъ.

Благодаря Бога милосерднаго, прибылъ совершенно благополучно, хотя и совѣстно сознаться передъ тобой, что не совсѣмъ спокоенъ былъ дорогою, ссорившись съ станціонными и съ ямщиками. Покрайнѣй мѣрѣ старался,

какъ можно менѣе. У меня такое порученіе, что можно было бояться и опоздать и совсѣмъ не пріѣхать, еслибъ опрокинули получше, чѣмъ опрокидывали. О благополучномъ пріѣздѣ я извѣстилъ и Семена Андреевича Шійка. Щожъ, мое голубяточко, Богданыкъ. Чы здоровенькый вінъ? Ты якъ сердце? Боюсь опоздать на почту; т. е. уже опоздалъ и боюсь потерять всякую надежду чтобъ приняли письмо, - а между тѣмъ сегодня идетъ почта въ Кіевъ. Адрессуй въ Окружное Управленіе, т. е. спросить. Цѣлую тебя и много много хочу тебѣ сказать отъ любящей Васъ души.

Афанасій.

Думай о своемъ здоровьи больше всего. Ямщѣкъ мнѣ передалъ твое обѣщаніе исполнить все, что я просилъ. Спасибі сердечко. Не могу начитаться твоей записки моя мыла и надписи въ книгѣ. Митю, чтобъ не обижали, поцѣлуй. Кому надо поклонись, Манечка. Въ реестрѣ долговъ не забудь 151 р. 50 к. с. Вас. Вас. Тернавскому. Я писалъ тебѣ изъ Таращи: получила письмо? Я тамъ просилъ составить реестръ долговъ.

Лист Марії Марковички до мужа, Опанаса Марковича.

Серпень, 1857 г.

Якто живеш — проживаешь самъ, мій милый Афанасій! А мині то такий сумъ що й не сказаты! Богданик тілько розважае. Такий вже втішный! Питае та роспитуе за все. И якъ по польски коноплі називаються, и чи у Київі діти маленькі, и куди з поля гречку звозять и що кінь білий на насъ дивиться, усе, усе ему треба знаты та відати. А що въ розмову то зо всякимъ. Скілько зъ нами не іхало чоловіків и хлопцівъ, то вінъ заразъ и почина: слухайте, послухайте, ви, ви, слухайте чоловіче! А що? Треба мастити треба? Або: чоловіче! Ви горілку ходили пити? або: хто зъ нами іде? Білі коні будутъ обі білі? Бували такі що дуже вже по московськи говорять, то й тихъ, ей Богу, на іхъ добру

дорогу навертавъ, зъ нимъ и заговорять якъ слідъ. Хотівъ бувъ одинъ москаль зайти зъ нимъ у розмову по козацки та вийшло якось чудно вінъ и переставъ. А що вже чоловіки то тішаться дитинкою. Одинъ візъ насъ то цілу дорогу або моргне вусомъ на Богдася, або бровою поведе, або засміється, цілісеньку доброгу въ віконце у тарантасъ заглядавъ. Ей Богу я не говорю на вітерь, тілько саму правдоньку щиру.

Що то було якъ ми приїхали у Київъ, брате мій? Не вдержить хлопця, та крычить такъ та радіе, та хто не йде, не їде заговорюе зо всякимъ? Якъ бы ти побачивъ то ей Богу добре бъ натішився. А тутъ е чоловікъ у Гаврили Петровича зъ Межигорья. Побачивъ Богдася, та якъ схопить его, та се жъ, каже, зовсімъ мій хлопецъ! Тілько що мій трошки худенький. А вчора коло вікна сиділи, т хто йде: куди ти йдешъ? Де ти бувъ? А яхъ мимо крамниць іхали ..., та всього не перескажу.

Була вчора у Тулова. Ледви знайшла. Елена Р. ажъ скрыкнула та вибігли всі ажъ за варота й Соня маленька, та почали ціловати насъ, я зъ Богдасемъ була. М. А. не було, ходивъ у проходку. И вінъ мене стрівъ якъ батько рідный, а іхали [illegible] Богдася перехрестивъ. Ми тамъ вечерали, вінъ году[illegible]мъ Богдася й говоривъ до ёго, той пізнавъ, и [illegible]ъ: директоръ! Питавъ де що, я якъ уміла так [illegible]казала. Вернуласъ відъ нихъ въ половині одинадцятої години. Не можна було ні якъ раніше. Такъ мені було ніяково що [illegible] мене ждали не спали и вечеря вже наготовлена. Я за те мовчу, що вечерала, у друге вже сіла за вечерю. Ти скажи се Петру Гавриловичу, я забулась єму написать і те скажи що Туловъ за ёго питавъ и за всіхъ васъ. Вінъ каже, писавъ до Ва ъ у Немирівъ.

А чи знаешъ скільки я грошей претратила? Я усе записувала і теперь тобі скажу. Прогони і ямщикамъ на водку и що колесо направляли — 21 р. 20 к. На себе здержалы — 2 р. 52 к. изъ ціхъ двохъ руб. 52 к. дали убогимъ 92 копійки. Стріли якогось старого чоловіка, за-

мітавъ двіръ, бачу слабий вінъ змучений, побігъ Богдась та давъ ёму 20 грошей, а далі я вийшла зъ тарантаса, питаю: звідки? «Отдала мене пані на покуту.» «Якъ?» «Не здужаю панщини робити, подушне оплачувати, то і отдала щобъ тутъ зароблявъ.» Ми дали ему єще 70 коп. та сліпому хлопчику 10 к. та жидівці 2, а Кат. Сер. ще їй сказала, що коли бъ жиди не шахровали то лучше бъ булобъ. У Київі починяли ми колесо, дали 50 к. сереб. перетянути треба було, а на станціи тілько якась втулка вискочила, и вже на послідній станції до Кієва, то дали тоді 20 к. сереб. зъ Чернігова знову пришлю тобі скильки витрачу грошей.

Мокринскій теперь учителемъ у Сохвієвскому Соборі, переведений, то я не знаю чи єго и побачу. Туазель прохавъ щобъ ему сказали якъ я пріиду, та нікимъ посилати, бо дворнікъ нездужа. Бувай же здоровъ мій милий, та пиши у Борзну. Маменькѣ цілуемо ручку Пані Менде кланяюся, а дочка цілуе въ ручку. Вона здорова и скучае не такъ якъ я за домомъ. Київъ дуже сподобала, не надивиться, а самі такъ види що здаеться нічому и дивоватися, ій у дивовижу. Колись то роскажу и посьміемся такі добре.

Якъ же ви хазяйнуете? Я всімъ паничамъ кланяюсь и Богдась тоже и цілуе. Я здорова почти. Правда горло болить. Чи я де захолодилась, чи що, не знаю, та се пройде у дорозі. Зъ Чернигова буду зновъ писати. Прощай мое серце, бувай же здоровъ, не журися.

Твоя *М. Марк.*

Пані Дельсаль и Александру Николаевичу низенько кланяюсь. Скажи жъ, що я віддала сама его лист Михаилу Андреевичу. Питались вони чи здорова пані? Чи добре живеться імъ? Який же то чоловікъ добрий той Михаилъ Андреевичъ, братику мій, який добрий! Ажъ мило мені згадати за єго! Такъ бы и обняла єго одъ души! Бувай же здоровъ. Недалеко вже и до Кулиша мині не журись.

Лист Марії Марковички до мужа.

26-го августа, Чернигів.

Сегодня на нічь сподіваемось бути у Борзні, друже мій Афанасій. Всі ми здорові. Богдась такий же втішный и веселий який и бувъ. Ідьмо, та ідьмо, та ідьмо. Все бъ ёму іхати, зовсімъ якъ ти. А що вже не спокійний! И туди ему треба глянути и туди и у той бікъ и въ другий. Побачивъ брата Ильи Петровича: се, каже, не братъ, бо я ёго дуже не хочу. Бачъ ёму перше сказали: се Дорошенко. «Ні, ні, то мій Дорошенко, се не вінъ я его не люблю.» Потімъ вже познакомився, то й бігавъ й грався, а музики йшли то й танцювать почавъ, не встоявъ. Всёго про ёго не списати и на воловій шкурі, пріиду, то роскажу сама. Були ми на могилкахъ. Здається мені що я знайшла ту саму, а про те не знаю, боюсь вірити. Якъ тамъ зелено, й гарно! Той гайочокъ, купцики ті, такъ згустіли й вигнались у гору. Богдась бігавъ тамъ и все питавъ: де моя сестрычька маленька похована?

У Київі ми були цілий день, я вже тобі писала. Що то за славні ті старі Борщевські! Богдась їхъ дуже полюбивъ, тілько я боялася щобъ вінъ імъ не докучавъ, то того ёму треба, то другого, а вони що вінъ просить заразъ й роблятъ. Виізжаючи изъ Київа чуемо; «стійте, стійте на Бога!» Дивлюсь се моя кума зъ Преворокъ. «Кумонькокъ моя люба, мила, дорога! — каже обнимаючи мене. Бачу я — ідете» — се моя кумонька, думаю, да боюсь . . . ., а дали вже не можу — побіжу. Крестникъ вже такий великий, бігае а кума віддали у москалі. Ты й не повіришь якъ вона плакала зъ радощівъ що побачила насъ. Я даю гроші хрестникові щобъ однесла гостиньця: «не треба, не треба, кохана кумонько! Мені аби Васъ побачити». Та я кажу що се не годиться — візьмітъ! то вона не дивлячись сунула ті гроші у пазуху. Питаю чи не знае де Текля? «Якъ же не знати. Боже мій! Якъ вона плаче, такъ плаче, такъ плаче, та журиться за вами що и Господи! И живе тамъ де вы

жили въ останне, и не пійду ні куди найматися каже, може вони сюди зновъ приідуть або хочъ паничъ приіде, я хочъ роспитаюся за нихъ.»

Я сказала ій що буду зновъ іхати то і візьму Теклю ізъ собою.

Бачила Тулуба, стрівся. Такий якъ и бувъ.

Що то за чоловікъ братъ Ильи Петровича, гей, гей! який чоловікъ славний! Мині ажъ жалко его кидати хутко. И ще тутъ живе Кущъ и вінъ мені дуже сподобався. А якъ же Вамъ живеться? Пишіть же у Борзну. Я же буду писати зъ Глухова, а може изъ Ніжина напишу. Ми їдемо зъ Чернигова не самі, зъ нами їде хлопецъ — Якимъ.

Проіжжали Козелець, то бачила на станціи старосту, отъ якъ бы змалювати! Невеличкий собі чоловічокъ — чорнявенький і гордоватенький і веселий і говіркий і жартовливий, збивається и на Возного й на Виборного. Ми зъ нимъ у розмову зайшли. «Нашъ городокъ глухий, такъ собі, отъ у Ніжині то буде краще постановлено. Тілько що церква у насъ добра, славна.» Ивань Ванічъ! (То смотритель, ще молодий и зъ нимъ другуе якъ здається, підъ орудою у него якъ то кажуть) хто цю церкву будувавъ? Грахфиня Розумовська, одказуе Вань Ванічь, и всі задивились на церкву наче зъ роду не бачили, а коні стоять приведені, — не запрагаються. А тутъ — ратуйте, ратуйте. «Чуете, чуете гукнувъ старости Вань Ванічъ! Се гласъ женьскаго пола, чи не пішли бъ ви рятувати?» «Якого чорта я буду рятувати!» одказуе Вань Ваничъ, притоптивая ногами по землі.

Ще бъ росказала тобі якъ староста той показувавъ Богдасю вовка, то вже до другого разу. Пора виіздити.

Богъ зъ вами. Цілуй у маменьки ручки и всімъ кланяйся. Пиши у Борзну. Прощай мое серце! Вувай же здоровъ. Пиши хутко. Богдась тебѣ цілуе и частенько згадуе, каже: повезу своему татові сёго й сёго, всего що не зобачить. Прощай мій друже. Бережися.

Твоя *М. Маркъ.*

Чи прійшла вже нова господиня? И чи добра, напиши.

Лист Марії Марковички до мужа.

29-го августя. Борзна.

Пишу тобі, мій друже, зъ Борзни. Попрощалась зъ П. А. к такъ мині сумно стало. Коли то ще побачу? Говорила за тебе не разъ и не два, вінъ каже що все буде добре, не журись. Я напишу зъ Орла все до словечка, теперки ніколи. Бачила *«Сестру»* надруковану, ти получишъ усе на тому тижневі, або пізнішъ ще трохи, бо вишле Камен. зъ Петербурга. Чому жъ ти, чоловіче, не сказавъ мині, що такий вінъ, той Кулішъ? Чи я була дурна, що не зрозуміла, що тее за душа мила! Поспішаюся дуже, Богдась здоровенький: кажуть що тее Кирило Туръ маленький, а други — Череваня. Побачилась зъ Миколаемъ Михайловичомъ та ажъ заплакала, такъ то згадалося багацько! Бачила й Василька Тарновьского у синіхъ шароварахъ въ сорочці вашиваній і въ чемерці, привітавъ насъ любенько а що вже Н. Дон. Забіла бувъ до насъ добрий й ласкавий, той не сказати! Бувай же здоровенький. Пиша у Орелъ. П. А. їде у Пілтаву зъ жинкою. Кат. Серг. цилуе свою матіръ. Я цілую маменьки ручку. Не журись же бо мій друже, піжди, я напишу тобі усе часто — то й світъ тобі у гору підніметься.

Твоя *М. Маркъ.*

Лист Опанасового брата, Василя, до Марії Марковочки.

Іюля 5-го 1850 в. Остер.

Извините меня будущая Сеструнько по родству и теперешняя по чувству къ брату Афонѣ, Марья Александровна, за мою дерзость. Я распечаталъ письмо Ваше къ брату моему отъ желанія знать скоро ли я обниму друга и брата. — Братъ пріѣхалъ послѣ письма черезъ два часа. — Радъ ли онъ былъ свиданью съ вами? обрадовался ли письму Вашему? Судите сами, а я замолчу. Дай Богъ чтобы Вы были въ натурѣ такъ превосходны, какъ о Васъ неумолкая говоритъ Афоня.

Благодарю Бога что онъ Васъ создалъ на свѣтъ, — Вы много много возвратили ему жизни. Не будь Васъ, воображаю его положеніе въ заточеніи. 4 дня до пріѣзда брата меня постигло большое нечастіе — я лишился сына Миши. У жены отнялись ноги, а у меня желаніе къ жизни. — Но Богъ милосердъ! Альфонсъ явился и я возвращаюсь къ жизни. Онъ одинъ, жена моя одна, — дѣти однѣ. Я хочу жить и быть для нихъ полезнымъ, — и буду. —

Одна моя мысль писать о Васъ и братѣ. — Богъ не безмилости, — жить Вы должны съ братомъ или вовсѣ не жить. Тоже я думаю и о братѣ. Но этотъ разъ довольно моя добрая сестра. — Постараюсь больше дѣлать и меньше говоритъ, основываясь . . . на словахъ одного изъ друзей брата; это *энергія на словахъ уменьшаетъ энергію на дѣлѣ.* —

Вотъ мой рецептъ для Васъ обоихъ: 1) здоровье, 2) Служба, 3) Благословеніе Божіе на соединеніе Ваше Амінь!

Братъ *В. Васылъ.*

Лист Марії Марковички до мужа.

Сегодня вніжжаю одъ Василя, мій друже, була у іхъ учора і позавчора. Якъ же діточки повиростали, що й не пізнаешъ. Сами вони таки жъ якъ и були. Богдась здоровенький и дуже полюбивъ сестричку, тілько каже що се не Лёля, неправда, а тілько вона моя сестричка. Завтра, коли Богъ дастъ, буду въ Орлі и уже усе чисто напишу тобі, а теперки ніколи. Скажи мені що тамъ у насъ робиться? Чи всі здорові? Я привезу тобі свій подоруночёкъ отъ П. А. такий якъ живий вінъ! И на небі ясно и люди добрі до мени, а все такъ чогосъ сумно мені, що й не сказати. Колибъ же хутче до васъ вернутися у той Немірівъ. Напиши чи получивъ вже зъ Петербурга те, що тобі мусівъ Каменецький вислати. Я перешлю тобі зъ Орла *Эпилогъ до Чорної Ради* и багацько де чого чула я доброго дуже. Панъ Тарасъ у дорозі

їде у Петербургъ, а може що й на Вкраіні буде. Що ти скажешь про се?

Треба скінчити свій листъ. Прощавай мій друже милий, бувай здоровий! Кланяйся Ив. Пет. и Пет. Гав. я буду писати зъ Орла. Микол. Михайлов. мабіть пришле тобі свої пословиці, свій збірникъ.

Твоя *М. Маркъ.*

Лист Василя до Опанаса Марковича.

1-го сентября.

Здоровъ бувъ братъ Афанасій. Сестра Маша слава Богу здорова. Богдась хлопецъ гарний тоже здоровъ. Сестра обѣщаетъ къ намъ заѣхать и мы ее будимъ торопить къ тебѣ. Братъ твой *В. М.*

Лист Марії Марковички до Ілії Петровича....

Написали ли Вы, Илья Петровичъ, географій? Я уже хвалилась ею. Пришлите мнѣ хотя одинъ листокъ и за это будетъ Вашъ и отъ меня посылка. Тарантась нашъ не ломается, ѣдемъ хорошо. Богдась Васъ целуетъ. Скажите Афанасію что кажется *оповіданъ*, будутъ продаваться по рублю сереб. и страниц. будетъ больше 200. Будетъ, быть можетъ 300, а кто знаетъ, можетъ и больше. Напишите пожалуйста поскорѣе и Вашу географію, то есть отрывокъ изъ нея пришлите. Вы же обѣщали, — хорошо, если не исполните. *М. Марк.*

Здоровъ ли Петро Гавриловичъ? Я ему низко кланяюсь. Часто ли Вы его видите? Скучаетъ онъ или уже привыкъ? Я буду писать изъ Орла. Какъ Вы всѣ поживаете? Что дѣло о Чайков? Кланяюсь м-ме Дельсаль. Пишите, пишите, пишите. Ученикамъ кланяйтесь. Пришлю «Квітку» Шишацкого изъ Орла. Видѣла ту сорочку въ которой казнили Кочубея, видѣла кунтуши, видѣла портретъ пана Тараса и его стихотвореніе написанное углемъ слышала. Досвиданія. Пишите пожалуйтса.

Лист Марії Марковички до мужа.

(початок вересня 1857.)

Ми до Орла добрались, мій друже. Здоровенькі обоє. Богдась так усіх дивує, що годі. А вже як люблять його! Та треба тобі усе знати як було. Слухай лишень.

В одинадцятій годині поїхали ми з Чернигова і в той же день у десятій ввечері були в Мотронівці. Ніжин минули, наняли собі у Жукові *вольних* за сім рублів. Стрів мене пан Куліш, я його наче перше бачила, зараз і пізнала, і жінка його мене привітала хорошенько. А тут Василь: «здорові були, землячко!» Василь Тарновскій, убрання на собі козаче мав, здається, що я вже тобі писала? Всі брати Білозерські вітають, і все то так дивиться наче на щось добре на мене. А всі вже знають, мій друже, що я переслала в Петербург П. А. де-що; все то вже читало і перечитало. Миколай Данилович просив йому сказати, як я приїду, і раненько приїхав: стали мене просити, щоб я їм читала. Ти знаєш мою істоту. Яково ж то мині було! Єй Богу, як туман пав мині на очі — не можу, та не можу.

Пр сить М. Д. на обід — ми поїхали. Там і борщ гетьманський був і вареники гречані, мабіть чи не гетьманські теж, бо ми, прості люди, зроду не їли таких. Богдась їв поруч зо мною, та як хотіли взяти борщ, аж заплакав. «Отсе, каже П. А., краще од усіх смакує, чує, що се борщ гетьманський.» Дають вареники і питають його, чи добрі. «Не знаю, каже, — ще не знаю, дайте мині сметани!» Втішив усіх своєю мовою і величностію. Ну, як би ти побачив, ходить і говорить, ніби цілий вік між великими панами був, — нагадав він мині, знаєш, ту семиліточку, що її пан водив та дивив то тим, то сим, а вона каже: «і то добре, і то добре, і се гарно», — та до хліба!

Бачив він і пасіку. «Роздивився, Богдасю, — питаю — так щоб таткові росказати?» «Є, ні, каже, пійду ще подивлюся, тоді вже роскажу.» М. Дан. то цілий обід коло

його простояв, і різав, і годував його, а він по обіді спасибі сказав і поцілував його. Там казали, що се маленький Кирило Тур.

А що вже Мик. Михайлович утішався їм! Він їде чумаковати у Крим з чумаками. «Я, каже, «*Сестру*» читав, та думаю, народня, записана од народа.» На другий день я читала таки своїх *Чумаків*. «Чого б то я не дав, каже П. А. за сі слова: «еге, каже чумак, еге!» Так, каже, і бачиш того чумака, що йому і Німець приївся, і степи він бачить безкраї». Та вже побачимось, то все чисто роскажу. Я його просила не друковати сих *Чумаків*, бо почула, читаючи йому, що з них ще буде щось добре, а тепереньки — ні ще, тільки догад на добре. Говорила за Москву. Він буде тобі писати, а мині скозав от що: «нехай ще поживе у Немирові, поки я заведу топографію у Москві, а сього не довго дожидати, бо я не хочу, щоб ви нужду терпіли. Як же я заведу у Москві, то тоді зараз і Аф. Вос. до себе перетягну, будемо печатати і іздавати і погодимось вже із ним так, щоб добре було.» Він тебе лічить за великого критика, що в тебе єсть чутка якась ніжна, і так він сказав мині. А мині й подумати не весело, що на Москву заберемось, хіба щороку їздити на Вкраїну будемо?

Богдась хоч би однісеньке словечко сказав по руськи, — по нашому, та по нашому, та і я як говорю, то він так і вьється коло мене: «Мамо, то башмак — черевик, черевик?» щоб то я сказала «черевик». А один панок, се ще в дорозі: «ти, каже, хохол». Як же він обідився, світе мій! «Як би він перше се сказав, то я б і орішків од його не взяв, мамо! Я собі йому скажу, що він кацап. Та й налаяв так Миню Василева, той каже йому: «хохол!» А ти сам хохол і кацап, а я тілько Богдась!» — каже.

Пиши мині усе чисто, як то там у вас. Завтра побачу Кортмана і Якушкина. Нам дуже раді, а дядінька вчора не спав по обіді і у проходку не пішов, бо з Богдасем говорить: Что у тебя, пазуха это? «*І ви маєте пазуху, дідуню*, – отвічає. — «*Что, что, Богдасю?*» «*У*

тебе єсть пазуха, то *значить ви маєте пазуху*. То так усе говорить твій Богдась. Прощавай, мій друже! Бувай здоровъ и пиши. Не знаю ще сама, коли до вас поїду. А дуже сумно. Засну, і сниться мині Вкраїна, єй Богу! Скінчу «*Гайдамаку*» (здається, буде по иншому), та й тобі перешлю одного екземпляру, і П. А. другого. Пан Тарас їде.

(Ще збоку є дописка, — маб. тітки М. О.): «Обнимаю тебя, другъ мой Афанасій и спасибо тебѣ за Маню. Е. М.» .

Лист Марії Марковички до мужа.

11-го сентября. Орелъ.

Богдась здоровъ, а мене лічить Кортман, друже мій Афанасій! Я тобі вже писала з Орла, та не знаю, чи одібрав ти мій лист. Нас дуже тут жалують усі, і не одходять од нас. Дядько полюбив Богдася, Господи як, а Богдась його ніяк не зове, тілько *Хмельницький*. А скілько вже твій Богдась ляльок покрушив, то й не сказати! Грається він з Якимом, тим хлопцем, що дав нам його пан Дорошенко, спасибі йому, то Богдась і говорить і грається з ним, а то б нудився хлопчик між чужиною, хоча всі, од малого до великого, його люблять і годять йому, почали і говорити по нашому. Коля, то таки і добре говорить, тілько й чутно по покоях: *сховов*, *утік*, *поцілуй мене*, *чи любиш мене*, *коник*, *поганять*, навіть і дядько, то і той говорить по нашому. А було тут з Богдасем, як тітка почала грати: «погано, та й годі! Заграй мині *дід рудий*, заграй та заграй!», та аж у плач твій Богдась. Мусіла вже *козака* йому заграти. А ще було от що: тутейшній хлопець каже Якимові: «чи тому правда, що малороссіянин галушкою вдавився?» .... «Ні, каже Яким, се не правда, тілько правда, що русський кашею вдавився, от се то правда.» А тут де взявся Богдась — так і присипався: «кашею, кашею». — То сміху було! Вже тепер, як він такий грізний, то ніхто й не каже нічого

такого, щоб його не вразить. Катю він дуже вподобав, та і дівчина славна, мій друже, — коли б ти побачив, що за дівчина з неї! Давно вже я такої не бачила, хоть малюй з неї.

Я сподіваюсь у слідующу почту тобі де-що вислати і до пана Куліша тож. Хоч і журила мене дорога і розлука, та все добре, що я поїхала. Якось лучче тепереньки, ясніще мині. Миколай Карлович Рутцен у чахотці, може і осені не доживе; Софья Карловна в Москві, її ждуть сюди, Александра Карловна десь у знакоміх проживає, і як росказують, то вона, бідна, багацько лиха дознала. Побачимось, то я тобі усе роскажу. Юлія Алексіевна щаслива, має дві дочки, славні дівчатка! Пиши мині хутко. Спасибі Петру Гавриловичу, він пише, а Илья Петрович не хотів — може він на мене сердитий? Я не можу здумати за що, а ти спитай. Як у вас хазяйство іде? Чи прийшла нова кухарка і яка вона? Чи не чули чого за Фіону? Як Дельсалеві? Я їм дуже кланяюсь, не забувай того сказати. Юлія Алекс. дала намъ твій портретъ, Богдась пізнавъ, тілько не зразу. А що я хотіла тобі Богдасівъ портретъ, то тутъ нема ні фотографіи ні дегеротіпа, нічого нема, а може прінде, то тогді я заразъ вдамся до нёго. Сподіваюся хутко побачити Якушкина, его дожидають сюды, и вінъ просивъ, якъ я прінду то прислати за іимъ. Тутъ и наші тіні не забулыся. Що дня мы варымо борщъ, бо дядя дуже вподобавъ, а Богдась не їсть щей, та и я не можу добре исти іхъ, одвыкла. Були въ насъ и вареники гречані и ще де що.

Зімовського ще не бачила, тілько чула про ёго и тутъ одъ учетилівъ, що поганый чоловічокъ. Не знаю й сама коли виіду, бо Кортманъ сказавъ, щобъ я пила якісь травы и тоді він побачить. Чи ты знаешь, що въ мене зовсімъ було перестало болити у боку тілько у грудяхъ важко та ще простуда. Знаешь що було як я іхала и такъ я поправилася за дорогу що міні ні одна сукня не зійшлася більшъ якъ на четверть, мусілы

перешивать, але то було не знаю що таке, теперъ зновъ я трохи схудла, кажуть що се въ лини зъ недуга. Та вже ты не журысь, я прінду здорова до дому. Тутъ вже двічі снігъ ішовъ, коли він, насъ тутъ застане, то мы свій тарантасъ переробимо на зимній та й поідемо собі на Вкраину, до дому. Чи получивъ ты книжечку одъ Білозерського, тамъ всего одинадцать повістокъ, бо ту «Що птиці літали»[1]) не помістили, чимъ мене дуже звеселили, за тимъ, що вона зъ фантастического роду, як Куліш въ предисловіі писавъ що се факты этнографическі списані, то вона й не іде туда, а про те вінъ каже що дуже, дуже добра и міні її не оддавъ. Поправокъ зовсімъ нема, щобъ тамъ що було вставлено, ні, тілько де, то счеркнуто, бо каже Кулішъ, що я дуже сиплю багатствами — треба на далі берегты. Він каже що се тілько моя проба пера, да чи мало вінъ каже! Краще всего що вінъ щиро любитъ и розумно усе свое. Прощавай мій друже! Бувай собі здоровенький, пиши.

Твоя *М. М.*

Лист Марії Марковичи до мужа.

17-во сентября. Орелъ.

Богданко твій здоровенький и веселенький, щебече собі мовъ те пташенятко; листы твои вінъ одібравъ и читавъ не двічи й не тричи и сміявсь и мабітъ жаль ему за тобою, бо слухае твоіхъ слівъ, такъ якъ най лучче. Аби сказаты ему: «Богданко! а що тобі тато писавъ?» Заразъ и послухае того чоловіка, а що мене, то вінъ и такъ слуха и жалуе мене дуже.

Якъ приідемо до тебе, мій друже, то роскажемо тобі якъ бывся Петро Дорошенко и всі его діянія, а також и Богдана Хмільницького зъ синами, бо се вже мы добре знаемо, безъ омилки. Отъ коли бъ ти послухавъ, якъ вінъ роспитувався про Петра Дорошенка, та чи знаешь на що звівъ? Купи ему ножа, мамо, то и

[1]) «Чари.»

вінъ буде воеватись. «И не жалко жъ тобі буде Богдасю?» — «ні, мамо, не жавко буде, купи мені ножа». Я ажъ злякалась, та все ходить за мною: «на що его женулы (тото у его выгналы) одъ війска, на що, я дуже не хочу». Отъ такий то Богдась твій. Зъ великою хітью слухае мене и питае и перебивае, а въ самого очиці ажъ горятъ й ляльки свои кидае на що вже вподобавъ своіхъ коникiвъ. Ему тутъ що дня купують та купують и всі его дуже люблять. А до кого бъ ни выйшовъ то той заразъ и крыкне «зъ Украины!» отъ якъ, що йшлы мы до Юліи Алексѣевны, и стріли якись крамарі идуть, та одинъ такъ и гукнувъ: «козакъ іде!» А Богдась і негляне, та ще якось ставъ бочити шапку, то ей Богу такий хлопець, що не сказати а не здумати не можна. До чужихъ не дуже то горнетця. Бувъ тутъ Якушкинъ, почувъ що я приіхала и прибігъ, зрадівъ дуже, питавъ, про тебе, чи здоровъ? Чи не сердисься що статью поправляли, що се не він виненъ, а та «Руська бесѣда», що кус. пѣс, хутко вийдутъ и тобі вінъ пришле экземпляръ. Вже вінъ як не заговорювавъ зъ Богдасемъ, той не йде та не й де, купивъ ему конфекти, Богдась поцілувавъ — подяковавъ та зновъ не хоче йты. Вже Якушкинъ и каже: «куплю те и те не будешь мене боятыся?» «Буду» «та я твого тата знаю!» А Богдась подивитця на него та зновъ ховается. Бувъ ище и Павловъ; зъ цимъ вінъ освітчився більше, бачь Павловъ то такъ почавъ: «е у мене хлопець, каже, що добре пісень співае. Співае вінь и дідъ рудый, та я забувъ, як далі, Дідъ рудый, чи самоваръ рудый . . . . «А Богдась: «и свічка руда, и булка руда.» Засміявся ему у вічи та й побігъ. Догадавсь що тутъ е зрада якась, але вже по сему познаемывся и підходывъ до Павлова и говоривъ и просивъ щобъ хлопчика ему свого привізъ гратыся. Сей Павловъ читавъ письмо Щедрина (Салтикова) не забувай того що все то говорытъ до Богдася по нашому, якъ вже тамъ не говорить, а говорить. Дуже жадаю я, щоб ти послухавъ якъ вінъ почне оповидати про діянія Доро-

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

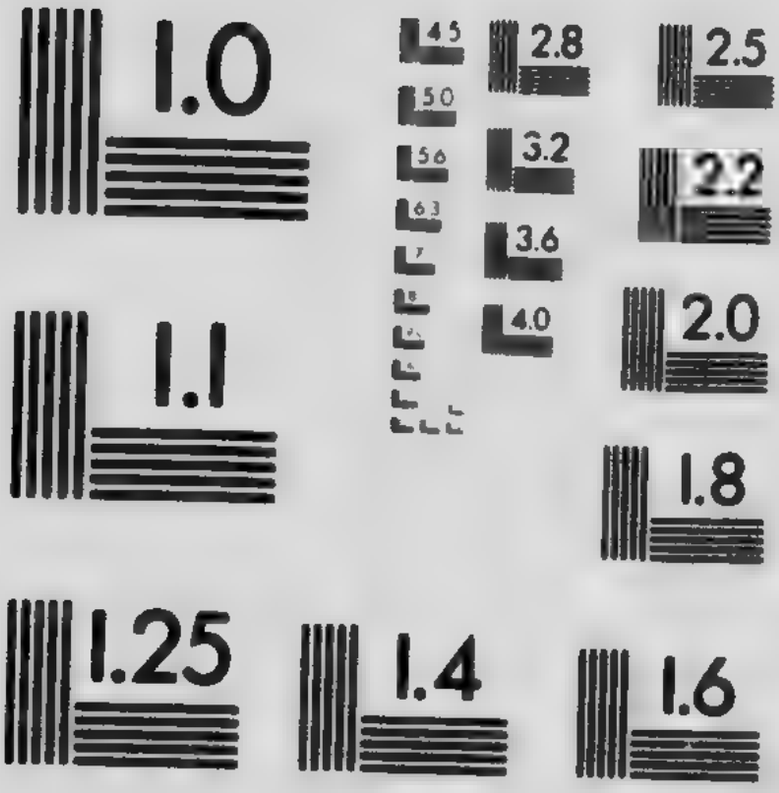

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

шенка и Хмѣльницького. Вінъ оповидае не довго, та добре якись. Я бачу якъ вінъ сознання у одпалыхъ укряінцяхъ будыть . . . ей же Богу моему що так. Ти знаешь що тутъ ихъ чи мало у Орли. Сбирается усе іхати до тата и до паничівъ, всіхъ згадуе. Купивъ собі скрипку и бубона и ще щось та и ходыть зъ Якимомъ по покояхъ справді якъ музыка, та навчився дуже добри у бубона биты, и танцюе частенько, а далі на килімъ: «ой утомився!» И все козака вытанцёвуе. Та годі вже, лучше самъ побачишь, якъ вінъ вырісъ и повновидий який ставъ, може Кортманъ вже хутко насъ отпустить. Всі тобі кляняются. Сегодні повинні мы получити твою посилку, вже послали на почту. Въ останнему листі я дивувалась чему И. П. не пише, теперь вже одібрала его листъ, разомъ зъ твоімъ, а що перший то того й досі немае. Поклонись усімъ. Що ти пишешь за те свидѣтельство на обученіе дітей, то я ей Богу не знаю, хоча и догадуваюсь хто всімъ тимъ орудуе. Въ деревнѣ я не чула щоб хто пансіонъ державъ та и як то знають що въ Немірові дадуть свидѣтельство? Порадься зъ И. П. прошу тебе, мій друже, та и зробіть так якъ краще. Напиши коли маменька дума виіздити, як вона поіде? я не знаю, може и не треба ій тутъ допомогаты, порадьтесь же хорошенько прошу тебе, дуже прошу. Робота моя іде не швидко, та добре, що дня по троху. Читаю Б. Каменскою, се більшъ для Богданка. Зъ дорове мое краще, може я и приіду скорішъ ніжъ думала сама. Снігъ стаявъ и теперъ тутъ ясні дні и теплі, Гуляемо зъ Богданкомъ. Вчора въ ранці були у саду и въ крамницяхъ, де Богдасъ дуже сподобавъ вола и четверку коней. Четверку ми и до дому принесли зъ собою и по саду возили по городському, гукали й сміялись.

20-го сентября. Орелъ.

Зараз їдемо у *Хотьтово*, друже мій.

Вчора був тут Ник. Карлович і просив. Дуже він чогось смутний, не такий жартовловий як перше був.

А слабий. Кортман вговоряв його лічитися, — каже, коли хочете *самоубійство вчинити*, то лучче враз, а не по трошку вмирачи. З ним приїздив Николай Сергѣевич Слѣпушкин і говорив, з Богдасем по нашому і добре говорив, бо він з України. І славний чоловік мабіть. Богданко здоровий і веселий. Сьогодня прокинувся: «Мамо, а де мій тато? В Немирові? І паничі там? Мечислов Крижановский, Високий Митя . . .» і всіх перелічив. І велів кланятись усім, усім і Вжещу, що його возив у возику.

Він не забуває історії Української, і теперички я покинула всі роботи, а пишу для його де-що, щоб легше мині було йому росказувати по писаному, та й на далі нехай йому зостанеться. Да коли правду говорити, то я роблю й те й друге. Богдась тебе цілує і дядю Дорошенка. Часто — часто він вас згадує. Кортмана зове *Кортма*. Всі його дуже люблять. Сам дядя, ти мабіть не забув, який він поважний і недотрога, а й той з ним грає у коника і цілує його і благословляє і жалує. Колись я хотіла його у куток, то як набіжять ордою, що ледві сама вихопилася, а Богдась тоді сам став у куток та перепросив маму. Вчора був *Д. А. Нарбут*. Як він зрадів, то я тобі й сказати не можу! Не наслухається Богдосевої мови, не надивиться на його, аж сльози в очах. «А я, каже, тут і забув рідну мову.» Я дала йому «Проповіді». Пант. Алек. дав мині для роздачі 5 экземплярів проповідей. Всі тобі кланяютця і люблять. Катя просичь особисте од неї написати, що вона тебе цілує. Яка ж то дівчина вийшла славна, мій друже, і не сказати. Одно те, що дуже гарна, *живой чоловік* такий, що Боже! Добра дівчина, добра дуже. Богдась каже: візьму Катю з собою додому. Яку кухарку відправили? Чи Лобоцьку, чи ту, що прийшла з села? Чи добре ви зробили, відправивши сільську? Вона, кажут, готує краще ніж поварі і доброго норову. Кортман нічого певного мині не сказав, коли буде можна їхати, — може і через місяць буде можна, каже, іще не

знаю. Що маменька? Не забувай мині писати об їй і об Вірочкі. Фіоні клоняємось з Богдасем. Скажи, що він тепер справдешній запорожець у червоних штанах тироких, як чорне море і у чоботи штани, а чоботи нові з закаблуками, з червоною випусткою. Є у нас і сині, є і чумацькі з пістри, що як надіне, то кажуть: коли б трохи дёгтю, то зараз як з Криму повернувсь.

Пані Дельевль кланяюсь і Александру Николаевичу, а Ганю цілуємо. Богдасеві подаровали тут ляльок видимо — не видимо, то він каже, що одну Гані дасть, а одну Соні, а одну Гені.

Чи вдібрав вже лиет од П. А.? Повістки од Каменецького? Напиши, не забувай. Бувай же здоров. Кортман сказав, що може *и роньше мѣсяца можно будет ѣхать*, то я може й хутче приїду до-дому. Катер. Серг. здорова і цілує Мme Менде. Вона Частенько мині у вечері каже: «от тепереньки Аф. Пос. сидить, а Илья Петрович ходить і говорять собі там щось». Богдась питає, що його Розбой маленький? Чи бігає, чи лає? Він би писав й сам, та ніколи його дожидати — треба на пошту. Він і до паничів хотів писати, до усіх, то я його розрадила, «ніколи, кажу, і тато не достане», то він каже: «напиши, мамо, паничам Чи». «Що?» «*Письмо, лист напиши*». Прощавай, мій друже! Бережися. Пиши частенько і не журось. Маменькѣ цілуюручку і Вірочку цілую.

Твоя *М. Марков*.

Пишу до тебе, мій друже, од Рупщених. Ми вже другий день тут. Н. К. не зовсім добре, кашля. Богдась здоровенький і веселенький, бігає, щебече і учиться потроху. Усе до тата збірається до-дому. Я писала тобі од 20-го сентября, думала виїздити у хотѣтів. Я у-ранці і лист свій одіслала, а поїхали ми 21-го сентября, бо коні спізнилися приїхати за нами.

(Долі лист Богдася, — діктував він, а М. А., неписала.)

От тобі і письмечко Богданово. Коли б бачив, що се за хлопець! Дуже вже розумний робиться!

Не знаю й досі, коли виїду. Думка така, що не забарюся довго, може й раніше приїду ніж я сподівалась. Напиши мені, не забувай, чи одібрав ти лист од Камінецького, а при листу й «Повістки?» Чи одібрав лист од П. А.? Що у вас там у Немирові діється? У нас то тепло, то дуже холодно, то сонце, то дощ такий ливне, як з ведра. Хочу переробити тарантаса *до дуги*, то лучче буде, кажуть, — не буде сварок з смотрителями. Я напишу у той самий день, як буду виїздити, — коли б же він хутко настав! Всі, як і перше, ласкаві і добрі до нас, та все до-дому бажається.

Не читаю тепереньки нічого, окром Історіи Бант. Каменс. (других не найшла, Маркевича в переплет отдала була), та пишу потроху. Може хутко й пришлю тобі, тілько ж не всю, а виписку, бо всю то треба писати багацько, хіба ще одложу до другої пошти. Часу міні мало зостається; то той прийде, то другий заговорить, то третій спитає. Коли маменька виїжжає, напиши. Катерина Сергѣевна здорова і цілує пані Менде, а Цом усім кланяється низько. Поклонись од мене Петру Гавриловичу і Ильи Петровичу, бо я сьогодня не маю часу до їх писати, зараз їдуть у Орел, а перш я не знала, що поїдуть, і скажи, що дуже їх прошу: одного — навіщати, а другого — пильновати. І скажи Ильѣ Петровичу, що я дожидаю географії, чи хоть вістки, чи багацько вже написано. Що твої пословиці? Напиши, не забувай. Я у дорозі чула: «*не один пес Гривко — в їх чимало. Б. Ц.*» «*Тихше їдете, то далі станете.* Крол.» А ось тобі й пісня, чи вірші якогось Мироненка:

Ой не шуми луже, не розвивай гаю,
Не принось мині вістей смутних із рідного краю.
Серце рвалось було, нене моя,
Тобі на помогу,
А тепера захололо,
Та і слава Богу!

Може я прохи й не так кажу, бо вчора тілько почула, і не можна було зараз списати. Я дістану та й пришлю тобі. Не знаю, чи добрі вийдуть вірші, а що мислить вміє й розуміє де-що пан Мироненко, то розуміє і ще одной(?) пісні: «*малесенький соловейко*», що мій дід навчився одъ кьзака, старого десь у поході и любивъ ii співаты Голосъ привезу изъ зобою. А ще пришлю ноты, що мій батько написав, попроси Мам. розиграти сам побачишь и пізнаеш яка то музика. Багацько знайдеш знакомых пісень там. Та от що: може маменька зна Экозесъ(?) Александра Алексѣевича, его сочиненія. Попроси то вона тобі ёго заграе. Прошу тебе, мій друже, пиши хутче та не забувай мині сказаты коли виізжае маменька чи зостаетця у насъ. Поклонысь нызенько Дельсалям. Колыб ты знав як я поспішаюся, бо мене дожидают. Н. К. буде до тебе писаты сам. а теперки не здужа. Отъ жаль(?) чоловика! та не вернеця.

Малесенький соловейко, чомъ ты не щебечешь?
Ой радъ бы я щебетаты, та гласу ни маю.
Молоденький козаченько чомъ не женышься
Ой радъ би я женитися та долі не маю.
Загубивъ я свою долю іздячи въ дорогу . . .
. . . . . .
Ой выведу воронного коня и винесу зброю
Нехай зарже мій рьяний кінъ стоячи надо мною,
То почуе стара мать сидячи у хаті
А вже мого синонька на світі нема
Колибъ я була зозуленька, тобъ я полетила,
Сіла бъ, пала на могилу, дай сказала бъ куку!
Подай, подай, синонько, хоть едину руку!
Ой я радъ бы я моя мати обідві подати —
Насипали сырой землі, не можу підняти.
Стулилися ясни очі на всі ночі.

Отъ козака що возивъ сіль у Бобруйску кріпость
1812 года.

Лист Марії Марковички до мужа, Опанаса Марковича.

Орель, 27-го сентября.

Сегодня пріихали одъ Рутценихъ у вечері, друже мій Афанасій! Богдась здоровенький, дужи всі его покохалы и вінъ сподобавъ Рутценыхъ. Се вчора мы пріихали, а сегодня 27-го я тобі пишу й сегодня Кортмана побачу, зновъ буду его пытаты колы мені іхалы можна. Чого се нема моіхъ листівъ? Чи одинъ разъ я вже писала! Та певно що теперки ти одибравъ усі. Чого ти сумуешь якъ ми доїдемо? доіхали сюды добре, то й до дому вернемось добре. Потроху робота моя иде. Те що почала въ Немирові, уже скинчила зовсімъ. Починаю друге. Напиши мени усе що ты знаешь про *Петра Дорошенка*, Сірка и Пушкара, а те жъ про *Морозенка* и *Нечая*, се въ мени особицею одъ моіхъ роботъ, се для науки моій и Богдасевій: Богдась згадуе тебе и вчора говоривъ що вже хутко до тата іхати треба. У Київъ, каже, не поіду, а до тата іхаты треба. Эрнестина здорова и цилуе стару пані, а Богдась тежъ саме. Вінъ усіхъ частенько згадуе и Трохима и Василя, усіхъ. Бабуню цілуе й Верочку. Про Фіону згадуе яки булы въ еі музики на весільлі. Жду листу одъ пана Палія. Колибъ его ще побачити *хочь разъ единий! Та що се я говорю*, побачу то, побачу, се певно, аби живі ми були, то побачимось, а мені жадалось бы побачити его отъ теперки іхавши до дому. Всі тебе цілують и тобі кланяются. Жінка Рутцена славна жінка. Ему то отъ пустить лихо, то зновъ гірше. Сегодня вона у насъ и зовуть мене зновъ съ собою у Хотетівъ. Може и поіду. Одне тілько, що тамъ листівъ треба дожидати, се же 30 верстовъ одъ міста, хоча вони заразъ и шлють, усяку пошту якъ я була у іхъ. Пиши, прошу я тебе. Скажи нянці що я хочу щобъ вона зосталася у мене. Я пишу що пошти, одну тілько пропустила після першого листу изъ Орла, та се одъ того, що не знала чи іде у той день. Одъ сегодняшняго ранку якъ разъ місяцъ до

Богдасева рожденія, вже чотыри роки ему мине. Вінъ дуже вирісъ и червоненькій ставъ на личку, свіженький якъ сповнене яблучко.

Ще треба намъ заіздити до Василя брата, а то вінъ сказавъ що заверне мене хочъ одъ Київа, коли не заіду, нажене. Спасибі тобі за гроші що ты приславъ для Богдася, я учора приіхавши ихъ одібрала и останній твій листь. У насъ тепло и ясно. Грошей поки ще мені не треба, а коли треба буде, той тутъ дістану. На сі що ти прыславъ хочу книжокъ купити, шукала Кониською, — нема, то куплю Бантиша Каменского. Тілько тутъ и е: Б. К. Марк. и Ригельмъ. Якъ не шукала-нема. Напишижъ якъ твоі пословиці? Чи пише И. П. географію? Кланяюсь ему и Петру Гавриловичу. Не гарно що вінъ забувае Васъ, а що обіщавъ мені? Я вже й писала ему, казала не гарно. Паничамь нашимь ми усі кляняемось и Дельсалямъ тежъ саме. Коли бъ вже хутко до дому! Якъ мене не розважають, а все мені бува такъ сумно часомь що й не сказаты. Я міркувала такъ щобъ до Богдасева рожденія дома вже бути, та мабіть не вспію. Ты не журысь, прошу я тебе, мій друже, не журысь, не сумуй, а краще якъ будешь ще й мене лаяти за те що я сумую. Напиши мині чи все у васъ добре йде. Не сварись ни зъ кимъ, пиши.

Библ. д. чт. ще нема у мене, сегодня візму и прочитаю усе добре тамъ. Напиши жъ про *П. Дорошенка*, *Пушкаря* и всіхъ що я тебе прошу, всі преданя, факты, все що ты чувъ, або читавъ. Пиши, пиши.

Твоя

М. Маркъ.

Лист Марії Марковички до мужа, Опанаса Марковича.

9-го октября 1857 г., Ороль.

Чого се ти сумуешь, мій друже, хиба хочешь щоб я зновъ нездужала? А я тепереньки совсімъ здорова, зовсімъ здорова, ничого у мене не болить. Виіду може

завтра; (10 октября). Сподіваюсь, що завтра, вже де що укладено и наготовлено. Сегодня іду попрощатися зъ добрыми людьми. Богданко радіе, що до свого тата іде и все мене питае, чи буде у насъ озвонокъ. Онъ усе такъ робить якъ ты ему наказавъ. Тутъ мій дядько теперь, Миколай Петровичь, дуже Богдася полюбивъ, а Богдась его; зове его „маминъ дядько". Дядько таки й добре говорить по нашому и се мене здивовало, я сего николы ни знала.

Мик. Карловичь Рутценъ поіхавъ до батька у Покровское зъ жінкою. Дядько каже, що его можна ще вилічить, та знаешь який вінъ докторъ добрый. Я въ ёго пытала за себе и за Богдася, може ще скаже, вінъ мене заспокоівъ на певно що усе добре.

Лист Н. Дорошенка до Марії Марковички.

7-го Мая 1859 г., Черниговъ.

Прошлую почту я писалъ къ Вамъ, Марія Александрона, но неувѣренъ, что бы Вы получили то письмо, потому-что мнѣ выдали, какъ я послѣ замѣтилъ, росписку безъ номера; поэтому и въ этомъ письмѣ скажу все то, что и въ прошломъ.

Отчего Вы, Марія [illegible] овна, ничего не пишете о состояніи своего здоро[illegible] то важнѣе всего. Я знаю только, что Вы лѣчитесь, но какъ себя теперь чувствуете, не знаю. Пишите, пожалуйста, объ этомъ подробнѣе.

Митя прожилъ у меня съ 9-го Мая до Іюня, я приготовилъ его по математикѣ, снадбивъ книгами, и онъ опять уѣхалъ съ Иваномъ Ивановичемъ къ брату. Митя послѣ письма отъ маминьки, которая прислала ему и Ваше письмо къ ней рѣшился ѣхать въ Кіевъ, а поѣздку въ Елець отложилъ до удобнаго случая. Деньги 50 руб., которые выслалъ Афанасій Васильевичъ, я получилъ и отъ души благодарю Васъ и Афанасія Васильевича; только не хлопочите больше высылать денегъ, а приберегите ихъ лучше на всякій случай. Я скоро совер-

шенно не буду нуждаться въ деньгахъ, потому-что назначена намъ прибавка жалованья, т. е. я буду получать 600 руб., и вѣрно съ Августа будемъ получать по новому окладу; а этого жалованья съ меня будетъ очень и очень достаточно.—

Не думайте, что я много знаю о Дрезденѣ, я почти ничего не знаю, хоть когда то и проповѣдывалъ въ пансіонѣ М-те Гинцъ географію; поэтому все, что Вы скажете о Дрезденѣ, будетъ для меня ново. Я радъ, что Вы нескучаете въ Дрезденѣ, что нашли знакомыхъ, и еще такихъ, какъ Софія Карловна. Я же не могу похвалиться, что бы было весело въ Черниговѣ, иногда даже хандря мучить. Одинъ разъ лучилось мнѣ быть на вечерѣ, гдѣ было довольно многолюдно, на меня нашла такая тоска, что я далъ слово избавить себя на будущее бремя отъ общества. Пусто, холодно. Сегодня тоже разстроилъ себя: пошелъ утромъ къ Носу и засталъ тамъ какого то франта Тамару и еще какихто двухъ, да смотрителя острога, они постоянно толковали о сѣченіи и подобныхъ вещахъ, спасибо Носу, замѣтилъ, что на меня непріятно дѣйствуетъ такой разговоръ и постарался прекратить его. Досадно, что *Институтка* и *Ледащица* явятся прежде въ переводѣ, а мнѣ бы хотѣлось видѣть ихъ прежде въ подлинникѣ. Что значитъ, что мнѣ выслали только двѣ книжки *Народнаго чтенія*, а больше не присылаютъ? Кромѣ Основяненка я такъ же ничего не получилъ и изъ нашихъ книжекъ. Неужели ничего не вышло больше? *а Шевченка сочиненія? Когда они выйдутъ?*

Сестру и племянницу я давно не видѣлъ, но благодарю Васъ за память объ нихъ, при свиданіи съ ними передамъ имъ отъ Васъ поклонъ. Саша посылки не получила, кромѣ тѣхъ вещей о которыхъ я Вамъ писалъ.

Носъ и Иванъ Ивановичъ кланяются Вамъ низенько; первый въ прежнемъ письмѣ приглашалъ отъ себя записочку.—

Пишите чаще, не забывайте меня. Если можно пришлите мнѣ портретъ всѣхъ себя и Алек. Рейхель съ

Богдасемъ, въ Дрезденѣ, кажется, не трудно это сдѣлать; — не забудьте же портреть.

Преданный Вамъ

Н. Дорошенко.

Спасибі, Богдасю, що здумавъ про свого Дорошенка. Давно бъ такъ треба було зробить, то бъ може лучче й писавъ; я думавъ; що ти вже дуже добре пишешь; пиши частій до мене, то навчишся. Яжъ тебе дуже и дуже люблю; а у Дрездень не поіду, не пускають, приізди вже ти лучче до мене, тутъ хочь машини й нема, щобъ йшла *ажъ зъ искрою*, такъ за те муцикъ есть. Попроси, Богдасю, маму и тата, щобъ выслали твоёму Дорошенку свої портрети и твій съ Алек. Рейхелемъ. Прощай, будь здоровъ, цілую тебе кріпко.

Твій

Дорошенко.

Лист Дорошенка до Опанаса Марковича.

7 червця.

Оце, шановный друже и добродію Опанасе Васильевичу, и досі не зпромігся выслать Вамъ пословиць Ефименка, а ось черезъ що: Ефименко поіхавъ изъ Чернигова и обицявся вернуться вчера, та и досі нема; а вінъ обіцявся дать мині усі ёго пословиці и надруковані и ті, що цензура наша кепська, Чернигівська не пустыла до друку; я здався на Ефименка, та въ дурняхъ и зостався. Нехайже у четвер вышлю неодмінне. Спасибі Вамь за гостынець, що за гарна штука, чимъ більш читаю, тимъ більш знахожу великость її. Нісъ зразу не розжувавъ, и сегодні казавъ уже, що й ёму дуже сподобалась. Книжки, яки будуть друковані на нашій рідній мові, нехай присылають мині, хоть съ 50 экз. я продамъ. Зъ Білозерскимъ зпишемось, якъ що въ чімь небудъ будемъ ёму въ помічъ. Борзенський повітъ на Куліша дуже гримає за *Маіора*, мині певні люде казали,

ще бытимуть якъ попадуть. Чого се Кулішъ повіявся на Кавказъ? Я хочъ не бувъ на Кавказі, а ось посилаю Вамъ пісеньку зъ Кавказа.

Лист Н. Макарова до Марії Марковички.

3-го ноября 1859 г., С. Петербургъ.

Вотъ уже три недѣли, какъ я въ Петербургѣ и только, только, что могу улучить свободную минуту, чтобы написать Вамъ нѣсколько словъ и поблагодарить Васъ за письмо, которое я получилъ вчера отъ Васъ, Марія Александровна. Вмѣстѣ съ моимъ письмомъ посылаю Вамъ письмо Бѣлозерскаго и въ немъ 400 р. с. денегъ, на которыхъ Вамъ придется потерять все таки довольно много. Банкиръ Штиглицъ отказался отъ дѣлъ и переводъ денегъ заграницу сталъ еще затруднительнѣе. Порученіе Ваше я старался по возможности исполнить и что могъ-сдѣлалъ. О паспортѣ Мотри Бѣлозерскій уже писалъ и выслалъ деньги. Вѣроятно все уладится какъ слѣдуетъ; срокъ же ея паспорта только въ Декабрѣ. Но вотъ еще что то такое, что Вы мнѣ не говорили. Лазаревскій говоритъ, что онъ сдѣлалъ все уже для какого то Секольницкаго (что-ли?); онъ (т. е. Лазаревскій) просилъ губернатора. Ваша матушка пріѣзжала въ Орелъ и тоже просила губернатора и губернаторъ обѣщалъ сдѣлать все, что нужно и все затрудненіе состоитъ въ томъ, что Секольницкій не получалъ еще отставки.

Кажется я не навралъ.

Съ Кожанчиковымъ мнѣ не удалось переговорить по порученіи Афанасія Васильевича. Кожанчиковъ боленъ и ни съ кѣмъ невидится. Тургенева еще нѣтъ и небудетъ ранѣе конца этого мѣсяца. *Институтки* Вашей тоже все еще нѣтъ. Журнала малороссійскаго тоже нѣтъ. Сколько разладу произошло здѣсь отъ замедленія выхода журнала! Кулішь и Симоновъ выходятъ изъ себя, затѣваютъ предпріятія (литературныя) хлопочутъ, суетятся,

Бѣлозерскій отгрызается, оправдывается и желаетъ поддержать и осуществить ту идею о журналѣ, которую себѣ составилъ И тѣ и другой правы и этотъ и тѣ виноваты. Зачѣмъ такъ рѣдки люди, которые умѣютъ находить примирительныя средства между двумя крайностями? Отъ чего-бы не соединиться двумъ противнымъ сторонамъ, когда онѣ въ сущности желаютъ одного и того же? *Шевченко попрежнему очень любитъ Васъ, кажется даже, болѣе прежняго. Онъ часто задумывается и, кажется обдумываетъ и уже сочиняетъ что то очень хорошее.* Кулишъ теперь въ Москвѣ, но скоро будетъ здѣсь. Каменецкаго я не видѣлъ. Мнѣ жаль его и досадно на себя. Онъ не такъ виноватъ, какъ казалось издали. Онъ педантически, узко честенъ и точенъ. Кулишу (даже Кулишу) не отдавлялъ три мѣсяца денегъ Бѣлозерскаго по то йже причинѣ, по которой и Ваши деньги были задержаны. Вообще жаль Каменецкого.

Шевченко думаетъ, что Вамъ лучше оставаться въ Дрезденѣ на зиму, а я думаю иное. Безъ Васъ трудно и даже невозможно вести здѣсь Ваши дѣла. Я боленъ (совсѣмъ таки боленъ) и заваленъ работою; другіе заняты или просто не могутъ для Васъ много сдѣлять; я же который брался быть для Васъ всѣмъ, отказываюсь отъ своего обѣщанія и предлагаю одно — единственное чѣмъ могъ бы служить Вамъ отъ сюда, — это нѣсколько денегъ, если Вамъ встрѣтится въ этомъ надобность. Мнѣ кажется, что Вамъ бы слѣдовало хотя на время пріѣхать сюда. Вотъ, что еще. Бога ради, не посылайте книгъ (да таки ничего не посылайте) по адресу, который я оставилъ Вамъ въ Дрезденѣ (Помните Alexandre Kotschoubej). Всѣ мои книги пропали. Предупредите же поскорѣе и Софію Карловну и Анну Павловну. Непремѣнно предупредите. Кромѣ непріятностей ничего небудетъ.

Что до меня касается, то мнѣ безъ Васъ скучно. Все это время я или видѣлъ Васъ или писалъ Вамъ или зналъ, что скоро увижу Васъ. Теперъ же ничего

о Васъ не знаю и ниначто не могу надѣяться. Поправдѣ говорю, что грустно. Мы разъ въ недѣлю собираемся у сестры. Говоримъ о Васъ и читаемъ Васъ. Вспомяните же и Вы о насъ когда нибудъ.

Вашъ

Н. Макаръ.

Жму крѣпко руку Афанасія Васильевичо и цѣлуго Богдася.

Лист Білозерського (без підпису) до Марії Марковички.

4-го ноября 1859 г., СПБ.

Я писалъ бы къ Вамъ, Марія Александровна, гораздо чаще, селибъ не былъ такъ страшно занятъ службой, чтеніемъ поступающихъ, или имѣющихъ поступить въ журналъ вещей, и общественными отношеніями, поддерживать которыя необходимо. У меня, постоянно, такъ мало времени, что нисколько неудивительно, если письмо, начатое лѣтомъ я окончиваю зимою, — какъ сказалъ Вашъ Николай Як.[1]) (а Вы этому и повѣрили, хотя, къ счастью, я и невиновать передъ Вами въ такой неисправной перепискѣ).

На предпослѣднѣе письмо Ваше, я, по моему мнѣнію обязанъ былъ отвѣчать дѣломъ, т. е. высылкого денегъ, которыя, по Вашему письму, Вамъ понадобятся въ концѣ ноября. Я выслалъ бы ихъ тотчасъ по полученіи Вашего письма, еслибъ самъ получилъ ихъ изъ банка; получивъ и узнавъ банкира, я передалъ, дня 4 назадъ, 400 р. с. Николаю Як., который взялся перевести ихъ на Каскела (?) и, вмѣстѣ съ моимъ письмомъ, отправить кредитивъ въ Дрезденъ. — Вчера я получилъ письмо Ваше отъ 28-го октября и спѣшу успокоить Васъ, что 150 р., не позже 2хъ дней, будутъ отправлены въ Черниговъ, на имя Дорошенка, что «Оглядъ» или — «Основа» — будетъ, но въ 1861 году; что я готовъ исполнять всѣ Ваше желанія и порученія съ искреннимъ удовольствіемъ; что ни въ

[1]) мабуть Макарів.

какомъ случаѣ Вы не можете обезпокоить меня ничѣмъ, кромѣ Вашей болѣзни и Вашего собственнаго безпокойства.

Какъ грустно читать, что Вы не здоровы! Если есть въ этомъ хорошая сторона, такъ это то, что Вы пробудете лишній мѣсяцъ — два — три за границей. Вамъ необходимо свобода, независимость отъ стѣснительныхъ общественныхъ отношеній; Вамъ необходимо разомъ укрѣпитъ свое здоровье вліяніемъ благопріятнаго климата и иного порядка жизни. Я нисколько не опасаюсь другихъ вліяній — ни относительно Вашихъ душевныхъ убѣжденій ни любви къ родинѣ, къ Вашей высокой художественной задачѣ. Въ женщинѣ, какъ въ дитяти, чрезвычайно — силенъ и глубокъ инстинктъ правды; изъ всего окружающаго Ваша душа воспріиметъ только то, что ей свойственно, — что истинно, прекрасно, благородно. Изъ далека, какъ Гоголь, Вы, я увѣренъ, увидите многое, самое близкое, родное Вамъ, яснѣе и вѣрнѣе. Мнѣ, напр., кажется, что здѣсь Вы не написали бы такой чудной вещи, какъ «Два Сини»: впечатленіе которое сдѣлалъ этотъ душевный плачъ заживо похороненной матери, — на меня и на Надю, — мы никогда не забудемъ: я прочувствовалъ, и свое дѣтство, и юность, и любовь матери, и всѣ страданія народа, и въ такой степени, что при первомъ чтеніи чуть съ ума не сошолъ отъ полноты ощущеній. Въ Вашей матери я видѣлъ — словно живыхъ, — милліонъ матерей, которыя рыдали передо мной — не слезами, а кровью собственнаго сердца. А Андрійко и Василько — что это за художественные типы! И что за языкъ у Васъ въ этомъ разсказѣ! Только «Сестра», да «Чумакъ», да нѣкоторыя мѣста «Институтки» производили на меня подходящее впечатлѣніе. А Вы какъ обо всемъ думаете? —

Съ нетерпѣніемъ, для Васъ, я думаю, и невообразимымъ, жду «Три долі» и «Дяка». А «Чари?» Обратите вниманіе на легенды другихъ славянъ и на «Hausmärchen», Якова Гримма. Посылая мнѣ свои сочиненія,

— прошу Васъ, — пишите и условія, на которыхъ Вы предаете ихъ въ мою редакцію. Объ этомъ я подробно писалъ въ письмѣ посланномъ Николаемь Як.

Афанасія и Богдася крѣпко цѣлую. Всѣ наши имъ кланяются. Я виноватъ предъ Афанасіемъ, что не отвѣчаю, да ей-ей нѣтъ времени, тѣмь больше, что хочется написать побольше.

Что дѣлать намъ съ Мотрей? Въ послѣднее время она начала вести себя дурно, — по крайнѣй мѣрѣ — подозрительно уходила по ночамъ, — обманывала, ровно ничѣмъ не хотѣла заняться — не могла придумать для себя занятія, — и, наконецъ, сказавъ мнѣ, что ей нельзя жить безъдѣла, просилась на службу къ жильцамъ въ том же домѣ, на Вознес. пр. Пока мы жили тамъ, она иногда насъ посѣщала, но съ переѣзда нашего на новую квартиру, т. е. съ 1-го октября, не была ни разу. Не дадители добраго совѣта, какъ быть съ нею? При Васъ она могла быть хорошей, безъ Васъ едвали ей не грозитъ участь общая весьма многимъ дѣвушкамъ въ Птрб. Жаль но предотвратить зло едва ли возможно. Плохо, какъ только начинаетъ стыдиться своей народной одежды; а съ Мотрей ужъ это было.

О Сокольниковѣ Вамъ, вѣроятно, писалъ Н. Як. Для него сдѣлали бы все возможное, — Губернаторъ даже хочетъ принять его въ свою канцелярію, да дѣло въ томъ, что онъ до сихъ поръ не получилъ отставки.

Эд. Юл. Жемч. посылаетъ Вамъ душевный привѣтъ и искреннее желаніе — здоровя. Знаете ли Вы, что Ваши оповидання переводятъ въ Варшавѣ на польскій и въ Прагѣ на чешскій.

Мы съ Костоморовымъ прочитали Ваше послѣднее письмо къ Т. Гр. и наслаждались Вашимъ искуствомъ писать свободно и изящно письма по малорос. И знаете, що мені прійшло на думку: якъ бы то добре було, коли бъ Вы да написали кілька листівъ зъ за границі въ «Основу». Опишіть те що бачите, чуете и думаете, по своему и по нашому; себъ послужило приміромъ и до-

брою — доброю наукою. Одъ Васъ бы навчилисъ, що по нашому можно писать и говоритъ ясно и розумно обо всіхъ речахъ на світі. Н. Ив. Кост. утвержденъ государемъ въ профессорствѣ.

Нашъ козакъ Миколя дякуе Вамъ за память, посилае Вамъ привітний чоломъ и мае надію, що ви ёго колись полюбите. Щодня розумнишае; вжей книжки читае и пише, и показуе якъ гулі на головку сіли, и багато де чого розуміе.

Лист Н. Макарова до Марії Марковички.

14-го Января 1860 г., С. Петербургъ.

На Ваше прекрасное письмо, давнымъ давно уже мною полученное, я только теперъ собрался отвѣчать Вамъ. На письмѣ Вашемъ по обыкновенію нѣтъ числа, но какъ подумаю, что я получилъ съ тѣхъ поръ два письма отъ Афанасія Васильевича, да маленькую записочку отъ Васъ (очень маленькую), то, право, становится страшно писатъ Вамъ. Боюсь, что Вы уже позабыли, что когдато писали ко мнѣ, когда то знали меня. Въ Декабрѣ мѣсяцѣ я былъ занятъ страшно, — до безобразія, — все поджидалъ праздниковъ, — думалъ удосужусь, чтобы написать Вамъ, но къ праздникамъ заболѣлъ и съ тѣхъ поръ не выхожу изъ комнаты (не изъ дому, а буквально изъ комнаты). Доктора рѣшили было, чтобы я немедленно ѣхалъ заграницу; но потомъ опомнились, что зимою никакихъ водъ не поютъ и потому порѣшили продержать меня въ заперти до весны, а весною пустить за границу. Вотъ Вы и знаете уже, что я болѣнъ. Не спрашивайте же никогда лучше ли мнѣ? Отвѣчаю заранѣе, что мнѣ лучше не будетъ до тѣхъ поръ, пока не выдержу еще полнаго курса Аахенскихъ водъ. Если мнѣ сдѣлается гораздо хуже, то я поѣду заграницу скоро, если же мнѣ будетъ только худо, то выѣду отсюда между 15-го и 20-го Апрѣля никакъ не позже и остановлюсь дня на два въ Берлинѣ или въ Дрезденѣ, а оттуда

прямо въ Аахенъ. Такъ мнѣ нужно будетъ проѣхать, но это впрочемъ, нисколько не помѣшаетъ мнѣ пріѣхать прежде всего туда, гдѣ будете Вы къ тому времени.

Вопреки правилъ вѣжливости, установленныхъ письмовниками, я началъ письмо свое съ себя, вмѣсто того, чтобы заговорить о Васъ или о томъ, что наиболѣе можетъ интересовать Васъ.

Каменецкій отправилъ Ваши книги, какъ слѣдовало, т. е. въ Глуховъ, на имя В. В. Марковича. Въ Русское слово я неимѣю возможности передать Ваше желаніе насчетъ *Ледащицы*, а купеческую Дочку (одинъ экземпляръ), я уже отправилъ Вамъ по почтѣ; кромѣ этого экземпляра я получилъ отъ Кулѣша еще два; если желаете, я могу Вамъ тоже или переслать по почтѣ или привезу съ собою. Письмо свое я началъ три дня тому назадъ, но приходъ Кулиша прервалъ его. Кулишъ много занимается и занимается дѣльно. Онъ навѣщаетъ меня довольно часто и наши разговоры очень интересны. Изданіе малороссійскаго журнала все еще неподвигается, несмотря на самые энергическія усилія Кулиша. *Стихотворенія Шевченка уже напечатаны; выходъ ихъ въ свѣтъ останавливается тѣмъ, что портретъ поэта еще не готовъ.*

Тургеневъ получулъ всѣ письма Ваши; онъ часто говоритъ о Васъ и всегда съ удовольствіемъ. Всѣмъ намъ, которые надѣялись пользоваться нынешнею зимою Вашимъ обществомъ, было прискорбно узнать, что Вы рѣшились остаться заграницею. Тургеневъ написалъ препрасную повѣсть «Наканунѣ»; я читалъ ее въ рукописи. Три дня тому назадъ авторъ поѣхалъ въ Москву, чтобы напечатать свое произведеніе въ Вѣстникѣ. За день до своего отъѣзда Тургеневъ провелъ у меня вечеръ вмѣстѣ съ Анненковымъ и моею сестрою. Я сказалъ Тургенеру, что намѣренъ писать Вамъ, и спросилъ, что сказать Вамъ отъ него. Скажите ей, что я самъ буду писать ей, отвѣтилъ Тургеневъ, что я виноватъ передъ нею, но въ послѣдніе время не имѣлъ сво-

бодной минуты, и что ей слѣдуетъ получить отъ Краевскаго деньги, которыя передадутся Бѣлозерскому для доставленія къ Вамъ. Бѣлозерскій получилъ уже отъ Тургенева записку къ Краевскому, но денегъ, кажется, еще неполучилъ. Впрочемъ все равно, онъ вышлетъ Вамъ на дняхъ 250 руб. с. Кажется, даже онъ хотѣлъ поручить мнѣ озаботиться пересылкою этихъ денегъ къ Вамъ. Въ какомъ положеніи Ваши финансы? Не нуждаетесь ли Вы? *Отъ чего этотъ вопросъ кажется Вамъ всегда такимъ щекотливымъ, что Вы никогда не можете ничего отвѣтить просто. Если нуждаетесь, то такъ бы и сказать. Кажется вещь обыкновенная не диковинная.*

На вечерахъ моей сестры кромѣ Тургенева началъ появляться въ послѣдніе время Писемскій. Онъ далеко не такъ симпатиченъ, какъ Тургеневъ. Онъ (кажется) немного эгоистъ. Повторяю-кажется. Но все же онъ весьма интересенъ, какъ писатель, какъ чтецъ и какъ разсказчикъ. Однажды вечеромъ онъ читалъ намъ послѣднюю свою драму «Горькая судьбина». Произведеніе это хорошо уже само по себѣ. Но въ чтеніи Писемскаго, который, обладая въ высшей степени сценическимъ дарованіемъ, играетъ (при чтеніи) каждую роль, «*Горькая судьбина*» произведетъ сильное, тяжелое впечатвѣніе. Писемскій обѣщалъ мнѣ одинъ экземпляръ для Васъ. Пересылка книгъ очень затруднительна. Я Вамъ привезу кое что съ собою, только, пожалуйста, напишите, что бы Вы желали имѣть.

Шевченка я что то уже давно не вижу; съ нимъ что то странное происходитъ. Онъ, какъ будто бы влюбленъ. Право. Притомъ онъ сталъ ужасно раздражителенъ; кромѣ того мнѣ какъ то почудилось, что онъ можетъ быть очень неблагодаренъ. Только пожалуйста пускай этого никто кромѣ Васъ не знаетъ. О Васъ же Шевченко вспоминаетъ всегда съ самою нѣжною любовью и жаждетъ получить портретъ Вашъ.

Прекрасное письмо Ваше, писанное мнѣ одному, вызвало бы меня на мой отвѣтъ, еслибы мое перо, кото-

рому уже пора остановиться, могло сколько нибудь выразить чувства души моей, которымъ на всегда останется вѣренъ искренне преданный

Вамъ *Н. Макаровъ.*

Если только буду живъ, то мы скоро увидимся, къ 1-го Мая новаго стѣля я буду непремѣнно въ Германіи; но до того еще я намѣренъ написать Вамъ нѣсколько разъ, если это не наскучить Вамъ.

Вмѣстѣ съ симъ пишу и къ Афанасію Васильевичу.

Записка А. Станкевича до Маріі Марковички.

17-го генваря (1860) Дрезденъ.

Водить Васъ въ Дрезденѣ было бы очень хорошо, но только не рискуйте своимъ здоровьемъ. У Васъ въ Гейдельбергѣ Вы отвыкли отъ нашего климата. Отъ Щепкина получилъ письмо вчера. Книжка Ваша еще не выпущена, но комиссія Ваша объ отсылкѣ денегъ куда назначено изполнена.

А. Станкевичъ.

Лист Н. Макарова до Маріі Марковички.

29-го Января 1860 г. С. Петербургъ.

Вотъ Вамъ, Марія Александровна, и деньги, о которыхъ я писалъ Вамъ въ послѣднемъ письмѣ. Въ этомъ векселѣ заключается 250 руб. с., изъ которыхъ незнаю сколько отъ Краевскаго за *Институтку*, которая напечатана въ первой книжкѣ этого года, а остальные отъ Бѣлозерскаго. Удобно ли для Васъ, что вексель данъ на Дрезденъ; — на Гейдельбергъ никто здѣсь не даетъ.

У насъ все попрежнему. Я не выхожу изъ комнаты; томлюся за свѣжимъ воздухомъ и за прогулками; нескучаю потому, что все таки занятъ и рѣдко остаюсь одинъ. Изрѣдка, по вечерамъ, собираются у меня Тургеневъ, Анненковъ и Писемскій. Впрочемъ Тургеневъ

еще не возвратился изъ Москвы, куда онъ уѣхалъ печататъ свою послѣднюю повѣсть. Когда увидимся напомните мнѣ, чтобы я разсказалъ Вамъ какого мнѣнія о Васъ Писемскій и чего онъ отъ Васъ ожидаетъ. Скажите только: «дѣлать козлы», такъ я уже буду знать, что говорить.

Выѣзжаю я отсюда между 15 и 20-го Апрѣля, скорѣе ранѣе, но никакъ не позже. Кулишу разрѣшено издавать Альманахъ «Хату». Онъ теперь занятъ приготовленіемъ этого изданія. Новаго болѣе нѣтъ ничего. Все идетъ какъ прежде, многое хуже прежняго. Какое то странное время переживаемъ мы, можно даже сказать скверное время.

Сочиненія Шевченко вышли; изданіе хорошее, а портретъ не очень удался, т. е. сдѣланъ то хорошо, да сходства мало.

Досвиданія, пишите хоть когда нибудь къ искренно преданному Вамъ *Н. Макаровъ.*

Поклонитесь Афанасію Васильевичу и поцѣлуйте Богдася.

Лист Станкевича до Марії Марковички.

Дрезденъ, 15-го февраля (1760).

Щепкинъ пишетъ, что книжка Ваша вышла въ свѣтъ 25-го Генвар. Онъ спрашиваетъ, какъ прикажете распорядиться съ Вашими деньгами. 75 р. изъ ныхъ отослалъ по Вашему назначеного. У него остается 425 р. Переслать ли ихъ за границу или прикажете отдать кому въ Россіи? Безъ подобности не совѣтую выписывать ихъ заграницу. Переводъ денегъ влечеть большую потерю.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Книжка, пишетъ Щепкинъ, не смотря на крупную печать, вышла тоненькая, а потому нельзя было пустить ее дорожо 50 копѣекъ и онъ не можетъ доставить Вамъ болѣе 500 рублей. *А. Станкевичъ.*

Лист П. Куліша до Марії Марковички.

1860 г. Февр. 24. С. Петербургъ.

Любезная Марія Александровна!

Послѣ долгаго молчанія, пишу къ Вамъ опять, какъ во времена оны, — Немировскія. Литература еще разъ оживила меня и заняла въ *моей* душѣ обширное помѣщеніе. Чего я въ это время не предѣлалъ! Написалъ большой романъ, который, само собою разумѣется, цензура велѣла мнѣ хранить подъ спудомъ, привелъ въ порядокъ всѣ сборники пѣсень и сдѣлалъ изъ нихъ нѣсколько тысячъ выписокъ для украинского словаря, подготовилъ почти совсѣмъ къ печати самый словарь по образцу нѣмецкаго словаря братьевъ Гриммовъ, наконецъ издалъ украинскій альманахъ *Хату*. Поповоду этого то явленія я и счелъ своимъ долгомъ писать къ Вамъ. Въ *Хату* вошли и Ваши *Чари*, на которыя, по прежнему, неотнятому у меня праву, я набросилъ покровъ старинной легенды. Если *Хата* пойдетъ успѣшно, Вы, какъ, и другіе сотрудники получите, какое окажется возможнымъ, вознагражденіе. Вслѣдъ за *Хатою* хочу пустить *Леваду*, потомъ — *Пасику*, потомъ *Гумно*, а на слѣдующій годъ опять: Хату, Леваду, Пасику, Гумно, такъ какъ ни одинъ сборникъ подъ однимъ и тѣмъ же заглавіемъ явиться два раза въ годъ не можетъ. Не благоволите ли прислать что нибудь для Левады, которая уже обгораживается? Журнала рѣшительно не позволяютъ издавать. А то я хотѣлъ было подъ именемъ Оболонскаго издавать при *Нар. чтеніи* приложеніе *Село*. Никому и никакого журнала имѣющаго спеціальнымъ предметомъ Украину, рѣшено не дозволять. Избранный мною путь — покаместъ единственный. *Хата* — вся на украинскомъ языкѣ. Мои — критическія статьи и первый актъ драмы *Колій. Шевченко далъ выбратъ десятокъ стихотвореній.*

Да ище отъ що? какъ говоритъ Тарасъ: *Чуете?* Камен цкій издаетъ *Галлерею портретовъ украинскихъ*

писателей для пріобрѣтенія денегъ на изданіе популярныхъ книгъ. *Я, Костомаровъ и Шевченко подписали ему листъ*, уполномочивающій его одного издать наши портреты. Для перваго выпуска не достаетъ Вашего портрета. Пришлите! Для добраго дѣла можно и Вамъ, кажется мнѣ, явить свое лицо міру съ подписью Вашей руки: Марко Вовчокъ. Пришлите! неотказывайтесь! Если еще и мы станемъ отпѣкиваться отъ общаго дѣла по домашнимъ, такъ сказать, причинамъ, тогда уже именно будетъ *капутъ* Украинской народности.

Прошу передать мой поклонъ Афанасію Васильевичу. Богдася цѣлую.

Преданный Вамъ

П. Кулишъ.

Отвѣчайте на имя Каменецкаго. Я можетъ быть скоро уѣду въ Малор., а пожалуй и не скоро. Это будетъ зависѣть отъ того, рѣшусь ли я печатать теперь же словарь, или отложу до осени.

Лист П. Куліша до Марії Марковички.

1860 г. Марта 15. Петербургъ.

Жаль, что Вы, Марья Александровна, нерѣшаетесь дать свой портретъ для такого святого дѣла! Переизданіе Вашихъ *Оповіданій, изъ выручки за которыя Вы опредѣляете половину на изданіе общедоступныхъ книгъ*, я нахожу покамѣсть неудобнымъ: надо что нибудь прибавить; а что у насъ есть, кромѣ напечатанныхъ въ Хатѣ *Чаръ?* Впрочемъ, если Вы желаете видѣть второе изданіе, напишите — и оно явится.

Журналъ Василію Мих. разрѣтенъ; но Василій Мих. хочетъ издавать его въ духѣ примиренія съ панами, и объявилъ, что хотя цензура и пропустила въ Хатѣ начало моей драмы *Колій*, но онъ ее въ журналѣ не напечаталъ бы, и проч. въ этомъ родѣ. Онъ присвоиваетъ себѣ право второй цензуры, хочетъ ублажить пановъ и полюбиться имъ своимъ журналомъ, тогда какъ пянское

негодованіе противъ *Коліївъ* я считаю заслугой украинской литературы, попреимуществу демократической. Едва ли я дамъ ему хоть что-нибудь въ журналъ, потому что онъ хочетъ кормить читателей похлебкою неопредѣленнаго вкуса и, помѣстивъ Ваши разсказы, ради ихъ извѣстности, вѣроятно будетъ *у Кочубеевъ говѣть, у Галагана исповѣдываться, а у Тарновскаво причащаться*, во отпущеніе грѣха своего. Какъ бы то нибыло, но я бы желалъ продолжать свое дѣло въ строгомъ литературномъ смыслѣ, и печатать *Леваду* немедленно. Съ нетерпѣніемъ ожидаю Вашей пьесы. Только за нею и остановка. Лишь только украинская словесность измѣнитъ свой величавый тонъ неуклонной правды, свидѣтельствуемой даже ея молчаніемъ, — ей угрожаетъ пошлое многословіе и безхарактерность. Василій Мих. разставилъ свои изнѣженныя руки, что бы поняньчить ее по пански хоть одинъ годикъ и привить ей манеру говорить ни то, ни се, годсподствующую въ такъ называемомъ высшемъ кругу и усвоенную имъ самимъ по сочувствію. Я даю себѣ слово стоять на стражѣ простонародной прямоты и выразительности слова. Вотъ почему я издаю сборники, а между тѣмъ жду возможности основать журналъ противоположнаго недоляшеству направленія. Но довольно. Я позабылъ, что мнѣ слѣдовало подражать въ краткости Вашему письму.

П. Кулишъ.

P. S. Жаль, что Вы печатаете новыя Ваши пьесы безъ строгаго осмотра. Я читаю трагедіи Гете: какая умѣренность въ рѣчахъ! какая обдуманность плана и риѳмовка большихъ и малыхъ частей пьесы между собою! Пока читаешь, чувствуешь гармонію подробностей; но когда прочтешь и вся пьеса начнетъ уходить въ отдаленіе, тогда наступаетъ наслажденіе той гармоніей, о которой я говорилъ Вамъ въ первое наше свиданіе. — гармоніей крупныхъ и мелкихъ частей между собою. Трудно это выражать; но Вы догадаетесь, о чемъ я хотѣлъ написать Вамъ въ этомъ постскриптумѣ

Лист Макарова до Марії Марковички.

6/18-го мая 1860 г. Берлинъ.

Видители какъ я путатъ то умѣю, — писалъ, что небуду въ Берлинѣ, а между тѣмъ, нетолько очутился здѣсь, но и пробуду въ этомъ городѣ недѣль пять потому, что по рѣшенію докторовъ я долженъ еще лечиться, а потомъ уже ѣхать въ Аахенъ. Я пріѣхалъ сюда съ Павломъ Васильевичемъ Анненковымъ и живя въ одной гостинницѣ мы неразстаемся ни на минуту дѣлая по братски всѣ удовольствия покойной, нѣмецкой жизни. Завтра ѣдемъ въ Потсдамъ, послѣзавтра въ Витсбергъ, а потомъ разстаемся, — я остаюсь здѣсь, какъ уже выше сказано, а онъ ѣдетъ неизвѣстно куда, но, кажется, въ Швейцарію. Въ такомъ случаѣ Вы скоро увидите его и безсомнѣнія очень полюбите. Что это за прекрасная личность. Вѣдь Вы уже знакомы съ нимъ, но познакомтесь по ближе. У него сильное желаніе видѣть Васъ. Если онъ ѣдетъ въ Лозанну, то я пришлю Вамъ съ нимъ нѣсколько книгъ и письмо, которое мнѣ передалъ Каменецкій; но между этими вещами Вы ненайдете ни портретовъ, о которыхъ просили меня, ни Баратынскаго; — Баратынскаго нѣтъ ни въ одной книжной лавкѣ, а на толкучку я не успѣлъ завернуть, а портреты, хранившіеся у Каменецкаго всѣ въ рамкахъ, слѣдовательно уложить ихъ въ чемоданы было неудобно.

Передъ выѣздомъ моимъ изъ Петербурга я получилъ отъ Бѣлозерскаго 250 р. с., но отложивши внезадно свой отъѣздъ на недѣлю нашелъ приличнѣе переслать Вамъ эти деньги по почтѣ и надѣюсь, что Вы уже получили ихъ. Мнѣ неизвѣстно, находятся ли въ томъ числѣ деньги полученные Бѣлозерскимъ отъ Тургеньева. Если Анненковъ поѣдетъ къ Вамъ, то для всякаго случая и попрошу его передать Вамъ 100 р. золотомъ; я уже предупредилъ его объ этомъ, — и сказалъ, что это деньги посланные Вамъ Бѣлозерскимъ за статьи; но это деньги мои, которыя я тѣмъ охотнѣе предлагаю Вамъ, что вопервыхъ

я въ нихъ нуждаться не буду, а во вторыхъ, я Бѣлозерскому долженъ, слѣдовательно сосчитаться намъ не трудно; я только попрошу Васъ или Аѳанасія Васильевича, по полученіи отъ меня этихъ денегъ написать Бѣлозерскому, что Вы сверхъ 250 р. получили отъ меня еще столько то.

Тургеневу я говорилъ, что Вы писали ему въ Парижѣ. Онъ обѣщалъ написать Вамъ и постараться съ Вами увидѣться.

Бѣлозерскаго посѣтило большое горе. У него умеръ сынъ, недавно родившійся. И жена его очень больна. Онъ очень несчастливъ и въ этомъ, можетъ быть, заключается причина *его неисправности въ отношеніи Васъ.*

Кажется все продѣла? Здоровы ли Вы и что подѣлываете? Мы както сдѣлались какъ будьто нѣсколько чужіе другъ другу. Васъ трудно уговорить писать письма, да и грѣшно такъ поступать съ Вами. Но если бы я получалъ отъ Васъ хотя изрѣдка извѣстія, что это было бы огромнымъ ресурсомъ и большою отрадою при той жизни которая предстоитъ мнѣ черезъ три дня. Меня запираютъ въ комнату, ничего не даютъ ѣсть, не выпускаютъ изъ этой комнаты даже въ коридоръ въ теченіи 5 недѣль и ежедневно будутъ укладывать на два часа въ постелъ подъ перин[illegible] фланелевыя одѣяла. Какъ я радъ, что у меня не бу[illegible] здѣсь никого изъ родныхъ и знакомыхъ. Вѣроятно въ теченіе всѣхъ четырехъ или пяти недѣль я буду золъ какъ тигръ. По прошествіи этого карантиннаго времени начну помышлять о томъ, чтобы увидѣться съ Вами и гдѣ бы Вы нибыли пріѣду къ Вамъ, а потомъ уже въ Аахенъ, а тамъ на Вайтъ.

Прочтите ка 71 Н. «Калакала». Увидите какъ Герценъ умѣетъ защитить тѣхъ кого любитъ. Какъ онъ мастерски защитилъ Васъ отъ нападокъ библіотеки. Пишите же мнѣ. Если письмо мое придетъ къ Вамъ въ воскресенье или понедѣльникъ утромъ, то дайте мнѣ знать по телеграфу, гдѣ Анненкову искать Васъ. Телеграфъ пришлите на мое имя въ Hôtel St. Petersbourg, а

письма пишите мнѣ не иначе какъ по слѣд. адресу: Nicolas Makaroff in Berlin, Schellingsstraße № 1 bei Kernke.

Вашъ *Н. Макаровъ.*

10-го іюля (1889), Межиріч.

Спасибі тобі за твое письмо и за письмо М. А. . . . Пошли мій коротенкий лист Марії Александровні, та щобъ недаромъ німці возили папіръ, то напиши и ти ій на другімъ чистімъ боці; вона, я знаю, буде дуже, дуже рада». *Шевченко*[1]).

Лист Станкевича до Марії Марковички.

10-го мая (1860) Миланъ.

Кто это виноватъ, Марья Александровна, въ томъ, что Вы не были съ нами в Италіи? . . . Если Вы на это время наслаждаетесь швейцаріей и Берномъ, то это по- . . . ужасно! . . . *А. Станкевичъ.*

Лист Марії Марковички до мужа, Опанаса Марковича.

Посилаю тобі письмо и слова. Мы доїхали добре, а тілько Богдась посварився съ Австрійцемъ въ вагони. Австріецъ щось сказавъ що въ Россіи недобре, а Богдась ему Господы! Якъ закричитъ: ich habe mein Vaterland lieb, ich habe mein Vaterland gern — що ажъ той похитнувся назадъ. А ще були тамъ німці що все стріляли пистонами и Богдась зъ ними. А въ диліжансѣ такъ такъ вінъ приподобывся німцеві одному — говоривъ то розмовлявъ и объ Іосефѣ якомусь и объ горахъ якихсь що ажъ німецъ до мене: хто его дидяти мати, да хто се ёго и де усёму навчивъ. Так и у Швальбахъ приїхали то німецъ отъ Богдася не одходивъ довго и просивъ ёго не забути.

Тутъ усе добре. Листи зъ Англіи добрі дуже. Изъ Россіи нічого ще. *Колоколъ* одібрала. Усімъ кланяюсь.

---

[1]) Цей лист друкований в «Основі», 1862, III. 18—19.

Чи не забувъ ти взяти въ купальні простиню — хоть теперь возьми, тамъ букви на ней М. М. Богдась теперь пише сидить. Обнимаемо тебе. *М. Марковичъ.*

P. S. Тамъ моя книжка польска десь есть, що мині прислана подивитись отъ Виса. Треба ему віддаты. Я іі не куплю. Незабудь.

Лист Дорошенка до Опанаса Марковича.

5-го черца 1860 г. Черніговъ.

Обидва остатні листи Ваши, тановный добродію Опанасе Василёвичу, разомъ впали мині до рукъ; черезъ те и одповідь Вамъ за нихъ и дяка буде одна.

Въ передніхъ своихъ листахъ Ви таки подавали яку небудь надію скоро оглядаты Вась своїми очима, а въ останнихъ листахъ я тіеї надії не знайшовъ, хочь якъ не шукавъ, та щей додаете, що пані Ваша, нехай легенько йкнеться, та здорова буде, іде до Парижу; а якъ вернеться зъ Парижу Ваша пані, тоді разомъ зъ нею поїдете на швабські води. *Се, мабудь, буде дуже довга пісня.* Перестали бъ Ви *волосатись*[1]) по тіхъ німецкихъ водахъ, кинулибъ усе, та вертались би до України, такъ чи не краще бъ було діло. Богъ знае який нашъ вікъ буде, чи довгий, чи ні: чи доведеться побачитись на сімъ світи, — справді. Ажъ сумно стане, якъ подумаю, що коли то ми побачимось? Не даромъ такъ важко було мені выпроважать Васъ до Петербурха, що наче я провожавъ Васъ на той світъ. Охъ, гуръ ёму, важко про се згадувать.

Білозерський приславъ мені 100 р. грошей за Васъ, а я іхъ и розтринькавъ, бо и въ Чернигові були де які дірки. А тутъ приїздить до насъ панъ Кулішъ, отъ вінъ мені и каже, що и въ Васъ не густо грошей, а навітъ и зовсімъ нема; я Васъ таки трохи, нігде правди діти и полаявъ за те, що Ви не вміете берегти копійчини

[1]) мабуть польське: wałęsać się.

про чорний день, та потімъ такъ мені жаль Васъ стало, що якъ би були ті сто карбованцівъ у мени въ кишені, заразъ пославбъ Білозерському, щобъ одиславъ до Васъ. Лихо, та й годі!

Що жъ сказати Вамъ про Куліша? Вінъ уже цілий тиждень у насъ, живе у Носа. Я тільки одно завваживъ, що Ви одинь одного не любите, и черезъ те не хочу більшъ нічого й казати, въ такімъ разі лучче мовчать. А все таки на мое вишло: лучче було бъ не іздить на столицю, жилибъ собі, та учительствовали, теперь жалованнє більше, та ще къ жалованню якъ би додали и те, що заробили бъ за литературу, такъ би й було зъ Васъ. Чомъ Ви нічого не пишете якъ Ваше здоровье, якъ здоровье Марьї Александровни и Богдася, бо я все таки той же Дорошенко, що бувъ въ Немірові, хочь Марья Александровна здаеться, и забула мене, та дарма, я все таки ніколи її не забуду. Прощайте, милый друже, будте здорові, ніколи більшъ писати, треба йти на экзаменъ, поцілуйте мого Богдася, и передайте мій низенький поклонъ Марьї Александровні.

Вашъ до віку

Дорошенко.

Лист Н. Макарова до Марії Марковички.

25-го іюня / 7-го іюль 1860 г. Аахенъ.

Если бы я зависѣлъ только отъ себя, если бы я могъ дѣлать то, чего желаю, то вмѣсто этого письма я бы самъ полетѣлъ уже въ Швальбахъ. Но я въ Аахенѣ не одинъ, у меня на рукахъ зять мой (Карташевскій), для котораго присутствіе мое пока еще необходимо. Полагаю, что ранѣе двухъ недѣль мнѣ нельзя будетъ отлучиться отъ Карташевскаго, кромѣ этого къ выѣзду моему изъ Аахена предвидится еще одно препятствіе: это пріѣздъ Кочубеевъ, которые обѣщаютъ навѣстить меня. Думаю, что и это посѣщеніе послѣдуетъ найпозже

черезъ десять дней или двѣ недѣли. Итакъ, черезъ двѣ недѣли мнѣ, вѣроятно, ничто не помѣшаетъ исполнить мое душевное желаніе навѣстить Васъ въ Швальбахѣ. Я еще не имѣю отвѣта отъ Бѣлозерскаго на мое послѣднее письмо. Слѣдовательно въ настоящую минуту мы не можемъ еще знать какъ принялъ онъ мое вмѣшательство въ Ваши съ нимъ дѣла и рѣшеніе по этому можетъ зависить только отъ Васъ однихъ. Стоитъ ли Вамъ для этого одного пріѣзжать въ Аахенъ? Все равно, Вы теперь еще ничего не можете рѣшить на достаточнимъ основаніи и, чего я очень опасаюсь, изъ за недоразумѣнія можете принять рѣшеніе ошибочное. Быть можетъ, если я сдѣлаю Вамъ выписку изъ письма Бѣлозерскаго, то это будетъ тоже самое, что личные переговоры? Такъ для чего же Вамъ отрываться отъ Вашихъ занятій, отъ отдохновенія отъ покоя (не мира) и пріѣзжать въ Аахенъ? Неужели я долженъ при этомъ сказать, что я былъ бы счастливѣйшій человѣкъ, еслибы увидѣлъ Васъ. Какъ бы Вы ни рѣшили, напишите мнѣ еще хоть три слова (Вы мнѣ и по три слова писали).

Вашъ *Н. Макаровъ.*

Зачѣмъ Вы остановились чортъ знаетъ гдѣ? Отъ чего непріѣхали прямо ко мнѣ? Буду къ Вамъ очень скоро, былъ бы уже если бы не не помѣхи которыя сокрушаю въ попытахъ. Вашъ *Н. Макаровъ.*

Сейчасъ долженъ тоже Анненковъ пріѣхать въ Аахенъ.

Лист Н. Макарова до Марії Марковички.

11-го / 23-го июля 1860 г. Аахенъ.

А другого письма и нѣтъ какъ нѣтъ отъ Васъ. Неужели Вы въ самомъ дѣлѣ занемогли? Въ такомъ случаѣ пришлите мнѣ депешу, да поскорѣе. Депеша Ваша заставитъ меня сдѣлать глупость, но я ее непремѣнно сдѣлаю. Только поскорѣе присылайте, а то будетъ

поздно. Въ середу въ часъ я долженъ ѣхать въ Гамбургъ, гдѣ останусь до понедѣльника, т. е. въ ночь съ понедѣльника на вторникъ найпозже я буду опять въ Аахенѣ, гдѣ и останусь въ совершенномъ одиночествѣ еще недѣли четыре. Со мною все странныя вещи дѣются. Я уже въ Лондонъ не поѣду, совсѣмъ не поѣду. Обьяснять все это въ письмѣ долго, да и не къ чему. Когда нибудь, можетъ быть, или лучше сказать навѣрное, Вы таки заставите меня проговорится. Ваше платье я отправилъ какое славное это платье, — оно висѣло полъ дня въ моей комнатѣ и мнѣ никакъ не хотѣлось съ нимъ разставаться. Знаете ли что ничто намъ не напоминаетъ такъ женщины какъ платье ея? Особенно это платье напоминало мнѣ Васъ несмотря на то, что я Васъ никогда въ немъ не видѣлъ. Я понялъ почему Вы такъ нетерпѣливо ожидали прачку. Я знаю, что пишу вздоръ, но надѣюсь, что Вы будете снисходительны ко мнѣ, покрайнѣй мѣрѣ на этотъ разъ. Я страшно встревоженъ, вопервыхъ Вашимъ письмомъ, а во вторыхъ совсѣхъ сторонъ безпокойства, получивъ телеграфическую депешу и пр. и пр., наконецъ ѣду въ Гамбургъ, не ѣду въ Лондонъ. А главное все же Ваше письмо.

Какая же она мнѣ тетинька? Я вѣдь Вамъ говорилъ, что это тетинька моего зятя и что мнѣ не было никакого дѣла до нее. Счастливъ я не былъ эти дни. Былъ несчастнѣйшимъ я человѣкомъ и глупѣйшимъ когда Вы уѣзжали и съ тѣхъ поръ не поправлялся. Хотѣлось бы привести здѣсь 6 стиховъ Пушкина, но не смѣю, а въ разговорѣ я Вамъ скажу ихъ. Говорятъ, что написать можно болѣе, нежели сказать. А у меня такъ напротивъ: скажу все, а писать немогу. Только пустяки, чему и служитъ доказательствомъ это письмо.

Цѣлую Ваши ручки милліонъ разъ. Когда то въ самомъ дѣлѣ придется мнѣ цѣловать ихъ

Вашъ *Н. Макоровъ.*

Не франкирую письма потому, что уже поздно, и почта заперта.

Телеграмма

Monat Juli 1860, Hamburg,

Подань: 26, 12 ч. 25 п. Прибыли: 26, 2 ч. 18 п

Marie Markowitsch, Schwalbach.

Schöne Aussicht, Hoffmann.

Suis Hambourg, donnez nouvelles sur santé. Aachen, lundi. Suis très inquiète. Niclas Macaroff.

Лист Н. Макарова до Марії Марковички.

24-го іюля / 5-го августа 1860 г. Аахенъ.

Благодарю Васъ за исполненіе моей просьбы; Вы исполнили ее буквально, отгадавъ, что одно лишнее слово заставило бы меня снова вернуться въ Schöne Aussicht bei Hoffmann.

Я засталъ здѣсь письмо отъ Андрея Маркевича, который по порученію Бѣлозерскаго, высылаетъ мнѣ 195 талеровъ, векселемъ на Берлинъ; завтраже постараюсь промѣнять вексель и вышлю Вамъ деньги; но отъ Бѣлозерскаго, который уѣхалъ къ Катенину, — ни слова, несказано даже для кого и для чего деньги. Приготовте письмо, о которомъ я просилъ Васъ; теперь, кажется, время бы отправить его.

Анненковъ уѣхалъ сегодня въ Лондонъ. Я отгадалъ почему онъ не остался далѣе въ Швальбахѣ; но записки Вашей не захотѣлъ мнѣ отдать, а говоритъ что сохранитъ ее у себя. Онъ Вамъ кланяется.

Позвали ли Вы доктора? Неужели Вы тамъ совершенно однѣ лежите и не можете открыть глазъ? Это ужасно! Не мучте меня слишкомъ долго. Напишите еще что нибудь. Умоляю Васъ. Мнѣ рѣшительно не живется въ Аахенѣ. Je suis sur le qui vive. Такъ бы хотѣлось куда нибудь далеко уѣхать. Напишите же еще что нибудь о себѣ только скорѣе.

Вашъ *Н. Макаровъ.*

Лист Макарова до Марії Марковички.

27-го іюля.
8-го августа. *Аахенъ.*

Я страшно тоскую въ Аахенѣ, — немогу нигдѣ мѣста найти и съ тѣхъ поръ, какъ мы разстались съ Вами въ Швальбахѣ я уже переѣхалъ въ Аахенѣ на четвертую квартиру, но нигдѣ не живется. Неужели Вы никогда не напишете? Неужели Вы все больны? Хотъ единое слово отвѣта!

Вашъ
Макаровъ.

Лист, мабуть Станкевича, до Марії Марковички.

Курлокъ, 27-го іюля (1860).

Ваши письма изъ Гейдельберга и Швальбаха я здѣсь получилъ. Мнѣ бы хотѣлось написать Вамъ чтонабудь пріятное о Вашихъ дѣлахъ, но до сихъ поръ надежды мои на этотъ счетъ разлетались какъ дымъ. Продать Вашы «Оповідання» мнѣ не удалось. Щепкинъ занятъ въ настоящее время различными изданіями и рѣшительно отказался купить ихъ. Самъ я не знаю, рано или поздно возвращусь въ Москву осенью, а потому, если примусь за изданіе «Оповиданій», могу очень опоздать ихъ выпускомъ. По всему этому если можете продать ихъ покуда за порядочную цѣну, то продайте. Зная, что Вамъ нужны деньги, я по прошлой почтѣ послалъ въ Москву двѣсти рублей, которые на векселѣ перешлются Вамъ черезъ Марью Каспаровну[1]). Адресовать ихъ прямо къ Вамъ я боялся, думая, что они могутъ не застать Васъ въ Швальбахѣ. Господинъ, пишущий Вамъ изъ Петербурга объ «Оповиданнях», какъ кажется не очень то добросовѣстный человѣкъ. Я никакъ не совѣтую Вамъ позволять печатаемыя Вами статьи въ журналахъ отпечатывать от-

[1]) здаеться въ Дрезд.

дѣльными брошюрами. Послѣднихъ выпустятъ столько, что послѣ ни одинъ книготорговецъ не захочетъ купить для изданья Вашихъ разсказовъ. Позволить печатать разсказы отдѣльными брошюрами — все ровно, что позволить издавать ихъ. Думаю, что Вы и сами это поняли, однако же пишу объ этомъ на всякій случай; есть же разбойники, которые хотятъ обмануть Васъ такою простою штукою. Если продадите кому-нибудь «Оповидания» — увѣдомите меня . . .[1])

. . . Въ предисловій къ *Хатѣ* Кулишъ весьма суемудрствуетъ на Вашъ счетъ: Вы еще не проявили самостоятельнаго творчества, но народный геній, такъ сказать, создаетъ Ваши разсказы и т. подобн. вздоръ . . .

. . . Все Вамъ пишу, знаю, что все знать любите. А Вы, Марья Александровна, все пишете? А мож. б. чего и не пишете интереснаго? А мы все знать любимъ.

Лист Н. Макарова до Марії Марковички.

2/14-го Августа 1860 г. Аахен.

Яшевскіе еще здѣсь, если вѣрить Kiel- и Bade-Liste; но я немогу ихъ узнать въ толпѣ пьющихъ воду и гуляющихъ; ни одинъ мужчина не внушалъ мнѣ еще желанія подрѣзать ему волосы. Я на конецъ нашелъ квартиру въ Kaiser-Bad, гдѣ и пробуду ровно три недѣ въ совершенномь одиночествѣ потому, что зять мой выѣзжаетъ послѣзавтра, а Ваксель вслѣдъ за нимъ. Меня застало здѣсь письмо отъ Анненкова, который видѣлъ уже Тургенева въ Лондонѣ. Вчера Ал. Ив. долженъ былъ выѣхать куда-то на морскія купанія, а Анненковъ вслѣдъ за нимъ возвращается въ Германію и будетъ опять въ Аахенѣ на дняхъ; но когда именно не знаю.

---

[1]) . . . Остаетесь ли Вы еще заграницей, или осенью возвращаетесь въ Россію? Хоть очень желаю видѣть Васъ, но не желаю послѣдняго для Васъ же.

Вотъ и все, что Вы желали знать и что можетъ быть интересно для Васъ. Купите себѣ калоши, будьте здоровы, — съ этими двумя желаніями остаюсь

Вашъ

Макаровъ.

Частина листу Марії Марковички до Опанаса Марковича.

Коло 25-го серпня 1860.

. . . . . .

молиться Богу и все питае чи такъ вінъ молится. Тебе радуе. Зъ Аахена я пришлю и гроші тобі, а вже коли не зъ Аахена, то все таки хутко пришлю.

Пиши мені: England Ventnor, Iste of Wegst poste restante. Білозерскій давъ одъ мене Мотрі 39 рублівъ — я дуже рада тому. Кулішъ у Одессі теперь. Якійсь Бубненко чи-що дуже добре пише, и хтось понаписувавъ про запорожцівъ дуже добре тежъ. Я пришлю тобі письмо Білоз. якъ ему одпишу, а то вінъ мині не писавши довго теперь написавъ *кетрадочку* якъ мовлявъ Василь у Немирові и все по пунктамъ, та жалибненько — жалибненько каже: чому и Аѳанасій хочъ не озветься.

Може ще напишу завтра (у пятницю) зъ відси бо все прачка не несе білья. Бувай же здоровъ, милый Афанасій. Обнимаю тебе

т. М. Марк.

Лист Н. Макарова до Марії Марковички.

5/17-го Августя 1860 г. Аахенъ.

Вотъ что пишетъ мнѣ Тургеневъ, Марія Александровна: «у меня прелестная квартира — и островъ прелестный но середце мое огорчено: Анненковъ измѣнилъ и не поѣхалъ, Марія Алек. больна, безъ денегъ и тоже не ѣдетъ — словомъ не хорошо. Не пріѣдете ли Вы и не привезете ли ее? У меня цѣлая пустая комната съ отличною постелью для Васъ: отъ Лондона до сюда

6 часовъ ѣзды черезъ Портсмутъ. — Подумайте ка! Русскихъ здѣсь — никого, кромѣ милѣйшаго Ростовцова и Крузе — просто, рай воочію совершается. Я остаюсь здѣсь три недѣли; адресъ мой: Isle of Wight, Ventpor, Rock Cottage. Скажите Маріи Александровнѣ, что ей; только нужно поклопотать о томъ, чтобы сюда пріѣхать, а объ остальномъ ей заботиться нечего».

Тургеневъ находитъ, что разница между логикого мужчинъ и женщинъ заключается въ томъ, что у мужчинъ дважды два можетъ иногда значить $3^1/_2$ или 5 но у женщины дважды два даетъ не рѣдко въ результатѣ стеориновую свѣчку. — Теперь вотъ еще что я могу Вамъ сказать. При леченіи Швальбахскими водами по Вашей методѣ, поѣздка на Вайтъ не можетъ нарушить ни леченія ни дѣйствія водъ. Кромѣ того жить безъ денегъ можно точно такъ же въ Вептнорѣ, какъ и въ Швальбахѣ. Кромѣ того письма Ваши могутъ быть Вамъ присланы куда Вы укажете и наконецъ, кромѣ всего этого, я охотно предлагаю Вамъ перевезти Васъ на мой счемъ изъ Аахенѣ на Вайтъ.

Неужели выйдетъ стеориновая свѣчка?

Я остаюсь въ Аахенѣ до 1-го Сентября новаго стиля безвыѣздно, а 1-го Сентября возвращаюсь прямо въ Петербургъ. Морскія купанья оказываются для меня ненужными.

Надѣюсь, что Вы здоровы, досвиданія.

Вашъ *Н. Макаровъ.*

Лист Марії Марковички до муж Опанаса Марковича.

26-го Декабря 1860.

Пишу тобі одъ Ешевского, того не буде(?) и Богдасева листика. — Я просто зъ лекції Лабуле до Ешевского зайшла и вінъ збірае теперъ чай, а я ось тобі пишу. Лекція була славна — славна дуже.

Вчора ввечери я одибрала твій листъ що ти пишешь мені що будеть въ Генвари печатать — то вже мабіть

почавъ — и добре коли бъ тілько мині хотъ трохи грошей хутче.

Я ще роботи Каткову не одіслала затімъ що вона ще до сегодні була въ Ив. Серг. Ешевскому дуже вподобалася и усі хвалять, а мині вже хтілось бы хутче одіслать ту роботу. Вже якъ написано, то лежить якъ чуже — ты знаешь. Ми обої здорові Богдась теперь гуляе — день такий ясний та славний, хочъ и холодний.

Чи я тобі писала що слухала *обідню Керубини?* Я була и та добрая Шведка, що я вже объ ій тобі писала.

Коли бъ же хоть трохи — трохи грошей да хутко прислали мині. Коли то почнешь печатати, зъ якого числа и дня? Пришлітъ же «Основу». Нехай пришле Вас. Мих. хоть не мині, а Тургеневу чи Желіговському.

Тутъ въ мене е новий знакомий Трубецкой. Вінъ тутъ живе зъ семьею и у его музикальні вечора.

Вчора Богдась бувъ у Тургенева. Тамъ бувъ дітский обідъ — була Ольга, Віардо маленькі и ще маленкий Тургеневъ. Таке було весел вінъ розрухъ — діточки славні створенычка! Богдась повернувсь зовсім счастливий до дому и заснувъ такий.

Пиши мені прошу тебе, пиши про гроши — дуже дуже треба. Кланяйсься мени дуже Анненкову — а що вінъ обіщавсь до мени писати то незабудъ скажи ему що я помню его обіцянку тілько не знаю коли він збереться, а віритъ не можу не віритъ після того як вінъ мені свій портретъ приславъ да ще хутко приславъ. Скажи ему усе отсе прошу тебе и дуже прошу.

Ешевский тобі кланяеться. Вінъ недавно бувъ згорівъ на улиці — пальто загорілось одъ сірничківъ и вінъ ледви затушивъ въ канаві водою. Прогоріло до сорочки. Отъ таке то! Вінъ здоровъ. Прощай. Я сими днями — два дні — не писала тобі — бо усе дожидала того Богдася, а вінъ якъ почне виводити свої каракульки, та все хоче краще, та й робить не гарно. Теперъ вже пише великий тобі листъ. Обнимаемо тебе. Пиши хутче до насъ.

Н. Марковъ.

Лист Дорошенка до Марії Марковички.

13-го февраля 1861 г. Черниговъ.

Ахъ, Марья Александровна, какъ обрадовало меня Ваше письмо! Я не могу да и не умѣю выразить то, что я испытывалъ, читая Ваше письмо; я перечитывалъ его нѣсколько разъ; я какъ будто снова ожилъ. Да, Марья Александровна, я не измѣнился, я тотъ же, какимъ Вы меня знали два года тому назадъ; еслибы даже Вы и измѣнились, то я все такъ измѣниться не могу; я имѣлъ время убѣдиться въ этомъ. Правда мнѣ было тяжело и очень тяжело замѣчать перемѣну въ Васъ (благодарю Бога, если я ошибался), но изъ этого не слѣдуетъ, чтобы я измѣнился. Неужели я Васъ никогда не увижу? Господи, что жъ это такое? Я рѣшительно не въ состояніи писать; извините, если выйдетъ путаница. Право, я какъ будьто вновь явился на свѣтъ. Напишите мнѣ, что Вы воротитесь, что я Васъ еще хоть разъ увижу, напишите. Пришлите мнѣ Вашъ портретъ, ради Бога, пришлите; это будетъ доказательствомъ, что Вы неизмѣнились. Неужели Вы неуважите моей просьбы? О какихъ Вы портретахъ говорите, я, право, теперь не могу припомнить, какіе это портреты я Вамъ обѣщалъ. Портретъ Саши я Вамъ пришлю, какъ только потеплѣетъ таки, что она можетъ пріѣхать въ Черниговъ. У насъ страшная зима. Сестра и племянницы мои здоровы; благодарю Васъ, что Вы и ихъ не забыли. Скажите что Васъ удерживаетъ до сихъ поръ заграницею? Возвращайтесь черезъ Малороссію. Не забудьте прислать описаніе Френолога о моемъ Богдасѣ, и онъ еще помнитъ Дорошенка! Отъ Дельсаля уже получено, чтобы меня оставили въ покоѣ. Вы знаете-ли, что Теодоровичъ уже директоръ Ровенской гимназіи, а Сорокинъ инспекторъ Житомірской гимназіи?

Если Васъ, въ какомъ нибудь отношеніи, не затруднитъ моя просьба, то потрудидесь достать слѣдующія книги: 1) *Moigno*. Leçons sur le calcul différentiel et le

calcul intégral. 2) *Lacroix.* Traité du calcul différentiel et du calcul intégral. 2° édit., 3 vol. in—4°. Только, сдѣлайте одолженіе, не . . . . . .

Лист Марії Марковички до мужа, Опанаса.

Отъ ище що казавъ френологъ про Богдася: що дуже буде чоловікъ правдивий, не зможе ніколи не правди вимовити; дуже буде розумний и розуму великого; що *organe de destruction* въ его розвитий, а поки що Богдась дуже добре учится, веселий и здоровий. Я вже кілька разъ тобі писала, що хотілось бы вже мині зъ відси поїхати въ Италію, що їде Ешевскій туда и холи бъ гроши ябъ зъ нимъ побралась. Та ще грошей нема. Отъ же и *Основы* ще нема. Заразъ одібрала твій листъ що думаешь продать Тиблену *Оповідання.* Коли се лучше ти думаешь, то прошу тебе дуже хутко гроші. Мині такъ грошей треба, що й сказати не можу. Зараз—заразъ таки и присилай. Присилай хутко. Полонскому я кланяюсь и для его щось постараюсь зробить, ко ч вінъ просить буде.

Теперь я хочу перевести *Три долі* и переводъ продати. Въ Италію дуже бъ хотілося мині теперь зъ Ешевскимъ, а то й не можна буде кажуть, буде більша війна. Прошу тебе хутко продай ти вже кому небудь и ті 300 р. мині хутче висылай. Неможна вибирати що краще й выгодніще коли мені тутъ конче треба. Прошу жъ тебе дуже, якъ цей листъ одберешь *заразъ* висилай гроші, заразъ напиши мині одвітъ. Подумай що якъ мині тутъ треба. Прошу, прошу тебе зроби усе те хутко якъ тілько твоя сила. Мині зновъ говорю тобі мені гроші треба конче. А тутъ не давно було отъ що: хотіли забитъ маленького Наполеончика — и се не разъ вже перший, а другий такий бувъ замиръ. Теперь его водятъ гулятъ изъ стражею. Бідненьке хлопьятко! Я іхъ ще никого зъ близька небачила, а Богдась бачивъ мині росказувавъ що гарний хлопчикъ. Сегодня зновъ якъ весна: пепло, славно, ясно.

Прошу жъ тебе гроши присилай хутко ь одпиши мені. Заразъ коли я іхъ получу. Прошу тебе, прошу. Богдася зъ его писаннемъ не дождала. Ешевскій дуже кланяется. Ми здорові обое. Я работаю багато, да думаю коли бъ мині хочь четирі руки. Бувай здоровъ нашъ друже. *М. А. Марковъ.*

Лист Дорошенка до Марії Марковички.

28-го мая 1861 г. Черниговъ.

Какъ странно шли Ваши послѣднія четыре письма, Марья Александровна, первыя три я получилъ въ одинъ день, а четвертое черезъ два дня. Поэтому неудивляйтесь моему молчанію, я бы писалъ не дожидая Вашихъ писемъ, но куда писать?

За чѣмъ Вы стараетесь утѣшать меня, Марья Александровна? ... и Вы и не можете скрыть Вашихъ чувствъ, грусть невольно въ каждомъ письмѣ видна; мнѣ тяжелѣе, когда Вы стараетесь скрыть что нибудь отъ меня. Говорите всегда и все откровенно, пусть я буду все знать. Правда, мнѣ очень тяжело сознавать свое безсиліе; но если Вы будете не откровенны со мною, я буду предполагать гораздо хуже дѣйствительности. Если бы Вамъ удалось поскорѣе воротиться въ Россію; мнѣ все кажется, что Вы могли бы жить тѣми же средствами гораздо лучше и спокойнѣе гдѣ нибудь на Украинѣ, чѣмъ заграницей. Но я, кажется, напрасно утѣшаю себя надеждою скоро увидѣть Васъ: Вы пишете нельзя ли мнѣ поѣхать за границу или не хочу ли служить при посольствѣ; это показываетъ, что Вы не надѣетесь скоро воротиться въ Россію. Эти предложенія сильно смутили меня, потому что я воспользоваться ими не могу; а вмѣстѣ съ тѣмъ теряю надежду видѣть Васъ. До сихъ поръ не баловала меня фортуна, да и на вѣкъ приходится остаться ея пасынкомъ. Что же сказать Вамъ, Марья Александровна, о себѣ. Если существовать не испытывая особенныхъ нуждъ въ средствахъ для поддержанія жизни,

составляетъ все для человѣка, такъ мнѣ жить не дурно, т. е. я прозябаю, но отрадного ничего не вижу въ жизни; Ваши послѣднія письма, право, лишили меня всего. Я уже писалъ Вамъ когда то, что мнѣ всѣ удивлялись, отчего меня ни что не занимаетъ, отъ чего я чуждаюсь общества, какъ будьто я старикъ; то же и теперь со мною; только прежде я все таки имѣлъ хоть слабую надежду, а теперь и ту потералъ. Туловъ все хлопочетъ вывести меня въ инспекторы. Недавно ѣхалъ черезъ Черниговъ изъ Новгорода-Сѣверска и сказалъ мнѣ, что тамъ открывается мѣсто инспектора и что тамошній директоръ представитъ меня, такъ я бы неотказывался; я согласился, потому что Черниговъ мнѣ наскучилъ. Если бы Вы воротились на родину, да поселились въ Новгородѣ-Сѣверскѣ; я бы былъ совершенно счастливъ. Новгородъ-Сѣверскъ, кажется, спокойный городокъ.

Шевченка похоронили въ четырехъ верстахъ отъ Канева на Чернечой горѣ. Едвали кому другому были оказаны такія почести какъ Шевченку; съ ними могутъ только сравняться проводы Пирогова изъ Кіева. Онъ уволенъ, и теперь избранъ Мировымъ посредникомъ въ Винницкомъ уѣздѣ. — Мои всѣ здоровы: сестра и племянница здоровы; а Саша Васъ помнитъ, сказала мнѣ поцілуйте Богдася и тітю Богдасеву. Бабушка сестра и племянница Вамъ кланяются. Бабушка теперь совершеннно довольна, недавно она выдала свою внучку, т. е. племянницу за мужъ, по этому то скучаю я и былъ у нихъ.

Не ужели Вы сомнѣваетесь во мнѣ, Марья Александровна, что хотите, чтобы повторилъ мои слова относительно Богдася? Не дай Богъ, чтобы онъ въ этомъ нуждался, но я и теперь скажу, что Богдася я такъ люблю, что никогда не оставлю его; если ему, Боже сохрани, случится потерять Васъ. Зачѣмъ эти грустныя предположенія.

Портрета не могу послать, нѣтъ въ Черниговѣ фотографчика. Если Вы похожи на свой портретъ, то Вы

очень измѣнились. Во всякомъ случаѣ, я не знаю какъ Васъ благодарить за него, да Вы впрочемъ знаете, что не умѣю писать и говорить благодарности.

Иванъ Ивановичъ Вамъ кланяется. Будте здоровы, поцѣлуйте Богдася, жду отъ него письма.

Вашъ навѣки

И. Дорошенко.

Лист Мокрицького до Марії Марковички.

Пані моя рідная!

Вибачайте, будте ласкові, лукавому чоловікові: чи я ж раз було візьму найкраще перце, з лівого крила, щоб так і впадало до пучки, да чикаю его ножем, чикаю, поки, гляди, усе зріжу: «ні» кажу «не взавороті мені заїздить до великих панів». От, як на сповіді признаюсь Вам. А се с чого? — Ви, колись, поздоров Боже Вас, приписали до мени в Опанасовому письмі, що сподівайсь, мов, я до тебе напишу — дай забули. Що ж? Забули й забули: чи мало ж чого є у тієї пані, щоб напамятаться усего? А робачок — самолюб (породи Кулішевої) — гризь! . . . Кусь! . . . десь там у темряві, на дні . . . От таке лихо з нашою комедною душею!

Боже мій, де той Тарасъ дівся! Він як заїздив до мене позапрошлий год у Пирятин, то тільки й розмови було у нас, що про Вас — наша радість! Співав мені Ваших пісень, да «ні» каже «далеко куцому до зайця» — не заспіває б то так. Тепер же як я приїхав в Петербург — того часу до ёго, а він спав, голубчик, — непустили, кажуть трудно ему дуже. На другий день ми приходимо з Опанасом, а він на столі. Що будеш робить — смерти неодперти, як Вы кажете. Опанас Вам не те написав: Він хотів мені звірить Ваші діла, да почувиш од мени, що я тож виїзжу на Україну, дав право на се Василю Михайловичу. У Тіблена іде торг добре Вашими Оповідьми; і за инші Ваші українські легомини, чути, люде перепитують, а за Моськовські не

чув, а про те і незаймав, як Вы дали разсказ п. Чернишевського. А одїздячи Опанас був у мене і бідкався, *що Руське слово* не хоче друковать *Трех доль*, що там де і иде есть «щоб» да «він» — давай ему «чтоб» да «он»; «вашої панеі», «каже» оповіді, як дружева — гладенькі дорого стоять, а помни їх — пропаю все діло! Що ти будешь з Москалем робить! «Ке лиш мені» кажу, узяв — «ну, нехай вам и «чтоб», нехай вам і «уш и кобыші». Боюсь тільки, як не по вашому; як часом звів на пословицю: «лучше з розумним загубить, як з дурнем найти». Після того *Русске слово* напечатало і коректуру само держало — незнаю, чи вподобало? Переводячи Ваші ласощі треба як пайдовше чуб кошлать, да вдивляться у сволок, а так зразу не вкусиш — из тихого шляху, меж пахучим спеном, що геть покотився і сюди і туди — не сяктак перешморгнуть у ельничок, да березничок. Я по просьбі Опанаса, нагадував Благосвітлову — запитував его з боку, чи послав Вам гроші? так усе щось иборяеться — налякав его чогось перевод *Трех доль*. казав він, що Ви ще ему прислали де чого, так він теперь кінчае книжку іюнську, ніколи прочитать. Я буду у его завтра, або послѣ завтра, він за тим оглядиться с первою оповідью, так до ладу вже поговорю, скажу що Вам час дорогий у чужині. Боже мій! чужина! А свій то край? — не стóіть не якої чужини! Як би Вам не треба було спуститься у сю яму, то яб казав: літайте наша пташка по тім чужим гаям. Одначе, по моїй думці, Вам треба хоть навідаться. Ви тут багато дечого почуете, що треба Вам почуѣ Теперь моя братова, жінка Іванова, саме в Парижі, може захочете побачиться з своего людиного, вона родом із Свічкиної слободи, знаёмої Вам, і хороша людина. Ми і їй пишемо з братом про Вас. Тільки вона там на часок, а відтиль візьме в Остенде. Прощайте вельможна моя пані. Я днів через три подамся на свою сторону. Заїду до Опанаса і відтіль напишем до Вас, коли він у Чернигові.

Вашому доброму паросточкові — Богдасеві, кланяюсь.

Цілую кінчик Вашої одежини.

Іюня 25-го. *Петро Мокрицкій.*

Лист Дорошенка до Марії Марковички.

10-го Августа 1861 г. Черниговъ.

Не всякому слуху вѣрьте, Марья Александровна. Я, если не меньше, то никакъ не больше сталъ раздражительнымъ. Да скажите, какъ могутъ доходить до Васъ слухи о моей раздранительности, развѣ Аѳанасій Васильевичъ писалъ Вамъ что нибудь обо мнѣ? Но изъ чего же онъ могъ заключить, что сталъ раздражительнѣе? Я при немъ всего разъ выбранилъ Носа, но не какъ *дѣятеля*, а какъ человѣка. Какъ бы я былъ радъ, если бы кто нибудь меня побраниль хорошенько; а стоитъ, право. Жаль, что Вы, Марья Александровна, далеко. Я сдѣлался очень лѣнивъ; хотя и никогда не былъ особенно дѣятеленъ, но все таки больше, нежели теперь.

Вы пишете, «не вспылите за эти слова». А знаете ли за какія слова я вспылилъ? Вотъ за какія: «Если бы Вамь было тамъ лучше». Отъ этихъ словъ повѣяло на меня холодомъ. Едва ли мнѣ будеть гдѣ нибудь лучше, чѣмъ въ Черниговѣ; я вездѣ буду скучать, и въ другомъ мѣстѣ еще больше, потому что въ Черниговѣ я имѣю что нибудь, а въ другомъ мѣстѣ ничего не буду имѣть. Да еще, за чѣмъ Вамъ ѣхать въ Ірусалимъ? Что Вы тамъ увидите? Не съ цѣлью же изучать Востокъ Вы поѣдите? Въ Америку еще я понимаю, что можно поѣхать, можно кое чему поучиться а въ Іерусалимѣ — не знаю. Не предполагаю такъ же, что бы Вы ѣхали туда молиться.

Письма Ваши, я получилъ всѣ и Богдася письмо тоже получилъ съ портретомъ Гарибальди. Фотографа у насъ рѣшительно нѣтъ и не знаю когда будетъ. Вы

пишете, что пріѣдите скорѣе, чѣмъ я думаю, а я такъ думаю, что вѣрно мнѣ не суждено Васъ видѣть; я жду этого уже два года и все напрасно, такъ судьба ко мнѣ не милостива; а я такъ немного отъ нее требую. Какъ мнѣ понравилось письмо Ваше къ Шевченку, въ немъ я узналъ Васъ такою, какою зналъ Васъ въ Немировѣ. Сестра и Иванъ Ивановичъ Вамъ кланяются. Сестра теперь живетъ со мною въ Черниговѣ.

Вашъ на всегда

И. Дорошенко.

Не гнивайся на мене, любий мій Богдасю, що не одписавъ на твій листъ до сеї пори. Бачъ, я виїздивъ изъ Чернигова и вернувся тілько позавчора до города, де заставъ твій листъ. Проси маму, Богдасю, щобъ іхала твидче въ Черніговъ до тата, и я тожъ въ Чернігові живу. Якъ я тебе, Богдасю, бажаю бачити, коли бъ ти знав, чи бажаешъ ти такъ бачити мене. Прощайцілую тебе кріпко, а ти такъ поцілуй маму.

Твій *Дорошенко.*

Лист Марії Марковички до мужа.

Римъ.

Передъ своїм отъїздемъ з Парижу я бачила Толстого; того що [написав *Дѣтство* и *Юность* и *Семейное счастье.* Він мабіть честний и добрий чоловік и хороший. Я его бачила не раз и не два. Та ще от що: він хоче издавать журнал для народнаго чтенія и просив яку небудь роботу, чи то він просив *постоянного сотрудничества* моего. — Я сказала коли що буде то оддам ему, и теперь хочу отсе работати для его книжки. Ся робота другим моїм роботам не зашкодить хоч і буде *постоянно.* Плату дасть ту ж що і Катков 200, а ще лучше каже для него що якъ вийде набереться книжечка малесечка — два — три раскази то отдільно її напечатає и мині экземплярі. Я ему сказала нехай буде як він схоче, а коли трудно за гроші щоб платити то не треба і зовсім, — да і робота

тут не велика. Так я ще сама не знаю як тобі сказати за ціну, чи за плату. Отсе не можу переводити далі *Трохъ доль.* Що се В. М. робить и на що? Не можна більш мені дожидати, а прошу тебе пришли мені свій экземпляр *Основи* — певно у тебе він есть.

Сей листик що тут прошу тебе отдай Тарасу Григоровичу, а другий оддаси Якову Петровичу. Чи одібрав ти перевод *Чарів* чи вже продав? За скілько? Я вже переписиваю другу главу. Дяка — може ціми днями вже пошлю її тобі и портрет іду зараз снимать, а листа не печатую — може Богдася вже готовий, то пошлю тобі его у сему листові.

Богдась здоровий и веселий Сидить пише, переписуе щось з *Хати* і тихенько підспівуе і підсвистуе. Ему усе весело і втішно, маленькому. Бере з собою карандаш: «підпишу татові, що се мій портрет» каже.

Ешевський тобі дуже кланяется. Я вже давно, дуже давно не маю вістей отъ мами. Не знаю чому вони мені не пишуть. Бувай собі здоров. Не забудь написати объ чому я тебе прошу. Обнимаемо тебе

М. Б. Маркович.

P. S. Кладу сюда тілько листик до Тараса Григоровича, щоб не дуже вже важко було, а у другий лист покладу лист до Полонського и портрет Богдася. Похожий, тілько зовсім гайдамакою вийшов — так постарався.

Лист Марії Марковички до Опанаса Марковича.

Римъ, 26-го марта.

На вербну неділю була у Св. П. і бачила папу. Смішно було ніколи не бачивши дивитись що его винесли як пиріг, та коло мене Ирландка як впала на коліна то стало якось лучче. Багато може вірующий і щиро прихильний своему вірінню! Шануеш его и бережеш. Кажуть що треба бачити ті пишні служби, щоб зрозуміти як вони величні і як чоловіка обгортають — а я того не скажу — сі червоні мантії, се золото, пишнота, військо

сеє, — бо ціле військо було — один полк з простих людей стояв, а другий близче з вельможних, — ті повновиді монахи, ті страшні старики — кардінали — бо де які дуже страшні, — і сам папа з добрим обличем як буває у домах хазяева добрі — все те не приклоняе душі. Не так прійшов той. що був роспятий. Не такі були й ті, що поробили катакомби и що їх сліди ще видні там — ступені камьяні стерті, схожені стопами. Де теперь хоч один такий!

Богдась здоровый — теперь іграеться с знакомими хлопчиками сусідами. Тут ми стріли одного Швейцарця такий ввічливий і славний — се Богдась теж признакомив его. Тут казали трудно за білети на папскую службу — він був достав мині білет — та мені вже не треба було, бо русское посольство прислало мині пять білетів на всю страстну неділю і на Воскресенье. Богдась не був со много на веребне, а у катаком . . . . . .
. . . . . .

Лист Дорошенка до Марії Марковички.

12-го апрѣля 1861 г. Черниговъ.

Письмо Ваше, Марья Александровна, изъ Парижа я давно получилъ и на другой же день написалъ отвѣтъ и удивлялся, что Вы не пишете, и сказать правду, думалъ, что Вы вспомнили обо мнѣ какъ нибудь случайно, но теперь больше этого не думаю. Послѣднія два письма Ваши, Марья Александровна, какъ будьто опять воротили мнѣ то, что я считалъ давно потеряннымъ, я какъ — то ожилъ, а то послѣднее время я былъ въ очень дурномъ состояніи, какъ никогда. Еще разъ скажу Вамъ, что я нисколько неизмѣнился: два года съ лишнымъ убѣдили меня окончательно въ томъ, что я никогда не измѣнюсь. У меня голова кружится при одной мыслы, что я увижу еще Васъ, хоть разъ въ жизни. Увѣрте меня въ этомъ, Марья Александровна. Напишите когда Вы воротитесь въ Россію и воротитесь ли черезъ Чер-

ниговъ. Я думалъ сказать Вамъ много, но такая путаница въ головѣ, туманъ какой то, мысли невяжутся. Впрочемъ, я увѣренъ, Вы и безъ словъ повѣрите, что я тотже. Нѣтъ, мнѣ кажется, теперь я чувствую сильнѣе, чѣмъ прежде. Марья Александровна, пришлите мнѣ свой портретъ, умоляю Васъ пришлите. Свой я бы прислалъ Вамъ скоро, но теперь я заросъ бородою, которую не велять мнѣ брить до лѣта, потому что у меня ревматизмъ прежде всего открывается во всѣхъ частяхъ головы; а Вы быть можетъ хотѣли бы имѣть портретъ мой въ прежнемъ видѣ. Послѣдній портретъ нисколько не напоминаетъ мнѣ прежняго Богдася, я бы его даже не узналъ. Зачѣмъ Вы его такъ измѣнили? Развѣ онъ теперь сталъ лучше? — нисколько. На прежній его портретъ я немогу насмотрѣться, такъ онъ хорошъ. Но я все таки очень благодаренъ Богдасю за портретъ, а все таки лучше бы увидѣть поскорѣй подлинникъ. Богдасю, проси маму щобъ скорійше їхала въ Чернигівъ, та кріпко проси.

Недавно я прочелъ Вашего «*Лихого человѣка*» — онъ мнѣ очень понравился, а «*Три долі*» — еще больше. Много ли Вы пишете? Чѣмъ Вы особенно занимаетесь? — Я бы готовъ летѣть въ Италію, но не для Италіи ... Пишите, Марья Александровна, чаще. Вы знаете значенія Вашихъ писемъ для меня. Богдася поцѣлуйте за меня крѣпко. Будте здоровый. До свиданія. Вашъ на вѣки *И. Дорошенко.*

Лист Станкевича до Марії Марковички.

18-го апрѣля (1861) Москва.

Я Васъ спрашивалъ, Марья Александровна, куда прислать Вамъ давно полученныя много деньги отъ Карлова (340 р.) отъ Васъ отвѣта не было. Изъ послѣдняго письма Вашего вижу, что писать Вамъ надо во Флоренцію, а посылать ли туда деньги? Застанутъ ли они Васъ тамъ? Въ Италіи письма проподатъ часто, а

потому пошлю Вамъ вексель въ Парижъ, poste restante. По пріѣздѣ туда идите съ паспортомъ на почту и получайте. Я назначенъ въ Воронежъ членомъ въ Губернское присутствіе по крестьянскимъ дѣламъ. Съ Москвою прощаюсь, можетъ быть, надолго.

. . . Что Вамъ сюда ѣхать тяжело — я очень понимаю. Прощайте!

А. Станкевичъ.

Лист Дорошенка до Марії Марковички.

15-го мая (1861 г.)

Нѣсколько дней я опоздалъ съ отвѣтомъ на Ваше письмо, Марья Александровна, — ѣздилъ въ Кіевъ, по желанію Мулова, который хотѣлъ познакомить меня съ устройствомъ педагогической школы для учителей для народныхъ училищъ, которыя теперь Туловъ заводитъ въ западныхъ губерніяхъ нашего округа; а съ августа намѣренъ открыть и въ Черниговѣ педагогическую школу.

Кто же бы это выкидываетъ съ Вами такія штуки? Хороши, нечего сказать. Когда у насъ будетъ ладно, я не знаю. — Вы просите, Марья Александровна, писать по больше о себѣ; но что писать? что я живъ и здоровъ, и больше ничего; я, кажется, нисколько неизмѣнился; а если измѣнился, то къ худшему, даже не ручаюсь, какъ прежде, впрочемъ не отъ равнодушія людей нѣтъ, Марья Александровна; да самъ то я ни къ чему, кажись, неспособенъ. Какъ попали тѣ фразы, за которыя Вы меня упрекаете, въ письмо къ Вамъ, я совершенно не знаю, вѣрно какъ нибудь случайно, въ такомъ ужъ вѣрно былъ дурномъ настроеніи. Со мною иногда бываетъ такъ, что я забываю только что сказанное мною же.

Вы задали мнѣ задачу, которая и трудная, если ее отчетливо рѣшить, и легкая потому что можно безъ ошибочно почти сказать, что у насъ въ Черниговѣ *общество* мерзость, кромѣ двухъ женщинъ, да Голицыной. Го-

лицыла прекрасная особа, да еще Тризна, жена Романа Дмитріевича, да Марковская; а все остальное просто дрянь. Пріѣдите и сами убѣдитесь, что я правъ, вѣдь Вы писали мнѣ, что все то сбылось, что я говорилъ, помните еще изъ Петербурга, и въ этомъ случаѣ я, кажется, не ошибаюсь.

Богдася цѣлую крѣпко и благодарю за портретъ. Когда я его и Васъ, Марья Александровна, увижу? Я не шутя говорю, что потерялъ всякую надежду: и Аѳанасій Вас. уже — й квартиру нанялъ для Вашего пріѣзда. Онъ теперь въ Стародубѣ, а въ Черниговѣ будетъ къ 20-го мая.

Сестру и Сашу я незасталъ въ Черниговѣ, возвратясь изъ Кіева, они уѣхали въ Олишевку.

До свиданія, Марья Александровна, будьте здоровы.

Вамъ всегда

И. Дорошенко.

4-го марта 1861 г. Парижъ.

P. S. Кланяюсь и Пассеку.

Лист Дорошенка до Марії Марковички.

18-го Апрѣля 1862 г. Черниговъ.

Не знаю, право, какъ и благодарить Васъ Марія Александровна, что Вы, не смотря на то, что такъ давно не получали отъ меня писемъ, все таки не забываете меня. Я передъ Вами виноватъ и очень. Вотъ въ чемъ: кажется въ трехъ послѣднихъ письмахъ писали Вы, что не получаете отъ меня извѣстій, а я между тѣмъ отвѣчалъ всегда на Ваши письма, недоразумѣвая, чтобы это значило, я рѣшился не писать къ Вамъ, и на послѣднее письмо дѣйствительно не отвѣчалъ, да и теперь пишу на удачу.

Правда Ваша, Марья Александровна, что я вспыльчивый и скорый и до сихъ поръ такимъ остался, только не думайте, что я способенъ разсердиться на Васъ по

слухамъ въ особенности. Что же сказать Вамъ, Марья Александровна, о себѣ? Я все тотъ же, что и былъ, и мнѣ кажется, Вы не найдете во мнѣ никакой перемѣны; я нисколько не измѣнился, развѣ постарѣлъ. Здоровье мое совершенно удовлетворительно. Смерть племянницы и одного очень близкаго мнѣ товарища, который умеръ на моихъ рукахъ, да сверхъ того разныя мелкія непріятности нѣсколько было разстроили меня, но двѣ недѣли совершеннаго спокойствія возстановили, кажется, мое здоровье совершенно. Какой это Комаровъ? не студентъ ли Петербургскаго университета? — Если такъ, то дѣйствительно онъ меня видѣлъ. Это поклонникъ Кулиша, личность несостоятельная.

Мнѣ бы очень нужны книги, но не хочется Васъ затруднять, да и каталога не имѣю въ настоящее время подъ рукою. Впрочемъ если Васъ нисколько не затруднитъ, то потрудитесь купить физику — Латé и геометрію Sonnet, настоящихъ заглавій этихъ книгъ я не знаю. Только прошу Васъ, Марья Александровна, исполнить эту просьбу тогда, когда она Васъ нисколько не затруднитъ. Что Богдась? Отъ чего Вы объ немъ не пишете? —

Вашь всегда

И. Дорошенко.

Лист Марії Марковички до мужа, Опанаса Марковича.

Четири дні не писала до тебе бо нездужала — теперь здорова, Бо дась здоровий і веселий. Одібрав він твій листъ — хоче теперь одписувати. Я послала тобі начало *Тюлевои баби* і *Казки*, чи не можно сих казок помістити у Основі? Чого ж їм дурно лежати? Скажи мені що ти об сему думаешь? Та я вже стілько тебе питала і за те і за друге і за трете тілько ти одвіту не даеш. Напиши мені, прошу тебе об чім я питала тебе. Од Василя Михайл. досі нема одвіту — не знаю чи діждуся. Спасибі Чернишевському що пише і усе там порядкуе.

Сего прохати не треба навіть — сам усе робить що може Сегодня ще пишу до Білозерс. прошу щоб росписку с почти показав кому треба грошей досі нема. А за ті гроші що ти думав, мині послало общество Литтератор. Чернишевській теж пише — він узнав усе — се гроші дані Жадовскій, а мені ніхто не посилав. Нічого ж сім тобі і журитись. Од маменьки нема листів од Миті теж нема — що там з їми робиться нічого незнаю.

Знов теперь приймаюся за роботу — коли б добре пішла! У Русске слово вже одіслала из тиждень. Треба теперь ще дати у Современник. Вони мині кажуть не поспішатись коли можу добре, а ні, то ждати скілько хочу. Се їм дуже спасибі, а я таки сподівалась хутко їм послати. Зовсім би роботала, колиб отсе не занедужала. Недужала так, як колись у Київі як мене лічив Щербина — тілько теперь хутче видужала. Прошу тебе, друже наш, пиши хутче, що там, як а то не спокійно мені. Бувай здоров. Обнимаю тебе щиро. Пиши до нас хутче, і об чім питали.

М. Б. Маркович.

Лист Марії Марковички до мужа, Опанаса Марковича.

. . . . . .

Благосвѣтлова и казала ему, щоб вернув мою роботу, коли не треба єму. Рада б була колиб послухав сіх моїх слов. Господи! Який сей світ! тілько і добра як ідеш за других, а як станеш за себе то хоч і не ставати і нудно і трудно. Я скажу тобі, що коли б примогла то б лучче що робила як писала. Що ті писання? Читають ті їх, кому не дуже потрібно, а що тім, якім ні читати ні робити, тім що їм одна дудка в очереті? Я отсе усе жду да думаю що робити краще.

Бувай здоров. Пиши до нас наш друже. Я тепер ледви од столу одхожу роботаю, то читаю. Богдась лист особне шле. Обнимаемо тебе

М. Б. Маркович.

Не читай голосно.

Я вже писала тобі, що думаю, та може недійшло, то я знов скажу тобі те саме.

Діждусь грошей, росплачуся з Гофманами і поїду у Россію. У Россіи хочу завести школу дітску — (не говори сего нікому — не треба знати сего нікому, щоб не мішали, прошу тебе нікому не говори). Писання не багато до чого доводить, се буде користній для людей. Думаю я одну завести школу, а там і другі скілько зможуся.

Ми обоє здорові тілько що без грошей сидимо — досі Білозерський не шле. Я вже написала до Чернишевського, его просила знов пійти побачити Василя Михайловича. Спасибі що в мене ще добрая хазяйка, хоть горуе та дожидае.

Скінчила я роботу у *Современник* (перву часть). У сентябрі мабіть і напечатають. Переводу досі не писала. Читаю *Тюлеву бабу*, бо ся робота увесь час взяла.

Богдась писав до тебе. Чи ти его листь одібрав чи ні? Я сего листу не франкирую бо нічим — віддай сам Гудимі гроші ті.

Мині нема одвіту ні од Миті (на два листи) ні од мами — чому се не знаю, та добре те що ти пишешь що вони всі здорові. Я хочу маму перекликати. . . . .

. . . . . .

Лист Опанаса Марковича до жінки.

Новгородок. 11-го Мая.

Спасибі за любі, ласкаві, хочь і журливі листи. Книгь я й досі не получавь, кватирю нанявь 20 руб. на місяць д. Прокопенковой коло д. Халанського, недалеко Красного Мосту, по сей бікъ къ міському, великому саду: туди як Богь принесе и прямуйте. Дорошенко в половини травню (Апр.), а я у киньці писав до Васъ ще на Парижъ, а другий листь тодіж послав на Берлинъ. Теперь пишу на Пар., на Бер. и на Петерб. Ждемо Вас дуже и терпемо одъ Вашого непріїзду більшъ

як ви. А тамъ Богъ знае, бо все таки ми на місті. А якъ на листі верстовъ 600 що місяця кружаю, то зъ 125 руб. с. нічого і недолічуюся а то бъ я Вамъ давно вже пославъ, мої мили. Ивана прошу, щоб за виїздомъ передавъ річі Білоз., або Валеркові. Прошу Валерка, щоб не казавши що одъ мене чувъ, або одъ тебе, а подавшись на якогось тамъ приїзжого, правивъ гроші для тебе зъ «Руського Слова». Як би було гарно, щоб хоч і въ Павловскому, а ви ізнайшли Иванівъ, бо врядъ чи є щиріщі люде до нас на світі одъ іхъ. А вже як Богдася любятъ! Далі все скучніш, все жалніше становиться за вами. Чи Богъ не приведе отсе и побачити вас. А якъ згадаю якъ Вашую щирість вамъ дешево дають, то ажъ сердце крівлю обкіпае. Друженьки мої! Наважтеся та мерщій приїзжайте. Трудно становиться намъ безъ Васъ.

А тутъ іще загадали видавати «*Десну*» сподівавшись вашого пріїзду, тай руки попустили. Ваш на віки

Опанася.

У Новгородъ я пріїзжаю уже не до Сендаровської, а до Горобинського надъ Десну, живописьца старого, недужого великосемянистого и на лихо тяжко убогою. У Глухові я становлюсь у Лихошерстової на Веригні, тамъ і вамъ будутъ тяжко раді. Чомъ се Богдась до мене слова одного не напише. Я боюся чи живъ вінъ?

У *Основі* вже внйшов и *Чорнокрил* и *Институтка* се твоя свіжа підновленная слава. Що «*Дяк*»?

Лист Марії Марковички до Опанаса Марковича.

Початок червня 1862 г.

Одібрала листъ од тебе ще один, а ти певно вже теперь одібрав і мої і усе знаеш — що гроші одібрала та чекати на другі мусимо і що дамо знати по телеграфу як поїдемо. Богдась здоровий і буде завтра тобі писати.

Дяк лежить — ще не бралася за его, а отъ тобі завтра або по завтрому пошлю що написала для *Вечорниць* у Львові *Пройдисвіт* — усі кажуть що вже краще ніби й не можна, а я се тобі переказую бо знаю що любишь таке слухати. Перешлю теж и лист тобі що одібрала из Львова.

Колиж се буде газета? Я вже для неї заходилася робити і вже посилаю тобі чешські пісні, переложенні на українську мову. Я вже здається писала тобі що тут до мене прийшов чех Фрич — поэта і чоловік такий що его не описувати на папери, а бачити всякому дай Боже. Живе у 7му этажі з жінкого і з хлопчиком пикатеньким, над усе у світі кохае свою Чехію а з нею разом усяке добро. Був він приговоренний до смерті, сидів у темниці, а визволившися мусить тутоньки жити а у Чехію ему шляху нема. Читав тут лекціи — колись я їх тобі передам і книжку его що він дав мені.

Знов ще тут недавно познали пана Лашнякова із Ніжина. Чоловік добрий і не лінивий — лае москалів і аж руками розводить які то люди вони. Щож треба для газети Черніговської. Хутко пиши і хутко вже її починяйте — се дуже добре. Мене запишіть там наймичкою. Ти пишеш мині щоб *бути добре* з Білозерським — а як же з ним бути добре чи зле коли він і не озивається? Я до его писала 7 листів, листъ за листом, а що перше писано того ліку не знаю — а од его ані одради, ані поради. Чи вже він за зле прийма що я більш до его не пишу. Кого не побачу усі лають *Основу* — той писав, другий прохав, третій благав, четвертий ошукався — ні однісенькому не одвічено. І вже як — як — як Білозерського не узивають — колиб росказати тоб ані він сам себе ані ёго знаемі не пізналиб б ёго. А він собі сидить як на патреті тай годі.

Чи одібрав вже ти книжки мої з Петербурга чи ще ні? Мині писали з Петерб., що вже хутко їх тобі пошлють. Склади їх гарненько — давай читати усімъ хто схоче, тілько проси щоб обережно — нехай не рвуть

і *ах* не пишуть по боках — нехай буде і другим почитати після їх. Що робить Нос? Недавно питаю одного сердитого чоловіка: а знаете Носа? — А се чоловік славний! Каже. Поклоніть від мене тому славному чоловікові Носу. Чи варить він мед (квас) як колись у Київі?

Напиши мені я дуже прошу, що Митя — я вже таки часи нічого об ёму не знаю, що аж неспокій но не лічивши що й нудно без вісток од ёго. От мами тежъ нема листів мабіть пишуть вже до мене у Петерб. як я казала їм.

Бувай собі здоров. Пиши хутко. Ми тебе обнімаємо і згадуємо. *М. Б. Маркович.*

Учора одібрала листа из Англіи от одного Гаррисона — хоче тлумачити мої повістки, дуже хвалить и перше хоче писати объ мині — що вінъ напише я тобі пришлю. Теперь я кинчаю *Пройдисвіта* и пишу другу — нехай скінчу тоді вже хвалитимусь. Прошу тебе хутко, хутко, хутко гроші. Для . . . . . прошу тебе гроши хутче . . . . . би не було лихої потреби . . . . . взято тогді 800 франків, та ще тамъ перше щось — а ти вишли скилько можеш — хоть тілько ті 800 франківъ і то добре. Сонечка дуже тобі кланяеться; прибіраеться вона тутъ дати концертъ — не знаю ще Богъ що даеть. Коли ще мама у тебе, то скажи, що я позав . . . . . .

Лист Дорошенка до Марії Марковички.

4-го іюня. Черниговъ.

Что Вы, Марьря Александровна, не пишите? Какъ Вы поживаете? Здоровы ли Вы? и когда думаете къ намъ на родину? Пишите.

Мой хорошій знакомый Павелъ Алексѣевичъ Косачъ отправляется въ Парижъ, примите его, Марья Алексан-

дровна, какъ знакомаго и земляка, отъ него Вы можете все узнать обо мнѣ и Аѳанасію Васильевичѣ; поэтому я ничего и не пишу о себѣ, а только прошу Бога, если Косачъ будетъ нуждаться въ Вашей помощи, не откажите ему помочь своимъ вліяніемъ.

Аѳанасій Васильевичъ переѣзжаетъ на жительство въ Новгородъ — Сѣверскъ, куда онъ назначенъ акцизнымъ надзирателемъ. Причину его перехода въ новую службу узнаете отъ Косача. Я надѣюсь, Марья Александровна, что это Вамъ не помѣшаетъ заѣхать въ Черниговъ.

Будьте же здоровы, Марья Александровна; Поцѣлуйте за меня Богдася. Пишите, пишите, да побольше; меня удивляетъ краткость Вашихъ писемъ.

Вашъ навсегда

И. Дорошенко.

Лист Дорошенка до Марії Марковички.

15-го іюня.

Повѣрте, Марья Александровна, что я не для того написалъ «хуже прежнаго сталъ», чтобы только Вы сказали: «Вы вѣрно все такіе же». Право мнѣ такъ кажется. Боюсь, Вы опять подумаете, что я пишу «въ грустный часъ», или въ разсерженомъ состояніи. Впрочемъ, откровенно говорю, я давно уже не имѣю веселыхъ часовъ; но не отъ того, чтобы много требовалъ отъ людей, а въ особенности, чтобы они жили для насъ; Вы знаете, я этого отъ нихъ никогда не требовалъ. Я даже прощаю имъ и то, что они удѣляютъ время на то чтобы и *много заняться*, что дѣлать — нельзя безъ этого. Но вотъ бѣда не видишь въ людяхъ стремленія къ лучшему; они все остаются такими же крепостниками, какъ были, даже Ст. Дан. Носъ не отстаетъ въ этомъ отъ прочихъ. Вотъ что грустно, Марья Александровна. Недавно одинъ изъ арестократовъ Дунинъ-Борковскій просилъ меня посовѣтовать ему кого нибудь для занятій съ дѣтьми на

лѣто въ деревнѣ, и при этомъ прибавляетъ: «Только чтобы онъ не говорилъ по Малороссійски.» Я отвѣчалъ, что такого не знаю. «Я не ставлю условіемъ, спохватился панъ, чтобы онъ не зналъ по Малороссійски, но съ дѣтьми бы не говорилъ.» Это предводитель сильной партіи въ губерніи. Эти господа вооружили Голицына противъ тѣхъ, которые носятъ національный костюмъ. А губернскій предводитель и его супруга, что это за твори, Боже упасы! Они загравляли благородными спектаклями зимой въ пользу бѣдныхъ и пріюта; кто-то изъ участниковъ предложилъ съиграть «женихъ изъ (Ножевой ?) миніи». «Какъ можно,—возразилъ Предводитель,— я несогласенъ, тамъ выставлено преимущество купечества надъ дворянствомъ.» Вотъ люди! — Хороши. — Вотъ Вамъ еще одинъ случай, про который можно бы и прозвонить. Прошлой весной въ южныхъ уѣздахъ нашей губерніи вылеглась саранча (въ особенности пострадалъ нѣжинскій уѣздъ); Губернаторъ (Голицынъ) сдѣлалъ распоряженіе, чтобы употребить всѣ мѣры къ уничтоженію саранчи. Въ черниговскомъ уѣздѣ помѣщикъ Дурново (извѣстный всему міру падлецъ; онъ же и отецъ уѣзд. Черн. Предводителя и тесть Черниг. исправника) отлично воспользовался этимъ распоряженіемъ. Онъ настроилъ пристава донести, что въ дачахъ Дурново появилась саранча въ значительномъ очень количествѣ (нужно замѣтить, что въ Черн. уѣздѣ ее вовсе не было). Получивши это донесеніе, исправникъ немедленно распорядился выслать изъ уѣзда до 1000 человѣкъ на мѣсто появленія саранчи и откопать канавою мѣста не занятыя саранчой; такимъ образомъ дачи Дурново были всѣ окопаны — (хотя саранча была только въ уѣздахъ лежащихъ по лѣвую сторону Десны). Потомъ, когда созрѣлъ хлѣбъ, то такимъ же образомъ вторично собрали больше 1000 человѣкъ съ серпами и косами, что бы спасать хлѣбъ отъ летучей саранчи и опять въ одинъ день сняли хлѣбъ у того же Дурново. Итакъ нѣтъ худа безъ добра. Кому саранча причинила разорѣніе, а Дурново

пользу; и какъ кстати: въ 1861 году не у одного помѣщика остался хлѣбъ на корнѣ, получаго обнародованія положенія 19 февраля, а у Дурново былъ снятъ въ одинъ день. Одного казака спросили: видѣлъ ли онъ саранчу? Та хго її тамъ бачивъ, то пани выдумали, та дурятъ людей, що сарана літа въ ночі, а на день десь ховається.» Палата Госуд. Имущ. завела дѣло, потому что туда выгоняли казаковъ и каз. крестьянъ, Голицынъ нарядилъ слѣдствіе, но потомъ велѣлъ предать дѣло волѣ Божіей. Да все ли это, Марія Александровна, это капля въ морѣ. На этотъ разъ будетъ. Пусть въ другой разъ напишу еще про Черниговъ, а о себѣ нечего писать. Цѣлую Богдася и жду его портрета; а когда я дождусь Васъ, Марья Александровна? Вашъ *Дорошенко.*

Вы хотите знать кто такіе хорошіе женщины? Жена пред. Граж. Пол. Тризна а другая жена уполномоченнаго по размежеваніи Марковская; а что они дѣлаютъ — ничего, но хорошіе дѣйствительно.

Лист Марії Марковички до мужа, Опанаса Марковича.

Доймло, 28-го іюля 1862 г. вже в Нівгородку.

Боже тебе борони заміняти твою службу хорошу й чесну на ту нікчемну й ледачу! Ніколи я не хочу нічого од неї — та й тобі руки будуть палити гроші ті великі що братимеш там. Чи ж таки можно було навіть й подумати міняти. Дуже тебе прошу не міняй. Я копіечки щербатої не візьму з тих акцизних грошей хоч би мені було холодно й голодно. Се гріх.

Ми обсе здорові. Богдась тобі послав лист сам особно. Написали ми до Кушелева і ждемо одвіту, а поки що він учиться, я потроху работаю. Чи ти прочитав у Русским Слові *Глухий Городок?* Чи прочитав першу главу Пройдисвіта? Чи дійшла до тебе перша глава *Вора?* А що Митя? Я так вже неспокійна за его що й не сказати. Колиб можна зараз зараз би поїхала.

Тепер сижу сама у свім покоіку — Богдася нема — у школі. Коло (мене?) по цілому столі усе пословиці і пісні — хочешь часами слово вишукати то й забудеш яке — зачитаеться, — наче ті два дяки, що на молоду задивилися у книжегці помилилися.

Тобі Желіговський кланяеться — недавно я его бачила. Дуже він смутний усе — щось теперь пише. Од мами вже давно — давно нема листів, нема вістей чи вони там усі живі чи здорові? Чи нечув ти чого небудь об Миті Писаревѣ? Тут була чутка що его взято — чи ж правда сему? Тут у мене есть одна моя знакомая — її сина взято — вона ще не знае, а я не знаю як їй сказати. А од біди ні в воду а ні в піч заховатися.

Кажуть що Костомарова студенти и вилаяли і вигнали за щось. Добре дознаться що робиться можно тут рідко — більш тут тіх бачиш надрігончиків що викрашаються і собою втішаються як поважних і вважливих людей.

Бувай здоров. Пиши до нас частіш щоб ми знали що там у тебе робится *а що ж газета ваша Чернигівська чи буде чи ні?* Я вже на неї тут дещо назбирала. Чи читав у *Дні* Мокрицького статью? Жвавий чоловік. Вже так лае як огнем смалить. Де він сам теперь пробувае? Бувай же здоров. Ми тебе обнімаемо і незабуваемо.

М. Б. Марковичъ.

Лист П. Лашнюкова до Марії Марковички.

Париж (між 20—25 іюня 1862 г.

«Я не могу уѣхать, не сказавъ Вамъ нѣсколько словъ. Можетъ быть Вамъ покажется лишнимъ и неумѣстнымъ мое письмо, но во всякомъ случаѣ Вы будете на столько великодушны, что простите мнѣ безцеремонность. Я хочу передать Вамъ мое мнѣніе о Васъ. Я не берусь очертить Вашъ характеръ, не смѣю говорить о Вашихъ. Достоинствахъ. Васъ поняли и оцѣнили лучшіе избранные люди — безпристрастные почитатели Ва-

шего таланта. Я хочу передать Вамъ, то впечатлѣніе, которое произвела на меня Ваша личность. Я вижу въ Васъ два существа: одно — это женщины авторъ въ высокомъ смыслѣ этого слова; другое — это просто женщина глубоко чувствующая, страдающая, связанная разными узами и отношеніями, изъ которыхъ нѣтъ выхода. Вашъ талантъ перенесъ Васъ въ другой міръ, въ другую сферу; Вы навсегда и безвозвратно оторвались отъ того темнаго прозаическаго міра, въ которомъ Вы провели лучшіе годы Вашей жизни, въ которомъ Вы видѣли только чудные сны и слышали волшебную музыку Вашего собственнаго сердца и воображенія. Въ окружающей Васъ дѣйствительности Вы увидѣли только горе, слезы, страданія. Вы видѣли и поняли бѣдную человѣческую жизнь, подавленную рабствомъ, нищетою, невѣжествомъ и это-то грустную жизнь Вы изобразили въ высоко-художественной картинѣ. Потомъ Вы ушли въ другой міръ, созданный творческою силою человѣческаго ума и сердца. Въ этомъ-то идеальномъ мірѣ и счезла для Васъ природа въ ея первобытной простотѣ, горе и страданія въ ихъ наготѣ и весь этотъ темный стихійный міръ, гдѣ человѣкъ *мало чѣмъ рознится* отъ животнаго, отъ природы. Теперь Вы живете въ томъ мірѣ, гдѣ царствуетъ гармонія, высшіе интересы, высшія стремленія, очищенная природа и облагороженная человѣческая натура. Изъ этого то міра, съ этой высоты Вы смотрите на бѣдную жалкую прозу жизни и на бѣдныхъ смертныхъ, не созрѣвшихъ до истинно человѣческой жизни. Я полагою, что Вы такъ взглянули и на мою личность, разумѣется, съ полнымъ сочувствіемъ Вашего прекраснаго сердца. Признаюсь откровенно, я все еще стихійный человѣкъ, предпочитающій дикую природу, безискуственную натуру многимъ прекраснымъ произведеніямъ искуства и многимъ изящнѣйшимъ существамъ. Для меня, напр. древній, темный, печальный образъ Богоматери (разумѣется, не суздалской работы) святѣе и выше всякихъ геніальныхъ созданій въ этомъ родѣ.

У меня всегда показываются слезы на глазахъ, когда я завижу бѣдное село, въ которомъ я родился, кладбище поросшие бурьянномъ и ветхую хату, въ которой я провелъ свое дѣтство. Не думайте, что я плачу отъ того, что вижу бѣдность, дикость, неподвижность, — нѣтъ, я не созрѣлъ до такого созерцанія, я не знаю, отчего плачу . . . . . Простите, если я составилъ объ Васъ ложное мнѣніе. Вѣрьте, что я все таки уважаю Васъ безпредѣльно и люблю Васъ всего душою.

Всей душею преданный Вамъ

Вашъ

П. Лашнюковъ.

Виїмок з листу, мабуть Лашнюкова до Марії Марковички.

(Прага . . . .)

. . . . Г. Бѣлозерскій напечаталъ мою сратью о козачествѣ, но не считалъ нужнымъ увѣдомить; другую статью о Галиціи онъ не напечаталъ по причининамъ хорошо мнѣ извѣстнымъ. Я напечатаю ее; я не желаю заискивать [у]людей, которыхъ не люблю, не люблю двусмысленныхъ сдѣлокъ, для меня плохой миръ хуже доброй драки. Я ясно высказалъ мой взглядъ на исторію зожно-русскаго народа и никогда не измѣню моего взгляда. Меня глубоко огорчаетъ заносчивость нѣкоторыхъ господъ, ихъ гордое презрѣніе къ народу, котораго они не знаютъ, и тупоуміе другихъ, которые, увлекаясь временными интересами и личными отношеніями, забываютъ дѣло для котораго, повидимому, работаютъ; я не люблю партій, обществъ, компаній, которыя работаютъ болѣе для себя, чѣмъ для другихъ и пріобрѣтаютъ монополію. Я не ищу денегъ за мои статьи, но я не желаю, чтобы со мной обращались какъ съ рабочимъ, какъ съ поденщикомъ. Я потерялъ вѣру въ авторитеты и въ . . . . . такъ называемъ передовыхъ людей. Я буду работать одинъ.

Виїмок, як і вище.

Прага (августъ 1862).

Если желаете получать «Словянинъ», то увѣдомите редактора, Г. Зезберу. Онъ человѣкъ отличный, но несчастный съ своимъ панславизмомъ. Настоящихъ панславистовъ нѣтъ и быть не можетъ. Есть люди которые любятъ славянскія пѣсни или славянскія нарѣчія или словянскія деньги или другія словянскія издѣлія и произведенія. Каждый любитъ себя и по инстинкту немного любитъ свой народъ.

По моему совѣту, издатель газеты «Словянинъ» Г. Зезберъ посылаетъ Вамъ первы N. газеты.

Лист Марії Марковички до Опанаса Марковича.

6-го жовтня 1862 г.

Я вже тоби писала що поїду у Петербург, а из Петербурга у Чернигів. Сама ще не знаю коли поїду, бо грошей нема. Дожидаю от Кожанчикова. Так довго не присилали що більш прибавилося платіжа. Колиб не Добролюбов то би не знаю що й робила. Він був у Білозерською і хоть трохи дещо роспитав. Білозер. прислав мени 180 р. 90 от *Основи* — за що? невідомо а 90 от *Русского слова*, а білет був одімя Тиблена, а про Тиблена й слуху більш нема, навіть Добролюбову не помянуто. Хто їх зна без попа і не розбереш. Вчора послала Гофман. 100 р. да ще гроші щоб знов білети перемінила. *Не хочеться щоб Шевченкова даровизна пропала.*

Отсе я й не знаю коли виберусь хоч бы в місяць дав Бог. Сегодня 6-го октября нового — хоть би 6-го ноября — сама не знаю. Їхати буде тепло — у Богдася кожух новий дуже теплий і в мене теж е бурнус міховий. У Петербургу зостанусь тілько днів три, та в Орлі може два, а то просто у Чернигів.

Богдась здоров, а в мене так болить голова, щока і тіло що ледве не бігати від болю. Захолодилась десь. Чому Илья Петрович ані словечечко не напише. Писав,

писав, а почувиш що буду і перестав. Спитай що се таке як той учитель Білоцерк. говорив: їм фантазія, а мені лихо.

Обнимаемо тебе. Я телеграфом дам знати з Петербургу і як тут росплачуся так і поїду.

Бувай здоров. кланяйся усім і Голіциной. Ціни за повісті я не зменшала, а хутко буду ще більш получати — вже давали не знаю скілько листів. Тюлева баба 300 грошей дали — мабіть $1^1/_2$ . . . . . .

. . . . . .

Лист Марії Марковички до Опанаса Марковича.

(Осінь, мабуть листопад 1862 г.)

Спасибі тобі, що пишешь — висилаемъ гроші. Дуже іхъ треба тутъ. Що Білоз. напутавъ, такъ мабіть безъ попа і не розберешъ. Вінъ мені пише що ти ему виненъ 295 р. а не 150 и що ти ему казав за ті гроші оповідання. Щось таке поробилося чудне. Теперь дожидаю грошей, що ти шлешъ, а якъ дожду, то попрошуся у своїй господині нехай мене пустить въ Петербургъ — сама усіхъ побачу и пороблю *условія*. Я сподіваюсь що вона мене пустить зоставивши що в мене найдорожче, хлопця мого. У Петерб. пріїду побачуся зо всіма, попрошу грошей на пред, тай зновъ . . . . . .

. . . . . .

Виїмок з листу (мабуть Макарова) до Марії Марковички.

. . . . . .

. . . . . торые Вы получили от Бѣлозерського.

От Вас Редакція «Основы» получила слѣд. вещи:

Три долі	$4^4/_8$ печ. листа	. .	1000 р. с.
Чорнокрил	2 „ „	. .	400 „ „
Інститутка	3 „ „	. .	225 „ „
Не до пари	$^3/_8$ „ „	. .	75 „ „
Ледащиця	$^6/_8$ „ „	. .	56 „ „
Два сини	$^3/_8$ „ „	. .	75 „ „
Дяк	$^6/_8$ „ „	. .	150 „ „
Мотря	$^4/_8$ „ „	. .	50 „ „
		Итого	2031 р. с.

Мотря оцѣнена только 50 р. с. за полулисть вмѣсто 100 р. с., потому что цензура едвали пропустить ее. Необходимо еще сказать, что расчет рукописей по листам сдѣланъ весьма широко так, что по напечатаніи предполагаемая плата в общемъ итогѣ вѣроятно убавится; при томъ же за *Три доли.* полагается 1000 р. с. въ то время, когда і по широкому расчету въ ней неоказывается 5 листовъ. Несмотря однако на это все — все вы еще остаетесь должны Редакціи 205 р. с. В настоящую минуту Бѣлозерський неможет Вам выслать денег, но если Вы ему и ничего болѣе не пришлете, то все таки Вы получите отъ него между послѣдними числами ноября и 15 декабря нашего стиля еще 1000 франков. Все это я уже написалъ Ивану Сергѣевичу, который взялся быть Вашим казначеемъ и распорядителем Ваших суммъ.

Таким образом, по полученіи этого письма Вы совершенно . . . . . .
. . . . . .

Лист Богдана Марковича до Марії Марковички.

Ma chère maman.

Bientôt les jours approchent de mon jour de nom et je voudrais que tu m'envoyes des timeres de Russie un petit livre russe de traduction et un peu d'argent. M-me Wachi voudrait avoir de l'argent. Elle tu fait ses compliments. M-sieur Vachi de même. P. . . . comme les autres. Maman j'apprends bien le russe et l'allemand seulement. M. Вінт et venu que le lundi de ton départ. Bibi va bien et moi je vais bien aussi. Maman je voudrais savoir comme tus vas et Papa aussi (réponse). Paul apprend le russe avec moi. Maman, j'ai pas beaucoup de lingue, je n'en seulement que . . . .

Mamon, est ce que je pourrais prendre chez la papeterie. Chartier un cahier à 70 cent. Mamon, je t'aime de tout mon cœur et je pens à toi ma chère maman. Em-

brasse papa de ma part et en l'embrasse Tu lui diras: Я люблю очень тебѣ. Ton fils

Богданъ Марковічъ.

Paris 1862. 19 décembre.

Лист Марії Марковички до Опанаса Марковича.

Поздоровляемо тебе з праздником. Нехай дае Бог здоровья, на все добре. Давно дуже не маемо листів. Тут вже в нас зовсім весна тепла. Богдась здоровий і учиться. Я вже писала тобі, та не знаю чи дійшло, що Богдась, учиться у Циммерманна, у того самого що іздив в Америку і що писав об своему подрожью у Рус. Вѣстникѣ колись. Він теперь вчить своїх трох небожчатъ і четвертого Богдася. Хлопці що день дуже ходять і нема в їх нічого *по дисципліні.* Самому Цім. говорять *ти*, а часом то й сварятся на его, як треба. Теперь він їде з ними у Швейцарію і оселится у Лозанні і пішки будут ходити усюду. В мене грошей нема їхати за ними, я тут зостаюся і буду тут робити, як мога. Теперь щось добре в мене іде робота, а у маю поїду у Петербург і прошу тебе мене стріти у Вірочки. Не знаю чи повезу Богдася із собою, а сама приїду аби жива була. Богдася для того може не повезу що таке теперь діеться там всюди. Чи знаете ви сидячи на місці самому що ми тут знаемо? Я надумала теперь его пускаю у Швейцарію хоч важко, хоч тяжко, та не вже ему сидіти у камъяному місті теперь, коли така благодать на полі? То він теперь поїде, буде там, а коли втишиться усе то я его візьму із собою, а ні то зоставлю і поїду сама. Коли в маю не встигнула б приїхати так в началі іюня нашого. Теперь знов грошей немаю — одне тілько мене і затримуе сее лихо. Пиши, пишу до всіх і жду жду одвіта. Та вже на певно до маю одберу. А тебе дуже прошу збери хоть трохи грошей і пришли мині щоб заплатити що тут Гоф. винно і що тоді на дорогу ти взяв тутъ. Та таки зберай гроші. Може буде ще гірш

з тима усіма ділами красвими, то щоб було за що тобі поїхати до Богдася. Він вже дуже хоче тебе бачити.

Я тебе прохала мині прислати усі преданья, повірья, усе, усе, що до часів історического иде, для того, що я буду писати історію для дітей — то не присилай, а тримай у себе і зведи *по часу*, що до якого часу йде. А теперь, зараз таки не гаючи часу ані трошки пришли мині усе що знаешь, що маеш про *Кармелюка*, усе, усе і де родився, якого року, як его звали усе, усе чисто. Я теперь пишу повістку *Кармелюк* (нікому не кажи) для дітей. Друга повістка буде *Бондарівна*, чи то *Лемерівна* може, а може і *Бондарівна* і *Лемерівна* — теж що до них избери мені, прошу тебе дуже. Кажуть люди про мого *Кармелюка* що се в мене найкращий і дуже я жалую що тобі зараз не можу его послати, щоб прочитав. Робота в мене стала теперь на тому, як він покинув жінку, мати і дитину й призяхнув зеленому гаю. Прошу ж тебе дуже присилай хутко, зараз усе що маеш і знаеш. Мині мила та робота тим що наче б вона мене заносила у степи, гаї і поля українські. Вірочка мені пише що їх відсилають дальш — десь і пише щоб порадити чи їхати їм до Василя. Що ёго тут радити? Може вони съ Таней так наживуться у купі, як горщики ті, що один був черепьяний а другий з чугуна. Знов вона каже що в тебе есть якесь місце для них чи б то не краще в тебе взяти? Незнаю яке місце і там краще як ви самі із собою поговорите і зробите як лучче вам усім. Тілько пишіть мині де буде усе те, щоб я не приїхала до якого небудь чужого неповинного пана замісць Сокольникових.

Бувай здоров і пиши хутко. Я послала вже давно тобі новий адрес, та може не дійшов, так ось знов: *Paris, Avenue Marbœuf, N 3 bis, chez Mme Noury.*

Хоть часом зле, та перебувай добре. Пиши до Богдася. Кланяйсь мами . .

Обнимаю тебе *М. М.*

Чи ти, гадаєш, чи ти думаєш
Та сидячи край віконечка'
Як місяць світить, а огонь горить
Ніхто тобі не промовить словечка?
Чи ти гадаєш? Чи ти прикликаєш:
Та верніться колишні ви часи,
Що на серцю легенько, на походці швиленько
На личеньку веселенькая краса?
Ой я гадаю, тай одноминаю
Що було колись тай минулося
Тиж годино моя, одрадосте моя
Та бодай вже по вік не вернулася!
Чи ти гадаєш, чи ти думаєшь
Та сидячи край віконечко
Як місяць світить, а огонь горить
Ніхто близько не промовить словечка?
Чи ти гадаєш, чи споминаєшъ
Сподіванки хороші роскішні?
Чи їх збіраєш, чи їх згортаєш
Як прибиті квіточки і — пишні?
Ой я гадаю, ой я і думаю
Сподіваннячка проминули
Журно ж не журуся і в тугу не вдаюся
Що як галічка проминули.
Бо опав Ваш квіт, як рожевий цвіт
Сподіваннячка мої красні
Що в квіту стояв весь світ звеселяв
Й опавши ще серденько счастить.
Чи ти гадаєшь, чи ти думаєшъ,
Та сидячи край віконечка,
Як місяць світить, а огонь горить
Ніхто тобі не промовить словечко.
Чи ти гадаєшь, чи ти думаєшь
Та й сидячи самотнесенько
Десь мої друзі давні кохані
Та прийму ж їх ріднесенько?
— Десь мої друзі давні незабуті

Що щирое серденько їх вірно кохає
А той найріднішій. серцю наймилішій
Та нехай вже назад небуває.

Август 1863 г.

Лист Марії Марковички до Опанаса Марковича (мабуть осінь 1863 р.).

Ти самий та[illegible] як колис[illegible] й хутенько [illegible] ечишь християнську душу. О[illegible] се та[illegible] забу[illegible], ал[illegible] кости Василя Михайловича [illegible] понаговорював чого з роду не було, а він [illegible] лист [illegible] тебе і тую *росписку* де ти [illegible] винний єму гроші 150 ф. і я сама про[illegible] і теперь отсе забув ти, що винни[illegible] більше як 200 francs, та що [illegible] дей, в одного 500, а в друго[illegible] 700. К[illegible] ж[illegible], то кажи що я помиляюся [illegible] ога таке говорити, самому журитися [illegible] Теперь ти В.М. не винний, бо він [illegible] платив Мокрицьк[illegible] ни кому з тих грошей, що взяв за [illegible]дание [illegible]ана Лоб[illegible]. Торік ти прислав 780 фран. та се[illegible] 200 чер[illegible] Симонова. Вже одібрала, спасибі Ш[illegible] я сказала, коли я тобі писала, що [illegible] маю за ш[illegible] за[illegible] що багато тут винна. Тисячу, коли не б[illegible] рублі[illegible] реба. Отсе кажеш що м[illegible] ш. чи матимеш [illegible] ніякісь, то ж я пр[illegible] ріїх[illegible] — [illegible] хвалившись, що написати то[illegible] Я [illegible]перь рацію так, що вже й руки [illegible] ся і на весну запрацюю може [illegible] ду[illegible] Украйну з хлопцем.

Поки що, теперь [illegible] ку до те[illegible] просьбу, от яку: справ[illegible] чим мож[illegible], і словом[illegible] м, щоб мама до тебе не га[illegible] и часу їхала. Я нездуж[illegible] мині її треба. Коли житиму буду [illegible] життя за сеє дякувати, а коли [illegible] вмру то теж не забуду подякувати. Коли ти одкладуєш щоб зобачитись [illegible] весни, нехай мама зараз приїде.

Ще за тим я не можу їхати теперь, що болію, й кажуть, щоб бралась на *югъ* до Італії, коли хочу одужати, або поправитись, а що до Руськоі землі то борони Боже, кажуть. Я була здужала, а се щось знов на вісень таке погане вхопило та ще й міцно. Прошу ж тебе дуже, нехай мама до мене приїде, вона мене порадить у життю, що дешевше буде, то за те, що лишня людина нічого клопотатись їй. Я сподіваюсь деякі гроші одібрати і може поберуся до Італії таки до першого містечка тихого й теплого, та не знаю чи поїду, коли її не діждуся, нехай вона мині здоровья не збавля, кажи їй. Таще прошу тебе дуже, коли що усе пійде на добрий лад та телеграфируй, будь ласка, що от *їде, тоді чи тоді виїзджа* — Avenue Marbeut 3 bis chez Madame Noury — се мій адрес. Я б її стріла тут де небудь а коли буде мені гірш, тоб я попрохала кого небудь, можеб знайшла, щоб її стріти. Від границі можно просто взяти білета до Парижа, їхати через Берлин. Тепло ще тут і зелено, не треба теплої одежини. Як мені смутненько, що сестрин хлопчик вмер маленький. Дуже мені жалко і дуже я плакала як почула. Усім хто згадає, поклонись від мене. Прочитай *Галю* у Биб. і *Лемерівну*, там таки. Я вже писала тобі чи ні, що теперь дають 1000 р. с.[1]) тілько за лист та усі ще завидують що я беру такі гроші — теперь кому перш платили 100, платять 40 або й меньш. Грошей зовсім ні в кого нема та щей те, що зговорилися редактори недавати *нікому* більш 75 — вже се не знаю як дали мені се по 100, — та ще два журнала хочуть мене *Соврем.* — в его буде *Пройдисвіт* і *Библ. для чт.* В мене багато є роботи.

Тілько що не здужаю до остатнёго ладу довести. Приїде мама, то легче буде і клопоту меньш. Буду краще робити. Вже в мене може листів пятнадцять єсть печатних. Будь ласка не барись з одвітом. Хлопець здоровенький, пише лист до тебе хутко.

---

[1]) мабуть похибка — 100, а не 1000.

Лист Марії Марковички до мужа Опа..аса Марковича.

(Без дати.)

Після твого остатного листа, що за єго дуже дякую і де писав що мама їде — нема ніякої вісти. Вчора одібрала лист від Вѣрочки — говорить щоб через Вас. Мих. прохати якогось Нольде — так то се хутко ми з Вас. Мих. обертаємось! Поки суд да діло, то може й суда не треба буде ані діла — отсе пише вона а про маму ані однісенького словечечка, начеб то її й на світі не було. Дуже я боюся що ті гроші на її виїзд підуть там десь на підмогу бо здається й там усюди не роскоші. Тілько що гірше од усіх я знаю . . . . . Отже прошу тебе дуже, постарайсь, щоб вона як найхутче виїхала до мене. Та нехай зараз би виїхала і нехай би зараз написала, що, і як, і коли буде. Вже мабуть теперь прочитав *Галю*, може й *Пройдисвіта* і *Кармелюка*. Я вже вчора *Галю* одібрала і Богдась як узявсь читати аж не дихав. Пізненько читав усе. Поклала спати — на другий день скочив і зараз знов за *Галю* та й не одірвавсь, кофе не пив аж скінчив і похвалив мене і сам задумавсь і замисливсь. То добре. Може й другі дітки читатимуть. Се ж буде книжка для діток, що там піде *Галя*, *Кармелюк*, *Ведмідь*, *Невільничка* — по українськи й по московськи вийде та книжка к *15-го Декабря*. Далі к *1-му Апрьлю* вийде друга книжка (теж по українськи і по москов.) де пійде: *Пройдисвіт*, *Лемерівна* і *Дяк*. За се дав мені Яковлев 1775 рублів. Теперки дав 600 рублів і, я трохи розплатилась хоть ще зосталось багато та й пребагато платити. Далі гроші розложив на *два срока* Яковлев, а поки їх діждуся щось візму з Биб. для Чт. та с Соврем. де по россійски друкують. Найбільш мутить мене довгъ за Богдася 500 франків та ще 500 одному доброму чоловікові, що тут доставив мині від якогось банкира — я дала банкиру вже процент, а грошей ще ні — не примоглася. Та вже таки теперь може краще поведеться мині у ділах тих.

Здоровье усе сливе так як і було, та я маю надію, що хутко поправиться воно хоть же й погане здоровье а роблю так щой би здоровому то добре й хіть є й сила. Перш у ранці тілько праця моя була, а ось теперь той ввечері, а часом пізно у ночі пишу.

Ще теперь почала малювати вчитися, давно вже хотілось мині страх як — теперь почала. Вчитель каже, що аби х[illegible] то й навчусь добре і сама я бачу що йде не [illegible]. Та ще чи б не можна було тобі прислати [illegible] мамою ноти ті Натал. Полт. що Лангер положив — копію у себе зоставивши з них? Колиб можна, то пришли, дуже прошу. Богдась буде писати тобі, вже й написав та ще не зовсім скінчив свій лист[1]), щось там росказує, а теперь десь зник, побіг з другим хлопцем гратись, а я не хочу гаіти більш часу, бо й так вже давненько нічого не писала за тим нездоровьем, та за роботою доброю.

Бувай здоров та напиши будь ласка щож то мама чи вона ж приїде к празднику чи ще ні? колиб же хутенько.

Бувай здоров. Обнимаємо тебе.

М. Б. Ма.

Лист Марії Марковички до мужа.

(Без дати.)

Пишу тобі щоб попрохати нехай би ти порадив Вірочці, щоби не писала листів до мами таких, що аж вона плаче читаючи. Яке таке в неї несчастя, щоб турбувати так бідну стару душу що вже не трохи потерпіла. Скажи їй від мене що мабіть вона ще не знає що таке за горе у світі живе, коли так не береже людей. Як дитина маленька зарепетовала тілько що навіть не штуркнулась, а злякалась. Такеньки не ниють і бідолаки справдешнії як вона ниє. Я нічого не бачила як мама плакала, вона мені тілько казала сегодня що то написати про Макарова? а я кажу — ні чого ще

[1]) М. В. пише: листь.

не знаю. Богдась зараз прийшов і шепоче: бабуся чогось плаче — чи не ти сему винна? Та Богдась коли каже що плаче, то плаче. Що ж за Макарова? Се я тобі кажу, а ти нікому не кажи — Макаров як я єго знаю хороша, добра душа — та теперь він кажуть великий пан і до мене вже давно не пише, ані я до єго. Переїзжаючи через Петербург постараюсья зобачити его и хоч дуже

. . . . . .

. . . . . .

думаю, ще не надумала як довести до ладу се купаннє. Може якось ще справлюся, — хоч і проситиму добрих людей ради. Питаєшь ти за мене — я усе постарому — часто нездужаю и тежь доктор приказуе усякі мині вимисли ликарськії. Дуже я тебе прошу будь ласкав заразъ відпиши мені.

Де жив Савва Чалий; якая в его була з ляхами змова? Якого року? Якиї діла тоді робилися на Украйні? Якиї були поговіри, мислі, чини? Де вбыто Савву? У який час?

Дуже прошу тебе усе те мині зараз напиши, бо я *Савву Чалого* теперь пишу і припиняюся, не жадаючи помилитись. Не закладуй сієї мої просьби у скриню панську за роблений замок, а якъ добрий ти чоловік і українець так і підпишеш мені не гаючи часу.

Я писала до Ильї Петровича про пісні, — чи одібрав він мій лист?

Усім я кланяюсь хто мене памятає, а найбільш Мел. Авдієвні.

Листи Марка Вовчка до мужа, Опанаса Марковича.

(Дата непевна.)

Дуже прошу не гаючи часу [illegible]лати мені слова сієї пісні: «Пішла жінка на базар, а [illegible] її три дні ждав.». Я колись їх післала тобі звідсі. Ще ж я прошу вислати разом з словами теж голоса отціх пісень:

1 «Коваль кує, заліза не має»

2 «Годі гомоніти, час додому їхать.
Шелесь — шелесь по пів ведра
Пив сегодні, буду й завтра
Гей же!»

3 «Ой служили ж ми на волі
А тепер зосталися босі й голі
Да хотіли ж ми щоб у вольности жити.»

4 «Ой приїдь до мене Семене Палію
Та приїдь на пораду.»
«Ой прошу ж тебе та не зрадь мене
Та на великую зраду!»

Сей лист був вже давно початий, та я занедужала і тому він початий до сего часу і зостававсь. Сегодні я одібрала два листи від тебе і дякую. Що ти пишеш за Богдасеві злоті, то чому б тобі не послати їх на імя Михаила Матвѣевича Лазаревського, у Москву, у Арбатскихъ Воротъ на Молчановкѣ, в домѣ Баскакова, бо ти знаєш сам, що Валерка викіпає гнівом на мене, — як міні казав один земляк колись, — а тому не може він дуже старатися і на Богданову пораду. Колись, ти памятаєш може, він брав у мене гроші батькові, що ти їх ще і судив відбирати, так я єму написала на свою голову, чи не може він тепер мині теж віддати, що брав, а він розсердився, каже, що то було єму за труда, що він хлопотався для мене, визволяв їх з Палати чи що. І лист мині написав недобрий — що на єго і одписувати було не гаразд. С того часу сердиться — се вже більш року — і все б засипав мені сіль у вічі, як би мога. Вже і писав мамі, що Богдана від мене треба відібрати, що він чув про мене таке, що його ушеньки повяли, — та усего не перекажеш та й не варто й казати. Ти усе цеє знав, та мабуть призабув, а я більш се для того пишу, щоб ти не дожидав поради від него, та щоб казав Мел. Авд. що я, коли б що чула, то вже знаю як

ції ласощі приймати. Тобі я скажу, що дещо чула недобре, а ти їй не кажи, бо то гріх нещасливу душу та ще труїти. Я ж на поговір не ласа — та й не дано мені велике місце у Бога під полою, як то кажуть, бо всі ми нібито за Бога стоїмо, за його святі закони, а може то й частенько, за свої ласощі бємось.

Що усі за люди в Бога не вважливії, — світе мій! світе Божий! Та годі вже. Втішатимусь тим вже, що нема того лиха, щоб у його Мати Божа як то говориться, капилиночки меду не впустила хоч з мізінної пучечки — буду вже тут лічитися, коли ще прийдеться бути місяців зо три, сили набиратися, а найкраще того, тиї пісні доладу доводити. Вже німець той чепурний, поклав 167 на голос, — 167 — еге! Доводимо до 200 та й зараз би видавати треба, щоб вже привести із собою друковані. Ти багато знаєш людей, прохай щоб зробили громадську складчину на той друк, то пійде на друге таке добре діло, а їм увесь від видавців лік пришлеться. Не занедбай ти сего діла, прошу тебе дуже так, аж серце моє рветься. Що дня пропадає, та пропадає щось — помремо й те, що зібране нами пропаде марно

. . . . . .

Я дуже прошу тебе, щоб ти мені завістив завчасу — одібравши цей лист — коли ти не можеш більше нічого Богдасеві дати. Мені се треба знать, — роскину якось розумом то постараюсь для него. Чи одібрав мій лист пан Понамаревський? Прошу тебе, не забувай мене завістити, бо як він не одібрав, то я писатиму йому ще, аж доти, доки відбере і вичитає мою щиру дяку за ті 10 карбованців, може крівавих, що він шле на пісні. Поки є на світі люде може не зовсім заросте полинем душа.

Теперечки от що: може я сама приїду, привезу пісні сією зимою. Я приїду до Петербурга і зараз хотіла би Богдася післати до тебе, бо я сама мушу у Петрб. зоставатись діла свої опоряджати. Се усе ще не так певно,

як те що сонце світить, то я й прошу тебе нікому за се не казати слова. Коли я приїду то може на рік, а може й більш.

Поки що, бувай здоров і дай Боже тобі усего доброго тай не трошки. Богдась здоровий, тільки доктор каже купати його неодмінно хоч місяць і дуже мене журить що як я не . . . . . .
. . . . . .

Paris. – Neuilly, 70 rue de Longchamp.

Такий дивний та чудний лист я від тебе відібрала, що не знаю добре які на його слова прибрати. Отсе вже не по праву й не по доброcти ти його написав, бо я, коли памятаю ані жадного разу у шість чи у сім літ, що минули, не написала тобі слова вразливого. Сам ти казав, що так виходить: за що усі лають і судять тебе, я одна хвалю і наполягаю, щоб не кидав доброго діла з-за лихого поговору. Се було усе чим я замішалася у твої діла й чини, — сам се добре знаєш, та й те ще знаєш, що ти сам питав моєї ради.

Що до грошей, то я дуже жалую, що написала тобі за хлопчика. Повинна я була знати, що коли ти сам не присилаєш, то не треба казати: пришли, треба знати, що або не сила, або не велика воля. Хоч воно те, хоч друге, докучати не годиться. Се добре докучати за яку небудь бездільничку, бо казатимеш собі: може за якими иншими добрими та красними ділами і чинами, або за якою тугою своєю забув, а вже нагадувати що живе і росте на світі чоловік однокровний, що потрібує світу і вчення! Се не забувається у людей ні в якому царстві. С сего часу я вже ніколи й нічого за се не казатиму. Коли я казала, то для хлопця, а трохи і для тебе самого, щоб він знав що ти маєш об йому піклування, та щоб за сеє і сам тебе не забував і мав би до тебе прихильність. Він вже у ті літа уступив, що дещо розуміє і мислить, хоч дуже чудно йому знати (?) було, як ти зробив, усі ліки і виліки, куди ти гроші свої покладаєш. Він

ще дитина, ще грається у коники, хоч і розуміє вже хто до його і як прихильний, і не йому лічить твої гроші. Я сподіваюся, що він і виросте, то не стане нічиїх лічити, тільки свої власні. Колиб мені здумати за що і з якого права ти мені такий лист написав? Наче б до неправого судії, або до необачного наслідника! Я тебе не судила, не казала слова прикрого, а що до твоїх маєтків, коли вони єсть, або будуть, то давай їх мені у руки я не візьму. Я не із таких, що попрощавшися з людиною вищіпляю якесь шматячко і тим живлюся. Коли добре памятаєш, то знаєш. І здається мені, що було б краще — справедливій і чистіш — як би ти не писав мені таких листів уперед. Я нічого ніколи не жадала, тільки того, щоб ти знайшов собі усяке щастя й долю. Коли ти писав що «от добра душа» або «ось правдива людина» я тільки раділа. Се ти мусів бачити по моїм листам. Ніколи жадного слова негарного ніхто не чув від мене, — і ще краще жадної думки негарної мені із роду не наверталося. Ти правиш, що ти як сонце, що я тебе завинюю у гріхах якихсь невинно, а я і гріхів тих не бачу і не знаю і не моє се діло. Де ти попав таке перекоти-поле, хто тебе зна! А я й не питаю.

Кажеш що ти терпиш дуже — подумай часом, що може Господь не все вже лихо на тебе одного потратив — иньшим де-що зоставив — і мені часом може зернятко перепадає, — то не прибільшай своєю кривдою бо хоч я пожила вже на світі і знаю, що люде не святі, а все таки не без знаку козаку: хоч й у десяте по лобу шаблюкою рубоне!

По сій мові бувай собі здоров і дай тобі Боже усего доброго. *Марко Вовчок.*

Богдан здоровий, та все трохи ще блідий, усе доктор каже, що треба його купати у морі, як торік ще сеє казав.

Меланії Авдієвні низенько кланяюсь. Я багато слів не маю, та вони в мене щирії: ніколи я нічого не виду-

мала на неї негарного, тільки усе добреє. Коли хто мені що казав погане, то у друге не починав. Вірю, що вона нещасна, жалую як жалувала її, і теперки як у прошлости рада я, як моя сила і мога, їй послужити. Коли вона буде мене ще боятися як ворога і не пійме віри, що я щирим серцем жичу їй усего доброго то обидить вона безвинно людину до її добра прихильную. Що мені поговір людський? Я була ще з репяшок, а вже мене ніхто переконати не посилив, а вже тепер, коли може більш шляху пройдено ніж проходить!

(Відривок листу Марковички.)

А вже ж з роду не чудні, а чудні листи пишете. Хто се сказав, що я не хочу їхати? Я казала що хочу, що треба, та не можу, бо грошей нема тепер. А вже як я кажу, то так треба й розуміти, бо я ще словом нікого не зрадила Зрозумійте, будь ласка, що не можу я приїхати, а що хочу і треба мені, й діло й робота кличе і у П. і на Україну. Я дуже сподівалась цім літом поїхати, та не так то діється, як сподівається. Тепер буду вже ще лучче старатись, щоб заробити собі на проїзд і як зароблю, то зараз приїду. А що Богдася самого пускати, то сеє дуже важно мені та й теж йому самому. Якось казала йому чи не поїхав б, то він відказав мені: «поїхав би радий, та тебе не хочу кидати Ти, каже, може вмреш, то нікому буде відвезти на Україну, а я вже одвезу. Вже, — каже, хоч горенько що ще не можу їхати, а таки перебуду — тебе не покину.»

Отже ж приїдемо у двох вже. Жалько мені, що впустили сеє літо, бо мені найбільш у літі треба бути. Вже ж я приїду не за пічкою сидіти та вареники їсти, а хочу — не їздити, — ходити з села у село. Так мені дуже бажалося наїхати туди у свіжому місяцю Маю, тоді як «під гору зелененько по місяцю видненько, серденько!» Дуже, дуже багато в мене роботи у голові моїй бідній, та здалека я не можу нічого робити. Вже дожидатиму. То ж прошу вас знайте, що я не нехочу,

ане можу я їхати, і дожидаю як буде мога, то й поїду зараз.

Жаль мені на маму — і вже ж бачила вона на свої очі усе та й до того радить мені розлуку з хлопцем — ніби я то витребенька яка чи що моя власна, що я не їду ніби то самій мені теє не важко й не нудно й не трудно. Що .....

Частина листу Марка Вовчка
до невідомого адресата.

Василій Васильевичъ самъ Вамъ раскажетъ бѣло, а я прошу Васъ объ этомъ дѣлѣ похлопотать. Пожалуйста сдѣлайте это. Это человѣкъ за которого говоритъ не только то, что ему надо дѣло, но и то что онъ съумѣетъ его дѣлать. Напишите Вашему брату объ этомъ. — Я бы сама написала, да адреса его не знаю. Да еще разъ прошу Васъ помогите въ этомъ дѣлѣ Василію Васильевичу. До свиданія. Я .... скоро буду въ Орлѣ и увижусь съ Вами.

М. Марковичъ.

19-го Октября 1861 г.
Парижъ.

№ 1001. Рукописи. Музей українських древностей. (Тарновського.)

Листи Ешевського до Марії Марковички.

Москва, 27-го февр. 1864 г.

..... О себѣ Вы очень мало пишете, но между строкъ читается, что Вамъ живется далеко не совсѣмъ хорошо и привольно. ..... Простите, что я заболтался по поводу моей археологической лѣтописи, позвольте обратится къ Вамъ съ моею усердною просьбою. Ради Бога, если вздумаете написать намъ, не пишите объ археологической дряни, а пишите побольше о себѣ, а то цѣлая четверть Вашего письма занята божками и пряж-

кою, а это совершенно непозволительно. Богъ съ нимъ. Если попадется Вамъ что-нибудь для меня, пришлите или привезите сами (крѣпко жму Вамъ руку за Кельтскаго воина, котораго я и укрѣпилъ на щегольскомъ пьедесталѣ), но не пишите или же пишите только вконцѣ письма, наговорившись от . . . . А то только досада. Сколько бы вопросовъ задалъ Вамъ, прежде всего о Васъ самихъ, о Вашей жизни, о Вашихъ работах — а тутъ пряжка.

Въ «Петербургскихъ Вѣдомостяхъ» я прочиталъ три отрывка изъ Вашихъ парижскихъ писемъ и очень обрадовался что Вы взялись за это. Вы столько ѣздили, столько видѣли и такъ умѣете смотрѣть, что Ваши замѣтки будутъ очень интересны и я бы стоялъ за то, чтобы Вы ихъ не бросали, тѣмъ болѣе, что подобная работа можетъ быть особено хороша для Васъ уже потому, что не требуетъ сосредотеченія, а напротивъ требуетъ, чтобы Вы заняты были тѣмъ, что передъ Вами, а не въ Васъ, а въ нехорошія минуты — это очень хорошая вещь . . . . . А Вамъ еще скажетъ большое спасибо наша публика, потому что Ваши письма очень интересны . . . . .

Вотъ кстати Вы пишете, что когда Вы въ маѣ пріѣдете в Россію, Вы вѣроятно надолго остановитесь въ Петербургѣ. Гдѣ Васъ тамъ отыскать?

С. Ешевскій.

Аахенъ, 17-го іюля 1864 г.

. . . . . Что значитъ, что Вы еще не уѣхали въ Россію? Я никогда бы не ожидалъ что Вы еще во Франціи . . . Если Вы поѣдете въ Россію, Вашъ путь черезъ Аахенъ. Вспомните, что здѣсь живетъ бѣдный калѣка, который Васъ любитъ, какъ любилъ онъ очень немногихъ и которому лучшее утѣшеніе было бы перемолвить съ Вами нѣсколько словъ. Крѣпко жму Вашу руку,

Весь Вашъ *С. Ешевскій.*

Аахенъ, 22-го іюля.

..... Въ п рвый разъ жизни обрадовался я, что Васъ обманули на деньгахъ. Я писалъ Вамъ наудачу, почти увѣренный что письмо мое не найдетъ уже Васъ въ Парижѣ, что Вы уже проѣхали въ Россію.

..... Я не надѣюсь впрочемъ, чтобы Вы что нибудь получили съ тѣхъ, которые Васъ надули .... На Корша, кажется, Вы можете вполнѣ разсчитывать т. е. разсчитывать на его честность, на нежеланье обсчитать и украсть, но за аккуратность я и тутъ не ручаюсь ....

..... Вѣдь я больше 3-х лѣтъ не видался съ Вами съ тѣхъ поръ, какъ оставилъ Васъ въ Римѣ ..... Хотѣлось поговорить съ Вами ..... Одна Польща чего стоитъ! Мнѣ невольно приходитъ на память Вашъ превосходный Варшавскій выговоръ и то, что Вы жили въ центрѣ польской исторіи в самое горячее ея время .....

Весь Вашъ *С. Ешевскій.*

11-го авг. 1864 г.

..... Ваша поѣздка въ Россію можетъ затянуться на долго .....

..... Каждый день смотрю теперь «Петербургскія Вѣдомости». Вашихъ писемъ тамъ совсѣмъ нѣтъ. Какъ мнѣ хотѣлось бы прочитать то, что Вы написали о бытѣ нашихъ церковниковъ. Въ печати пожалуй и не все придется прочесть, благодаря нашей лихой цензурѣ. Куда Вы отправите эту работу, Вы ничего объ этомъ не пишете .....

.... *С. Ешевскій.*

15-го августа 1864 г.

..... Не повезетъ ли Алекс. Вадим. (Писсекъ) въ Россію послѣдней написаной Вами вещи о духовенствѣ?

..... *С. Ешевскій.*

30-го августа 1864 г.

(Ешевському М. Ол. прислала повість, — очевидно «Записки Причетчика»).

..... Я сильно боюсь за ея дальнѣйшую участь. Цензура едва ли пропустить, а если и пропустить съ

многочислеными урѣзками, такъ это значитъ почти то же, что не пропущено. Дневникъ потеряетъ много своей цѣны. Какъ это Вамъ Богъ помогъ поддѣлаться такъ. подъ семинарскій языкъ! Признаюсь, этотъ языкъ мнѣ во многихъ мѣстахъ сильно не нравился. Вы какъ будто добровольно отбиваете отъ себя многихъ читателей. Особенно въ нѣкоторыхъ мѣстахъ тяжела эта искуственная форма и мнѣ не разъ хотѣлось поймать какую нибудь ошибку, неправильность, чтобы на ней сорвать мою досаду. На бѣду для меня, я не нашелъ такихъ ошибокъ и Вы можете этому радоваться. Но мнѣ все таки досадно, что Вы потратили столько труда и я думаю, тяжелаго труда, чтобъ овладѣть этой тяжелой, искусственной формой.

.... *С. Ешевскій.*

2-го сентября 1864 г.

..... Что Вы думаете дѣлать съ дневникомъ? (тоб то з «Зап. Причетчика»). Куда Вы его думаете послать? Я ужасно боюсь за цензуру ..... Для меня было неожиданностью Ваше извѣстіе о второй части. Первая представляетъ такое законченное цѣлое, что не напишете Вы, я бы думалъ, что тутъ и конецъ.

..... *С. Ешевскій.*

7-го сентября 1864 г.

..... Неужели правда, что Вы, быть можетъ, до весны не поѣдете в Россію? .... Я думалъ, что А. В. (Пассек) въ Петербургѣ устроитъ ..... Ваши отношенія къ литературнымъ торгашамъ и Вы не будете сидѣть безъ денегъ .....

.... *С. Ешевскій.*

Аахенъ, 14-го Сент. 1864 г.

..... Ваше письмо очень обрадовало тѣмъ, что есть надежда увидѣться съ Вами зимой въ Россіи, если ужъ нельзя увидѣться здѣсь.

..... *С. Ешевскій.*

Лист А. Станкевича до Марка Вовчка.

30 генваря 1861 г. Москва.

Послѣ полученія отъ Васъ послѣднихъ тетрадей разсказа и доставленія ихъ Каткову, явился наконецъ ко мнѣ отъ послѣдняго еще разъ господинъ въ гороховомъ пальто и вручилъ мнѣ 500 руб. сереб. Это, говоритъ, деньги для Маріи Александровны, а остальныя, по расчету, по напечатанію ея разсказа. Я ѣду сейчасъ съ этими деньгами къ банкиру и Вы ихъ получите вмѣстѣ съ этимъ письмомъ или скоро послѣ него. По полученіи немедленно и непремѣнно меня увидомите: столько то получили. Помните же — это нужно. Письмо отъ Васъ съ новыми порученіями къ Каткову получилъ, но долженъ сказать Вамъ, что къ сожаленію не могу ихъ исполнить. Я не долженъ бы вступать ни въ какія сношенія съ Катковымъ, но нарушилъ такой долгъ въ угоду Вамъ. Продолжать же съ нимъ переписку еще далѣе я не могу и не долженъ, а потому о новой своей статьи и о переводѣ объяснитесь съ нимъ сами письмомъ адресуя его въ Москву, въ редакцію «Рус. Вѣстника» на имя Михаила Никифоровича Каткова въ собственныя руки. Такое объясненіе будетъ лучше и ближе къ цѣли во всѣхъ отношеніяхъ. . . . .

А. Станкевичъ.

Лист Тараса Шевченка до Марка Вовчка.

25. Мая.

Спасибі тобі, моя доню любая, що ти мене хоч у Дрездені згадала. Я ще й досі тут, — не пускають до дому. Печатать не дають. Не знаю, що й робити! Чи не повіситься часом? Ні, не повішусь, а втечу на Україну, оженюсь і вернуся як умитий в столицю. Коли Ви вернетесь до нас?. Як би через рік, то дуже добре було б. З Кожанчиковим я бачився позавчора і він мені нічого не казав про «Ледащицю». Серденько моє! Не посилайте покищо нічого отим книгарям — поки Вас лихо не при-

скрипало, бо вони не бачать, а носом чують наші злидні. А в тім робіть як Самі знаєте. В осени буде у нас свій журнал під редакцією Б. Білозерського і Макарова. Підождіть трошки. А поки-що нехай Вам Бог помагає на все добре. Тричі цілую Вас і Вашого Богдася.

Амінь

Т. Шевч.

«Правда, 1875, Нр. 14, стр. 574 «Два листи Шевченка».

Редакція Правди додає: «М Вовчок нам передала его тепер, приобіцявши враз заслати у редакцію до нас деякі з нових своїх українських повістей.»

Записка невідомого.

При перепискѣ продолжавшейся почти до смерти, спрашивалъ какъ назовется повѣсть? Она отвѣтила: «Гайдамаки, — или иначе, сама еще не знаю.»

Остатки подобной «Дівочої виспи» автор видѣл в с. Качаловкѣ, в имѣніи только что передшедшемъ отъ умершаго дяди къ В. В. Тарновскому. При послѣднемъ «Дівоча виспа» была только памятником минувшаго.

Листи М. Лобача до Василя Доманицького.

10-го (3) Октябрь 1907 г., Нольчикъ.

Я обѣщалъ Вамъ прислать отсюда перечень фактическихъ данныхъ изъ жизни Маріи Александровны за тотъ огромный періодъ времени съ 1878 года, о которомъ никто кромѣ меня и еще 2—3 самыхъ близкихъ къ ней людей не имѣлъ до сихъ поръ никакого понятія. — Простите что даю здѣсь именно только краткій перечень, такъ какъ все еще не могу спокойно думать, глядя изъ окна своей комнати на свѣжую могилу такого близкаго человѣка и не въ силахъ облекать в какую либо литературную форму свои воспоминанія о ней.

Вотъ эти данныя:

Въ 1870—1872 гг. редактированіе Журнала «Переводовъ лучшихъ Иностранныхъ писателей». Исключи-

тельное участіе въ немъ трудящихся женщинъ-повидимому главная цѣль изданія Журнала.

Сутолока по такому дѣлу какъ изданіе журнала, безъ всякихъ помощницъ, кромѣ Н. А. Бѣлозерской, крайне утомляла М. А. и мѣшала самостоятельной работѣ. Отсюда — постоянное стремленіе поселиться не въ городѣ и тѣмъ менѣе въ столицѣ, а въ деревнѣ, на лонѣ природы, которую такъ любовно описывала покойная, а куда не заглянула бы ни одна знакомая человѣческая душа.

Послѣдующіе годы жизни въ Петербургѣ — участіе въ «Отечественныхъ Запискахъ» и масса переводныхъ работъ съ ея именемъ, которыя доставлялъ извѣстный въ то время французскій издатель Ж. Этзель, самъ писавшій подъ именемъ «Сталя», старинный другъ М. А., который первый далъ ей возможность жить въ Парижѣ литературнымъ трудомъ послѣ выѣзда за границу въ 1859 году — кажется. Къ этому человѣку М. А. относилась съ глубскимъ уваженіемъ до самой его смерти въ 1882 году.

Въ 1876 году — серьезная болѣзнь М. А. и наша поѣздка на лѣто для поправленія здоровья въ Полтавскую губернію.

Въ 1878 году — окончательный выѣздъ изъ Петербурга въ Ставропольскую губернію. — Возобновленіе знакомства Фед. Мат.[1]) въ Ставрополѣ и моя служба съ нимъ.

Въ 1880 году — переѣздъ въ Черноморскій округъ въ удѣльное имѣніе Абрау-Люрсо, на берегу Чернаго Моря. — Тяжелыя условія жизни тамъ созданыя Лазаревскимъ, нѣкогда ярымъ украинофиломъ и покровителемъ Шевченка въ изгнанію, а въ то время — чиновникомъ въ самомъ отвратительномъ значеніи этого слова, который за послѣднее время своей службы писалъ на меня по начальству даже доносы, аттестуя меня соціалистомъ.

Въ 1882 году М. А. ѣздила въ Петербургъ спеціально хлопотать у людей, знавшихъ ея литературное имя, чтобы

[1]) Лазаревський (?).

насъ избавили отъ Лазаревскаго. Вскорѣ послѣ этого Лазаревскій былъ уволенъ въ отставку и мы въ 1883 году опять могли переѣхать въ Ставрополь. Здѣсь — въ Ставрополѣ — впервые у М. А. обнаружились признаки сердечной болѣзни послѣ бывшаго остраго ревматизма.

Съ лѣта 1885 г. М. А. переѣхала въ Кіевскую губернію и тамъ въ деревнѣ близь М. Богуслава, Каневскаго уѣзда, мы прожили около 9 лѣтъ — до конца 1893 г. Кіевскими врачами она была приговорена къ смерти отъ женской болѣзни требовавшей операціи, на которую она не рѣшалась. — Пользовавшаяся замѣчательно здоровымъ организмомъ, никогда не страдавшая никакими женскими болѣзнями, М. А. невѣрила врачамъ (и знаменитому въ то время Рейну — професору акушеру), тѣмъ не менѣе приговоръ къ операціи (и болѣзнь сердца) дѣйствовалъ на нее крайне угнетающе. То былъ самый тяжкій періодъ въ ея жизни, когда она почти ничего не писала и послѣ разгрома «Отечественныхъ-Записокъ» никуда не желала давать того, что было ранѣе написано. — Весьма скупая на знакомства вообще, она — особено въ этотъ періодъ — избѣгала какихъ либо общеній съ окружавшимъ провинціальнымъ обществомъ, по мѣсяцамъ не выходила изъ дому. Доступъ къ ней — какъ и въ послѣдующіе годы имѣли только учащій школьный персоналъ и лучшіе люди изъ крестьянской среды, — особенно кіевскіе штундисты. Вожаки этой секты охотно дѣлилась съ М. А. своимъ тяжелымъ положеніемъ того времени, подолгу бесѣдуя о преслѣдованіяхъ и — прямо — истязаніяхъ полиціи и мѣстнаго духовенства.

Въ 1893 году мы переѣхали въ Саратовъ, впервые поселившись въ одномъ городѣ съ Б. А. Марковичемъ, въ то время уже находившимся на свободѣ, послѣ отбывки и тюремного заключенія и полицейскаго надзора. М. А. была уже не въ такомъ мрачномъ настроеніи, какъ въ Кіевской губ., но на всѣ предложенія Б. А. участвовать въ мѣстной пресѣ, или дать что нибудь въ со-

временные мѣсячные журналы, категорически отказывала и только дала въ «Саратов. Дневникъ» нѣсколько переводовъ съ своимъ именемъ польскихъ писателей — своихъ любимцевъ — Б. Прусса и К. Юноши. — Кромѣ того дала Б. А согласіе на новое изданіе «Полнаго Собранія Сочиненій» своихъ, куда должны были войти и новыя работы.

Въ Саратовѣ М. А. вновь начала работать. Но въ послѣдіе 3 года жизни въ этомъ городѣ (1896—1898) приступи болѣзни сердца стали чаще давать о себѣ знать. На этотъ разъ они могли быть вызваны возмутившею ея душу служебною травлею, направленною противъ меня, благодаря которой намъ въ 1899 году пришлось опять поселиться въ Ставропольской губ., въ условіяхъ несравненно лучшихъ чѣмъ въ Саратовѣ, а 7 лѣтъ спустя (въ 1896) — Нальчикѣ, Терской Области. — Всѣ эти послѣдніе годы М. А. хорошо работалось. Кое что она давала въ »Русскую Мысль». При поѣздкахъ въ Кіевъ въ 1902/3 гг. завязались знакомства съ нѣкоторыми Кіевскими литераторами и она обѣщала давать работы въ «Кіевскую Старину», дала согласіе на изданіе «Оповидання» и отдѣльныхъ разсказовъ Кіевскимъ Обществомъ Грамотности.

Жизнь на дачѣ близь Нальчика, въ мѣстности съ богатою природою, лучше которой трудно было желать для сердечно больной, была такъ обставлена что казалось сердечный недугъ не сокрушитъ все еще чрезвычайно крѣпкаго отъ природы организма М. А. — За 7 мѣсяцевъ болѣзни М. А. почти все время оставалась на ногахъ, продолжая читать газеты и 3 лучшихъ ежемѣсячныхъ журнала и выправлять нѣкоторыя рукописи на малороссійскомъ языкѣ, — одна изъ нихъ переписывалась мною по ежедневнымъ ея выправкамъ почти за недѣлю до смерти. Въ концѣ Мая и въ Іюнѣ казалось здоровье начинаетъ возстановляться: М. А. стала ходить по саду безъ посторонней помощи и цѣлые дни проводила на воздухѣ въ качалкѣ подъ тѣнистою грушею,

имѣя подъ руками на столикѣ послѣднія украинскія писанія — въ тетрадяхъ исписаныхъ карандашомъ. Но съ 5 Іюля основная болѣзнь — неврозъ сердца — осложнилась инфекціоннымъ воспаленіемъ заушной железы. Этотъ новый серьезный недугъ и вызванная имъ операція (19-го Іюля) такъ ослабила дѣятельность сердца, что 26-го Іюля наступилъ отекъ легкихъ и больная, не приходя въ сознаніе, скончалась 28-го Іюля въ 3½ часа дня. Похоронена М. А. 30 Іюля въ склепѣ въ саду, невдалекѣ отъ своей «груши».

Послѣдніе дни, мѣсяцы жизни М. А. еще такъ свѣжи въ памяти, что мнѣ тяжело описывать ихъ. Но у меня сохранились всѣ данныя для восполненія этого моего долга передъ тѣми людьми, которымъ память о М. А., какъ общественномъ дѣятелѣ, такъ же дорога какъ и мнѣ. Упомяну только, что однажды въ Февралѣ, когда приступы задыханія были особенно тяжки, больная видимо думала о возможности смерти и сказала мнѣ: если умру, смотри «не бросай меня здѣсь». Втоже время она высказала сожалѣніе, что «многое» у нея не впорядкѣ, — это очевидно относилось къ литературнымъ работамъ. — Я прожилъ съ М. А. 36 лѣтъ и исполню ея завѣщаніе.

М. Лобачъ.

Агб, 13-го Декабря 1907г.

Дорогой Василій Николаевичъ!

На дняхъ получилъ Ваше письмо, которое очень утѣшило меня прежде всего, что здоровье Ваше возстановляется. — Признаться, Вашъ скорый отѣздъ и объясненіе Богданомъ его причины наводили меня на довольно мрачныя размышленія, хотя Богданъ и говорилъ, съ Вашихъ словъ, что однажды съ Вами уже былъ такой же приступъ болѣзни и что Вы поправились въ въ той же мѣстности, гдѣ находитесь въ настоящее время. — такъ, что теперь больше надежды гдѣ нибудь свидѣться съ Вами. — Порадовали меня вѣстью и о пред-

стоящей работѣ, дорогой моему сердцу. Какъ былъ бы счастливъ, еслибы мнѣ удалось чѣмъ нибудь быть Вамъ полезнымъ въ ней! Можетъ что нибудь такое найдется. Съ Ешевской — относительно разговора покойной М. А. съ своимъ первымъ мужемъ въ Дрезденѣ — я спишусь и она обязательно дастъ все, что можетъ объ этомъ разговорѣ, — въ этомъ ручаюсь, хотя она очень стара и многаго не помнитъ. — О нотахъ украинскихъ пѣсень, собранныхъ покойною М. А., я на дняхъ напишу г. Кошицу. Незнаю только, какъ его познакомить съ этою работою: всѣ ноты — по желанію М. А. — переплетены въ одну большую книгу и отослать почтою въ Кіевъ такой оригиналъ, съ разными помѣтками и выписками покойной, неудобно. Впрочемъ я опишу это г. Кошицу и вѣроятно онъ дастъ мнѣ какой нибудь совѣтъ. — Эти пѣсни, какъ я кажется говорилъ Вамъ, были собраны непосредственно М. А. въ народѣ и гарантіей сохраненія ихъ въ неприкосновенной чистотѣ можетъ служить та высокая добросовѣстность, съ какою она относилась ко всякой вообще работѣ и какъ любительница музыки и пѣнія дѣйствительно была въ состояніи удержать ихъ въ памяти до покладки на ноты въ Дрезденѣ. — Изъ разговоровъ съ Ю. П. Ешевской я знаю что въ Дрезденѣ М. А., нерѣдко бывая у Ешевскихъ, съ которыми была хорошо знакома, пѣла по ихъ просьбѣ многія изъ тѣхъ пѣсень своимъ пріятнымъ контральто. Покойная такъ любила украинскія пѣсни, что еще за 1—2 мѣсяца до заболѣванія — кажется въ Декабрѣ 1906 года я лично изъ сосѣдней съ ея кабинетомъ комнаты слышалъ напѣваніе ихъ уже слабымъ утраченымъ голосомъ ея. Одну изъ нихъ (Ой пійду я та до моря, Сыне море грае ...) я хорошо запомнилъ и недавно въ Нальчикѣ нашелъ ее въ ея сборникѣ. Это — самая прелесть. Думаю, что въ общей масѣ такихъ наберется немало, и что для изданія ихъ время не могло уйти. Можетъ оказаться много и такихъ какія уже вошли въ сборники другихъ знатоковъ украинской пѣсни, но все это свѣдущій человѣкъ мо-

жетъ выяснить и издать то, что должно имѣть интересъ независимо даже отъ имени.

Посылаю Вамъ обѣщаный снимокъ съ могилки М. А. Не совсѣмъ удачно отпечатанъ, да и снятъ въ неблагопріятное время — зимою. Весною будущаго года сниму въ зелени, лучше. — Кстати, посылаю также копію съ недавно полученнаго мною письма врача Сорочинскаго, у котораго она лечилась въ послѣдніе мѣсяца. Письмо — о ея болѣзни, исторія болѣзни описанная по моей просьбѣ для будущихъ біографическихъ работъ ... Можетъ быть оно пригодится и Вамъ.

Желаю Вамъ всего хорошаго и прошу не забывать, душевно преданный Вамъ и уважающій.

М. Лобачъ.

16. 1. 1908.

Дорогой Василій Николаевичъ!

28 Января — полугодіе со дня кончины Маріи Александровны, — Не зная ничего о намѣреніяхъ здѣшнихъ украинскихъ Обществъ помянуть ее хоть въ такой день, если этого почему либо непришлось сдѣлать раньше, я во 1-х въ прошлое воскресенье побывалъ у г. Лотоцкаго и незаставъ его дома, оставилъ ему по этому вопросу записочку, а во 2-хъ вчера видѣлся съ С. Ѳ. Руссовой, чтобы ей — какъ одному изъ дѣятельныхъ здѣсь членовъ общины напомянуть, что петербургскія общества только несобрались воздать должное имени покойной М. и что быть можетъ полугодовой день — 28 января — былъ бы для этого подходящимъ. Она таки сказала, что «намъ стыдно» не почитать память М. А. до сих поръ и что постарается обезательно поставить этотъ вопросъ на предстоящемъ — 20 числа — собраніи Украинскаго Клуба (. . . . . — оказывается — уже функціонируетъ) по поводу юбилея артистки М. К. Заньковецкой. Спрашивала могу ли дать портретъ М. А. на вечеръ въ ея память и вообще, видимо преисполнена самих хорошихъ намѣреній нащетъ моихъ заботъ. Отъ г. Лотоцкаго получилъ открытку о

томъ, що «реферат, який рехтувався для читання тут в Петербурзі, не читався через де-які непорозуміння, та притичини», — что Вы обѣщали выслать этотъ рефератъ, но его нѣтъ, и онъ — Лотоцкій — послѣ моей записки написалъ Вамъ о немъ въ виду близости дня чествованій памяти М. А., который проситъ пріурочить не на 28, а на 27 января — воскресенье, такъ какъ украинскій клубъ можетъ пользоваться найденнымъ помѣщеніемъ только въ четвергъ и воскресенье. Кстати, проситъ меня на вечеринку въ честь Заньковецкой, прибавляя что «дуже будуть раді бачити й мене у своїм гуртку».

А вчера же вечеромъ я былъ у Богдана, чтобы похвалиться всѣмъ этимъ и у него засталъ только что полученний съ почты оттискъ «Дяка[1])» отъ Редакціи «Літер. Наук. Вістн.» и тамъ въ концѣ на оборотѣ послѣдняго листика увидалъ начало — одну страничку — Вашего реферата, уже въ отпечатаномъ видѣ.

Незнаю что Вамъ писалъ г. Лотоцкій. Но съ своей стороны кланяюсь низенько Вамъ и усерднѣйше прошу, если можете, — пришлите намъ сюда или корректур. листики, или копію своего реферата съ такимъ расчетомъ, чтобъ онъ получился здѣсь къ 27 числу, — и былъ бы въ рукахъ на случай предполагаемый вечеръ въ память М. А. дѣйствительно состится. Очень буду благодаренъ за исполненіе этой просьбы. Богданъ поручилъ передатъ Вамъ поклонъ и самыя лучшія пожеланія къ которымъ присоединяюсь и я. Душевно преданный Вамъ

М. Лобачъ.

13 февраля 1908.

Дорогой Василій Николаевич!

Вчера получилъ Ваше послѣднее письмо и руками развелъ когда нашель въ немъ прежнюю просьбу о высылкѣ копіи съ письма М. А. о Кулишѣ, гдѣ она за-

[1]) написано невиразно.

щищаетъ его отъ несправедливыхъ нападокъ Пантелѣева. Вѣдь я уже давно исполнилъ ту просьбу. По полученіи Вашей открытки (2 или 3 января) я бралъ у Богдана ту тетрадку, гдѣ рукою покойной М. карандашемъ написано то письмо, снялъ съ него точнѣйшую копію на двухъ листикахъ бумаги — отпечаталъ ихъ на своемъ Ремингтонѣ и выслалъ Вамъ, — не помню точной даты, но навѣрное около середины января же. — Письмо было адресовано такъ же какъ и прочіе и вѣроятно гдѣ нибудь пропало, если Вы не получили его. — Этими днями опять возьму у Богдана туже тетрадку и вновь сниму для Васъ копію съ того письма. — А теперь хотѣлъ написать только эти нѣсколько строкъ, чтобы завѣрить Васъ въ своей аккуратности по исполенію просьбы Вашей.

Очень радъ, что Вы такъ здорово поправляетесь и дай Боже, чтобы совсѣмъ раздѣлались съ своимъ злымъ недугомъ. — А я съ наступленіемъ ранней здѣшней гнилой весны, приблизительно около 15 марта, хочу опять въ Нальчикъ пробраться и уже оттуда пришлю Вамъ воспоминанія Ешевской о М. А., о чемъ Вы писали мнѣ: она вѣдь очень старая женщина и необходимо будетъ лично побесѣдовать съ нею по этому поводу, чтобы ея записка была обстоятельнѣе. — Я буду помнить объ этомъ.

Письмо Ваше Богдану я передалъ вчера же, такъ какъ вижусь съ нимъ ежедневно и былъ вчера. Онъ просилъ передать Вамъ поклонъ и ликовалъ по поводу увеличенія вѣса на цѣлихъ 23 фунта! Вѣроятно онъ самъ будетъ писать Вамъ.

Искренно преданый Вамъ

М. Лобачъ.

31. января 1908.

Дорогой Василій Николаевичъ!

Я таки дождался в Петербургѣ того собранія здѣшняго украинскаго клуба, на которомъ поминали покойную Марію Александровну — 27 января, за день до полугодія съ момента смерти. Я слыхалъ, что на томъ собраніи

былъ какой то корреспондентъ «Рады», который лично спрашивалъ тамъ Богдана[1]), можетъ ли сообщить той газетѣ его докладъ съ біографическими свѣдѣніями до сихъ поръ мало извѣстными. И если Вы получаете «Раду», то вѣроятно прочтете замѣтку объ этомъ вечерѣ. Все же я хочу и отъ себя написать Вамъ нѣсколько строкъ о томъ вечерѣ.

Прежде всего отъ щирого сердца шлю Вамъ большое спасибо за рефератъ Вашъ, который только наканунѣ того дня я прочелъ въ полученной книжкѣ «Литер. Наук. Вѣстника» а и на вечерѣ прослушалъ вторично. Вы знаете, какъ мнѣ тяжело было раньше читать объ отчетахъ засѣданій кіевскихъ, гдѣ на Марусю, на мертваго человѣка досужная критика взваливала ..... обвиненія въ присвоеніи чужого литературнаго имени, такъ ее прославившаго, и потому поймете, съ какимъ огромнымъ интересомъ и теплою признательностью я слушалъ Вашу работу въ прекрасномъ чтеній г-жи Забѣло. — Чтеніе этого реферата, посвященнаго спеціальному вопросу о человѣкѣ, котораго современная, молодая публика знаетъ только по имени и двумъ книжечкамъ «Народних Оповідань» и впервые — вѣроятно — увидѣла на портретѣ выставленномъ передъ нею въ залѣ собранія, заняло $^3/_4$ часа напряженнаго вниманія и наградило чтицу аплодисментами.

Передъ чтеніемъ Богданъ въ словесномъ докладѣ, длившемся болѣе часа, далъ вкратцѣ всѣ до сихъ поръ мало извѣстныя данныя о жизни и дѣятельности своей мамы.

Преній по реферату и докладу, ни возраженій (подобно кіевскимъ) въ собраніи не было. Предполагалось чтеніе чего нибудь изъ неизданыхъ разсказовъ — между прочимъ «Хапко», чо за позднимъ временемъ (залъ въ началѣ вечера часовъ до десяти былъ занятъ спѣвкою какого то хора) не читали. А въ концѣ только А. А. Ру-

---

[1]) Богдана Марковича, сина Марії та Опанаса Марковичів.

совъ разсказалъ объ одномъ своемъ, посѣщеніи покойной М. А. въ Петербургѣ въ 70-хъ годахъ, когда просилъ у нее воспоминаній о Т. Г. Шевченкѣ, да жена его въ своей небольшой рѣчи указала, что въ борьбѣ съ крѣпостничествомъ Марко Вовчокъ занимаетъ такое же мѣсто въ украинской литературѣ, какъ Тургеневъ въ русской и что въ этомъ отношеніи его надо поставить въ ряду съ Тургеневымъ и Шевченко.

Еще разъ шлю Вамъ искреннѣйшія пожеланія всего хорошаго, главное здоровья. Дай Боже увидѣться когда нибудь и лично сердечно пожать Вашу руку. Искренно уважающій Васъ

М. Лобачъ.

P. S. Вчера ночью я былъ экстренно вызванъ къ Богдану и ночевалъ у него. Вѣроятно благодаря усиленной работѣ въ теченіи послѣднихъ $1^1/_2$—2 недѣль и безвыходнаго сидѣнья на мѣстѣ въ комнатѣ ему сдѣлалось дурно, — головокруженіе до обморочнаго состоянія. Сейчасъ же былъ призванъ врачъ и предпринято все что слѣдуетъ въ такихъ случаяхъ. Остатокъ ночи онъ провелъ спокойно и сегодня я оставилъ его бодрымъ. Это первое «предостереженіе» — къ возможности удара и мы — окружающіе — будемъ употреблять всѣ усилія чтобы предотвратить повтореніе. Прежде всего, конечно, надо прекратить это безобразное сидѣніе за работою безъ передишки, а такъ какъ и моему «склерозу» врачъ велѣлъ совершать прогулки, то и хочу тащить его съ собою каждый день на улицу, на свѣжій воздухъ.

Отъ Груницкаго онъ получилъ съ недѣлю назадъ письмо съ денежнымъ купономъ въ уплату за наслѣдіе покойной М. А. Онъ собирался написать Вамъ по этому поводу и если не писалъ еще, то вѣроятно — напишетъ, когда оправится немножко послѣ вчерашней передряги.

М. Лобачъ.

15-го Февраля 1908 г.

Дорогой Василій Николаевичъ!

Въ этомъ конвертѣ вторично посылаю Вамъ — на этотъ разъ уже заказнымъ — копію съ письма М. А. о Кулишѣ по поводу воспоминаній Пантелѣева, черновой отпускъ котораго оказался въ одной изъ небольшихъ тетрадокъ написаный карандашомъ рукою покойной. — Какъ видно письмо адресовано въ Редакцію «Рус. Вѣдомостей». Эту газету мы одно время выписывали въ теченіи нѣсколькихъ лѣтъ. М. нравилась опрятность этого изданія, серьезное — вполнѣ объективное отношеніе — по всякому вопросу и хорошая освѣдомленность газеты. — Не могу съ своей стороны указать ни даты посылаемого въ копіи письма, ни даже утверждать, что оно дѣйствительно было отправлено, — не помню послѣдняго обстоятельства.

Копію я отпечаталъ съ точнымъ соблюденіемъ всѣхъ сокращеній подлинника. До смерти М. я не зналъ о его существованіи, хотя лично о Кулишѣ приходилось въ жизни неразъ слышать отзывы покойной. — Кажется, я говорилъ Вамъ какъ она относилась къ нему какъ къ человѣку, который изъ окружавшихъ ее почитателей того времени такъ откровенно заявилъ о своихъ чуствакъ къ ней, что она — какъ человѣкъ высоко нравственный и строгій въ выборѣ личныхъ друзей — прекратила съ нимъ всякія сношенія послѣ — тоже откровенныхъ — но непріятныхъ для него объясненій.

Въ виду такихъ личныхъ отношеній письмо это, по моему, является лучшимъ указателемъ того, на сколько покойная М. была въ высокой степени правдивый честный человѣкъ: есть въ числѣ ея замѣтокъ одна (краткая), въ которой имя К. сопровождается эпитетомъ . . . ., какимъ онъ лично представлялся ей, и однако это не помѣшало ей воздать должное ему, какъ общественному дѣятелю.

Не знаю, извѣстно ли о существованіи этого письма супругѣ П. А. К., собирающейся писать или уже на-

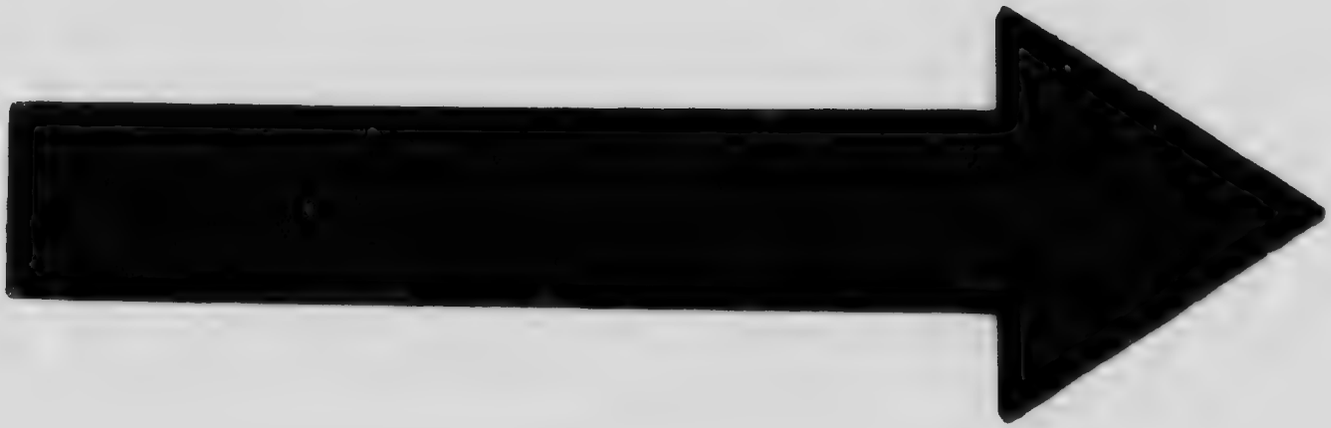

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

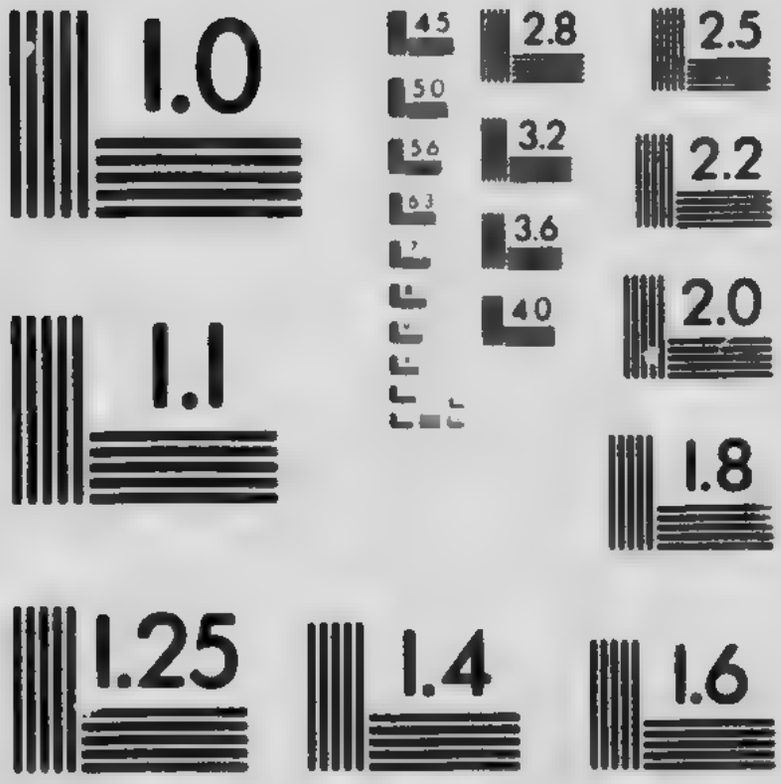

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

писавшей какія то «воспоминанія» о М. А., судя по Вашему отзыву, неодобрительнаго характера? Думаю, что если бы знала, то была (бы) по меньшей мѣрѣ скромнѣе въ тѣхъ своихъ «воспоминаніяхъ». — Впрочемъ, надо смотрѣть на эти «воспоминанія» такъ, какъ указываетъ сама покойная въ письмѣ о «воспоминаніяхъ» Пантелѣева.

Вчера, когда былъ у Богдана, говорили мы по поводу Вашего предложенія присоединить къ изданію отдѣльной книжки посмертныхъ работъ М. А., найденныя въ тетрадяхъ матеріалы — пословицы, приказки, образныя выраженія, данныя для словаря и проч. — Вы все это имѣли въ рукахъ и знаете характеръ этихъ матеріаловъ. Я говорилъ Богдану, что прежде чѣмъ переписывать, слѣдовало бы его классифицировать, такъ какъ записывалось все съ ряду и матеріала очень много. Быть можетъ, можно выбрать для отдѣльн. изданія сначала пословицы, оставивъ словарь. — Онъ собирался написать Вамъ объ этомъ. — Когда это рѣшится, я могу самъ переписать, — хотя расчитываю остаться здѣсь не дольше середины Марта и такъ скоро не успѣю, т. к. кажется тамъ много работы.

Желаю Вамъ отъ щырого сердца хорошенько набираться здоровья. — Крѣпко жму Вашу руку. Душевно преданный Вашъ *М. Лобачъ.*

Нальчикъ, 8-го августа 1908 г.

Дорогой Василій Николаевичъ!

Ужъ не знаю какъ и оправдаться передъ Вами въ непозволительной медленности отвѣта на Ваше письмо. Сидя здѣсь, въ горахъ, въ безлюдьи, какъ то совсѣмъ разучиваешься писать. Между прочимъ поджидалъ и отъ г. Ешевской обѣщанныхъ воспоминаній о М. А., полученыхъ только третьяго дня. Но больше всего помѣшала писать Вамъ моя недавняя женитьба, на которую рѣшился послѣ того какъ увидѣлъ, что — при неимѣніи близкихъ людей — жизнь здѣсь, въ одиночествѣ

должна была извести меня въ конецъ. Женился на пріятельницѣ и поклонницѣ покойной М. А., на рукахъ которой она умерла и которая, сохраняя о ней благоговѣйную память, помогаетъ мнѣ ухаживать за ея могилой. Въ отношеніи Васъ немножко утѣшаю себя тѣмъ, что Вы по своему письму ко мнѣ уже давно получили откликъ отъ Богдана, которому я тогда же, какъ только онъ пріѣхалъ ко мнѣ на дачу, читалъ Ваше письмо и знаю, что съ того времени онъ уже писалъ Вамъ раза два. Онъ говорилъ мнѣ что писалъ о словарѣ М. А. и о Дм. Ал. Виленскомъ, обѣщавшемъ Вамъ дать свои воспоминанія о М. А. — За всю свою жизнь съ М. А. я видѣлъ этого ея брата всего раза два, въ 70-хъ годахъ въ Петербургѣ, такъ что его воспоминанія могутъ относится еще къ тому отдаленному времени, когда я М. А. не зналъ и которое могло быть памятно Богдану; поэтому хорошо вышло, что самъ Б. написалъ Вамъ о немъ.

Что касается Ю. П. Ешевской, больной 72-хъ лѣтней старухи, то ея воспоминанія я самъ получилъ только въ письмѣ отъ 6-го Августа. Посылаю Вамъ въ подлинникѣ это письмо. — Посылаю также — и особою бандеролью — два номера Журнала «Союзъ Женщинъ», въ которомъ въ началѣ года былъ помѣщенъ біографическій очеркъ о М. А., составленный по указаніямъ и при участіи Богдана. Быть можетъ тамъ найдется что либо нужное для Вашей работы. — Я просилъ Богдана послать Вамъ копію того реферата, который былъ читанъ имъ въ Украинскомъ Клубѣ въ Петербургѣ въ Январѣ, или дать мнѣ снять съ него копію для Васъ. Онъ отвѣтилъ, что эта работа нужна ему для статьи, которая имѣла быть помѣщена въ журналѣ «Путь». Во всякомъ случаѣ Вы получите ее отъ него или отъ меня.

Въ годовщину смерти М. А. — 28-го Іюля — въ нѣкоторыхъ газетахъ, по словамъ Б., были помѣщены сочувственныя замѣтки о ней. Одна изъ нихъ хорошо живо написаная въ «Русскихъ Вѣдомостяхъ» есть у меня и если хотите, могу прислать съ нея копію.

Въ заключеніе хочу посовѣтоваться съ Вами вотъ о чемъ:

Не знаю, осуществится ли когда нибудь мое предположеніе (высказанное въ первомъ письмѣ къ Вамъ по поводу смерти М. А.) о томъ что со временемъ у почитателей ея вѣроятно явится желаніе похоронить ее на Украинѣ, а не на чуждомъ ей Кавказѣ. Во всякомъ случаѣ, клочекъ земли, гдѣ она провела послѣдніе годы и дни жизни и самое мѣсто, гдѣ она была погребена здѣсь, въ Нальчикѣ, должны быть содержаны въ такомъ же порядкѣ, въ какомъ находятся и будутъ находиться, пока я самъ постоянно живу здѣсь. — Будутъ ли постоянно жить при могилѣ М. А., послѣ моей смерти, мои наслѣдники — Богданъ и Борисъ съ ихъ семьями, — я сомнѣваюсь: тотъ и другой живутъ въ Петербургѣ, у нихъ совсѣмъ иной складъ жизни чѣмъ у меня и самое большее — тотъ или другой будетъ только пріѣзжать сюда на лѣто, дѣти же ихъ, почти не знавшіе покойной, годами могутъ не заглядывать сюда. А при такихъ условіяхъ не только дачный участокъ, гдѣ на каждой цвѣточной клумбѣ, на каждомъ растущемъ кустѣ или деревѣ побывала заботливая рука М. А., а и ея могила, окруженная теперь живыми вѣточками изъ розъ, шалфея, любистка, калуфера — всѣхъ любимыхъ покойною кустарниковъ и пахучихъ травъ, можетъ обратится въ пустырь.

Поэтому я считаю себя нравственно обязанымъ передъ Украиной, не чуждой и мнѣ, завѣщать этотъ участокъ со всѣми постройками, въ которыхъ живу теперь, и съ могилкой какому либо Украинскому учрежденію или обществу, которое охраняло бы могилу на будущіе времена такъ же заботливо, какъ она охраняется теперь у меня. — Кромѣ того, такъ какъ Нальчикъ считается вообще горною станціей и сюда врачи присылаютъ грудныхъ и сердечныхъ больныхъ лечиться здѣшнимъ воздухомъ, то я желалъ бы еще и при жизни своей представить въ распоряженіе того же общества или учреж-

денія помѣщеніе въ домѣ для лѣтняго проживанія присланнаго имъ лица, имѣющаго непосредственное отношеніе къ украинской пишущей братіи и нуждающагося въ леченіи горнымъ воздухомъ.

Не дадите ли добраго совѣта, къ какому Украинскому обществу или учрежденію мнѣ можно было бы обратиться съ своими намѣреніями по этому вопросу и какъ оформить все это, чтобы послѣ моей смерти не могло выйти недоразумѣній, какія часто разыгриваются въ подобныхъ случаяхъ съ наслѣдственнымъ имуществомъ. — Очень буду благодаренъ за всякій добрый совѣтъ, такъ какъ увѣренъ, что никто больше Васъ не можетъ сочувствовать моему искреннему намѣренію сохранить въ неприкосновенности и могилу М. А. и все, чѣмъ можетъ быть почтена память о ней. — 28-го Іюля послѣ того какъ укрѣпилъ на крестѣ вѣнки связаные женою, снималъ могилку своимъ апаратомъ, но такъ какъ пластинки старыя, то неувѣренъ выйдетъ ли что по этой фотографіи. — Нѣсколько дней назадъ снималъ ее стереоскопическимъ апаратомъ еще одинъ почитатель М. А. — Если снимки окажутся удачными, то какой нибудь пришлю Вамъ. — Въ концѣ своего нескладнаго письма шлю Вамъ сердечныя пожеланія добраго здоровья и всякаго благополучія. Дай Боже когда нибудь побачитись и дружески пожать Вамъ руку. Искренно Васъ уважающій *М. Лобачъ.*

Нальчикъ, 16-го марта 1909 г.

Дорогой и глубокоуважаемый Василій Николаевичъ!

Болѣе недѣли какъ получилъ Ваше послѣднее письмо. Большое спасибо Вамъ, что вывели меня изъ нѣкотораго недоумѣнія по вопросу о завѣщаніи какому либо изъ Кіевскихъ просвѣтительныхъ обществъ участка съ могилою покойной М. А. — Отъ Кіевской «Просвиты» я по этому поводу пока ничего не получалъ. Когда получу, то сдѣлаю все что нужно, опять же посовѣтовавшись съ Вами, т. к. не сомнѣваюсь въ искренности

Вашихъ совѣтовъ мнѣ о томъ, какъ найлучше обезпечить уходъ за дорогою могилою въ будущемъ послѣ того, какъ я самъ переселюсь на тотъ свѣтъ.

Впрочемъ, какія бы случайности ни выпали на мою долю, здѣсь — въ лицѣ моей жены теперешней — останется человѣкъ, которому извѣстны всѣ мои намѣренія и который доглядитъ за могилою такъ же, какъ доглядаю теперь я.

Одновременно съ Вашимъ письмомъ я получилъ изъ Кіева номеръ «Рідного Края», въ которомъ напечатаны «Спомини» Ганни Барвинокъ про М. В. — Собственно они то и задержали этотъ отвѣтъ Вамъ, т. к. прочитавъ ихъ, я прежде всего занялся снятіемъ копіи съ этого пасквиля и отсылкою его Богдану. — Богдана просилъ безотлагательно написать Вамъ все, что найдетъ нужнымъ по этому поводу, чтобы Вы успѣли получить отъ него письмо прежде чѣмъ дадите отповѣдь на эти замѣчательные «спомини».

Оставляю въ сторонѣ личное мнѣніе пані Кулішевой въ вопросѣ объ авторствѣ М. В., высокую «саможертву» ея мужа по исправленіи Вовчковыхъ оповіданій и проч., такъ какъ Вы съумѣете лучше меня оцѣнить по достоинству правдивость этихъ литературныхъ ея сужденій. — Лично меня, бывшаго втеченіи 30-ти послѣднихъ лѣтъ жизни М. А. свидѣтелемъ ея жизненныхъ отношеній къ людямъ и слышавшаго не мало изъ ея устъ откровенныхъ отзывовъ о давнихъ литературныхъ и иныхъ знакомствахъ, возмущаютъ подлыя бабьи росказни и намеки на то, що «М. мала багато добрихъ приятелівъ а свою красну дружину, спасителя (!), дорогу квітку нашу (Аф. В.) як він вернувся зъ Чернигова, то вона зъ Тургеневымъ поїхала до Парижу (!) — И дальше багато було балачокъ, та не хочу казати — переймати те що пливе!

О, несчастная злая баба клевещущая на мертвую! Отъ собственнаго мужа (П. О. Куліша) — царство ему небесное — она могла бы узнать, какой отпоръ дала ему покойная М. А., — эта женщина — семьянинка высокой

нравственной чистоты, строгая прежде всего къ себѣ самой, а потомъ уже къ другимъ, — послѣ первыхъ же его покушеній стать не только добрымъ знакомымъ, а и близкимъ къ ней — во всѣхъ отношеніяхъ — человѣкомъ! Хотя въ то время совмѣстная жизнь съ «красною дружиною» (— раздражительнымъ, ревнивымъ, мелочно подозрительнымъ человѣкомъ) становилась невозможна, но до самой его смерти она не переставала отзываться о немъ съ полнымъ уваженіемъ за все доброе прошлое, относилась какъ къ честному человѣку, посвятившему всего себя служенію родному краю. Гордая, неприступная она въ своихъ отношеніяхъ къ землякамъ въ Петербургѣ не шла дальше добраго, вполнѣ корректнаго знакомства и такъ себя держала, что за извѣстную грань его ни одинъ изъ пріятелей не осмѣливался перейти. Помню разсказъ о пламенныхъ объясненіяхъ Кулиша вскорѣ послѣ переѣзда въ Петербургъ: какъ она негодовала, что этотъ женатый человѣкъ, народникъ преклонявшійся передъ чистотою народныхъ нравовъ, самъ былъ способенъ дѣлать нѣжныя признанія женѣ своего пріятеля! Послѣ этого такой землякъ въ ея глазахъ былъ и въ этомъ отношеніи остался — «негодяемъ».

Что касается Тургенева, то достаточно прочитать его письма къ ней того времени (нынѣ напечатанныя), чтобы понять, что въ ихъ взаимныхъ отношеніяхъ «нічого не пливе» такого, къ чему были способны Кулиши и Кулишихи. — И такою она оставалась до послѣдняго дня своей жизни. Изъ всѣхъ людей того времени особенно почтенны были отношенія Шевченка, отношенія какъ къ дочери, въ которыхъ не было ни малѣйшаго эгоизма, ни фальши, а за границей — отношенія Этзеля, извѣстнаго французскаго писателя (псевдонимъ Сталь) и издателя, при участіи котораго она могла жить тамъ въ Парижѣ литературной работой.

Что Кулішъ — послѣ извѣстныхъ объясненій — »давнішу повагу до неї (М. А.) втратив» — это вѣрно. Но приводимый въ «спомынахъ» эпизодъ съ какою то зем-

лячкою-дівчиною, брошенною — будто бы — въ Петербургѣ при отъѣздѣ въ Парижъ, послѣ котораго Шевченко разочаровался и «стукавъ кулакомъ», то это невѣроятно. — По поводу дівчини землячки смутно припоминаю, что съ ними дѣйствительно пріѣхала въ Петер. какая то служанка, но кажется она ушла отъ нихъ и пристроилась гдѣ то еще ранѣе поѣздки за границу. Незнаю черезъ кого изъ окружавшихъ людей того времени можно досконально выяснить этотъ эпизодъ, если его не припомнитъ Богданъ? Быть можетъ знаетъ его Надежда Александровна Бѣлозерская, жена Василя Тайловича большая пріятельница М. А., съ которою она издавала свой журналъ въ началѣ 70-хъ годовъ. — Въ прошломъ году я видѣлся съ нею въ Петербургѣ. Можно написать ей, узнать, не слышала ли объ этомъ эпизодѣ.

О томъ что Богданъ «въ Парижі служивъ за розносщика газетъ» я отъ роду не слыхалъ и когда прочелъ это, то расхохотался. Думаю что и на самого Богдана такое же впечатлѣніе произведетъ это открытіе г. Барвінокъ. Конечно, онъ напишетъ Вамъ об ъэтомъ. — Это повѣдано свѣту, конечно, тоже въ качествѣ порока «Марковички», которая, по пріѣздѣ въ Парижъ съ Тургеневымъ, отдала де Богдася въ разнощики, чтобы онъ не мотался передъ глазами! Того самого Богдася, въ воспитаніе и образованіе котораго она вложила всю свою душу и сдѣлала такимъ хорошимъ носителемъ идей правды на землѣ, какимъ знаю его болѣе 35 лѣтъ. М. А. говорила что по живости характера, отзывчивости, добротѣ — во многомъ напоминаетъ отца.

Не понимаю еще, что означать должны — въ панегирикѣ Аф. Вас. — фразы: «він її спасъ, він їй дав імя, а вона його одчалила». Отъ чего и отъ кого спасъ? и какое имя? Просто возмутительно это шамканье беззубой старухи, которая въ своихъ жалкихъ «споминахъ» задумала сводить счеты соперничества съ умершей, съ которой — при жизни — 50 лѣтъ не имѣла никакихъ сношеній и могла только «переймати те що пливе» въ мірѣ

зависти и лжи при видѣ человѣка сколько нибудь выдающагося на аренѣ жизни. Хотѣлось бы, чтобы въ своей отповѣди «споминам» Вы пристыдили ее за плохую услугу родному краю своимъ писаніемъ съ датою 30 Серпня 1907 р., — и очень прошу прислать мнѣ если такая отповѣдь появится гдѣ нибудь. . . . .

Богданъ пишетъ, что все набирается у него матеріалъ для полной — по возможности — біографіи М. А., которую надѣемся помѣстить въ «Вѣстн. Европы», и быть можетъ она будетъ полезна и для Вашей работы, которую я все мечталъ скоро увидѣть напечатанною.

Да долго ли Вамъ еще нельзя будетъ вернуться въ Россію! Въ прошломъ (1907) году, пріѣхавши въ Петербургъ въ половинѣ Ноября уже послѣ Вашего выѣзда за границу, я не подозрѣвалъ, что такой выѣздъ былъ обязателенъ не только для поправленія здоровья. Собственно для поправки здоровья можно было бы и въ нашихъ краяхъ пожить съ не меншею пользою чѣмъ въ Австріи, тоже Нальчикъ состоитъ еще непризнаннымъ курортомъ и не переполняется грудными и сердечными больными. — Вотъ бы утѣшили! Къ будущему лѣту надѣюсь отстроить дачный домикъ на жениномъ участкѣ, гдѣ буд[illegible] сами жить, а Вамъ съ удовольствіемъ предложил[illegible] ѣщеніе въ домѣ на своемъ хуторѣ, гдѣ сейчас [illegible]ъ.

Вы спрашиваете, гдѣ буду лѣтомъ? Здѣзь же дома, а если куда поѣду, то на короткое время и не дальше Пятигорска на совѣтъ съ врачемъ, такъ какъ слегка похварываю; осматривавшій меня прошлою зимою въ Петербургѣ, сулилъ, что здоровья у меня хватитъ еще лѣтъ на 20, да такимъ посуламъ не всегда можно вѣрить. — Б. въ этомъ году вѣроятно не будетъ здѣсь, по крайней мѣрѣ ничего не писалъ объ этомъ. — Желаю Вамъ отъ всего сердца поправиться здоровьемъ и дать на себя посмотрѣть. Искренно уважающій Васъ и преданный

М. Лобачъ.

Нальчикъ, 31-го У. 1909 г.

Дорогой Василій Николаевичъ!

Давненько получилъ изъ Кіева № 85 «Ради» въ Вашею статьею по поводу «споминів» Г. Барвинокъ о Маріи Александровнѣ. Не сомнѣваюсь, что статья была прислана мнѣ по Вашему порученію, и прочтя ее въ первый разъ, мысленно обнялъ Васъ и крѣпко пожалъ руку, которою она написана. — Къ стыду своему, я плохо владѣю роднымъ литературнымъ языкомъ и потому при первомъ чтеніи не сразу понялъ значеніе нѣкоторыхъ мѣстъ Вашей отповѣди и Барвинокъ и Редакторшѣ газеты, гдѣ появились на свѣтъ эти интересные «спомини», года черезъ 1½ — якобы — послѣ ихъ написанія. — Сейчасъ опять перечиталъ все и еще разъ шлю Вамъ сердечное спасибо за то, что не оставили безъ отвѣта ни одного изъ подлыхъ поклеповъ на человѣка мертваго тѣломъ, но живого своими писаніями, которыя — какъ и слѣдовало ожидать — не давали покоя завистливымъ ..... букашкамъ. — Къ критическимъ взглядамъ на эти писанія покойная относилась совершенно спокойно и если бы Г. Барвинокъ только повторяла отзывъ о нихъ О. Пчілки въ письмѣ ея[1]) къ Огоновському (въ «Исторіи Литературы» за 1893. р.), меня не возмутили бы эти воспоминанія, тѣмъ болѣе что послѣ Вашихъ предъидущихъ статей всякій, кому было дорого литературное имя Марка Вовчка убѣдился, какую цѣну имѣетъ тотъ отзывъ..... Мнѣ, знающему всякую мелочь этой жизни за послѣдніе 35 лѣтъ, представляется несомнѣнныъ, что такая высоконравственная, справедливая, честная женщина какъ М. А., не могла давать ни малѣйшаго повода къ бабьимъ злословьямъ извѣстнаго сорта и въ тотъ періодъ времени, къ какому относятся воспоминанія Барвинокъ. — Слава Богу, что свидѣтели Богданъ и я еще живы и что при Вашемъ участіи имя дорогой намъ покойницы не будетъ трепаться особами въ родѣ г-жи Кулишъ. —

[1]) Положительно утверждаю, что М.А. не имѣла понятія о существованіи этого письма.

Мое дѣло съ Кіевскою «Просвитою» подвинулось таки: съ мѣсяцъ назадъ я получилъ отъ рады «Просвиты» письмо съ просьбою прислать формальное заявленіе о своемъ намѣреніи передать по завѣщанію — хуторъ съ могилою М. А. для доклада этого вопроса общему собранію членовъ, которое должно было быть 24-го Мая. Я отвѣтилъ на письмо ихъ тогда же въ скорости, подробно описавъ что это за хуторъ: сколько земли, какія постройки на ней и проч. Не знаю чѣмъ они рѣшатъ. По полученіи отвѣта напишу Вамъ.

Какъ Вамъ живется? Какъ здоровье Ваше? Скоро ли наступитъ конецъ Вашему вынужденному пребыванію заграницей? Или Вы такъ свыкаетесь съ нею, что нѣтъ охоты опять очутиться въ такихъ условіяхъ, какія гнетуть теперь родной край? Собственно для здоровья Вашего здѣшнія наши мѣста вѣроятно были бы не хуже тѣхъ, гдѣ живете теперь. — Хотѣлось бы посмотрѣть на Васъ. — Въ моей жизни — Слава Богу — все мирно. Время — этотъ цѣлитель всякихъ душевныьъ ранъ — на столько успокоило меня, что хочется еще пожить, посмотрѣть на прелестную здѣшнюю природу. Дорогая могила моя сплошь покрыта растущими при ней и на ней живыми цвѣтами, для которыхъ я въ этомъ году нѣсколько увеличилъ при ней участокъ земли.

Прощайте. Будьте здоровы. Искренно жму Вашу руку и прошу не забывать сердечно преданный Вамъ

М. Лобачъ.

Нальчикъ, 29-го Декабря 1909 г.

Дорогой Василій Николаевичъ!

Вчера получилъ Ваше письмо съ извѣстіемъ о томъ, что Вы съ лѣта все болѣете. Такъ огорчили меня этою вѣстью, что руки опускаются писать о чемъ нибудь кромѣ Васъ самыхъ, о Вашей серьезной болѣзни и способахъ избавиться отъ нея.

Не выходитъ изъ головы мысль: какъ же Вы за все это время жили безъ литературной работы, которая

(какъ Вы раньше однажды писали) даетъ Вамъ всѣ средства къ жизни! Не пріймите моихъ вопросовъ за нескромность, но я уже такъ привыкъ считать Васъ близкимъ себѣ человѣкомъ, что хотѣлось бы знать: есть ли у Васъ здѣсь — въ Россіи или на Украинѣ — семья, родные, которые могли бы прійти къ Вамъ на помощь во время болѣзни, чтобы жить въ хорошихъ условіяхъ и лечиться, — напримѣръ въ какой нибудь санаторіи? Или Вы могли пользоваться въ такихъ случаяхъ помощью какой либо Кіевской или иной общественной организаціи, — если есть что нибудь въ родѣ литературн. фонда? Незнаю какъ въ Галиціи, гдѣ я никогда не былъ, но вообще заграницей жизнь такъ дорога, и если къ болѣзни прибавляется и нужда въ средствахъ, то тяжко думать объ этомъ, не только на себѣ испытать. — Еще здѣсь, на родинѣ, среди знакомыхъ и близкихъ людей, которые и у Васъ, конечно, есть, какъ то легче переживалась бы всякая невзгода. Но Вамъ — пишете — еще цѣлый годъ нельзя вернуться. Дай Боже, чтобы этотъ годъ не былъ такимъ плохимъ для Васъ. Только не отягчайте своего слабаго здоровья такими работами, которыя могутъ въ конецъ изнурить Васъ. Когда судьба опять смилуется надъ Вами и поправитесь, успѣете все сдѣлать.

Вы пишете, что если бы и удались хлопоты Вашихъ знакомыхъ о сокращеніи срока пребыванія заграницей, то не могли бы вернуться, потому что здоровье требуетъ пребыванія въ горахъ. Но вѣдь и здѣсь можно жить въ горахъ, — хотя бы въ Нальчикѣ. Правда, здѣсь пока нѣтъ и десятой доли такихъ жизненныхъ удобствъ, какъ заграницей, — хотя съ каждымъ годомъ они улучшаются, — но климатическія условія для людей, которымъ нуженъ чистый воздухъ, здѣсь очень хорошіе. Не далѣе какъ въ этомъ году, почти весь Декабрь — до 24 числа — стояла такая погода, что у насъ въ саду рабочіе перекапывали землю до Рождества подъ виноградникъ въ одныхъ рубахахъ. (Такого — впрочемъ — года давно не было) Особенно осень здѣсь бываетъ прекрасна.

Вы спрашиваете какъ мнѣ живется?

Пережитое испытаніе за $2^1/_2$ года постепенно улеглось и я опять ухожу въ свое маленькое хозяйство — свои цвѣты, садъ, виноградникъ. Теперь его немножко прибавилось потому что у жены есть тоже небольшой дачный участокъ, минутахъ въ $10^{ти}$ ходьбы отъ моего стараго хутора, въ очень красивомъ мѣстѣ, окруженномъ горами, лѣсомъ, рѣчкою, гдѣ тоже есть для меня работа по бесѣдамъ съ природою. На этомъ участкѣ теперь и живемъ мы въ построечномъ въ этомъ году дачномъ домикѣ. Лѣтомъ жили на старомъ хуторѣ. Получаемъ газету («Рус. Вѣд.») и нѣсколько журналовъ, чтобы знать что дѣлается на Божьемъ свѣтѣ. А дѣлается теперь еще очень много такого, что лучше бы не знать! По поводу Вашихъ слуховъ объ ожидаемыхъ гоненіяхъ на украинцевъ вспоминаю телеграмму въ «Рус. Вѣд.» изъ Одессы о закрытіи Толмачевымъ мѣстной «Просвіти». Не есть ли это начало реальности Вашихъ слуховъ.

Номера «Діла» съ Вашею статьею о М. А. получилъ. Обязательно выпишу ихъ, если не пришлютъ. Въ Петербургъ не ѣздилъ и въ эту зиму не поѣду: дорого обходятся такія поѣздки да и неудобны они зимою съ жинкою. Пишите же хоть изрѣдка, какъ Ваше здоровь Отъ всей души желаю поправить его. Искренно пр данный Вамъ *М. Лобачъ.*

Нальчикъ, 8-го [illegible]аря 1910 г.

Многоуважаемый и дорогой Василій Николаевичъ!

Посылаю Вамъ въ этомъ конвертѣ фотографичечкія карточки, снятыя мною праздниками съ покойной Маріи Александровны. Все лѣто и осень — а въ этомъ году даже и въ Декабрѣ — могила была вся въ зелени. Нѣкоторыя розы (ремонтантныя) въ половинѣ Декабря, передъ закрытіемъ на зиму, были еще въ бутонахъ которые пришлось срѣзать. А шалфей (изъ котораго женою сдѣланъ вѣнокъ на крестъ) и въ снѣгу не теряетъ

листьевъ. Но съ 25-го Декабря и у насъ стала зима, поэтому около креста все бѣло. — У основанія креста эмальированная дощечка, привезеная мною изъ Петербурга еще въ 1908 г. съ такою подписью:

«МАРКО ВОВЧОКЪ»
Марія Александровна
Марковичъ — Лобачъ
† 28 Іюля 1907 г.

На одной изъ карточекъ въ лупу можно прочесть эту надпись. — Въ прошломъ году съ весны участокъ занятый посадкою кустарниковъ и цвѣтовъ при самой могилѣ, обнесенъ проволочною колючей изгородью, независимо отъ такой же изгороди, которою обнесенъ участокъ съ садомъ, дворъ при постройкѣ отдѣленъ отъ сада такою же изгородью съ запирающимися воротами, которые видны на одной изъ карточекъ. —

Не помню писалъ ли я Вамъ что еще при жизни М. А. нами рѣшено было прикупить къ тому участочку, гдѣ теперь ея могила, еще одинъ участокъ, смежный, такой же величины, — т. е. 1/4 десятины, — чтобы расширить садъ и вообще ради того, чтобы этотъ крайній въ дачномъ поселкѣ участокъ не перешелъ въ постороннія руки и намъ не былъ бы заслоненъ съ балкона видъ на горы. Послѣ ея смерти я купилъ этотъ участокъ, засадилъ его фруктовыми деревьями и обнесъ проволочною изгородью. Теперь когда вопросъ о завѣщаніи «Просвіті» участка съ могилою, (т. е. того участка съ постройками, гдѣ мы жили съ покойною), выяснился и для меня онъ окончательно рѣшенъ, я рѣшилъ — по совѣту жены — передать еще при жизни, по дарственной записи, прикупленный участокъ моимъ близкимъ по сердцу и по родству съ М. А. — Богдану и Борѣ съ тѣмъ условіемъ, что бы они построили на немъ дачи (съ денежнымъ пособіемъ на это съ моей стороны) и имѣли такимъ образомъ — возможность жить лѣтомъ при дорогой всѣмъ намъ могилѣ и напоминать о ней

своимъ дѣтямъ, изъ которыхъ нѣкоторые и не видѣли своей бабки живою, а на меня не сѣтовали бы за то, что я передаю участокъ съ могилою Обществу, а не имъ. — Я уже писалъ имъ обоимъ объ этомъ моемъ желаніи и они обѣщаютъ начать строить дачки при первой возможности. Буду очень радъ, если все это осуществится: хотя я слава Богу — еще здоровъ и умирать не собираюсь, а все лучше — легче умирать будетъ съ сознаніемъ, что къ могилѣ М. А. будутъ наѣзжать близкіе ей люди.

Третьяго дня получилъ изъ Кіева «Посмертні Оповідання» и № газеты «Село» съ статьею Шаповала. — Спасибо Вамъ за то и другое. На «Село» хочу подписаться, чтобы не забывать языка, да можно будетъ и давать кое кому для чтенія.

Отъ Богдана вчера получилъ письмо. Пишетъ что хотѣлъ бы на лѣто пробратья въ Нальчикъ. Для него и для семьи это будетъ не плохо, потому что въ 1908 г. за пребываніе здѣсь всѣ они очень поправились. Плохо только то, что у него теперь страшная безработица и нужда, а поѣздки такія, какъ въ Нальчикъ — самъ шостъ — обходятся дорого. —

До свиданія. Дай Богъ Вамъ поправиться. Очень буду радъ, если хоть изрѣдка будете подавать вѣсточки о себѣ.

Искренно преданный Вамъ *М. Лобачъ.*

Лист Б. Марковича.

С.-Пб., 30-го марта 1909 г.
Вас. Остр., 6-ая линія, 17.

Многоуважаемый Василій Николаевичъ!

Уже больше недѣли, какъ получилъ отъ Михаила Демьяновича письмо съ приложеніемъ копіи удивительной статьи госпожи Кулишъ. Болѣзнь помѣшала мнѣ тотчасъ Вамъ написать мое мнѣніе. Конечно, нашелъ

бы силы написать это мнѣніе хотя бы вкратцѣ, если бы оно было интересно для дѣла, но, право, въ немъ мало интереса.

И вотъ причины:

1) На главное обвиненіе — будто мать не сама писала украинскіе разсказы — Вы уже отвѣтили два раза, и Ваше мнѣніе гораздо болѣе авторитетно, чѣмъ мое.

Это не только главное, — но единственное серьезное обвиненіе. Остальное — чепуха, — и также Вы могли, — что называется, не вставая съ мѣста, — разнести эту галиматью въ пухъ и прахъ.

Думалъ, что же я могъ бы прибавить къ Вашимъ опроверженіямъ?

Нѣкоторыя сплетни относятся къ тому времени, которое я не помню, такъ какъ мнѣ тогда было 6 лѣтъ, — напримѣръ, а) относительно прислуги, будто бы завезенной въ Петербургъ.

Сплетни возмутительныя, — Вы сами знаете эпизодъ съ «Мотрею» — у Васъ были документы.

б) Ссылки на «Василя», т. е. Бѣлозерскаго. Это былъ . . . ., отъ котораго отступили всѣ порядочные люди и его собственная жена — Надежда Александровна Бѣлозерская.

в) Объ «ярмѣ», въ которое будто «запріг себе» Кулішъ — Вы также знаете документально.

г) Что М. В. »з Тургеневим поїхала до Парижу» — видно, ... (Кул.) не читала даже писемъ Тургенева о встрѣчѣ заграницей, и вообще поѣздка матери съ отцомъ, а не съ кѣмъ инымъ, офиціально установлена и въ послужномъ спискѣ отца (Вы это знаете) и въ литературѣ.

д) «Просила грошей» то у Макарова, то у Мих. Лазаревскаго.

Просила — свои гроши; иногда, быть, можетъ, въ видѣ «аванса», но у Васъ былъ счетъ ея заработковъ въ 1860—1862 годы — и Вы знаете, что она просила свои гроши.

е) О поѣздкѣ въ Варшаву — точныхъ свѣдѣній не имѣю.

Но это могло быть только въ 1862 году (какъ мать пріѣзжала изъ Парижа въ Петербургъ) кажется, тогда Бѣлозерскій не считался еще ренегатомъ — обрусителемъ. Впрочемъ, сама Куліш ничего характернаго не сообщаетъ: М. В. просила денегъ, — и опять таки своихъ, потому что сама Куліш тутъ же добавляетъ, что Бѣлозерскій «неймовірно багато їй передавав (грошей), платючи дорого за її оповідання».

ж) «Шевченко і Куліш тоді вже давнішу повагу до неї втратили». Куліш да, но Шевченко — нѣтъ; и это Вы лучше меня знаете.

з) «Богдась въ Парижі служилъ за разнощика газетъ».

Вотъ тутъ я живой свидѣтель и могу завѣрить, что ни единаго гроша не зарабатывалъ и не могъ заработать (до университета), потому что, при всей бѣдности М. В. въ Парижѣ, она меня баловала, какъ могла, и въ ужасъ пришла бы, если бы предложили пользоваться моею «рабочею силою».

И такъ, я лично могъ бы опровергать только «разнощика газетъ» ...

И потому я былъ, и остаюся при убѣжденіи, что Вы могли отвѣтить ..... (Кул.) лучше, чѣмъ кто либо — безъ всякого моего содѣйствія.

И Вы это еще раньше дѣлали. И глубокое, сердечное Вамъ спасибо, дорогой Василій Николаевичъ! Спасибо за прошлогоднюю статью въ «Вѣстникѣ» (рефератъ), и за «Авторство Марка Вовчка», котораго я не читалъ, потому что до сихъ поръ не могу достать. Въ Петербургѣ нѣтъ. Хлопоталъ черезъ малороссовъ. (Между прочимъ, обѣщалъ мнѣ Филипповъ) — и до сихъ поръ нѣтъ.

Очень прошу, вышлите мнѣ эту брошуру сами, — или, если надѣетесь, что кіевляне «Вістника» исполнятъ Вашу просьбу, поручите выслать немедленно наложеннымъ платежомъ. Я просилъ и контору, и Грушевскаго высылать, за мой счетъ все, что появится о матери, но,

увы, кромѣ книжекъ «Вістника», въ которыхъ печатались посмертные разсказы, и то неправильно, съ запозданіями — ничего не получалъ.

Пожалуйста, Вас. Ник., вышлите мнѣ. Пока жму руку. Очень радъ что поправились. Я же все хвораю — и сейчасъ еще не оправился. До другого раза.

Вашъ *Б. М.*

(З боку:) Б. Марковичъ. Жена кланяется.

Письмо врача Сорочинскаго о болѣзни М. А. Лобачъ.

9-го мая 1907 года я былъ приглашенъ для осмотра больной Маріи Александровны ЛОБАЧЪ. Дама пожилыхъ лѣтъ, на видъ лѣтъ 50 съ лишкомъ, выше средняго роста, почти атлетическаго сложенія; судя по многочисленнымъ складкамъ и отвисающей кожѣ, нужно было думать, что питаніе за послѣднее время сильно пострадало; слизистыя оболочки блѣдны; на ногахъ слѣды отековъ. Жалобы на общее недомоганіе, приступы одышки по ночамъ, неприятное ощущеніе давленія въ лѣвомъ боку и области сердца. Ходить почти не можетъ, сидитъ подпираясь руками.

При изслѣдованіи установлено: глухіе звуки и перебои сердца безъ видимаго расширенія его границъ, затѣмъ свойственная старикамъ небольшая эмфизема легкихъ и атероматозъ сосудовъ, моча безъ бѣлка и цилиндровъ.

Распознаваніе: неврозъ сердца съ приступами удушья. Лѣченіе: валерьяна, бромистые препараты, строфантъ; было проведено лѣченіе каломелемъ, индиферентныя ванны (27—26°) на ночь, — больная прекрасно переносила холодъ, — и затѣмъ совѣтъ—побольше времени находиться на свѣжемъ воздухѣ.

Означенное леченіе дало замѣтное улучшеніе самочувствія и Іюнь мѣсяцъ больная провела сравнительно бодро,—могла ходить по саду безъ посторонней помощи, сонъ сталъ спокойнѣе и сердечные приступы уменьшились.

Не безъ вліянія оставались и чисто психическое воздѣйствіе на больную врача, которому она вполнѣ довѣряла и котораго ожидала съ нетерпѣніемъ. Дѣло въ томъ, что по роду службы я нечасто (1 или 2 раза въ недѣлю) могъ навѣщать Марію Александровну и свои обѣщанія посѣтить именно въ такое то число часто несдерживалъ. Послѣ этого, она встрѣчала меня, какъ бы холодно, но уже черезъ нѣсколько минутъ она превозмогала свое тяжелое состояніе, забывала проведенную безъ сна ночь и съ оживленіемъ говорила на различныя темы, давая впечатлѣніе человѣка здороваго не только духомъ, но и тѣломъ, человѣка съ непоколебимыми убѣжденіями и недюжинной силой воли. Однако Марія Александровна ниразу не сказала мнѣ, что она писатель и до самой смерти я этого не зналъ.

Въ концѣ Іюня и началѣ Іюля отеки на ногахъ стали увеличиваться, перебои участились. Больная уложена въ постель; массажъ и бинтованіе ногъ. Жалобы на сухость во рту, рѣзкое отсутствіе аппетита. 3 Іюля жалуется на неприятное ощущеніе, переходящее въ боли около праваго уха. 6 Іюля впервые была замѣчена припухлость правой околоушной желѣзы, которая начала постепенно, но весьма медленно увеличиваться, вмѣстѣ съ тѣмъ стало развиваться безразличное отношеніе къ окружающему и угнетенность психики переходящая въ сонливость, и повышенная температура 38,5. За все это время со стороны полости рта и зѣва особенныхъ ненормальностей (рѣзкой красноты, жабы) не замѣчалось. Назначался внутрь іодистый натръ; снаружи на опухоль желѣзы теплое камфарное масло и ватная повязка; дезинфекція полости рта растворомъ бертолетовой соли. Только къ 19 іюля появилась слабая флюктуація.

„Теперь нужно сдѣлать разрѣзъ", — сказалъ я Маріи Александровнѣ. „Будетъ больно, но если нужно, дѣлайте", — твердо и лаконически отвѣтила она.

Было сдѣлано два довольно большихъ разрѣза, черезъ которые вышло немного — чайная ложка — густоватаго гноя.

Угнетенное состояніе, несмотря на это, ростетъ, по временнамъ сознаніе теряется, сердце слабѣетъ, температура не болѣе 37,5; при означенныхъ явленіяхъ общаго сепсиса, начавшагося, какъ я уже выше упомянулъ, вмѣстѣ съ воспаленіемъ около ушной желѣзы, больная скончалась 28 Іюля въ $3^1/_2$ часа дня послѣ длительной и мучительной агоніи.

Окружной Врачъ Нальчикскаго Округа

Докторъ медицины Сорочинскій.

10-го Ноября 1907 года сл. Нальчикъ, Терск. Обл.

А. Я. Конисскій. Жизнь украинскаго поэта Т. Г. Шевченка.

О. 1898 г. стр. 550.

Еще в Нижнем, узнавши, что автор „Народнихъ Оповидань" женщина, онъ записалъ въ своемъ Дневникѣ подъ 18-го февр. 1858 г. „Какое возвышенное прекрасное созданіе эта женщина! Надо будетъ написать къ ней и благодарить ее за доставленную радость ея вдохновенною книгою". Познакомившись лично съ авторомъ той книги въ концѣ 1858 г. или въ самомъ началѣ 1859 г., поэтъ посвятилъ ей 24 генваря 1859 г. прекрасное стихотвореніе:

Недавно я по-за Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмірало, —
І виблагав! Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка,
І обличителя жестоких,
Людей неситих. Світе мій,
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!

Світи на мене, і огрій,
І оживи моє побите,
Убоге серце, неукрите,
Голоднеє, — і оживу,
І думу вольную на волю
Із домовини воззову,
І думу вольную ... О, доле,
Пророче наш, моя ти доню! —
Твоєю думу назову!

Петербург, 17. фераля 1859 р.

Сон.

(М. А. Марковичці).

На панщині пшеницю жала;
Втомилася; не спочивать
Пішла в снопи, — пошкандибала
Івана сина годувать.
Воно сповитеє кричало
У холодочку за снопом;
Розповила, нагодувала,
Попестила, і ніби сном,
Над сином сидя, задрімала.
І сниться їй: той син Іван
І уродливий, і багатий,
Уже засватаний, жонатий,
На вольній, бачиться, — бо й сам
Уже не панський, а на волі;
І на своїм веселім полі
У двох собі пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть ...
І усміхнулася, небога.
Прокинулась — нема нічого! ..
На Йвася глянула; взяла
Його, гарненько сповила,
І копу дожинать пішла,
Поки не чути ланового.

Петербург, 13-го іюля 1858 р.

Марко-Вовчокъ

(Воспоминанія)

Умерла Марія Александровна Марковичъ, небезызвѣстная писательница въ литературѣ преимущественно малорусской.

Марія Александровна, урожденная Вилинская-, благодаря замужеству попала въ малороссии, но по рожденію, — она великоросска, и родилась въ семьѣ потомственныхъ дворянъ Вилинскихъ, — въ семьѣ, къ которой принадлежу и я, ея родной братъ. Недавно, въ одномъ изъ малороссійскихъ журналовъ — «Вѣстникѣ», — мнѣ довелось прочесть статью о покойной сестрѣ — г. Доманицкаго. Въ статьѣ этой есть много правды, но есть и неточности — и многое недоговорено, и поэтому я считаю себя обязаннымъ сказать все, что мнѣ извѣстно о сестрѣ; а извѣстно мнѣ болѣе, нежели кому бы-то ни-было, — говорю это смѣло, потому что въ семьѣ сестры, — въ семьѣ Афанасія Васильевича Марковича, ея мужа, извѣстнаго малоросса — Опанаса, собирателя малорусскихъ былинъ и пѣсень (но не писателя), которому многіе приписывали произведенія Марка Вовчка, — я жилъ съ 8-милѣтняго возраста, въ теченіи 10 лѣтъ, и впечатлѣнія, пережитыя мною въ періодъ этаго времени хорошо сохранилисъ въ моей памяти. Несомнѣнно, что многое могло ускользнуть отъ моего вниманія, — собственно такія вещи и обстоятельства, которыя не могли интересовать меня, какъ малолѣтка, — но впослѣдствіи, въ юношескомъ возрастѣ, я жилъ вполнѣ сознательной жизнью, и для меня, хорошо знавшаго покойнаго мужа сестры, Афанасія, совершенно ясно, что онъ не только не былъ творцомъ произведеній Марка Вовчка, но даже не могъ быть вдохновителемъ, и кто хорошо зналъ Опанаса, тотъ не можетъ въ этомъ сомнѣваться.

Приступая къ описанію того, чему я былъ свидѣтелемъ, я долженъ сказать, что скажу только то, что мнѣ хорошо извѣстно: ничего выдуманнаго, или пред-

полагаемаго, ничего съ чужихъ словъ . . . Въ замѣтки мои можетъ вкрасться непослѣдовательность, потому что я пишу ихъ безъ всякой обработки, прямо набѣло, но въ нихъ никто не найдетъ ни одного слова неправды, ни какого пристрастія: родство родствомъ, а правда — правдой.

Начну со старины.

Жили были два брата, великорусскіе столбовые дворяне, Даниловы: Петръ Гавриловичъ и Димитрій Гавриловичъ; первый родной нашъ дѣдъ по матери, второй — стало быть, дѣдъ двоюродный. Въ тѣ отдаленныя времена русское дворянство б. ч. принадлежало къ служилому военному сословію, и дѣдъ нашъ, бывши на стоянкѣ съ полкомъ гдѣ то въ Царствѣ Польскомъ, увлекъ княжну Радзивиллъ и женился на ней; слѣд., въ жилахъ нашихъ, — по матери — есть частица польской крови. Что касается нашего отца, то онъ былъ великороссъ, уроженецъ г. Ярославля, и я слышалъ, будто отецъ его (т. е. нашъ дѣдъ) назывался просто Вилинъ, но поступивши на службу въ синодъ, прибавилъ, вѣроятно для благозвучія — «скій», и сталъ именоваться Вилинскимъ. Отецъ нашъ служилъ тоже въ военной службѣ и дѣлалъ Польскую Кампанію (31 г.) съ своимъ Симбирскимъ гренадерскимъ полкомъ.

Итакъ наша мать, дочь Петра Гавриловича, Параскевія Петровна, вышла замуж (14 лѣтъ) за капитана Вилинскаго, а наша тетка, дочь Димитрія Гавриловича, Варвара Димитріевна, вышла замужъ тоже за капитана, Писарева, — у первой родилась дочь Марія — Марко Вовчокъ, у второй — Митя Писаревъ, — впослѣдствіи извѣстный писатель, критикъ, утонувшій въ Дуббельнѣ, въ 1868 году, на глазахъ моей сестры.

Семьи Вилинскихъ и Писаревыхъ жили въ большой дружбѣ, и сестра Марія Александровна часто проживала у нихъ въ имѣніи, на Варглѣ. —

Мать наша выйдя замужъ, получила въ приданое небольшое имѣніе, въ Елецкомъ уѣздѣ, Орловской гу-

берніи, сельцо Екатерининское, въ которомъ всѣ мы росли. Отецъ умеръ рано, и мать, оставшись вдовой, съ малолѣтними дѣтьми, имѣла неосторожность выйдти замужъ за своего двоюроднаго брата — Дмитріева, который былъ страстный игрокъ, и въ скоромъ времени совершенно разорилъ имѣніе, и лишь благодаря родству, матери нашей удалось пристроить старшихъ дѣтей: брата Валеріана — взялъ дядя Н. П. Данилов, а сестру Марію — тетка Екатерина Петровна, — по мужу Мордовина, проживавшая въ г. Орлѣ.

Выйдя замужъ вторично, когда старшему брату Валеріану было не болѣе 11 лѣтъ, а сестрѣ Маріи Александровнѣ не болѣе 10-ти лѣтъ, наша мать, кроткая, любящая и въ высшей степени добрая женщина (крѣпостные ее очень любили), получившая по тому времени прекрасное домашнее воспитаніе, вѣроятно поняла, что держать бывшихъ на возрастѣ дѣтей при отчимѣ, человѣкѣ разнузданномъ, грубомъ и отчаянномъ кутилѣ-картежникѣ, страшно угнетавшемъ крестьянъ, не представляется возможности, и поэтому, посовѣтовавшись съ родными, отдала ихъ на попеченіе, хотя и не въ чужіе люди, а роднымъ, но все-таки — изъ дома навсегда. Сестра Марія Александровна благодаря заботамъ тетокъ Мордовиной и Писаревой попала въ Харьковский Институтъ, который окончила и поселилась у тетки Екатерины Петровны, въ г. Орлѣ, и жила тамъ до выхода замужъ. Когда мать вышла замужъ, то я былъ совершеннымъ малышомъ, жилъ при ней и все хорошо помню съ двухлѣтняго возраста . . . это фактъ. Я помню бурныя сцены отчима, помню когда появилась моя сводная, черненькая сестренка (отчимъ былъ брюнетъ, а нашъ отецъ блондинъ, и мы всѣ трое — блондины); помню, какъ мы росли, какъ отчима хотѣлъ убить нашъ крѣпостной человѣкъ, Михайло-портной; и могу утвердительно сказать, со дня своего отъѣзда сестра Марія Александровна ни разу не была въ Екатерининскомъ, у матери, и для свиданія съ ней мать сама ѣзжала въ Харьковъ, на Варголъ и въ Орелъ.

А межлу тѣмъ — у насъ, съ деревнѣ оставались памятки того, что старшіе братъ и сестра жили въ Екатерининскомъ Тутъ былъ и Валерочкинъ прудикъ, и Машина елка. . . . . Наша древняя старуха, кухарка Катерина, часто разсказывала мнѣ про сестру, Марью Александровну, величая ее умницей и красавицей . . . Наша мать была опытная терпѣливая, свѣдующая и разумная воспитательница. Она отлично знала музыку и языки, въ особенности французскій, безъ котораго намъ, дѣтямъ, нельзя было шагу ступить, и я хорошо помню, какъ намъ приходилось вымаливать французскими фразами прощенье русскому человѣку за какую нибудь провинность . . . Старуха Катерина разсказывала мнѣ, что во время дѣтства сестры Маріи Александровны кто-бы что ни разбилъ, — чашку ли, графинъ, тарелку, — тотчасъ бѣжалъ къ ней, и сестра всегда принимала вину на себя . . . Помню, мать разсказывала мнѣ, что въ теченіи 4-хъ лѣтъ Маша перебила столько разной посуды, что можно бы было открыть посудную лавку . . .

Сестра отличалась пытливымъ умомъ и большою любознательностью. Своимъ умственнымъ развитіемъ она отчасти обязана студентамъ Харьковскаго Университета, которые вмѣстѣ съ ней проводили каникулярное время у тетки Писаревой, всесторонне образованной, знавшей нѣсколько языковъ, не исключая англійскаго. Достаточно сказать, что сынъ ея, Митя Писаревъ 14 лѣтъ былъ отлично подготовленъ ею въ Университетъ и блистательно выдержалъ экзаменъ. Родной братъ тетки Варвары Дмитріевны Писаревой, Андрей Дмитріевичъ Даниловъ, былъ только года на четыре старше сестры, съ которой былъ очень друженъ, и ему она, больше другихъ, обязана своимъ развитіемъ; онъ занимался литературой и писалъ оч. недурные стихи. Съ самыхъ молодыхъ лѣтъ сестра тяготѣла къ наукѣ, не имѣла ни малѣшаго пристрастія къ модничанью, одѣвалась всегда просто, чесалась безъ вычуръ, гладко или косы короной, и это осталось въ ней на всю жизнь. Она не любила выѣздовъ, тяготилась

балами, и я помню, мать была въ отчаяніи, что музыка совсѣмъ не давалась сестрѣ, и даже такая орловская знаменитость, какъ піанистъ Розовъ, у котораго Марія Александровна брала уроки, совершенно напрасно потратилъ время, и сестра, по выходѣ замужъ, совершенно забросила музыку . . . По окончаніи института она поселилась въ г. Орлѣ, у тетки, гдѣ занималась съ ея дѣтьми, Колей и Катей. Въ Орлѣ-же Марія Александровна вышла замужъ.

Тетка наша, Екатерина Петровна, держала въ Орлѣ свой домъ на открытую и притомъ большую ногу. Она по тогдашнему времени располагала большими матеріальными средствами: во-первыхъ, приданое ея было сбережено, и во-вторыхъ мужъ ея, Михаилъ Саввичъ Мордовинъ, выслужившійся изъ простыхъ приказныхъ, состоялъ секретаремъ казенной палаты, былъ великій дѣлецъ и пр. и пр. и прочая. . . . . Однимъ словомъ, домъ тети Екатерины Петровны былъ первый въ Орлѣ, и тамъ можно было встрѣтить и лицъ мѣстнаго beau mond'a, и народника Павла Ивановича Якушкина, съ его вѣчной нагайкой, которой онъ изъ-подъ-тишка стегалъ теткиныхъ собаченокъ, и административно сосланныхъ студентовъ, къ которымъ, не потеперешнему, и частныя лица, и администрація относились въ высшей степени добродушно — участливо. Бывалъ у ней и Афанасій Васильевичъ Марковичъ.

Въ «Воспоминаніяхъ», которыя приходилось мнѣ читать, и о которыхъ я раньше упоминалъ, А. В. Марковичъ названъ «Правителемъ Канцеляріи Орловскаго Губернатора». . . Это не вѣрно. . . Во первыхъ, въ данное время Марковичъ бѣлъ слишкомъ молодъ для этой должности, а во-вторыхъ — въ г. Орелъ на службу въ Губернское Правленіе или Канцелярію Губернатора онъ попалъ не добровольно, а по волѣ начальства, благодаря тому, что былъ замѣшанъ въ какой-то студенческой исторіи Кіевскаго Университета. . . . . Однимъ словомъ, попалъ онъ въ Орелъ, кажется, совмѣстно съ своими товарищами по

Университету Нарбутомъ и Улазовскимъ, за какую то политическую строптивость..... Строптивость эта, можетъ быть, и проявилась, но, должно быть, въ самой легкой формѣ, потому что въ орловскомъ изгнаніи онъ пробылъ не долго, и какъ только опала миновала, онъ тотъ часъ же выѣхалъ изъ Орла и перевелся на службу въ канцелярію Черниговскаго Губернатора, гдѣ завѣдывалъ редакціей «Губернскихъ Вѣдомостей»..... Опала, въ которой онъ находился, миногала безслѣдно, потому что не помѣшала его государственной службѣ, на которой онъ служилъ до самой смерти своей.....

Афанасій Васильевичъ Марковичъ, уроженецъ Полтавской губерніи, гдѣ у его родителей въ Пирятинскомъ уѣздѣ, было имѣніе. Я зналъ его братьевъ Аполлона, (владѣльца имѣнія), Модеста (гусара) и Василія (офицера корпуса лѣсничихъ), и онъ не былъ похожъ ни на одного изъ нихъ. Это былъ типъ народника Малоросса въ высшей степени характерный и своеобразный, отличавшійся и внѣшностью, и пошибами своей исключительной натуры..... Это былъ крупный человѣкъ, брюнетъ, типъ истаго малоросса, съ задумчивымъ взглядомъ куда-то въ пространство, не обращавшій на свою внѣшность ни малѣйшаго вниманія. Я иначе не могу себѣ представить, какъ всего истертаго и испачканнаго, въ отрепанныхъ брюкахъ, стоптанныхъ сапогахъ. Онъ былъ крайне забывчивъ и нетребователенъ въ жизненномъ обиходѣ. Страстей у него ровно никакихъ не было. Вся его жизнь, всѣ его стремленія сводидись къ малороссійскому пѣнію, театру, пословицамъ и поговоркамъ. Онъ былъ истый народникъ, но того особаго пошиба, который погружаясь въ старину казачества, до того утопалъ въ прошломъ, что о благосостояніи современнаго человѣка вовсе не думалъ. Словомъ сказать, это былъ идейный человѣкъ до самозабвенія, и честный до глупости..... Я не думаю, чтобы онъ могъ надъ чѣмъ нибудь сосредотачиваться, кромѣ записыванія старинныхъ былинъ, и едва ли былъ къ чему нибудь другому способенъ. Это онъ доказалъ всей своей

жизнью, тою жизненною безалаберностью, которая не выпускала его изъ когтей. Получая на послѣдней своей службѣ акцизнаго надзирателя крупное содержаніе, онъ все раздавалъ, жилъ въ-проголодь и умерь бѣднякомъ..... Чѣмъ — чѣмъ только онъ не былъ!.... Чиновникомъ губернатора, стряпчимъ, управляющимъ имѣніемъ (у Качановскаго), учителемъ географіи въ гимназіи и наконецъ акцизнимъ надзирателемъ, и нигдѣ онъ не могъ найдти пристанища по себѣ. Чиновникомъ губернатора онъ не остался потому, что губернаторъ былъ по его мнѣнію взяточникъ. Изъ стряпчихъ онъ ушолъ, такъ какъ во время Севастопольской Кампаніи какой то поставщикъ быковъ осмѣлился предложить ему взятку. Поступивши управляющимъ, онъ такъ распустилъ бразды управленія, что управляемые имъ начали растаскивать и его собственное и хозяйское добро. Учительство въ гимназіи не задалось изъ-за разсѣяности, и наконецъ, находясь въ должности акцизнаго надзирателя, онъ былъ вѣчнымъ мученикомъ, хотя сослуживцы его были честны, но заводчики и арендаторы изыскивали всевозможныя средства къ обкрадыванію казны и достигали желаемыхъ результатовъ. Онъ это сознавалъ и мучился..... Спрашивается, — могъ ли такой человѣкъ быть, не говорю творцемъ чего нибудь цѣльнаго и законченнаго, а даже руководителемъ Маріи Александровны въ ея литературныхъ работахъ? Конечно, нѣтъ. Онъ самъ это сознавалъ, и какъ человѣкъ абсолютно правдивый, на вопросы малознавшихъ его людей, не желавшихъ почему то въ Марьѣ Александровнѣ признавать самостоятельнаго творчества, безъ всякой задней мысли отвѣчалъ, что — у ней, т. е. его жены. Маріи Александровны, талантъ отъ Бога. Это была святая правда; опираться на то, что великоросска не могла въ теченіи 3—4 лѣтъ освоиться съ малороссійскимъ нарѣчіемъ, болѣе чѣмъ странно..... Сестра Марія Александровна, была съ молоду красива, и красота ея была чисто великорусская. Свѣтлая блондника, съ голубыми глазами, круглолицая, съ тяжелыми, золотистыми косами и пра-

вильными чертами, — она несомнѣнно могла понравиться А. В. Марковичу, потому что нравилась всѣмъ, но чѣмъ именно увлекалъ ее Афанасій Васильевичъ — положительно рѣшать не берусь, но думаю, что преимущественно своею оригинальностью. Онъ былъ безусловно красивъ, мечтателенъ пѣвецъ ..... и дѣвочка-институтка, развитая не по лѣтамъ, подобно своему брату Д. И. Писареву, — увлеклась и стала его женой. . . . .

Я хорошо помню пріѣздъ изъ Орла молодыхъ въ нашу деревню, сельцо Екатерининское Елецкаго уѣзда. Наши крѣпостные люди приходили съ поздравленіями и находили, что барышнинъ мужъ, хоть и хохолъ, но человѣкъ, какъ быть надо, т. б. что Афанасій Васильевичъ хорошо говорилъ по-русски, зато бывшій съ пріѣзжими, крѣпостной Марковича, Иванъ, представлялъ изъ себя до сихъ поръ невиданнаго у насъ истаго хохла. . . . . Вѣчно заспанный, со щетинистой бородой, которую онъ стригъ, съ своимъ характернымъ украинско-полтавскимъ говоромъ, Иванъ явилъ собой такую диковинку, на которую сбѣгались смотрѣть и старые и малые, и если гдѣ нибудь слышался необычайный реготъ (гром. смѣхъ), тамъ навѣрняка былъ Иванъ и даровые зрители. Въ дополненіе къ Ивану, который былъ порядочный поваръ, мать предлагала сестрѣ взять съ собой, изъ нашихъ крѣпостныхъ горничную, молодую, 15-лѣтнюю дѣвушку Маринку, но сестра на-отрѣзъ отказалась и просила мать отпустить Маринку на волю, что и было исполнено. Сестра съ мужемъ пробыли въ деревнѣ нѣсколько дней и собравшись въ путь, выѣхали въ Черниговъ, взяли съ собой и меня . . . . Помню, мнѣ было очень жаль бросать нашу деревню, оставить мать, меньшую сестренку Вѣрочку, и старуху Катюшку, и горничныхъ Надежду и Маринку, и пасѣчника Прохора, и Максимку форрейтора, и нашихъ лошадей, и нашихъ гончихъ. . . . . Всего — всего, мнѣ было страшно жаль, и я горько плакалъ, и въ горѣ моемъ ѣхавшій съ нами Иванъ принялъ самое живое участіе. . . . . Онъ началъ меня утѣшать разсказами про Малороссію,

и хотя я понималъ изъ его рѣчей лишь половину, но вскорѣ утѣшился и заснулъ у Ивана на рукахъ: этотъ огромный и добродушный-человѣкъ держалъ меня 8-лѣтняго ребенка, какъ куклу..... Впослѣдствіи я всей своей дѣтской душой привязался къ Ивану, и когда его обижали, мнѣ бывало страшно жаль его: душа у него была мягкая и онъ умѣлъ плакать горько и жалобно.

Въ «воспоминаніяхъ» — коснулись и этого Ивана. Тамъ сказано, что у Афанасія Васильевича былъ крѣпостной человѣкъ, который, будто бы, обокралъ его и ушелъ въ бѣга. Что Иванъ ушолъ и пропалъ безъ вѣсти, на всегда это фактъ, но онъ ничего не укралъ и ушолъ лишь въ томъ, въ чемъ ходилъ.

Я отлично помню этотъ случай, потому что принималъ въ немъ непосредственное участіе .....

Нужно замѣтить, что не смотря на прежнюю дешевизну жизни, когда въ Кіевѣ можно было купить на базарѣ за 20 коп. осенняго гуся, а за 7—10 руб. въ мѣсяцъ можно было имѣть хорошую и удобную квартиру, семья наша, т. е. Афанасій Васильевичъ, сестра и я жили не только скромно, но даже съ небольшими лишеніями, потому что жили ежедневно съ готовой копѣйки, двадцатымъ числомъ. Афанасій Васильевичъ былъ стряпчимъ, — жалованье небольшое, самъ онъ былъ въ высшей степени безалаберный, сестра имѣла очень мало понятія въ хозяйствѣ и прислугой былъ одинъ Иванъ, который служилъ за все, какъ тотъ дворовый человѣкъ, о которомъ гдѣ то было написано:

Въ понедѣльникъ Савка мельникъ, а во вторникъ — Савка шорникъ.

Съ середы да четверга — Савка въ горлицахъ слуга и т. д.

И поэтому нѣтъ мудренаго, что медлительный Иванъ не успѣвалъ то тутъ, то тамъ ..... Къ тому — же онъ иногда выпивалъ, хотя и понемногу, но подъ рюмочкой дѣлался дерзокъ ..... Насколько любилъ онъ меня, настолько недолюбливалъ Паню т. е. сестру Марію

Александровну, которая дѣлала ему замѣчанія по поводу его неряшества. На замѣчанія эти Иванъ отвѣчалъ дерзостью, дерзость его вызывала у сестры слезы, а за эти слезы Афанасій Васильевичъ жестоко билъ Ивана ..... Это истина, изъ пѣсни слова не выкидаютъ ..... Человѣкъ — всегда человѣкъ и всегда со слабостями ..... Побои страшно ожесточили Ивана, но однако самому Афанасію Васильевичу, онъ никогда не сказалъ ни одного грубаго слова ..... онъ только чаще жаловался мнѣ на свою горькую судьбу и рѣшился, наконецъ, бѣжать ..... Въ этомъ онъ открылся мнѣ и просилъ моего содѣйствія: во что бы то ни стало ему на это дѣло, непремѣнно нужно было, три карбованця; взять ихъ было не откуда, и онъ надоумилъ меня утащить ихъ у сестры ..... Замыселъ нашъ созрѣлъ и окрѣпъ, но нужно было выжидать, потому такую сумму, какъ 3 руб. нельзя было утащить незамѣтно. Получая ежемѣсячно жалованье, Афанасій Васильевичъ, обыкновенно послѣ получки, заходилъ въ лавки, накупалъ разной дребедени, особенно сластей — для Маничьки, какъ онъ обыкновенно называлъ сестру, и затѣмъ рѣшительно всѣ деньги отдавалъ сестрѣ, потому что рѣшительно не зналъ онъ счета, и у него, по первому слову, можно было взять все, до копѣйки ..... И вотъ наконецъ подошла пора дѣйствовать ..... Афанасій получилъ жалованье и отдалъ сестрѣ сестра дала мнѣ три рубля отнести ихъ въ аптеку, а я эти три рубля потерялъ, попросту отдалъ Ивану .... О томъ, что я потерялъ эти три рубля узнали не скоро, чуть ли не недѣли черезъ двѣ, когда Ивана и слѣдъ простылъ; узнали изъ присланнаго аптекаремъ счета и призвали меня, раба Божьяго, къ отвѣту. Я сталъ запираться, сказалъ сначала, что деньги потерялъ и, наконецъ, сознался, что отдалъ ихъ Ивану. Афанасій жестоко избилъ меня веревкой и, помню, какъ сестра Марія Александровна горько надо мной плакала.

Иванъ исчезъ безслѣдно, и послѣ него появилась у насъ въ домѣ женская прислуга.

По истеченіи полутора года послѣ замужества, у сестры родилась дѣвочка, которая однако жила недолго, и сестра послѣ родовъ, долго болѣла. Вообще говоря, до переѣзда въ м. Немировъ жизнь сестры Марьи Александровны текла съ большими лишеніями, но она умѣла во всемъ себѣ отказывать. Мать наша, имѣя на рукахъ младшую сестру Вѣру, не могла оказывать матеріальной помощи, а отъ тетки она если и принимала, то только имянинные подарки, въ видѣ дорогихъ матерій. Такого подарка нельзя было не принять, но такъ какъ сестра никогда не была модницей, то обыкновенно вещи эти сбывались и вырученыя деньги уходили на жизнь.

Послѣ мыканій и мытарствъ на служебномъ поприщѣ Черниговскаго и Кіевскаго губернаторствъ, Афанасій Васильевичъ попалъ учителемъ географіи въ Немировскую Гимназію и сталъ, наконецъ, на матеріальную почву твердой ногой. Гимназія эта имѣла директоромъ незабвеннаго Михаила Андреевича Тулова, инспектора Дельсаля и превосходный составъ учителей. Воспитанники этой гимназіи были преимущественно Поляки, дѣти богатыхъ мѣстныхъ помѣщиковъ Подольской губерніи. При гимназіи былъ пансіонъ, и кромѣ того, такъ называвшаяся гимназическая колонія, другими словами — общежитіе учителей, содержавшихъ на полномъ иждивеніи гимназистовъ. Жизнь была очень дешева въ этомѣ торговомъ мѣстечкѣ Немировѣ, а между тѣмъ за содержаніе учениковъ богатые паны платили отъ 500 до 700 руб. сер., по тогдашнему времени — громадныя суммы. Колонію учителей составляли: Афанасій Васильевичъ Марковичъ (географія), Илья Петрович Дорошенко (математика), Автономъ Григорьевичъ Теодоровичъ (исторія), Никита Васильевичъ Барщевскій (русскій языкъ и словесность). Одинъ Марковичъ былъ женатъ, и потому хозяйствомъ правила сестра Марія Александровна, и около нея группировались всѣ эти милые люди, — рыцари чести и дружества. Всѣ они

были малороссы, поклонники Тараса Шевченка, народники, можетъ быть мечтавшіе о судбѣ меньшого брата, но въ широкомъ значеніи всѣ они любили Малороссію, всѣ чтили ея старину, но узкихъ мыслей о возрожденіи единой Малороссіи не питали, а интересовались судьбой всей Россіи. Никогда я не замѣчалъ въ нихъ той мелочности, которая выражается въ наружныхъ знакахъ одѣяній (свиткахъ и шитыхъ сорочкакъ) и малороссійском говорѣ. Одѣвались они какъ слѣдуетъ учителямъ, прилично, говорили между собой на общепринятомъ русскомъ (не совсѣмъ чистомъ) нарѣчіи, но думали широко и обстоятельно, и надо думать осмысленнѣе теперешнихъ одесскихъ Украинцевъ. Они чтили не только Шевченка, но и великорусскихъ мыслителей, и думали объ общемъ благѣ .....

Немировское житье, надо думать, дало возможность сестрѣ поработать надъ собой и стать твердой ногой на литературномъ поприщѣ, при чемъ та оболочка, въ которой она пребывала, стала тѣсна, и ее, разумѣется, потянуло впередъ. Это было въ 57—58 годахъ. Въ данное время Богдась былъ должно быть лѣтъ пяти и сестра сама выучила его читать. Я помню нерѣдко ходилъ съ нимъ гулять по мѣстечку, онъ останавливался, прочитывалъ вывѣсочныя надписи и тѣмъ удивлялъ многихъ прохожихъ, дивившихся знаніямъ такого малыша.

Сестра уѣхала за границу, и я не видалъ ее до 1877 года, когда случайно встрѣтился съ ней въ Петербургѣ.

По отъѣздѣ сестры, Афанасій Васильевичъ поступилъ на службу по акцизу, надзирателемъ акц(изныхъ) сборовъ, сначала въ Самару, а потомъ въ Новгородсѣверскъ. Съ сестрой онъ переписывался. Переписки этой я никогда не видалъ, но могу увѣрить, что при жизни моей съ ними, они всегда разговаривали по русски: сестра его называла Афанасіемъ, а онъ ее Маничкой, и я почти увѣренъ, что приведенныя въ воспоминаніяхъ Доманицкаго ея письма къ Афанасію, пересказаны, такъ

зказать, своими словами, съ сохраненіемъ смысла, а не текста.[1])

Мнѣ приходилось читать воспоминанія приверженцевъ предположеній, будто разсказы Маріи Александровны написаны Афанасіемъ, что на вопросы объ этомъ, онъ всегда коротко отвѣчалъ: «да, талантъ, отъ Бога» — и въ этомъ почему то видѣли нежеланіе высказаться откровенно, что то скрыть ..... А въ сущности онъ говорилъ правду, въ чемъ глубоко былъ убѣжденъ, передъ чѣмъ благоговѣлъ.

Я, лично, тоже грѣшу перомъ, и желающихъ ознакомиться съ моимъ писательствомъ, отсылаю къ моимъ «Охотничьимъ разсказамъ». Грѣшить я началъ давно, еще въ гимназіи писалъ и для товарищей сочиненія на задаваемыя темы — и прозой и стихами, и руководителями моими не были ни Афанасій Васильевичъ, ни сестра Марія Александровна, писалъ я самъ по себѣ, и нерѣдко двадцать варьянтовъ на одну тему ... Такъ мнѣ Богъ далъ . . . . . .

Съ отъѣздомъ сестры (вмѣстѣ съ Богданомъ) за границу и съ поступленіемъ Афанасія Васильевича на акцизную службу, семейная связь сестры оборвалась. Въ 1864 году я гостилъ у Афанасія Васильевича въ Новгородсѣверскѣ; онъ жилъ одинъ, но уже въ то время сошелся съ малорусской актриссой-любительницей З-ой, замужней женщиной, съ которой (кажется, едва ли не съ согласія ея мужа) сжился тѣсно и прижилъ нѣсколько человѣкъ дѣтей. На нихъ онъ расходовалъ всѣ свои служебныя средства, и сестра Марія Александровна жила своимъ литературнымъ трудомъ. Въ теченіи періода времени съ 1858 по 1868 годъ я получилъ отъ нея только одно письмо, изъ Дуббельна, въ которомъ она сообщала мнѣ, что Митя Писаревъ утонулъ на ея глазахъ. Богдана, по отъѣздѣ его изъ Немирова, я не видалъ ни разу.

---

[1]) Це не згідне з правдою. М. Марковичка писала до мужа лиш українською мовою і то так гарно, як ніхто другий не міг би написати.

Миръ праху пожившихъ, въ память о нихъ я не сказалъ ни одного слова неправды, ни одного сообщенія по догадкамъ. Все пережито и прочувствовано, многое, можетъ быть, не договорено. но не сказано ничего лишняго.

Аминь.

Димитрій Вилинскій.

3. VII. 1908 г.
Коропъ.

Марко Вовчок.

(Спогади.)

Вмерла Марія Олександрівна Маркович, відома письменниця в літературі, — переважно українській. Марія Олександрівна, з роду Вілінська, через шлюб стала українкою, але родом вона великоросіянка і народилася вона в сім'ї потомствених дворян Вілінських, в сім'ї, до которої належу й я, — брат її рідний. Нещодавно, в одному з українських журналів, у «Вістнику», довелося мені прочитати статтю про небіжчицю сестру п. Доманицкого. В цій статті багато є правди, але трапляються й неточности, і багато чого недоговорено, тому я маю собі за обов'язок сказати все, що відоме мені про сестру; а відомо мені більше, як кому иншому, — кажу це сміло, бо в сім'ї сестри, — себ-то в сім'ї Опанаса Васильовича Марковича, її чоловіка, відомого українця, — Опанаса, збірача українських дум і пісень (та не письменника), що йому багато людей нав'язували авторство творів Марка Вовчка, — я жив з 8-ми років аж 10 літ, і враження, що їх тоді саме я пережив, добре збереглися в моїй пам'яти. Нема що казати, чимало могло перебігти по-за моєю увагою, — а то власне такі речі та обставини, що не могли мене, як малолітка, цікавити, — але згодом, в юнацькі роки, я жив зовсім свідомо, і мені, добре знавши небіжчика чоловіка сестри моєї, Опанаса, ясно, що він не був не то що автором творів Марка Вовчка, але не міг і навіяти ці твори, а хто знав Опанаса, той не може мати сумніву що до цього.

Приступаючи до оповідання про те, чого я свідком був, повинен сказати, що скажу тільки те, що мені добре відоме: нічого вигаданого, чи такого, що догадуватись можна, нічого за чужими словами ..... В замітки мої може потрапити яка непослідовність, бо пишу їх ніяк не обробивши, прямо на чисте, зате в них ніхто ні слова неправди не знайде, ані кривого суду: рідня ріднею, а правда — правдою.

Почну за старовини.

Було на світі двоє братів — великоруські столбові дворяне, Данилови: Петро Гаврилович і Дмитро Гаврилович; перший — це рідний дід наш з материного боку, а другий, виходить, дід двоюрідний. За тих далеких часів дворянство здебільшого було служилою військовою верствою, і дід наш, бувши на постою з полком десь у Польщі, приподобався княжні Радзивіл і оженився з нею; отож в жилах наших — від матері — єсть частина польської крови. Що до батька нашого, то був він великоросіянин, з міста Ярославля, і я чув, ніби батько його, а наш дід, звався ирост о Вілін, та поступивши в Синод на службу додав, мабуть для окраси, — «ський», і став зватися Вілінський. Батько наш також був на військовій службі і брав участь у Польській Кампанії (31 року) зо своїм Сибірським Гренадерським полком.

Мати наша, дочка Петра Гавриловича, Параскевія Петровна, заміж пішла (14 років) за капитана Вілінського, а тітка наша, дочка Дмитра Гавриловича, Варвара Дмитровна, вийшла заміж також за капитана, Писарева, — в першої народилася дочка — Марко Вовчок, — а в другої — Мітя Писарев, — згодом відомий письменник, критик, що втонув у морі в Дубельні, року 1868, на очах моєї сестри.

Родини Вілінських та Писаревих жили у великій приязні, і сестра Марія Олександрівна часто гостювала у них в маєтку, на Варглі.

Матір наша заміж зийшовши, дістала в придане невеликий маєток, в Єлецькому повіті Орловської губернії,

село Катерининське, де ми всі виростали. Батько помер рано, а мати, вдовою позоставшися з малими дітьми, необачно вийшла заміж за брата свого двоюрідного — Дмитрієва, що був гарячим картярем, скоро до щенту розмантачив маєток, і тільки через рідню матері нашій пощастило дати собі раду з дітьми: брата Валеріяна взяв до себе дядько Н. П. Данилов, а сестру Марію — тітка Катерина Петровна, по чоловіку Мордовина, що проживала в м. Орлі.

Удруге вийшовши заміж, коли старшому братові Валеріяну було не більше 11 років, а сестрі, Марії Олександрівні не більше 10-ти, наша мати, що була повна любови та лагідна, по-над міру добра (кріпаки її дуже любили), що мала як на той час дуже добре домашнє виховання, мабуть зрозуміла, що тримати дітей вже на вирості при вітчимові, людині розбещеній, грубій та гіркій гуляці-картяреві, що тяжко гнобив селян, нема спроможн , і тому, порадившись із ріднею, віддала їх під оп оч і не в чужії люди, а рідні, а проте ж — з дому, навіки. Сестра Марія Олександрівна, клопоту тіток Мордовиної та Писаревої дякуючи, вступила до Харьківського Інституту, скінчила його і оселилася в тітки Катерини Петровни, в м. Орлі, і жила там аж поки вийшла заміж. Як мати заміж виходила, я був зовсім малий, жив при ній і все добре пам'ятаю з двох років мого віку .... це факт. Я пам'ятаю бучі мого вітчима, пам'ятаю як з'явилася моя нерідня, чорненька сестриця (вітчим був чорнявий, а наш батько білявий, і ми всі троє — біляві); пам'ятаю, як ми виростали, як вітчима наважувався вбити наш кріпак Михайло-кравець; і можу певно сказати, що з того дня, як вона виїхала, сестра Марія Олександровна а ні разу не була в Катерининському в матері, і щоби побачитися з нею, сама мати їздила до Харькова, на Варґол і до Орла. А тим часом, у нас на селі були знаки того, що старші брат і сестра жили в Катерининському. Тут був Валерочків (Валеріянів) ставочок і Машина (Маріїна) ялинка ..... Наша стара

баба куховарка Катерина часто оповідала мені про сестру, взиваючи її розумницею та красунею . . . . . Мати наша була досвідчена, терпелива, тямуща та розумна вихователька. Дуже добре знала вона музики та язиків, французького особливо, без якого нам дітям, бувало, а ні поткнися, і я добре пам'ятаю, як нам дітям доводилося вимолювати французькими словами милосердя руській людині за якусь там провину . . . Стара Катерина оповідала мені, що за часів дитинства сестри Марії Олександровни, як хто що небудь розіб'є — чашку, карафку, миску, — зараз біжить до неї, а сестра завше брала вину на себе . . . . . Пам'ятаю, мати оповідала мені, що за чотирі роки Маша «набила» стільки посуду, що й на цілу посудну крамницю настачило б.

Сестру було знати за її допитливим розумом і великою цікавістю. Розумовому росвиткові почасти допомогли студенти Харьківського Університету, що разом з нею пробували вакаційний час у тітки Писаревої, що була всебічно освічена, знала кілька мов, а в тім і англійську. Досить того, що син її Мітя Писарев вже 14 років був добре приготований до університету і як найкраще склав іспити. Рідний брат тітки Писаревої Андрій Дмитрович Данилов, був тоді всього на чотирі роки старший від моєї сестри, з якою дуже дружився, і вона йому більше як кому має за розвиток дякувати; він займався літературою і писав дуже непогані вірші. З малого віку сестру тягнуло до науки, не була а ні трохи модницею, вбіралася завжди просто, причісувалася без викрутасів, гладко або в коси короною, і це в неї зосталося на все життя. Не любила вона виїздів, нудилась вечірками; я пам'ятаю розпач матері, що з музикою не велося сестрі, — навіть такий славетній в Орлі піяніст Розов, що навчав Марію Олександровну, зовсім змарнував час — а сестра, вийшовши заміж, зовсім покинула музику. . . . . Скінчивши інститут оселилася вона в Орлі, в тітки, де навчала її дітей, Колю і Катю. В Орлі ж таки Марія Олександровна вийшла заміж.

Тітка наша, Катерина Петровна, жила в Орлі на широку ногу. Вона, як на той час, мала великі кошти, — перше, що придане своє приховала, а друге, чоловік її, Михайло Савич Мордовин, що вислужився з звичайних собі приказних, був секретарем казенної палати, був спритний ділець і всяке таке инше... Коротко кажучи, господа тітки Катерини Петровни була перша в Орлі, і там можна було бачити і персон з місцевого beau mond'a: і народника Павла Івановича Якушкина, з його вічним гарапником, що ним він крадькома стібав тітчиних песиків, і адміністративно засланих студентів, до котрих не так, як тепер, і приватні особи, і адміністрація ставились до найбільшої міри добродушно-сердечне. Бував у неї й Опанас Васильович Маркович.

У «Споминах», що мені доводилося читати і що про них я раніше згадував, О. В. Марковича названо «правителем Канцелярії Орловського Губернатора».... Це не так..... Перше — саме тоді Маркович був за-молодий для цеї посади, а друге — в місто Орел на службу в Губернське Правління чи Канцелярію Губернатора він потрапив не своєю волею, а з волі начальства, бо був причетний до якоїсь студентської історії Київського Університету..... Одно слово, попав він до Орла, здається, разом зо своїми товаришами з університета Нарбутом та Улазовським, за якусь то там політичну непокірливість..... Непокірливість цю, може, він і появив, але мабуть у найлегшій формі, бо в орловському вигнанні пробув він не довго, і як тільки неласка минулася, він зараз таки виїхав із Орла і перейшов на службу в канцелярію Чернігівського Губернатора, де завідував редакцією «Губернскихъ Вѣдомостей»..... Неласка, у котрій він пробував, минулася без сліду, бо не зашкодила його державній службі, на якій він був аж до самої смерти своєї.....

Опанас Васильович Маркович, родом з Полтавської губернії, де в його батьків у Пирятинському повіті був маєток. Я знав його братів, — Аполона (власник маєтку),

Модеста (гусар) і Василя (офіцер корпуса лісничих), і він не був нічим схожий з ними. Це був тип народника Українця, в найбільшій мірі характерний і своєрідний і визначався, як зовнішнім виглядом, так і штибом своєї видатної натури. . . . . Це був великий на виріст чоловік, чорнявий, тип щирого українця, з задумливим поглядом десь у просторінь, що не звертав ніякої уваги на свій зовнішній вигляд. Я собі його й уявити инакше не можу, як усього потертого та заялозеного, у стріпаних штанях, підтоптаних чоботях. Був до крайньої міри забудькуватий та невибагливий у життьових потребах. Пристрастей аж ніяких не було в нього. Все його життя, всі змагання приходили до українського співу, театру, приказок та приповідок. Був щирий народник, але того особливого штибу, що вдаючись у козацьку старовину, так потопав у минулому, що про добробут людини сучасної зовсім не думав. Словом сказати, була це людина ідейна до самозабуття і чесна до глупоти. . . . . Не думаю щоб він міг чогось пильнувати, окрім записування дум, і навряд щоб був на щось инше здатен. Це він довів своїм життям, тою життьовою безладністю, що не випускала його з своїх рук. Мавши на останній своїй посаді акцизного доглядача велике утримання, він усе роздавав, жив напів-голодний і вмер бідолахою. Чим тільки він не був! . . . . Урядовцем у губернатора, діловодом, управителем маєтку (в Качановського), учителем географії в гімназії і нарешті акцизним доглядачем, і ніде він не міг знайти собі притулку. Урядовцем губернатора не лишився тому, що губернатор був на його думку хабарником. Діловодство покинув, бо підчас Севастопольської кампанії якийсь поставщик биків насмілився пропонувати йому хабаря. Взявши управительство маєтком, він так попустив віжки, що його підлеглі почали розкрадати і його власне і хазяйське добро. Учительство в гімназії не повелося через те, що був забудькуватий і, нарешті, бувши акцизним доглядачем терпів вічні муки, і хоч його співробітники були люде чесні, але фабриканти й

арендатори все добірали усяких способів обікрадати державу і свого таки добувалися. Він це знав і мучився..... Чи могла ж така людина бути, не кажу вже творцем чогось суцільного і закінченого, а то навіть керовником Марії Олександровни в її літературних працях. Ну, звичайно, що ні! Він сам це знав, і як людина абсолютно правдива, на питання людей, що мало знали його, та чомусь не хотіли признати за Марією Олександровною самостійної творчости, без жадної кривої думки, одповідав, що в неї, себ-то його жінки, Марії Олександровни, талан від Бога. Це була свята правда; покладатися на те, що великоросіянка не могла за яких три чотирі роки засвоїти української мови — це надто чудно. Сестра Марія Олександровна була замолоду гарна, і краса її була щира великоросійська. Ясна блондинка, з блакитними очима, кругловида, з тяжкими золотими косами, і нормальними рисами, — вона безперечно могла вподобатись О. В. Марковичу, бо подобалася усім, але вже чим її захоплював Опанас Васильович, — певно рішати не беруся, але думаю, що найбільше своєю оригінальністю. Був він зовсім гарний собою, мрійник, співака ..... і дівчинка-інститутка, розвинута понад свої літа, як і брат її Д. І. Писарев, — закохалася і стала його жінкою. ....

Я добре пам'ятаю приїзд з Орла молодих до нашого села, Катерининського, Єлецького повіту. Наші кріпаки приходили поздоровляти, і вважали, що чоловік панночки, хоч і хохол, але людина, як і слід бути, тим більше, що Опанас Васильович добре говорив по-московському; а зате кріпак Марковича, Іван, що прибув з приїзжими, був типом досі у нас невиданого щирісенького хохла..... Завше заспаний, із щіткуватою стриженою бородою, зо своєю характерною українсько-полтавською мовою, Іван появив собою таку дивину, на яку збігалися дивитися і старі й малі, і як де вже розлягався незвичайний регіт, там запевне був Іван і глядачі на дурничку. В додаток до Івана, — що був собі порядним кухарем, мати пропо-

нувала сестрі взяти з собою з наших кріпаків покоївку, молоду 15-тилітню дівчину, але сестра на-відруб одмовилася і просила матір пустити Маринку на волю, що й було зроблено. Сестра з чоловіком пробули на селі скілька днів і, зібравшися в дорогу, виїхали в Чернігів, взяли з собою й мене. . . . . Пам'ятаю, шкода мені дуже було кидати наше село, лишити матір, меншу сестричку Віру, і стару Катерину, і покоївок Надію й Маринку, і пасічника Прохора, і Максимка форейтора, і наших коней, і наших хортів. . . . . Всього-всього було страшенно шкода, і я гірко плакав, а Іван, що їхав з нами, у моїм лихові найбільше мені спочував. . . . . Почав він мене розважати оповіданнями про Україну, і хоч я розумів з його речей хиба що половину, але скоро втішився і заснув у Івана на руках: цей величезний і добрячий чоловік тримав мене, 8-літню дитину, на руках, як ляльку. . . . . Згодом, я всею своєю дитячою душею прив'язався до Івана, і як його кривдили, мені бувало дуже його шкода: душа в нього була м'ягка і вмів він плакати гірко й жалібно.

У «Споминах» торкнулися і цього Івана. Там сказано, що в Опанаса Васильовича був кріпак, котрий ніби-то обікрав його і втік. Що Іван пішов і пропав безвісти, навіки, це факт, але він нічого не вкрав і подався тільки в тому, що на йому було. Я дуже добре пам'ятаю цю пригоду, бо брав у ній близьку участь.

Треба сказати, що не вважаючи на колишню дешевизну життя, коли в Київі можна було купити на базарі годовану гуску за 20 копійок, а за 7—10 карб. у місяць можна було мати добре і вигідне помешкання, сім'я наша, — себ-то Опанас Васильович, сестра і я, — жила не тільки помірно, але й з деяким нестатком, бо що-дня жили ми з готової копійки, себ-то двадцятим числом. Опанас Васильович був діловодом, платня невелика; сам був він до найбільшої міри безладний, сестра надто мало тямила господарювати, і прислугою був один Іван, що був за все, як той дворак, що мовляли:

В понедѣльник Савка — Мельник,
А во вторник Савка — шорник.
С середы до четверга
Савка — в горницах слуга. . . . .

і тому нічого дивного, що нешвидкий Іван не встигав і сюди і туди управитися. . . . До того ж він випивав, хоч і по-трохи, але під чаркою робився на язик гострий. . . . . В якій мірі любив мене, в такій самій не любив Паню, себ-то сестру Марію Олександровну, котра йому все дорікала за неохайність. На ці уваги Іван огризався, огризання викликали в сестри сльози, а за ті сльози Опанас Васильович нещадно бив Івана. Це правда — з пісні слова не викинеш. . . . . Людина завше людина і завше з огріхами. . . . . Биття страшно в'їлося Іванові, та самому Опанасу Васильовичу він ніколи слова прикрого не сказав . . . . . він тільки частіше жалівся мені на гірку свою долю і наважився, нарешті, тікати. В цьому він мені признався і прохав моєї допомоги; у що б там не стало, йому, на цю справу неодмінно треба було три карбованці; взяти їх було нізвідки, і він навчив мене вкрасти їх у сестри. . . . . Намір наш визрів і зміцнів, але треба було вичікувати, бо таку суму, як 3 карб., непомітно вкрасти не було спроможности. Дістаючи що-місяця платню, Опанас Васильович, звичайно після видачі грошей, заходив до крамниць, накуповував усякої дурниці, особливо ласощів — для Манічки, як він звичайно називав сестру, а потім усенькі гроші оддавав сестрі, бо сам зовсім не давав собі ради з грішми, і в нього за першим словом можна було все забрати, до копійки. Отож, нарешті, настав слушний час. . . . . Опанас дістав платню і віддав сестрі, сестра дала мені три карбованці однести їх в аптику, а я ці три карб. загубив, себ-то віддав Іванові. . . . . Про те, що я загубив ці три карб., довідалися не скоро, трохи не через два тижні, коли Івана й сліду не було; довідалися з присланого аптикарем рахунку і покликали мене, раба Божого, на суд. Я було почав викручуватись, — сказав спочатку, що

гроші загубив — і нарешті признався, що віддав їх Іванові. Опанас нещадно вибив мене канатом і, пам'ятаю, як сестра Марія Олександровна гірко плакала наді мною.

Іван зник без-вісти, і після цього з'явилася у нас в домі жіноча прислуга.

Через півтора року, як вийшла заміж, в сестри родилася дівчинка, що жила одначе не довго, і сестра після родів довго слабувала. А взагалі, до переїзда в м. Немирів, життя сестрі велося з великим нестатком, але вона вміла у всьому собі одмовляти. Мати наша, маючи на руках меншу нашу сестру Віру, не могла матеріяльно допомагати, а від тітки вона як і брала, то самі лиш подарунки на іменини, коштовними матеріями. Такого подарунку не можна було не прийняти, але що сестра ніколи модницею не була, звичайно ці речі збувалися і добуті гроші йшли на прожиток.

Після никання і бідувань на службі Чернігівського і Київського губернаторств, Опанас Васильович попав учителем географії в Немирівську гімназію і став матеріяльно твердо на ноги. В гімназії цій був директором незабутній Михайло Андрієвич Тулов, інспектор Дельсаль і дуже гарний склад учителів. Вихованці цеї гімназії були здебільшого поляки, діти багатих місцевих поміщиків Подільської губернії. При гімназії був пансіон і крім того, так звана гімназична колонія, иншими словами — інтернат учителів, що брали на повне утримання гімназистів. Життя було дуже дешеве в цьому торговому містечку Немирові, а тим часом за утримання учеників заможні пани платили від 500 до 700 рублів сріблом, що по тодішньому часу було великою сумою. Колонію учителів складали: Опанас Васильович Маркович (географія), Ілля Петрович Дорошенко (математика), Автоном Григорович Теодорович (історія), Микита Васильович Барщевський (російська мова і словесність). Тільки Маркович був жонатий, і тому господарством заправляла сестра Марія Олександровна, а коло неї купчилися всі ці милі люде, — лицарі чести і содружества.

Всі вони були українці, прихильники Тараса Шевченка, народники, що, може бути, мріяли про долю меншого брата, але в широкому розумінню, всі вони любили Україну, всі шанували її старовину, але вузьких думок про відродження єдиної України не плекали, а цікавилися долею всеї Росії. Ніколи я не помічав у них тої дріб'язковости, котра виявлялась в зовнішніх знаках, одежі (свитках і вишиваних сорочках) та українській говірці. Убіралися вони, як і годиться учителям, пристойно, говорили між собою звичайною російською (не зовсім чистою) мовою, але думали широко і докладно, і мабуть з більшим глуздом, ніж теперішні одеські українці. Шанували вони не тільки Шевченка, але й великоруських проводирів думки і думали про спільне добро.

Немировське життя, треба думати, дало сестрі спроможність попрацювати над собою і стати твердо на літературному полі, при чому те оточення, де вона пробувала, стало за-тісне, і її звичайно, потягнуло вперед. Це було року 57—58-го. Саме тоді Богдасеві повинно було бути років зо п'ять, і сестра сама навчила його читати. Пам'ятаю, частенько ходив я з ним гуляти по містечку, він спинявся, прочитував написи на вивісках і тим дивував багатьох, що таке мале вже дещо знає.

Сестра поїхала за кордон, і я не бачив її до 1877 року, коли припадком стрівся з нею в Петербурзі.

По відїзді сестри Опанас Васильович, пішов служити в акцизі, доглядачем акцизних податків, спочатку в Самару, а потім в Новгород-Сіверський. З сестрою вони листувалися. Листування я цього ніколи не бачив, але можу запевнити, що за спільного життя мого з ними, вони завжди розмовляли по-російському: сестра називала його Афанасієм, а він її Манічкою, і я майже певен, що наведені у спогадах Доманицького листи її до Опанаса, переказано, мовляв, своїми словами, зберігаючи зміст, а не текст[1]).

[1]) Це не згідне з правдою. Б. Л.

Мені доводилося читати спогади прихильників здогадів, ніби оповідання Марії Олександровни писав Опанас, що на питання про це, він завжди коротко одповідав: еге, талан, од Бога, — і в цьому чомусь добачали неохоту висловитись одверто, охоту щось ісховати..... А він таки говорив правду, в тому він був глибоко переконаний, перед тим він благоговів.

Я собі також грішу пером, і як хто має охоту ознайомитися з моїм писанням, може прочитати мої «Мисливські Оповідання». Грішити я почав давно, ще в гімназії писав я для товаришів на дані теми — і прозою й віршом, — і керовниками моїми не були ні Опанас Васильович, ні сестра Марія Олександровна, а писав я сам по собі, і часом двадцять варіянтів на одну тему... Так мені Бог дав.....

За виїздом сестри (разом з Богданом) за кордон і службою Опанаса Васильовича в акцизі, родинне життя сестри порвалося. Року 1864-го гостював я в Опанаса Васильовича в Новгороді-Сіверському; він жив сам, але вже тоді зійшовся з українською артисткою-аматоркою З-ою, жінкою заміжньою, з якою (здається, трохи не за згодою її чоловіка) зжився близько і мав скілька душ дітей. На їх він видавав усі свої зароблені від служби гроші, і сестра Марія Олександровна жила з власної літературної праці. За час од 1858 по 1868 рік я одержав од неї тільки одного листа, з Дубельна, в якому вона повідомляла мене, що Мітя Писарев потонув на її очах. Богдана по виїзді його з Немирова, я не бачив ні разу.

Мир прахові тих, що пожили на світі, — пам'яти їх, я не сказав ні одного слова неправди, ні одної речі за здогадом. Все це я пережив і перечув, багато, може не доказав, а не сказав нічого не до речі[1]).

Амінь.

3. VII. 1908 р. *Дмитро Вілінський.*
Короп.

[1]) Перевід цих споминів належить д. Ніковському.

Замітки і спомини про О. В. Марковича.

Димитрія Марковича («К. С.», 1893 г., IV, 50—77) (Д. Маркович — небіж О. М-ча.) Зімою 1858—9 рр. О. В. з жінкою й симом гостював у свого брата Василя, лісничого в Чернигівщині. Епізод: — «Шо ти сказав, шо сказав»? Заикаясь я (Д. М.) отвѣтилъ: «мужики краденый лѣсъ повезли.» — «Мужики?! Хто тебе вчив? які мужики? Такого слова немає, забудь його! Словом «мужик» люде лаються. Не мужик, а крестянин, селянин, хлібороб, гречкосій. Памятай і ніколи не кажи «мужики» — це лайка, а лаяться гріх, Бог битиме, грім убє!... А звідки ти знаєш, що крадене, що ліс не купований, а крадений? Це вже гріх найбільший на чесного хлібороба сказать: крадене везе, украв!» [Д. М-чу тоді було трохи більш 5-ти років].

Стор. 53. «Тетка Марья Александровна ... отличалась отъ А. В. всѣмъ, рѣшительно всѣмъ: блондинка съ сѣрыми красивыми глазами, ровными, плавными и покойными движеніямъ: въ моменты рѣзкихъ порывовъ дядька Опанаса она смотрѣла на него широко раскрытыми глазами, не улыбаясь.»

Пісні й коляди співає й записує на ноти. Теж: повір'я, приказки, помовки й т. и. записує — ходить по селі.

Стор. 58. — «Дядя! Развѣ людей продаютъ?» — «Продаютъ, какъ скотовъ, какъ лошадей, не по правдѣ это? Цего, Митю, коханий мій, уже скоро не буде. Це гріх великий: вони роблять, працюють, а ми їмо те, що вони заробляють ... — Скоро, скоро сонечко засвітить, хмари розійдуться і люде вільні будуть ....»

Стор. 63. «Марья Александровна еще, кажется, с 1859 г. жила в Парижѣ. Почему они жили врозь, я не знаю; но твердо знаю, что дядько Опанасъ страшно тосковалъ, и любимая его тема разговоровъ со мною, гимназистомъ 2-го класса в 1860 году — это разговоры о сынѣ Богдасѣ, о его ученьѣ и письмахъ его.»

Стор. 64. — «Энтузіазм, неподдѣльное глубокое чувство, рѣзкіе переходы отъ гнѣва къ похвалѣ» й т. и. Під виливом. О. М. — «пѣніе мужицкихъ пѣсень вошло въ моду; идеализація крестьянства» ... «мужикофильство» і т. д. (стор. 65).

Завжде О. М-ча окружають гимназісти старших класів. Націон. вплив. — Опісля діректор це їм забороняє.

Стор. 72. «Дядька я засталъ (въ Сосниці р. 1866) въ убогой обстановкѣ; въ его распоряженіи были 2 комнаты, въ остальныхъ помѣщалось акцизное управленіе. Эти 2 комнаты наполнены были столами, а на нихъ масса книгъ, тетрадей и исписанныхъ листовъ, все это въ безпорядкѣ. Здѣсь лежала груда листковъ съ народными пословицами, там — ноты, между ними рукописи и опять лоскутки съ записанною гдѣ-нб. пѣснею, стихотвореньемъ, стаканъ недопитаго чаю, — обстановка столь знакомая студентамъ. Опанасъ горячо меня привѣтствовалъ и долго разспрашивалъ ... и разсказывалъ о Марьѣ Александровнѣ и Богдасѣ, что они бѣдуютъ въ Парижѣ, что, несмотря на посылки денегъ, они никакъ не могутъ пріѣхать и онъ страшно тоскуетъ.»

Стор. 75. Не дождался онъ пріѣзда семьи из Парижа: жены Марьи Александровны и сына Богдана. Здѣсь, кажется, у мѣста будетъ сказать, что я лично посылалъ нѣсколько разъ по порученію А. В., деньги Марьѣ Александровнѣ, и этимъ опровергнуть возложенную на его доброе имя хулу и клевету. Такъ, въ Вѣстн. Евр. за 1885 г. кн. 3, стр. 36 въ статьѣ Анненкова «Переписка съ И. С. Тургеневым» въ письмѣ изъ Парижа отъ 12 октября 1860 г. значится: «Поистройте, т. е. помогите устроить черезъ Є. Ковалевскаго, Марковича (мужа г-жи Марко Вовчокъ). Жена его здѣсь несовсѣмъ здорова и груститъ. Но это пройдетъ, и она оправится. А главное, она безъ гроша. Хотя мужь ей посылать не будетъ, но если у него будетъ порядочное жалованье, так онъ, по крайней мѣрѣ, не будетъ ее грабить.»

Очевидно, идеально честнаго и геніальнаго писателя кто-то ввелъ въ заблужденіе ...

Мы ждали опроверженія со стороны тѣхъ, кто получалъ отъ него деньги и кому должна быть дорога память А. В., но тѣ молчали и молчатъ. И пусть на ихъ совѣсть падетъ гнетъ такого позорнаго обвиненія.

Стор. 76. Болѣлъ онъ туберкулезомъ кишекъ и затѣмъ и легкихъ.

Дещо про Опауаса Марковича.

Коли в народів багатих на письменство, у народів, де на ниві друкованого слова працюють сотні людей, коли у таких народів швидко ідуть в непамять імена другорядних діячів, то се не диво, але прикро і тяжко, коли така доля постигає трудовників слова і в народі так убогому на письменство, як наш українсько-русский народ, де письменників чи буде хоч два на кожен міліон кароду! Скрізь по сьвітах, опріч нашої України, людина, беручись до праці на ниві письменства, певна, що вона не тілько виконує свій перший і найсьвятійший обовязок патріотичний, відповідно пориванням і вдачі власного духа, але вона певна, що коли й не придбає собі з тієї праці шматка хліба, не забеспечить свого старого віку, то вже-ж не придбає єдине через ту працю неспокою, убожества і взагалі якого будь інчого лиха. Зовсім інча річ на Україні: тут і школа і письменство і взагалі уся культура російська не тілько не сприяють по людськи розвиватися нашому письменству, а навпаки пильнують знищувати ёго! «Обще-русская» школа у купі з законом 18 мая 1876 прямо пильнують до того, щоб письменство наше не зростало і нові письменники не з'явлыли ся. Ми не зазнаємо на своїм віку ні одного письменника українсько-руського на Україні (про Галичину інча річ), щоб ёго праця літературна оплатилася хоч би так убого, щоб нагодувала ёго хоч черствим хлібом. Через цензурні умови і гнобительство нашого

слова часто-густо і талановиті українські твори не знаходять собі видавництва: автор або видає їх власним коштом, або ховає в «шухлядці» до слушного часу. Нарешті робота на ниві українського письменства була і є небеспечна для авторів; найневиннійший твір, написаний не для базару Гомолинського, або не для театральної ґалєриї, викликає і косий погляд «начальства» і патент на «неблагонамѣренность». Мій не український читач ледві чи й зрозуміє усю силу і вагу отсего патенту! Се перший ступінь на стежку в «мѣста не столь отдаленныя»; се стежка, хоч і невидима, каменюка привязана на шию людині, скинути її не так то легко, та чи й можливо не ганьблячи свого духового і морального я! Службові двері, значить в більшості — і двері до шматка хліба задля українського письменника, замкнені; хиба вже він загорнеться таким густим псевдонімом, що й рідна мати не пізнає ёго. Правда трапляється, хоч вельми, вельми рідко, що український письменник розживеться на яку добру посаду, так-же тоді вже він перестає бути українським письменником а робиться «особою»!, він прилюдно відрікається від того коня, що поміг виїхати ёму на «постъ» і хиба де нишком в закутку з ока на око промовить до свого старого приятеля рідне слово!! Темні се типи, сложені темним «обще-русскимъ» життєм; за те добре, що вони докищо зустрічаються ще не часто. Гнобительство українських письменників сферами урядовими що року більшає, ще літ 20—25 можна було здибати на урядовій посаді такого урядника, що не ховався з своїм українським авторством, що пишучи по українськи, прямо підписував власне імя. За нашого часу ми такого не зазнаємо; за те знаємо доволі письменників, що за працю коло рідного слова попадали на засланнє, або що найменш страчували службову посаду; згадаймо тілько Чубинського, Глібова, Носа, Шухина й т. д.

Таким чином не бачимо ми на Україні жадного приводу, щоб приманював людей до літературною праці українською мовою. Але-ж нові письменники з'явля-

ються! — скаже хто. — Правда, лічба письменників зростає, не вважаючи, ні на що, і сей факт сьвідчить про величезну, невмірущу силу українського слова і ідеї! І легко зрозуміти, яка велика сила духової потреби сидить в тих людях, що виходять на вольне мученичество, аби вдовольнити ту потребу і виконати свій обовязок. Тим то ми не повинні пускати в непамять ні одного найменшого, аби тілько чесного свого письменника.

Тим часом минає двайцять два роки, як помер один з видатнійших діячів нашого слова, нашої музики, а ми про ёго не тілько не згадуємо, а навіть зовсім, здається, забули. Я не скажу, чи був навіть де написаний некрольог ёго! Я веду річ про Опанаса Марковича, чоловіка, імя котрого і життє були найтіснійше звязані з іменем і життєм ёго жінки Марусї (Марко Вовчок).

Не все ще нині можна росказати про Опанасове життє; не про всї ще заслуги ёго можна нині говорити; та на се я й не спроможен. Я бажаю лишень хоч трохи оновити память сего славного Українця, оголосивши хоч дещо з ёго життя; тай то не моє власне, а більш того, що переказали менї приятелї небіщика. Сподіватимуся, що може мої слова зворушать память тих людей, що вельми близько стояли до Опанаса Василєвича і примусять їх подати докладну життєпись ёго.

Рід Марковичів вийшов за давних давен на Україну з Сербської землї і тепер, роспавшись на кілька віток, він доволї людний по лївобережжю, найпаче по Прилуцькому і Пирятинському повітах Полтавщини; хоча правду мовити, рід сей тепер змарнїв. В історії України знаємо чимало людей з роду Марковичів, що записали свої імена не лихими вчинками. Опанас Василєвич Маркович походив с тієї вітки Марковичів, що жила в Пирятинському повітї. В Опанасового батька, Василя, була в селї Калужинцях велика маєтність і семьею ёго Бог надїлив не малою. З синів ёго опріч Опанаса треба згадати Василя і Йвана — обидва щирі патріоти, а Іван до того і письменник. В «Основі» була надрукована

вельми важна ёго праця «Географическое обозрѣніе южнорусскаго края». Невідаю, чи живий ще Іван, але Василь поліг ще р. 1864 в Вологодській губернії, куди закинула ёго з семьєю лиха доля. Се була людина не тілько щира, але незвичайно честна. Син ёго Дмитро прегарно був виступив на літературну ниву в «Степу» (альманасї, виданому в Херсонї ёго дружиною). В другому випуску «Степу» мусїлаб явитися драматична праця Дмитра Василєвича, як чув я, дуже добра праця; але-ж цензура загризла II вип. «Степу», — а Дмитро Василєвич с Херсону перебрався десь аж в Майкоп (десь в закутку на Кавказї на чорноморській країнї).

Близький сусїда старого Василя Марковича П. М. Таволга-Мокрицький, каже, що Опанасів батько був типичний український пан того часу і добро своє сплюндрував і перевів нї на чому більш, як на гостинності. Звістно, що Україна спокон віку вславила себе гостинностю. Ще на моїй памяті були п[illegible], як от Любомірський і Дунїн-Борковський в Черни[illegible]щинї, що про гостинність їх луна йшла далеко. Той день-не в-день, коли у такого пана сідає обідати мало гостей, інколи були між ними такі, що господарь не відав і не питався, що вони за люде? «Гість в хату — Бог в хату» — каже наша приказка і отся то фільософія і кер[illegible]вала нашою гостинностю.... Звісно, гостинність та дорого коштувала, а кошти ті постачала даровизна крепацької працї! Часто-густо добутками тієї гостинності було нїщо більш як перевід добра. Я знаю декого с тих панів, що під старість не було у них що їсти. Одначе причиною тому була вже не сама гостинність, а те що вихованнє «благороднаго россійскаго дворянства» до національної гостинності примішувало антінаціональний «разгулъ».

Вже-ж як там не було, а у таких українських панів трохи що не увесь час марнувався на клопіт, щоб як лїпше приняти, нагодувати і напоїти гостей. Так було і в Опанасового батька; клопіт сей починався, каже д. Таволга, о год. 11 зранку; слуги захожувалися лаштувати

до столу, а Василь Іванович увесь віддався догляду, щоб усе було улаштовано як сьлід. «Там знайде він, що тарілка не так стоїть, інде чарка далеко від тарілки, інде шклянка наче не витерта добре, або пляшки з вишнівкою стоять «не в лінію» і т. ..ч. Та отак годин зо дві, або й зо три ходить він округ столу та вказує слугам, що те або се треба поправити.

Наступає година обіду — торжественна година! У Марковича, як і в багато де в кого з дуків, були свої музики і сьпіваки з крепаків. Усі вони одягнені в однакове убрання: часом не можна було не звернути уваги на карі очі і рожеві личенька дишкантів, та альтів.... Такі вони гарні та приязні.... Ба! то були дівчата або й молодиці, повбирані по хлопячому!.... Так от — музика заграла полонез і панство іде парами до великої салі, посеред котрої довгий стіл, вкритий білою, наче сьніг, льняною скатертиною. В головах салі висів великий патрет ґрафа Безбородька (Катерининського канцлера і фундатора висшої ґімназії у Ніжині). По першій, чи по другій страві господарь підняв шклянку, певнійше «бокал» (кубок) і хор сьпіває:

«Громъ побѣды раздавайся,
Веселися храбрый Россъ!»....

Не знати, до чого згадував Маркович сьпівати сю пісню, що хотів він визначити нею? чи російський патріотизм, чи іронію? певнійше буде вважати останнє, бо опріч інчого всего, зараз за «Храбрымъ Россомъ» хор сьпівав:

«Ой ґай мій, гаю, густий, зелененький!»

за нею «Чайку», а потім

«Гей гук, мати, гук! де козаки пють!» і т. д.

Більшу частину синів Василь Іванович повернув до військової служби, а Опанас був ёго «мазуном»; здається він любив ёго більш за всіх і випестив з ёго людину, незвичайно добру, мягку, гуманну, але живу і

палку. «Немов зараз бачу я чорну кучеряву Опанасову голівоньку і ясні оченята, стоїть він перед батьком, взявся, за вухо, а батько напучує ёго.... — «Чи чуєш, що я тобі кажу, Опанасе?» — питається батько. — «Нічогісінько не чую! — відповідає хлопя, — а старий, глянувши на ёго, не втерпить і зарегочеться», розказує д. Мокрицький.

Незвичайна добрість, прихильність до людей, щирість, були видатнійшими рисами Опанасової вдачі цілий вік ёго; а через те, не вважаючи на ёго оригінальність, часом ніби якусь торопливість, усі, хто знаёмився з ним, сердечно любили ёго і не було у ёго ворогів до могили. «Здається, каже д. Мокрицький, оден тілько чоловік інколи косо дивився на Опанаса; то був Шевченко; але причиною тому був не Опанас і не Тарас.... тай не довго стояли таки ніби неприхильні відносини у сїх двох художників!.... Опанас душею був не тілько поет, але ідеалїста»....

Коли родився Опанас, певної відомості у мене нема; одначе можна, без великої помилки, гадати, що родився він р. 1822, бо вже р. 1846 він скінчив у Київі університет «дѣйствительнымъ студентомъ». Урядова відомість каже, що 23 вересня р. 1847 затвержено за ним учене звання (тепер вже нема такого) «кандидата»; але я не тямлю, яким се чином зробилося. Відомо, що Опанас Василєвич, перебуваючи у Київі, спізнався з Миколою Костомаровим і, певна річ, належав до Кирило-Методієвського товариства. Одночасно с Костомаровим Опанаса, по доносу студента Петрова, арештовано в марті р. 1847, а в червні тогож року Опанас був вже на засланні в Орлї, на службі в канцелярії ґубернатора.... Розум і хист Опанаса знати вже з самого того, що ёму в Орлї дано значну для того часу посаду «старшого помощника правителя канцеляріи». Ґубернаторові наказано було пильно і беспосередно доглядати за Марковичем. Губернатором в Орлї був тоді відомий, «самодур» князь П. Трубецький.... Одначе Маркович зумів і з ним в ладу

жити. Небавом (звістно с погляду російського — небавом!) поталанило Марковичу перебратися в грудні р. 1851 в Чернигів «корректоромъ Чернигов. Губ. Вѣдомостей». Перебуваючи в Орлї, Опанас закохався і одружився з Марією Олександрівною Велинською, що стала потім так відома в нашому письменстві за «Народні оповідання» Марка Вовчка. Що в тих оповіданнях велику участь брав Опанас Василевич — про се певен кождий, хто раз на своєму віку чув Опанасову бесїду рідною мовою! Я не хочу сказати, що великоросіянцї засвоїти трудно народню українську мову і, головна річ, задержати чистоту *народної* складнї *так*, як се приходить в «Оповіданнях», найпаче в I і II т., але длятого треба довшого часу. Нарештї не тілько мову — а й *життє і психольоґію* народню трудно *так* спізнати і зрозуміти як се бачимо в «Оповіданнях». За такий короткий час: пер[illegible] Марковичі на Україну р. 1851, а «Оповідання» [illegible]овано р. 1857, значить — панї Марковичка знала Україну ледві 5—6 лїт. Та ще й те, що за сей час Опанас, будучи на службі, перебував до 19 серпня р. 1854 по великих українських містах Чернигові і Київі, де чистота *народного* життя, мови і психольоґії немало вже попсовані мійською цивілізацією. — Тай опріч сего усего цїлком натурально гадати про вплив чоловіка на жінчину працю! Тим-то запевне можна мовити, що через перші два томи «Оповідань» перейшла строга редакція Опанаса Василевича. Все отсе нї на макове зерно не зменшає заслуг панї Марковички, а говориться єдине через те, щоб і Опанасові віддати справедливо придбану їм заслугу перед Україною.

А вжеж і любив він свою Україну! любив її щиро, безмежно, усім серцем, усею душею, усїма своїма думками. Єдине тілько любов до рідного краю примусила єго лишити Орел і посаду і перебратися і до меншого міста і на злиденну посаду, котру, як прирівняти до тієї, що мав він в Орлї, так гірш — ніж с протопопа та перейти на паламаря. Тай сієї посади треба було триматися в Чер-

нигові, аж доки 19 марта р. 1853 не поталанило ёму прибратися до Київа бухгальтером в Палату «Госуд. Имуществъ (доменъ)».

Підчас кримської війни наказано було Опанасові орґанізувати в Київщині «валовую полубригаду и конную роту подвижного магазина дѣйствующихъ войскъ». Отсю місію він виконав так добре і так шпарко, що за неї царь Микола звелів подякувати ёго.... Цілий рік потім аж до серпня р. 1855 Опанас був без служби; так остогидла вона ёму! Та не з ёго чистою душею, не з ёго непосидячою жвавою вдачею було сидіти бухгальтером або їнчим урядником в чернильному чаду! Одначе-ж треба було щось їсти. Опанасові здавалося, що ёго сфера — педаґоґія, а правду мовити до сієї сфери він найменш був вдався! Сфера ёго була *народ*, *етноґрафія*, та на лихо у нас ся сфера не дає ще й досі хліба, а поміж нашими тодішніми дуками-меценатами, не трапилося чоловіка, щоб розумів велику вагу етноґрафії і зрозумівши Опанасів хист і вдачу, «дав ёму службу» от в сій, власній ёго сфері!.... Педаґоґічна діяльність для Марковича була зачинена, аж доки не вмер царь Микола: тілько в серпні р. 1855 роздобув собі Опанас Василевич посаду вчителя геоґрафії в Немирівській ґімназії (на Поділлю). Тут береться він скінчити ту роботу, яку провів вже не один рік. З листу ёго, писаного до Шишацького, що друкуємо тут, знати, яка то була робота і як в загалі дивився Маркович на етнографію і на свій збірник приказок. Збірник той видав Михайло Симонов (Номис) р. 1864 в Петербурзі. Се такий скарб народної мови, що ліпшого досі не маємо: він повинен би бути на столі у кожного осьвіченого Русина, найпаче у кожного письменника і вчителя руської мови. Се така керниця, з якої учителі повинні напувати школярів-чистою, як роса, народною українсько-руською мовою. Одначе мені здається, що більшість наших учителів чи й бачила коли той збірник!.... На збірнику стоїть Опанасове імення, і в передмові сказано, що «тулаючись по різних сьвітах»,

Опанас Василєвич назбирав більш півсотні *тисячів* приказок!.... Тепер Опанасів лист сьвідчить нам, що нікому як ёму, мусимо дякувати і за укладку приказок в систему і за саму систему.

Тимчасом за нового царя, дякуючи кримській війні, почалося в Росії розвиднювати і стало можливим з'явитися і українському слову. Між інчим скарбом Куліш видав і «Народні Оповідання» Марка Вовчка!.... Якої слави наробили ті оповідання — чейже річ відома.... Пані Марковичка згадалася їхати за границю з сином Богданом (родився 27 жовтня 1853), вже-ж і Опанас рушив за нею, але з Берлина, чи що, вернувся, як пише д. Мокрицький, «сьвідомий, що становище ёго якесь — неякове».... До Немирова, де жителював до марця р. 1859, Маркович вже не вертався....

Рік 1859 був мабуть найгірший в житю Марковича; се був початок того недугу, може й непримітного для посторонного ока, що немов той шашель, поточив здоровє ёго. Але про сей час нехай роскаже хто с тих людей, серед котрих перебував тоді в Петербурзі Опанас Маркович. Піклуючись про хліб не тілько для себе, але й для й жінки, що перебувала з сином в Парижі, Маркович шукає собі знов урядової служби, але такої, де хоч чим будь — був би він користен народови. Скасовано крепацтво, заведено нові посади задля крепацько-панських справ: і вже-ж певна річ, що на посаді мирового посередника Опанас Василєвич положив би для народа усі свої сили; та на лихо не було у ёго матеріяльного цензу, через що не можна було обірати ёго на посередника, дано ёму посаду «члена отъ правительства при мировыхъ съѣздахъ посредниковъ» в Чернигівщині; одначе не подобалася ёму ся посада; здається головна річ була в тому, що посада вимагала сталих роз'їздів, а через те таких коштів, що на їх ледві хватало платні. Життєві обставини примушшували піклуватися про гроші, хоч і не для себе.... Та ще й те треба знати, що Маркович був натура цілком не практична, зберегати грошей

він не вмів, тай не любив. «Що є в печи, усе на стіл мечи», отсе була ёго фільософія!.... З уст М. К. Ч-ого, що вельми шанував Марковича я чув такий факт: «Іду якось р. 1858, каже М. К. повз оден заїздний двір на Подолї (у Київі), дивлюся, під вікном сидять Марія Олександрівна і Опанас Василєвич. Зайшов я до їх; бачу, бідують люде. Взяв я у них щось чимало «Оповідань», метнувся в ґімназію, попродав, зібрав щось 50 р. і одніс Опанасові. За день — сижу собі в своїй кватирі під вікном, дивлюся під'їхав мій Опанас на фіякрі, в циліндрі, під пахами повнісенько у ёго — для себе цигари, для жінки — якісь ласощі, — для сина іграшки.... і всї 50 руб. видав на дурниці, навіть фіякрові нічим було заплатити.... «Грошей в Опанаса ніколи не водилося.... Алеж що він піклувався раз-у-раз про жінку і сина, про се сьвідчить д. Мокрицький, говорячи, що Опанас пісьля того, як ёго жінка перебралася за границю, давав їй гроші. То се знати і з других фактів напр. с прозьби ёго до свого начальства, як був вже акцизним урядником: він прохав запомоги грошевої, бо жінка ёго, перебуваючи з сином в Парижі, немає спроможності вернутися в Росію, і ёму на се видано 350 руб. запомоги.

Отож, як скасовано горільчані відкупи, та заведено акциз р. 1862, управителем акцизу в Чернигівщині був щирий і честний Українець Федор Павл. Ряшевський: він і дав Опанасові посаду «надзирателя» в Новгороді-Сіверсокому. Тут би здається й гаразд ёму повелося, бо і начальство було людське, і платня добряча, і товариство щире; але-ж лихо лїзло наче шило з мішка! гризота їла чоловіка.... точив і недуг. Здоровлє підупадало. Рік 1866 переходив недуг за недугом і мусїв Опанас переправитися в Сосницю, щоб бути близше до лїкарів (в Чернигові). Та що вже там поможуть лїкарі, де болить *душа*.... А душі Опанасовій було від чого болїти! немов умисне усе складалося, так, щоб троїти ёго життє: загальна реакція, утиски українського слова, смерть «Основы», а потім р. 1863

і «Чернигівського Листка», засланнє щирих і близьких до Опанаса Українців, найпаче С. Д. Носа, нарешті нагла смерть в далекій чужині брата ёго Василя, не могло все отсе недоламати надломленого вже Опанасового орґанізму.... В лютому р. 1867 він прибув чогось в Чернигів, за якоюсь урядовою справою, та так захорував, що вже не було сили вертати до Сосниці. 5 серпня мусів він іти до земського шпиталю («Богоугодное заведеніе»). Смотрителем шпиталю був тоді Олександер Іван. Конісский, щира і чесна українська душа, типічний Українець! Варто-б було багацько дечого росповісти і про сего чоловіка, та вже нехай на друге: але не можна не додати, що д. О. І. Конісского можна визнати за зразок того, як треба «ходити в народ», щоб не словом а приводом зробитися користним народові. Д. Конісский взяв до себе Марковича на кватиру і с цілі душі щиро, запопадливо побивався коло ёго; але недуг своє взяв і 31 серпня (ст. ст.) Опанас Василєвич на віки спочив. Похоронено ёго на Бондиній горі (в Чернигові) біля Ильїнських печер, недалеко біля церкви Св. Ільї, сієї найдавнійшої Чернигівської сьвятині....

«Памятаю я (казали мені д Конісский і О. А. Т-ий), що під час недугу Опанас Василєвич не покидав «Кобзаря»; раз-у-раз «Кобзарь» лежав у головах у ёго під подушкою; читаючи ёго, Маркович глушив в собі тяжкий біль остатніх днів свого непривітного життя». — Опріч довгів по смерті Опанаса нічого не лишилося: міністерство фінансів дало вдові ёго (Марку Вовчку) 1300 руб. запомоги «за службу мужа» її....

Нехай вже дотепна критика вкаже те місце, яке припадає імени Опанаса Марковича заняти в українсько-руській етнографії; а я згадаю ще про ёго музичний талант. Народню пісню і голоси її Маркович не тілько знав, як ніхто, але він жив нею, він розумів її *душу*: «в кождому гуку, що давала струна с під пучок, чути було слова незримої народної душі». Найліпша музика до «Наталки Полтавки» була Марковичева. Концерт, спо-

ружений Українцями в Петербурзї 27 квітня р. 1862 на запомогу Шевченковим братям і сестрам, найбільш зо всїх узяв працї в Марковича. Відомий маестро Сѣровъ заводив до того концерту в ноти українські піснї під проводом Марковича «Захожу я, каже П. М. Мокрицький, до Сѣрова і бачу таку сцену: Сѣровъ і Маркович, обнявшись, сидять на диванї і цїлуються, раюючи українською мельодією: Сѣровъ душею і хистом музичним був рідним братом Опанасові».

Р. 1861—3 в Чернигові під проводом Марковича було споружено дилєтантами кілько українських спектаклїв. Про ті спектаклї ось що каже добрий знавець сцени і штуки О. А. Т-ий: «багацько бачив я спектаклїв, бачив і трупу Кропивницького, але не бачив нічого подібного до тих спектаклїв, які споружав Опанас Василєвич!!» Тай сили-ж були добірні! М. О. Загорська — «Наталка», Борсучка — «Терпелиха», С. Д. Ніс — «Микола»; не диво, що с такою «Наталкою, могла рівнятися хиба тілько та, що в Полтаві грали такі дилєтанти, як Ганна Сидоренківна («Наталка»), Дмитро («Виборний»), Кузьма («Петро»), Старицькі, та Тимохвієв (Возьний). В трупі Кропивницького, навіть в грі ёго самого (Виборний) не обходилося без шаржу, а в Чернигівській і Полтавській «Наталцї» ёго нїколи не спостереже було й на макове зерно».... Маркович, як і Дмитро Старицький з великою шанобою і увагою становили спектаклї і вже було доти не призначать дня спектакля, доки на репетиціях не запевняться, що в спектаклї нїхто нї разу не сфальшить нї словом, нї голосом, нї рухом. «Бував я, каже Т-ий, на тих репетиціях і бачив як Опанас лютував за найменшу фалш! бачив і те, як щиро плакав він, коли Загорська сьпівала на сценї:

«Видно шляхи Полтавськії і славну Полтаву,
Пожалїйте сиротину і не вводьте в славу»....

«Природа вельми щедро надїлила Марковича найвисшими дарами духовими; та на нашій, не своїй землї

«не знайшлося захистку тим дарам», мовив менї колись, небіжчик вже Костомаров, і се велика правда, та разом і сором нашій, теж «не своїй», інтелїґенції.... «На серці у Опанаса не було нї капелиночки злості, *ёго не можна* було не любити», так характеризує ёго П. М. М-кий!.... Вже-ж, здає ься, можна — б було ёму ремствувати і на Шевченка і на Тургенева; але треба було бачити, як він сумував, вбивався за Шевченком!.... Прийшовши на першу панахиду по Шевченку, Опанас промовив: «Боже, ти мій, яка сила пішла в домовину».... «Отсї слова ёго я завів до своїх віршів над гробом Шевченка», каже Петро Николаєвич!

Скінчу свою, нашвидку писану замітку словами Петрова: «Як вмер Опанас Василєвич, то з ним вмер за для українського письменства і Марко-Вочок».

«Правда», Львів, 1889[1]. *К.*

Къ біографіи А. В. Марковича.

Знакомство мое съ Аѳанасіемъ Васильевичемъ началось очень давно — еще во время нашего студенчества, въ 1844 году. В «Воспоминаніяхъ» своихъ, помѣщенныхъ въ «Кіевской Старинѣ» за 1889 годъ, говоря о профессорѣ Н. Т. Костырѣ, я упомянулъ о Марковичѣ, какъ о знатокѣ малорусской народности, уже тогда отличавшемся горячею любовію ко всему родному, и потому избранномъ Николаемъ Трофимовичемъ для участія въ проэктированномъ нами археологическомъ путешествіи по Малороссіи: ему предназначалась губернія полтавская. По окончаніи университета, въ томъ же 1844 году я оставилъ А. В-ча на четвертомъ курсѣ словеснаго факультета. Оставаясь въ Кіевѣ и послѣ окончанія университета, онъ, по своему настроенію, не могъ не примкнуть къ Кирилло-Мефодіевскому братству, за что и былъ удаленъ на жительство въ Орловскую губернію, гдѣ и познакомился съ будущей своей женой, дѣвицей М. А. Вилинской.

[1]) Передруковано не зміняючи правопису.

Встрѣтился я съ нимъ послѣ возвращенія его изъ ссылки въ концѣ 1852 года въ Кіевѣ[1]). Служилъ онъ тогда въ Кіевской Палатѣ Государственныхъ имуществъ бухгалтеромъ. Узнавъ о моемъ перемѣщеніи изъ немировской гимназіи во вторую кіевскую, А. В. тотчасъ же явился ко мнѣ и сталъ канючить, чтобы я передалъ ему для напечатанія нѣсколько пѣсенъ, записанныхъ мною въ Подольской губерніи, такъ какъ въ то время готовился къ печати сборникъ народныхъ пѣсенъ профессоромъ Метлинскимъ. Послѣ этого, впродолженіе двухъ лѣтъ, занятый службой, я встрѣчался съ нимъ очень рѣдко.

Какъ-то вечеромъ весною 1854 года мы сошлись на террасѣ Андреевской церкви полюбоваться Днѣпромъ и, идя оттуда, зашли къ нему на квартиру. Жилъ онъ тогда на большой Владимирской улицѣ въ домикѣ, уцѣлѣвшемъ какимъ-то чудомъ отъ прежняго Кіева доселѣ подъ брандмауеромъ большого дома Лаппо; принадлежалъ онъ тогда Мандрикѣ. Въ первой комнатѣ сидѣла съ груднымъ ребенкомъ на рукахъ Марія Александровна. Обстановка квартиры была неособенно богатая. Хотя А. В. занималъ уже въ той же палатѣ должность чиновника особыхъ порученій съ тысячерублевымъ окладомъ, но онъ не переставалъ жаловаться на недостаточность содержанія и высказывалъ желаніе бросить эту службу и поискать чего-нибудь получше.

Не прошло послѣ нашего свиданія и недѣли, какъ онъ явился ко мнѣ на Васильковскую улицу съ просьбой принять на квартиру мѣсяца на два брата жены своей гимназиста Митю. Имѣя лишнюю комнату, я согласился взять мальчика на время экзаменовъ безплатно; самъ же А. В. уѣхалъ съ женой изъ Кіева въ с. Кочеповку, къ помѣщику В. В. Тарновскому, приглашенный имъ для статистическаго описанія его владѣній. Швагеръ

---

[1]) Изъ ссылки А. В. былъ возвращенъ раньше другихъ: въ 1851 г. онъ былъ уже въ Черниговѣ на должности корректора «Губернскихъ Вѣдомостей».

его Митя не по лѣтамъ оказался большимъ любителемъ нумизматики и надѣлалъ мнѣ не мало хлопотъ....

Прошли каникулы. Въ началѣ сентября, проходя мимо братскаго монастыря, въ окнѣ второго этажа Московской гостинницы я увидѣлъ какъ будто знакомое лицо, всматриваюсь — Марія Александровна. Предполагая, что она пріѣхала одна на время изъ деревни, я зашелъ въ нумеръ побесѣдовать; но оказалось, что она съ мужемъ оставили г. Тарновскаго навсегда.

— Аѳанасій, объясняла она, нашелъ, что ему, не имѣя почти никакого дѣла, даромъ брать деньги приходится и потому мы и уѣхали въ Кіевъ[1]).

Оставшись такимъ образомъ безъ всякихъ средствъ къ жизни, А. В. поселился съ семьей на Куреневкѣ, въ самой бѣдной лачугѣ, даже безъ дверей, вмѣсто которихъ входъ въ квартиру былъ завѣшенъ какой-то дерюгой. Такая нищета произвела на меня удручающее впечатлѣніе. Измышляя способы, какъ бы помочь земляку, не оскорбляя его самолюбія, я замѣтилъ на полу въ углу кучку книгъ.

— А что это у васъ, А. В., за книги? спрашиваю его.

— А это оставшіяся непроданными пѣсни Метлинскаго.

— А сколько ихъ у васъ осталось?

— Кажется, экземпляровъ 30.

— Хотите, я ихъ продамъ. Кстати въ это самое время мнѣ приходится читать моимъ ученикамъ о народной поэзіи — они ихъ и разберутъ.

Книги эти я взялъ съ собою на извощика и на другой же день черезъ Митю отослалъ А. В. вырученные за нихъ 30 рублей[2]).

---

[1]) По словамъ настоящаго владѣльца Коченовки В. В. Тарновскаго, А. В. занимался въ Коченовкѣ больше собираніемъ народныхъ пѣсенъ и пословицъ, чѣмъ статистикой, проводя цѣлые дни на мельницѣ съ помольцами.

[2]) Это были остатки экземпляровъ, полученныхъ отъ издателя за доставленныя ему пѣсни для сборника, изд. въ 1854 г.

На слѣдующій день къ квартирѣ моей, въ новомъ цилиндрѣ отъ Огюста и сиреневыхъ перчаткахъ, подкатилъ на лихачѣ А. В.; подъ мышкой ящикъ бомбическихъ сигаръ, другой — съ сухими конфектами отъ Балабухи и еще что-то въ сверткѣ — такъ что какъ я посчиталъ все, что было куплено, то изъ 30 рублей едва ли что-нибудь осталось на продовольствіе.

Ну, думаю себѣ, тутъ не поможетъ никакая субсидія. Нужно придумать что-нибудь другое. Посовѣтовавшись съ нѣкоторыми изъ своихъ сослуживцевъ, я склонилъ въ пользу А. В-ча инспектора казенныхъ училищъ Тулова. который и представилъ ему должность учителя географіи въ немировской гимназіи, гдѣ оставались еще на службѣ мои недавніе сотрудники: Теодоровичъ, Барщевскій и Дорошенко, ребята теплые, которые участливо отнеслись къ новоиспеченному учителю и приняли его, какъ говорится, съ распростертыми объятіями. а юный педагогъ Илья Петровичъ Дорошенко даже поселился вмѣстѣ на коммунистическихъ началахъ, вложивъ въ общую кассу всѣ свои заработки.

Зажили мои Марковичи въ Немировѣ припѣваючи. Отсюда то, какъ плодъ обезпеченной жизни, и были отправлены въ Петербургъ приведшія въ неописанный восторгъ Кулиша и Шевченка «Народни Оповидання» Марка Вовчка. Достовѣрно неизвѣстно, кто подъ этимъ псевдонимомъ скрылъ свое имя — мужъ ли. кровный украинецъ или жена его, орловская уроженка?....

За симъ немедленно послѣдовала поѣздка въ Петербургъ, оваціи, учиненныя столичными земляками, путешествіе Маріи Александровны съ сыномъ заграницу и поступленіе Аѳанасія Васил. на службу по акцизу.

И вотъ мнѣ пришлось еще разъ въ жизни встрѣтиться съ старымъ университетскимъ товарищемъ на родинѣ — въ Новгородъ-Сѣверскѣ. Въ первый годъ своего пребыванія въ этомъ городѣ А. В. квартировалъ въ домѣ сестры моей. недалеко отъ Десны, подъ Замкомъ. Занималъ онъ семейную квартиру въ 3 комнаты съ кух-

ней, частью потому, что со дня на день ожидалъ прибытія изъ заграницы милой подруги, частью ради нерѣдкихъ пріѣздовъ изъ с. Мезина семейства Загорскихъ или точнѣе г-жи Загорской, извѣстной пѣвицы, съ малыми дѣтьми и вѣчно пьянымъ мужемъ. Сестра жаловалась, что посѣщенія эти всегда сопровождались для нея сильнымъ безпокойствомъ, потому что въ то время въ большую комнату обыкновенно вносилось нѣсколько кулей соломы и вся семья ложилась вповалку на полу, при чемъ папаша съ дѣтьми спалъ безъ просыпу всю ночь, а хозяинъ съ мамашей отъ зари до зари «все спивалы, да ставылы самовары», что было весьма небезопасно въ комнатѣ, наполненной соломой.

Въ Новгородъ-Сѣверскѣ А. В., помнится, оставался не болѣе двухъ лѣтъ; затѣмъ онъ былъ перемѣщенъ на службу въ Черниговъ и тамъ вскорѣ умеръ, не дождавшись своей «Манички» и страстно любимаго имъ сына Богданка.

Изъ воспоминаній М. К. Чалаго.

Спомини про Марка Вовчка.

«Рідний Край», 1908, № 1.

П. О. Куліш, дружина моя, і брат мій В. М. Білозерський зналися з Опанасом Василевичем Марковичем, дружиною Вовчка, ще до 1847 р. Бували у його часто. Багато читали, співали багато й розмовляли. Був у його кумедний прислужник з крепаків. Отсе, було, як Куліш читає у Оп. Марковича святе письмо, (тоді поводилось так, що й молоді люде осьвічені любили з сього розвагу собі уживати), то слуга його увесь той час стояв на вколішках коло Куліша й благоговійно слухав. Василь Б. і Опанас Маркович ще були молоді й не жонаті, так само й Куліш. А як було братство Кирило-Мефодієве, то й Маркович був у тій спільці. Як в 1847 р. се товариство розігнали і розсадили їх по різних кутах, то заслали нас у Тулу, Василя в Петрозаводск, Марковича, Навроцького й инших в Орел. Я було їду з Тули до

матері в Чернигівську губ. і вертаючись відтіль назад, затримаюсь в Орлі, й Марковичові завезу баночку варення. Нас не забували проїздом через Тулу великороссі з високою осьвітою. Хомяков, Армашевській, Гусев і инші. Гусев навіть у своєму дворі і дім нам хотів збудовати, аби ми жили у його. Та Куліш сказав: «Скілько вовка не корми, а він усе в ліс дивиться». Що ми бували в лихих матеріяльних обставинах, до моєї матері ми не хотіли писати, щоб її ще більш не сокрушати. Вона й так через те непорозуміння мало не збожеволіла, од жаху і альбом дорогий з малюнками й віршами П. О. Куліша і старшого боярина нашого, Шевченка, закопала десь — і потім нікол ёго не знайшла.... І все їй здавалось, що я йду пішки, в старечій одежі, в вікно заглядаю; худа, бліда, згнічена, і такого зятя втеряла, котрим пишалася так.

Перед весіллям якось Оп. Маркович завітав до нас, до мами, у хутір Мотроновку, і, памятаю, мені трохи оповів про знайомість з Марією Василівною, ще не бувши жонатим. Що якось чудно поводилась тітка її з нею, у котрої вона жила.... Чимала хата, доволі й покоївок з розмаїтими жіночими працями (се-ж ще за кріпацтва було); а в кутку стоять ширми, там заслонене її ліжко. Отсе й була оселя.... будучого Вовчка.... І багато дечого розказував, та як я про се не думала, шо з сього вийде, «спиця у нашому колесі», то й байдуже.

Опанас Маркович бував у моєї сестри в Кіїві з одним студентом і було співає: «Чом, чом, чорнобров, чом до мене не прийшов». Приємний був чоловік, і гарний з себе—чорнявий, чорні, яскраві очи. Весело співав і мімікою домовляв....

Як вони вже одружилися, теж були у сестри; їй, Марковичці було ще літ 17-ть. Таке ще молоде і так чудно було убране, видно що було пригнічене: гладесенький білий кісейний чіпчичок без кружева й всякаго убрання; та дарма, за нею сестра так упадала, мов вона в найкращих брюсельских кружевах. Була мовчазна, мало

говорила, так що трудно було узнать її розум. Може од того Куліш і назвав її «Вовчком», що вона наче злякана, мовчуща. Очі в неї були гарні, голубі, великі, сама біла рум'яна, середнього росту, постать так собі, бо була огрядненька не по літах. Носила накидку широку (мантилію), — се й ховало її бюст.

Після того, як вона одружилася, не знаю чи швидко, а вона вже сама, їдучи з Житоміра в Петербург, в х. Мотроновку до нас заїхала, — се б то до мами. Незабаром і ми поїхали теж у Петербург. Здається, се було в 50-тих роках. Нам вона здалась боязкою, чи не світською, не прикидливою до людей. Якось ні до хазяйки, ні до мене, ні до Куліша, не горнулася; як по нашому темпераменту, — була не привітна, не гаряча. А ми всі дуже до неї ласкаво оберталися. А вона якось погордо.... Мов — «Ви мене любіть, а я в світі нікого...» Тільки ми й чули одновідь на свої речі, а сама нічим не цікавилася. Я так подумала: «Бідна! може, її горе ще дитячого життя прибило; і таке пониження терпіла у тітки між людьми.... Може, вона й од прислуги терпіла яку наругу, то їй усе й здається не людяне»....

Як ми з'їхались у Петербурзі, то вона вже бувала у Василя[1]); там ми і вбачалися. А у нас ще друкарня була зовсім не впорядкована. Хата в одно вікно й друга невеличка. Ні мебелі ще доброї, ні порядку, щоб вітати своїх знайомих; клопоту було страшенно багато. Саме все ще тільки наклюнулось. А Маркович де-чогось гаявся, не приїздив до столиці. То там, у Василя, ми і вбачалися з Вовчком часто, і обідали там вкупі. Василь і Куліш, і казати нічого, так щиро упадали коло Вовчка, дуже люблячи Опанаса Марковича; а то-ж ще і те, що письменниця *Московка* — служить нашій ідеї українській....

Наше жіноцтво ще й не ворушилось тоді[2]).

---

[1]) Білозерського, брата Ганни Барвінок. (Ред.)

[2]) Однак виявлявся вже український рух проміж жіноцтвом: виступала вже Ганна Барвінок, О. Псьол, були прихильні полтавки, такі як пані Милорадовичка. (Ред.)

Отже не знали де й посадить Марковичку. Одно те, що Московка — і по нашому так щиро загомоніла, дуже — служить нам, скрашає нашу ниву, третє — дуже Куліш і Василь любили щирого Опанаса Марковича, що збірав українські пісні й клав на ноти. Ще тоді в Петербурзі Шевченка не було, а листування Куліша з Шевченком ішло. Куліш писав до нього високорадісно, що проявилася звізда на нашому небосклоні: Московка, та по нашому пише! (Потім Шевченко під'їхав з Нижнього Новгорода, з заслання вертаючись).

Ми всі раді були Марковичці, за дорогу гостю приймали. А щоб особисто вона знала мову нашу, — я тепер вбачаємо иноді людей письменних, що нею володіють та говорять, як з книги читають, — сього не помічали. Хоча пісеньку Марковичка співала приємно:

«Ніхто не винен, сама я, сама я,
Що полюбила гультяя, гультяя.
А гультяй не робить, усе п'є, усе п'є,
Прийде до домоньку, мене б'є, мене б'є»

Куліш зняв з себе в ярмо запріг на «громадську роботу», для матері України. Сів провадити діло, справляти Вовчкові оповідання й видавати їх на свій кошт. Таку високу саможертву й любов до України Куліш через все своє життя показував: він се робив і для Квітки, на свій кошт і повидавав. Через тієї праці ми й віку свого дожили любовно і в правді. 50 літ у-купі. Усім Куліш жертвував для рідної України. Йому в журналах добре платили; за «Чорну Раду» 1000 р. гонорару получив. Рідна Україна, може, одна його «не забуде». А инші осьміяли та й посунули на бік, без жертв для України, а тілько балачками бавилися.

Тургенєв ще саме під той час змалював нас характерно — по своєму, що буцім тільки хто каже: *«сѣдѣ козак на могилі, грав, грав, вороцав»*, то ка[illegible] ма[illegible] росси й плачуть. А тут Вовчок з'явився і він [illegible] теж став упадати. А Куліш і Василь узялись [illegible] його й при-

силувати навчитись української мови: він се й зробив, і переклав Вовчкові оповідання на великоруську мову; сим спокутував свій гріх великий. Гріх було Тургеневу насміхатися з українців «лежачого не б'ють» .... та ще ж і нісенітниця [illegible] яскрава, що Тургенев написав у своїй приміщці отій.

Тургенєв думав по своєму, поки йому глибину нашої поезії народної не показали. А як узнав, то й зачарувався...

Потім розвелося багато у Вовчка знайомих і прихильників. [illegible] Микола Лазаревський, Макаров, Василь Білозерський, [illegible] та якийсь моряк забула як на призвище. [illegible] ся з Кулішем, то казав: «Великий світ, [illegible] ись» а тут же й Вовчок [illegible]ха. Ще [illegible] Желе[illegible]ський поет. І ще [illegible] перезабула. Багато мала Марковичка [illegible] а дружину свою красну спасіля [illegible] вітку нашу — одчалила. Потім Маркович [illegible] Чернигова, а вона з Тургенєвим поїхала до Парижу.

Б[illegible] було б[illegible]чок, та не хочу казати. «перей[illegible] то що [illegible]ве». З [illegible]рижу все писала, просила гроші [illegible] Маркова і [illegible]а Лазаревського, дуже прихильни[illegible] рідної Ук[illegible] по [illegible], по *500* р. посилали їй, як[illegible] писательці.

Вовчок [illegible] прекраснійшою дружиною своєю. [illegible]ожив[illegible] ж [illegible]ька [illegible]т у Парижі, нежданно з'явилася [illegible] [illegible]рш[illegible]. Т[illegible] бу[illegible] тоді Василь Б—ий і Куліш. [illegible] прямо до Василя, і я з нею в дверях спіткалася [illegible]амо[illegible] вх[illegible] в його квартиру. Тілько-що я взялась [illegible]цях [illegible]нок, а тут і вона підійшла. Ми поз[illegible]ювалися [illegible]м увійшли до Василя. Я посиділа півгодини і [illegible]ала до дому. Вона оповідала своє нещастя, — що [illegible] дорогою обікрали, і прохала грошей знов у брата. А той вже неймовірно багато їй передавав, платючи дорого за її оповідання. Але дав знов їй трохи.

А Шевченко і Куліш тоді вже давнішу повагу до неї втратили.

Син Марковички, Богдась, в Парижі служив за розносщика газет; випадково він утрапив до Плетньових, — вони саме тоді були в Парижі, то й нам росказували....

Марковичка писала завжди про знущання над кріпаками поміщиків, а сама завезла землячку-дівчину в Петербург і, їдучи в Париж, не одіслала її на Україну до матері, а покинула без шматка хліба, серед чужого народу в столиці. І так та дівчина тинялась безпритульно по Петербурзі, поки й розпустилась.... То Шевченко розчарувався в Вовчку і хоч і присвятив був їй свої вірші, та потім стукав кулаком по столу й казав: «*Я їй, я їй розкажу!....*» То ж і другу квітку з нашого поля збавила, Опанаса Марковича. Він її спас, він їй дав ім'я, а вона його одчалила. Він як її сподівався у Чернигів, то квітками хату вбрав, і всі хати ілюмінував, а вона й не приїхала.... Чутка була, що ні в Житомірі, ні в Немирові не було йому доброго життя. Жінка страшно розкидала гроші, і він не мав од неї ніякої одради. А як вона з сином своїм поводилась як виріс, — не знаю.

Ще згадала. Бувало сестра підійде до столу, як Куліш саме справляв оповідання Вовчка, та тільки — черк-черк. А сестра, стоячи за спиною, й каже: «та *що* ж там *Вовчкового* зостанеться?!»..... Надвое думають: що то не вона писала.... З *розмови* її не видно було, щоб вона мовою володіла. Усе розмовляла не по нашому. А як пісеньку співала, то вимовляла добре[1]).

1907 р. 30 серпня. *Ганна Барвінок.*

Куліш — про Марка Вовчка[2]).

Марко Вовчок с своїми оповіданнями, надто близькими до бувальщини, явився ніби на те, щоб побачили з-близька, уже не скрізь Шевченків стих або Квітчині

[1]) Друковано без змін у правописі.

[2]) „Хата" 1860. р., VI—XV (Передне слово до громади. Погляд на укр. словесность). Передруковано без змін.

поетичні й сміхов. ні повісті, що то справді за багатий наш геній народній! Печатаючи „Народні Оповідання“, я додав од себе до них переднє слово. „Великого стоять сиі оповідання тим“, говорив я, „що живописують наших селян, як вони єсть перед нашими очима, — живописують не так, як звикли на них дивитись ізверху, а так, як вони сами на себе дивлятця ... Се не видумки на потіху гулящим людям: се жива етнографія, котору зрозумів писатель здоровим умом и гарячим серцем.“

Справді Марко Вовчок, зобравши поміж народом первообрази Шевченкових Катерин и Наймичок, кіби тим додав ёго „Кобзареві“ автономию, що справді наш сільский люд, у своїй занедбаній долі, носить у собі, розбитими частинами, той високий поетичній образ, который Шевченко надав ёму в своіх поемах.

Дуже тиі помиляютця, що, не бачивши, з-роду нашого сільского люду, як він поводитця поміж собою, взяли тиі оповідання за якісь поеми з народнёі жизні. Ще раз кажу: „се жива етнографія“, и під тим-то поглядом мають вони найвищу свою коштовность. „Сам по собі Марко Вовчок ище не виявивсь“, говорив я в переднёму слові, „а велике ёго діло, яко речника народнёго, который говорить не од себе. Не своі мислі він об'являє нам, як Квітка; не своєю душею за народ болів, як Тарас: писатель тут одступився геть, назад свого писання, ёго сам народ, лицем до лиця, промовляє до нас словом своім також, як у вищі свої години промовляв піснею.“

Ото ж Шевченко, один Шевченко дознавав иногді таких вищих годин, и се вже не народній геній помагав ёму, а сам він додавав орлових крил народнёму генію. Коли судилося й Марку Вовчкові піднятись на рівню з ним висоту творчества, то станетця се тілько тогді, як ескиза з натури не буде в ёго видно за самостайнім творчеством. Хто в Шевченковій Катерині, або хоть и в Марусі Квітчиній, бачить ескиз, копию з людини, котора б стояла перед очима, а не перед душею поета?

Катерина похожа на живих людей — правда, тілько що таких Катерин на світі тисячи, и ні одна кругом на неі не похожа; а Вовчкові Одарки, Сестри й Козачки жили, або и досі живуть на світі, як натурщиці, с которих зняв собі маляр портрети для картини. Тим-то й остерегав я своім передним словом сусідню критику (нашоі ще немає) од неумисноі хиби (бо наш народ и ёго людськость для неі діло нове, або й зовсім недовідоме). Здаєтця, що більше всіх зрозумів мене переводчик „Народніх Оповіданій" з Українського, пан Тургенев, бо вподобавши поетичній дух и склад тих невеличких повістей як найщирше, остерігся додати од себе статечний суд и указати ім у словесності праведне місто. Переднє словце ёго коротеньке аж-надто, и здався шановний переводчик на нас, Українців, що ми-то іх поставили високо.

Пан Марко Вовчок напечатав недавно свою „Институтку", котору переложив по-своёму той же пан Тургенев. Тут, здаєтся, ступив він дальш од первих оповіданій; а все ще скрізь картину пробиваютця в ёго натурщики й натурщиці, с которих він посписував собі етюди. Самостайнёго творчества ми ще и в „Институтці" не вбачаємо. Геній народній виносить на своіх крилах фантазію Вовчкову; сам автор не здолав и досі пробити нову дорогу народнёму генію, як от Шевченко. Спасибі ёму, служить він гарно чистим смаком своім народнёму слову и духу. Дай же, Боже, самому ёму колись за ввесь народ голосне слово сказати: не то щоб яка гарна людина з-міждо народу Вовчковим голосом до нас озивалась, — ні, щоб той голос такиі проглаголав речи, на которі ані сама краща истота з-міждо селян и городян не споможетця. Такиі речи почули ми од нашого кобзаря Українського в 1846. року, и вони-то зробили ёго паном над самим генієм народнім.

У всякого народу бували такі поети, которі брали найчистійші тони в народніх піснях и балладах. Покидавши й старосвітські своі пісні й баллади, слухало все,

що жило, іх нових поетичніх творів, слухало, переймало и окривало іх имя широкою славою. От між такими талантами несхибно можемо ми указати місце пану Вовчкові за ёго дотихчасові оповідання. Велику робить нам він підмогу, очищаючи смак рідноі мови од Польщизни на Волині й Подоллі, од Московщини и школярства на Подніпрянщині. Ёго гарні, теплі етюдики з натури дають нам способ придивитись як найближче до народнёго обличчя. Не раз, не два натякне нам пан Вовчок и на глибиню народнёго нашого духу; а все ще більш од ёго осталось нам жадати, ніж він дає нам. Злинув він ясним соколом з-міждо людей починающих писати, дойшов до межи самостайнёго творчества и — зупинився. По сей бік межи стоять такиі люде, як Боккачіо у Итальян, як Гофман у Німців, Вашингтон-Ирвинг у Ангелян, — доволі іх було на світі, по той бік виступають невеличкою громадою такиі мужи, як Шекспир, Вальтер Скотт, Шиллер, Мицкевич, Пушкин, Гоголь, Квітка, Шевченко. — Гоголь у „Вечорах на хуторі" стояв у-рівні з Марком Вовчком, а далі переріс ёго неизмірно. Шевченко в первих балладах не пійшов вище Вовчковоі „Сестри"; в „Катерині" він піднявсь до Пушкина, яко художник, а в 1846. року — и до Мицкевича, яко поет все-Славянський[1]).

Отож, складаючи ціну талантам поетичнім, ставимо ми високо Вовчкові оповідання, як почин новому якомусь ділу, а що с того почину вийде, те ще колись побачимо. Добра приміта отсе, що в два годи пан Вовчок не появив нічого нижшого од первих своих оповіданій. Може він почуваєтця на щось и геть-то коштовнійше и не хапаєтця з великим ділом, щоб як найповажнійше ёго совершити. Надіі нашоі словесности Українськоі підростає [illegible]о-року, бо взялась вона рости не в тепли-

[1]) Що послі 1846. року написав Шевченко, про те ми мовчимо, бо він не випустив ні одноі поеми з своеі теки, а дрібненьких штучок ёго подаемо десяток на суд громадський в нашій „Хаті".

цях, и лежить перед нею безкрає плодоносне поле-цілина. Тілько зворуши землю уміючи да посій до-ладу — будуть колись добрі жнива на Вкраїні.

І. Франко — про Марка Вовчка.

(ЛНВ, р. VI, т. XXI, р. 1903 — „Новини нашої літер-и).

Стр. 85. ... нова критика буде мусіла основно повимітати те павутинє, яким обвішав Куліш сю незвичайну літературну появу, повикидати геть такі критичні абсурди, як його суд про „Інститутку“ та иньші оповіданя, в яких Куліш не добачав самостійної творчости, а тілько зрисовуванє натурщиків і натурщиць.

Та поки що сама пані М. Жученко подала рішуче заперечене присуду пок. Огоновського, який повіривши на слово Кулішеви тай не добре зрозумівши його, заявив, що коли вмер Опанас Маркович, то й Марія вмерла для літератури української (op. cit. 230) і в одній із остатніх книжок „Кіевской Старины“ (октябрь 1902 р. стор. 141—156) подала нам нове оповіданє пн. „Чортова пригода“. Се оповіданє виявляє нам фізіономію письменнички зовсім не подібну до тої, яка від молодих літ відома нам із „Народніх оповідань“ 50-их та 60-их років. Марко Вовчок являється тут — гумористом, іде слідами Гоголя тай то не його „Мертвих Душ“ і „Ревізора“, а його „Вечерів на хуторі близь Диканьки“. Се справді новість — коли не найважнійша, то з психольогичного й літературно-історичного боку найцікавійша з усього, що приніс нам 1902 рік.

Не думаю тут вдаватися в розбір і в критику сього нового твору пані Маркович-Жученко; зазначу лише, що з технічного боку він зложений бездоганно, а мова його блискуча, чиста та богата, як у давнього, всім нам дорогого Марка Вовчка. Правда, як плід артистичної творчости, з ідейного й суспільного боку се нове оповіданє глядить на нас якимись чужими очима, мов розбуджений із могили сьвідок давно забутого часу. Се поясняє нам

по троха історія зложеня сього твору. В редакцийній увазї, доданій до нього, читаємо ось-що: „Містячи на сторінках нашого місячника отсю казку панї Марко Вовчок думаємо, що читачам буде цікаво знати, чому авторка узяла ся оброблювати казкову тему. Оповідаємо за словами самої авторки, що дозволила нам і зробити отсю невеличку передмову до казки. В маю 1859 чи 1860 р. перед виїздом панї Марко Вовчок за границю Т. Г. Шевченко заповідав авторцї доконче взяти ся до оброблюваня казок. „Гляди-ж, доню, — просив її поет — щоб ти менї написала копу-дві, або пять, а то й сім кіп казок.“ Сповняючи волю поета і дане йому слово панї Марко Вовчок опрацювала декілька народнїх казок. Отся казка власне й є одна з тих, що були написані по заповіту поета. Передаючи її в редакцію нашого місячника панї Марко Вовчок обіцялась нам ласкаво й на будуще дїлити ся з читачами своїми працями в міру, як будуть оброблені.“

З сеї уваги не зовсїм ясно видно, коли була написана отся казка; здавалось би, що вона була написана ще в 60-их роках, а тілько тепер перероблена. Та найцікавійше тут передане панею Марко Вовчок слово Шевченка, що наказував їй писати казки. Що могло привести Шевченка до такого наказу? Ми знаємо, що прочитавши „Народні Оповідання“ т. І Шевченко бачив у Марку Вовчку „тихого пророка і обличителя жестоких панів неситих“. Чи тож такому пророкови пару лїт пізнійше наказують писати казки? Одно з двох: або Шевченко вчитавши ся лїпше в твори Марка Вовчка побачив їх головну красу не в тій тенденциї, задля якої величали їх тодїшнї критики в родї Кулїша й Добролюбова, або познайомившись особисто з панею Марковичкою побачив, що в її вдачі й уподобаннях нема нїчого пророцького та обличительного, а натомісь був очарований її даром живого слова, оповіданя, може навіть оповіданя оттаких на пів народнїх, на пів власного компонованя казок, як отся „Чортова пригода“.

О. Пчілка до Огоновського про Марка Вовчка.

Свою автобіографію написала Олена Пчілка в 1888 р. на просьбу автора цеї історії руської літератури й прислала її в редакцію «Зорі», котра й сейчас її надрукувала[1]). Із-за того Пчілці було маркітно, що її життєпись, призначену до приватного вжитку, оголошено друком. Тому то трохи згодом писала вона ось що Ом. Огоновському: «Редакція «Зорі» зробила мені дуже велику прикрість, коли ні з того, ні з сього надрукувала ті біографічні замітки сама, — тоді, коли замітки послані були для Вас, по просьбі Вашій, переданій через редакцію. Може кому здасться, що то все одно, бо й посилаючи Вам, посилалося завідомо для друку. Але то велика ріжниця, коли сторонній біограф застосує подані звістки сам, між своїм писаннєм, а знов иньше враження (і то дуже погане), коли автор ніби сам друкує свою біографію, — виходить: «ось-то я!» До всього ж редакція «Зорі» зробила мені ще більшу прикрість тим, що відкинула останній уступ моєї замітки, власне той, котрий єдиний хотіла б я тоді бачити надрукований. Се-ж був той уступ, де я висловляла свої літературні переконання й власну думку про своє місце в українській літературі. Може бути, що та моя рукопись так і не дійшла до Вас цілком, (дарма, що пересилалась-Вам!), для того перекажу її знов. Я просила Вас в тій замітці не вважати мене «послідовательною» пані Марко-Вовчок. Правда, від того часу виявилось, що Ви считаєте пані Марко-Вовчок за мне. І за се Україна повинна складати Вам велику подяку, бо справді, яке-то колись було неславне для українскої мови й літератури переконаннє, що нібито якась перша-ліпша кацапка, з-роду не чувши української мови, ледві захотіла, у два дні перейняла мову зо всіма найтоншими її власностями й почала писати по-українськи, — та ще як! — краще всіх українських повістярів! Далебі се зневажало українську мову: що ж

---

[1]) «Исторія литературы рускои», ч. III., стор. 1086—87.

то затака осібна характерна мова й письменність, коли всякий чужосторонець возьме й зараз писатиме, та ще як досконало! Отже Ви перший прилюдно підорвали сю думку, на-половину скинувши з нахабної кацапки украдену нею українську личину, чи той почесний вінець прекрасного українського автора! Шкода тілько, що се не зроблено до останку, — хоть ще єсть живі люде, котрі могли б се зробить, знаючи близько час і обставини видавання «Основи» ..... Але як би там не було, хочай би считаючи фірму «Марко-Вовчок» будь-кому належачу (власне п. Марковичу й Кулішеві), я хочу сказать, що не в той слід іду я, в який ішов той «Марко-Вовчок» і сучасні йому автори: я стала на нове поле, хоть властиво сказавши тілько на свіжу ниву того ж самого поля української письменности, українського життя. «Козачка Олена» — з народного життя цілком, але й в ній беру тип не героїнь Вовчка, Куліша, Шевченка, (тих ніжних коханок, сестер, жінок), а постать жінки — патриотки. Далі темами й типами инших оповідань, з побуту інтеліґенції, схожу цілком з ниви «Марків-Вовчків». — Теж саме в мові. Не майте се за хвастощі, — і знаю я просту мову не-згірше тих, що писали за Марковичку, і там, де сеї мови мені досить, я нею обхожуся, — але де сеї мови мені буває за-мало, я тим не в'яжу собі рук, і добіраю, «творю (скажу власне — «кую») собі ширшу мову. Перед своєю совістю маю собі то не за ганьбу, а навіть за чималу заслугу.

М. А. Скабичевський про Марка Вовчка.

(Исторія новѣйшей русской литературы. Стр. 207—208).

Къ беллетристамъ сороковыхъ годовъ по характеру разсказовъ изъ народнаго быта слѣдуетъ отнести извѣстную писательницу — Марко-Вовчокъ (Марію Александровну Марковичъ).

Разсказы ея появились впервые въ 1859 году на малороссійскомъ языкѣ и тотчасъ же были переведены

самимъ авторомъ на русскій языкъ и напечатаны въ лучшихъ и наиболѣе распространенныхъ журналахъ того времени. Въ томъ же 1859 году другая коллекція украинскихъ разсказовъ М. Вовчка была переведена И. С. Тургеневымъ, издана отдѣльною книжкою и удостоилась весьма лестнаго отзыва Добролюбова, который посвятилъ въ «Современникѣ» этимъ разсказамъ цѣлую статью.

Разсказы М. Вовчка подкупили тѣмъ, что явились въ такое время, когда все были увлечены крестьянской реформой, и они удовлетворяли злобѣ дня, такъ какъ заключали изображенія страданій крѣпостнихъ подъ гнетомъ помѣщиковъ. Къ тому же, пользуясь свободой тогдашней цензуры, М. Вовчокъ не пожалѣла мрачныхъ красокъ для угнетателей и яркихъ для угнетенныхъ, и по силѣ и рѣзкости протеста превзошла все, что до того времени появлялось въ этомъ родѣ. Многіе видѣли въ ней русскую Бичеръ-Стоу, и сочиненія ея выдержали втеченіе шестидесятыхъ годовъ три изданія.

Но слава М.-Вовчка закатилась съ такою же быстротою, съ какой и разгорѣлась. Въ концѣ пятидесятыхъ и въ началѣ шестидесятыхъ годовъ смотрѣли сквозь пальцы на слабыя стороны ея разсказовъ, благодаря ихъ политическому содержанію и тому, что народный бытъ былъ еще въ то время мало извѣстенъ; десять же лѣтъ спустя, разсказы утратили свое обаяніе, и тогда выступили наружу существенные ихъ недостатки: поверхностное знаніе народнаго быта, отсутствіе живыхъ, реальныхъ красокъ въ изображеніяхъ его, ограниченіе однѣми общими, стереотипными чертами какія только можно заимствовать изъ чтенія народныхъ пѣсенъ и сказокъ, и сентиментальность. Нельзя отказать Марко Вовчку въ талантѣ, но этотъ талантъ субъективный, болѣе лирическій, чѣмъ эпическій; обнаруживая подчасъ способность къ тонкому психическому анализу, онъ находится въ то же время всецѣло на романтической почвѣ вымысла. Поэтому самими лучшими, и теперь еще не утратившими своего значенія, являются сказки

Марко-Вовчка таковы: Сказка о девяти братьяхъ разбойникахъ и о десятой сестрицѣ Галѣ, Невольница, Медвѣдь, Кармелюкъ, Маруся и т. п. Благодаря тому, что это сказки, — вы не требуете отъ нихъ живого и реальнаго изображенія народнаго быта и миритесь съ ихъ сентиментальностью, подобно тому какъ не ставите въ вину тѣхъ же качествъ Ундинѣ Жуковскаго. Въ то же время вы не можете не признать неотъемлемаго ихъ достоинства: гуманнаго и демократическаго духа, которымъ онѣ проникнуты.

М.-Вовчокъ впрочемъ и сама повидимому со временемъ сознала, что изображеніе народнаго быта не ея дѣло. Втеченіе шестидесятыхъ и семидесятыхъ годовъ она написала нѣсколько повѣстей и романовъ изъ интеллигентныхъ слоевъ общества, но произведенія эти, нынѣ почти забытыя, ничѣмъ не выдѣляются изъ уровня посредственности. Самымъ лучшимъ изъ нихъ являются Записки причетника, поразившія публику такимъ знаніемъ быта сельскаго духовенства, какого трудно было ожидать отъ женщины дворянскаго класса, равно какъ и такою объективностью, какой въ прежнихъ ея разсказахъ не замѣчалось.

ГОЛОСИ КРИТИКИ (1857—1868) ПРО ПИСАННЯ МАРКА ВОВЧКА.

I.

«Русскій Вѣстникъ», 1857, томъ XII (декабрь), отд. «Современная Лѣтопись», 227—234, *П. Кулишъ* «Взглядъ на малороссійскую словесность, по случаю выхода въ свѣтъ книги «Народні оповідання *Марка Вовчка*».

Счасливый случай привелъ меня быть издателемъ этихъ вполнѣ самостоятельныхъ, истинно оригинальныхъ разсказовъ, которымъ ничего подобнаго не являлось ни въ малорусской, ни въ великорусской литературѣ. Авторъ взявъ какъ дѣйствительно случившееся событіе, разсказываетъ его не отъ своего лица, а отъ лица дѣйствующихъ лицъ, или свидѣтелей происшествія, и разсказываетъ съ такимъ совершенствомъ, съ такою естественностью, что многія мѣста я самъ принялъ за стенографію со словъ малороссійскихъ [illegible]нъ. Эти разсказы очень часто напоминаютъ по [illegible]ону, записанныя мною и напечатанныя въ «Зап[illegible] о Южной Руси» преданія; но то, что записано мною, составляетъ отрывки, иногда краснорѣчивые, иногда нескладные, а интересны только въ документальномъ смыслѣ. У г. М. Вовчокъ напротивъ, каждый разсказъ, отъ начала до конца, представляетъ гармоническое во всѣхъ частяхъ и въ самихъ мелочахъ художественное созданіе. Все у него живо, выразительно, просто, какъ въ дѣйствительности, и все связано между собою общею идеей, которой авторъ не высказываетъ, но которая сама собой выражается въ каждомъ фактѣ. Прелесть языка въ этихъ разсказахъ дивная! Казалось, послѣ Шевченка нечего было требовать больше отъ малороссійскаго языка; но г. Марко Вовчокъ разсыпалъ въ своихъ разсказахъ такія богатства

родного слова, что, я увѣренъ, самъ Шевченко придетъ въ изумленіе.

Исторія появленія Марка Вовчка въ нашей словесности очень оригинальна. Въ числѣ матеріаловъ, доставленныхъ мнѣ изъ разныхъ концовъ Малороссіи для дальнѣйшихъ томовъ «Записокъ о Южной Руси» нѣкто, назвавшій себя Маркомъ Вовчкомъ, прислалъ одну тетрадку. Взглянувъ на нее мелькомъ, я принялъ написанное въ ней за стенографію съ народныхъ разсказовъ, по моимъ образцамъ, и отложилъ къ мѣсту до другого времени. Тетрадка лежитъ у меня на столѣ недѣлю и другую. Наконецъ я удосужился и принялся ее читать. Читаю и глазамъ своимъ не вѣрю: у меня въ рукахъ чистое, непорочное, полное свѣжести художественное произведеніе! Было прислано сперва только два небольшихъ разсказа. Я пишу къ автору, я освѣдомляюсь, что это за повѣсти, какъ онѣ написаны. Мнѣ отвѣчаютъ, что живя долго съ народомъ и любя народъ больше всякаго другого общества, авторъ насмотрѣлся на все, что бываетъ въ нашихъ селахъ, наслушался народныхъ разсказовъ, и плодами его воспоминаній явились эти небольшія повѣсти. Авторъ трудился, какъ этнографъ, но въ этнографіи оказался поэтомъ. Его глубокій человѣческій взглядъ въ самую душу изображаемыхъ лицъ, чувство красоты во всемъ Божьемъ твореніи и гармоніи въ словѣ, которымъ выражается внутренняя жизнь человѣка, ставятъ его далеко выше описывателей съ натуры, слывущихъ нерѣдко въ журналахъ поэтами. Въ наше время ихъ появилось множество и каждый изъ нихъ могъ бы подписать свое имя подъ повѣстью другого, потому что всѣ смотрятъ на міръ Божій сквозь одни и тѣже очки. Для нихъ неосуществимъ совѣтъ великаго польскаго поэта:

Martwe znasz prawdy, nieznane dla ludu,
Widzisz świat w proszku, w każdej gwiazd iskierce;
Nie znasz prawd żywych, nie obaczysz cudu:
Miej serce i patrzaj w serce. (Z «Dziadów»)

послѣдній стихъ выражаетъ вполнѣ характеръ творчества г. М. Вовчка. Онъ разсказывалъ вещи обыкновенныя: о томъ, какъ сестра оставила семейство родного брата и служила въ наймахъ, о томъ какъ крестьянская дѣвочка взята была изъ числа дворовой прислуги; о томъ какъ козачка вышла замужъ за господскаго человѣка, о томъ какъ чумакъ приволочился за поселянкою, о томъ какъ откупился на волю крѣпостной паровокъ и т. п. Откуда же происходитъ глубокій интересъ его разсказовъ? отчего этихъ разсказовъ нельзя читать безъ слезъ? Тутъ нѣтъ ни страшныхъ бѣдствій, ни великихъ несчастій, ни трагическихъ катастрофъ. Люди живутъ, старѣются и умираютъ такъ просто, какъ обыкновенно бываетъ въ селѣ и однако-жъ у читателя сжимается сердце и выступаютъ слезы при многихъ самыхъ обыкновенныхъ, повседневно видимыхъ сценахъ. Это не отъ чего другого, какъ отъ того, что эти разсказы прошли сквозь сердце автора и диктованы ему сердцемъ. Такою живою, не отвлеченною, не мечтательною любовью къ народу не загорался у насъ еще ни одинъ писатель. Личность автора совершенно исчезаетъ въ разсказахъ: вы видите передъ собою народъ, слышите народъ, знаете, какъ онъ живетъ, понимаете, какъ онъ чувствуетъ. Разсказы г. М. В. по размѣрамъ невелики, но открываютъ передъ читателемъ какъ то необъятное пространство; какой то міръ, который отчасти ему уже знакомъ, но въ который еще никогда не вводили его такъ запросто. Многіе бывали проводниками. . . . .

II.

«Русскій Вѣстникъ,» 1858, іюль, кн. I., стор. 165—177, I. Сонъ. II. Свекровь.

От редакціи:

«Предлагаемые разсказы вышли недавно на малороссійскомъ нарѣчіи, особою книжкою. Читателямъ на-

шимъ извѣстно (см. «Русскій Вѣстникъ», 1857, № 2)[1]) о достоинствѣ этихъ разсказовъ. Они отличаются необыкновенною прелестью и свѣжестью народной малороссійской рѣчи, и удивительною художественностію въ воспроизведеніи народныхъ чувствованій и быта. Авторъ, самъ Марко Вовчокъ, взялся переложить ихъ для нашего журнала на великорусское нарѣчіе. На первый разъ мы предлагаемъ только три разсказа и будемъ продолжать въ слѣдующихъ книжкахъ. Переложеніе автора сохраняетъ прелесть подлинника. Какъ увидятъ читатели, онъ сумѣлъ въ формахъ великорусской рѣчи сохранить колоритъ малороссійскаго разсказа». *Ред.*

— Ів. іюль, кн. 2-ая, стр. 358—372, Максимъ Гримачъ, Чумакъ, Отецъ Андрей (в оригіналі це оповід. названо: Знай Ляше!)

— ів. августъ, кн. I, стр. 471—506, — Выкупъ, Даныло Гурчъ, Сестра.

III.

«Отечественныя Записки», 1859, мартъ, стр. 1—14 отд. «Русская Литература». Критика г. *Эк. С-тъ* на «Народні оповідання Марка Вовчка 1853 издав П. Куліш».

Со времени живыхъ художественныхъ очерковъ малороссійской жизни Гоголя, въ русской литературѣ мы не встрѣчали ничего подобнаго этимъ народнымъ оповиданнямъ. Въ нихъ вѣетъ что-то эпическое, народное, возвышающее надъ взглядомъ отдѣльнаго человѣка. Оттого ихъ языкъ такъ поэтически живъ и бьетъ такою чистою струею, а событія и лица проходятъ передъ вами не въ полусвѣтѣ личнаго воззрѣнія, а въ широкомъ взглядѣ цѣлаго народа, живое выраженіе котораго мы встрѣчаемъ только въ народной поэзіи. Не-

[1]) Це помилка, а справді — № 12, стаття Культурный взглядъ на Малороссійскую словесность, по случаю выхода въ свѣтъ книги „Народні Оповідання" Марка Вовчка, стр. 227—234 Современная Лѣтопись.

зависимо отъ высокаго, художественнаго впечатлѣнія, какое производятъ разсказы на душу читателя, вы встрѣчаетесь здѣсь съ тѣмъ сильнымъ груднымъ голосомъ, который невольно будитъ и возвращаетъ человѣка къ жизни, какъ бы ни была она тяжела и непривѣтлива. Въ этомъ (если можно такъ выразиться) гражданскомъ значеніи реальнаго направленія нашей литературы, заключается вся его живая современная сторона: здѣсь оно приходитъ въ живую связь съ нашими кровными интересами и является дружнымъ помощникомъ на пути отреченія отъ выжившей старины; подымая вопросы самые жизненные и неотразимые, оно прямо указываетъ на настоятельную необходимость положительнаго критическаго рѣшенія въ дѣлѣ общественной организаціи.

Ни въ одномъ явленіи современной литературы не рисуется такъ ярко поразительная картина послѣдней борьбы старыхъ изжитыхъ элементовъ, крѣпкихъ заднимъ умомъ и невѣжествомъ, какъ въ поэтическихъ разсказахъ автора названнаго нами выше. . . . . Жизнь и явленія схвачены въ нихъ съ самой живой современной стороны[1]).

И вотъ въ чемъ въ нашихъ глазахъ главная заслуга книги г. М. В. а съ нимъ вмѣстѣ и всего реальнаго направленія нашей литературы. Не лукавя и не лицемѣря, не вступая въ намѣренныя сдѣлки ни съ какими практическими соображеніями, художественною рукою рисуется передъ нами жизнь, ея мрачныя и свѣтлыя стороны съ давняго времени; мы такъ привыкли ходить въ обманѣ, что великая благодарность да будетъ воздана честному автору за его честное, нельстивое, благородное слово о томъ, на что въ настоящее время обращены и мысли, и дѣла всякаго живаго современнаго человѣка.

---

[1]) Прим. «Въ небольш. книжкѣ, писаной по малороссійски, всѣхъ разсказовъ 11; изъ нихъ 8 извѣстны уже русской публикѣ, изъ переводовъ помѣщенныхъ въ «Русскомъ Вѣстникѣ» 1858 г. (опов.: Козачка, Одарка і Панська воля.)

IV.

«Современникъ», 1859, май, отд. «Русская Литература», стр. 103—113. Украинскіе народные разсказы *Марка Вовчка*. Переводъ *И. С. Тургенева*. Спб. 1859. *К.*

. . . . . Нѣсколько разсказовъ было переведено въ нашихъ журналахъ, но переводы эти не были удовлетворительны, потому что, какъ справедливо замѣчаетъ И. С. Тургеневъ въ предисловіи къ своему переводу . . . . . «носили на себѣ слишкомъ ясный отпечатокъ малороссійской рѣчи». Онъ говоритъ, что задача его, была — соблюсти въ переводѣ чистоту и правильность родного языка и въ то же время сохранить по возможности ту особую, наивную прелесть и поэтическую грацію, которою исполнены «Народные разсказы» . . . . . Тургеневъ могъ приложить къ этому дѣлу свою душу, и это ручается намъ, что русская публика получаетъ теперь переводъ Украинскихъ разсказовъ Марка Вовчка, не уступающій оригиналу (подано цілу Одарку). Рецензія — перепечатка отзыва, написаного однимъ изъ лучшихъ знатоковъ малороссійскаго языка и писменности, К., еще при первомъ появленіи ихъ въ малороссійскомъ подлинникѣ». Вотъ что писалъ г. К. . . . . (передрук . . .).

Марко Вовчокъ въ Трех долях прежде всего описывалъ уединеныя пещеры въ мѣловой горѣ, которыя какая то отшельница рыла въ теченіе сорока лѣтъ. Это описаніе, сдѣланное съ особенною, усиленною выразительностью, кладетъ въ воображеніи читателя подмалевокъ повѣсти и, при большей внимательности къ предмету, имѣло бы для нея существенное значеніе. Но Марко Вовчокъ оставляетъ свою картину и остановившагося надъ нею читателя, во вредъ послѣдовательности впечатлѣній, которыя произведены имъ въ нашемъ воображеніи, и уже подъ конецъ повѣсти обращается опять къ пещерѣ въ мѣловой горѣ, которая тутъ всего лучше и могла бы быть описана. («Основа», 1861, IX, 60—61 «Обзоръ Укр. Словесности» П. Куліша).

V.

«Русскій Міръ», 1859, № 18, стр. 438. У відділі «Текущая литература» — про книгу «Украинскіе народные разсказы» Марка Вовчка, переводъ *И. С. Тургенева.*

Не богаты содержаніемъ разсказы М. В., а между тѣмъ вы съ удовольствіемъ читаете и перечитываете ихъ, — и оторваться не можете. Авторъ умѣлъ вложить въ нихъ столько человѣческаго, столько теплаго чувства къ горю и несчастію ближняго, и — такъ прямо умѣлъ посмотрѣть на жизнь простого русскаго селянина, что вы невольно становитесь въ нимъ на ту же точку и яснѣе начинаете понимать эту жизнь трудовую, опутанную разными тяжелыми условіями, при которыхъ счастье бѣжитъ отъ человѣка, и не дается ему въ руки, хотя онъ почти возлѣ него, — протягиваетъ руку, чтобы схватить его, но тут — то убѣждается, что онъ не хозяинъ своего счастія, что не ему гоняться за нимъ съ опутанными ногами. (Приклади з оповідань) ..... Большая часть разсказовъ М. Вовчка говоритъ намъ: не судите этихъ бѣдныхъ простыхъ людей по одной наружности, посмотрите на ихъ человѣческую сторону; у нихъ такія же серца, какъ и у васъ, съ тѣми же правами на жизнь; не оскорбляйте чувствъ, дорогихъ для человѣка, не унижайте этимъ своей собственной человѣческой природы; дайте имъ права — жить сердцемъ и искать своего счастія.

Авторъ выставляетъ передъ нами преимущественно женскія личности и нисколько не выдумываетъ для нихъ исключительныхъ, эффектныхъ, драматическихъ положеній; нѣтъ, онъ рисуетъ жизнь такъ, какъ она сложилась въ дѣйствительности и въ ней-то выступаютъ лица, какъ несчастныя дѣти этой дѣйствительности. У него нѣтъ при этомъ никакой задней мысли, не видно даже намѣренія, какъ это дѣлаютъ многіе; состраданіе тутъ является само собою изъ той правдивости, съ какою ведется разсказъ. Изъ всего этого вытекаетъ удивитель-

ная простота, отличающаяся спокойнымъ, идиллическимъ тономъ; но въ этихъ идилліяхъ нѣтъ той искусственной идеализаціи, какую часто приходится встрѣчать въ подобныхъ разсказахъ. Передъ вами выступаютъ всѣ лица живыя, съ которыми вы невольно роднитесь, признавая законность ихъ человѣческихъ чувствъ.

При этомъ вы утѣшаетесь мыслію, что нѣкоторыя изъ этихъ лицъ скоро перейдутъ въ прошедшее, въ воспоминаніе, въ будущемъ, при измѣняющихся условіяхъ жизни, они будутъ невозможны. И слава Богу! Поблагодаримъ же Марка Вовчка за его прекрасные разсказы и пожелаемъ, чтобы онъ продолжалъ свои труды, которые, мы увѣрены, не останутся безполезными; такіе труды должны имѣть благодѣтельное вліяніе на общественныя понятія. Тотъ же г. Тергеневъ не откажется переводить ихъ; своимъ мастерскимъ переводомъ онъ оказалъ услугу нашей литературѣ. *А. С.*

VI.

«Русское слово», 1859, кн. X, стор. 1—15 в відділі «Критика». — Рецензія М. Де-Пуле на «Украинскіе народные разсказы М. Вовчка. Переводъ Тургенева. Спб. 1859».

Поэтическіе очерки М. В. набросаны необыкновенно нѣжною, хотя и твердою талантливою рукою. Очертаніе фигуръ, сценъ и картины природы, нарисованныя авторомъ, до того сдѣланы воздушно, что, при дальнѣйшей заботѣ о подобной воздушности, при желаніи подражать ей, получиться нѣчто совершенно безразличное, въ которомъ не будетъ никакой возможности различать — не краски: дѣло не въ нихъ, — а свѣтъ и тѣни. Но оставляя въ покоѣ подражателя, мы отъ всей души посовѣтовали бы самому талантливому автору рѣзче ударять кистью и не увлекаться воздушностью очертаній, хотя она ему и необыкновенно удается. Эта воздушность очертаній (правда милая и граціозная) дѣлаетъ то, что

фигуры, нарисованныя нашимъ авторомъ, удивительно однообразны; по крайней мѣрѣ таково большинство молоденькихъ женскихъ фигуръ. . . . .

Сверхъ того, неясность нѣкоторыхъ фигуръ увеличивается во многихъ мѣстахъ черезмѣрною краткостію исторической основы очерковъ, происшедшаго отъ ихъ сжатости, хотя историческая основа (fabula) въ поэтическомъ сочиненіи — дѣло, далеко не первостепенное. Словомъ, по прочтеніи небольшой книжечки М. В., заключающей 213 страничекъ, на которыхъ умѣстилось 10 разсказовъ, изъ 20—30 фигуръ, набросанныхъ авторомъ, въ вашемъ воображеніи, читатель, останутся живыми, типическими образами весьма немногія; остальныя пройдутъ какъ тѣни, и вы даже забудете, что о нихъ разсказывалъ вамъ авторъ. Такъ что же послѣ того, вы спросите въ этой книгѣ? Что въ ней хорошаго? А въ этой маленькой книжечкѣ есть дѣйствительно много хорошаго, много такого, что никогда не забудется: это — поэзія, всюду разлитая, и прелестныя картинки простой малороссійской жизни. . . . .

Но какимъ путемъ дошелъ М. В. до того, что придалъ своей книжечкѣ тотъ поэтическій характеръ, о существованіи котораго мы сказали выше? Путемъ идилліи и драмы.

М. В. необыкновенный мастеръ на изображеніе идиллическихъ картинъ. Три его разсказа: Сестра, Чумакъ и Сонъ — особенно богаты идиллическимъ элементомъ (подає виписку з «Сестри»).

М. В. ведетъ разсказъ не отъ своего имени, но отъ имени самыхъ героевъ, или лицъ, къ нимъ близкихъ — обстоятельство, безъ котораго невозможно бы было сохранить ту добродушную наивность, то эпическое спокойствіе, которыми богаты его очерки. Языкъ автора не просто языкъ малороссійскій простолюдный: это языкъ народной поэзіи, легендарный. Превосходно послуживъ для цѣлей автора, языкъ этотъ тѣмъ не менѣе, требуетъ осторожнѣйшаго обхожденія съ собою: легко увлечься его

прелестью, легко впасть въ утрировку и ложный лиризмъ (приклади з «Козачки»).

Вообще, легендарный языкъ даже въ поэтическихъ очеркахъ, представляющихъ народную жизнь, по нашему мнѣнію должно употреблять не одинъ, а въ перемежку съ обыкновеннымъ литературнымъ языкомъ, что и сдѣлалъ г. Тургеневъ въ превосходномъ своемъ очеркѣ изъ простого быта, въ «Бѣжиномъ Лугѣ». Но спѣшимъ еще разъ оговориться, что мы разсматриваемъ М. В., какъ писателя русскаго: по малороссійски, можетъ быть, не нужно этой осторожности; можетъ быть легендарный языкъ есть пока единственно-возможный литературный южно-русскій языкъ.

Прелесть идилліи увеличивается еще у нашего автора превосходными поэтическими частностями, состоящими въ картинахъ природы и въ положеніяхъ, въ которыя онъ ставитъ своихъ героевъ.

Художественый инстинктъ и правда жизни подсказали автору, что и въ непосредственномъ, первобытномъ состояніи не возможны лишь да гладь да Божья благодать, что гдѣ жизнь, тамъ и борьба, тамъ и драма, если не вполнѣ, до трагическихъ размѣровъ развитая, то сдержанная, подавленная. М. В. умѣлъ превосходно схватить все, что есть драматическаго въ жизни, надѣлить имъ своихъ героевъ и, что всегда бываетъ прямымъ слѣдствіемъ такого надѣла, придать ту прелесть своимъ разсказамъ, по которымъ имя его сдѣлалось роднымъ, домашнимъ для его соотечественниковъ. Что, какъ не драма — Казачка, эта бѣдная женщина, пережившая, если можно такъ выразиться, три драмы — борьбу съ рабствомъ дѣвушки, жены, матери — дѣвушки, жены и матери, надѣленныхъ богатымъ запасомъ живой свободы? Что, какъ не глубокая, потрясающая душу, драма Одарка, въ которой васъ поражаетъ скорбный образъ бѣдной дѣвочки, погибшей отъ чудовищнаго разврата и самовластія? Какимъ могучимъ драматизмомъ кипитъ разсказъ Данило Гурчъ. Въ умѣньи схватить это драма-

тическое жизни, въ умѣньи, такъ сказать, поймать человѣка въ ту минуту, когда онъ бываетъ человѣкомъ, т. е. существомъ божественнымъ, а не животно-прозябающимъ мы видимъ несомнѣнно поэтическое дарованіе. Но справедливость требуетъ сказать, что М. В. иногда неумеренно пользуется собственными силами: авторъ забываетъ воздушность своихъ очерковъ, легкость очертаній своихъ персонажей, а забывая упускаетъ изъ виду, что и героевъ своихъ онъ долженъ былъ надѣлить чувствами и страстями настолько, насколько надѣлъ этотъ гармонизуетъ съ цѣлымъ. Выше мы замѣтили, что Казачка представляетъ не одну драму; взвалить на плечи такого воздушнаго образа, какъ Олеся, такую тяжесть-будетъ и не художественно, и не по силамъ героини.

..... Посторонняя идея носится надъ цѣлою половиною разсказовъ М. В.; это идея — крѣпостное право, которое, подобно кошмару, давитъ и воздушныя созданія нашего автора и изображаемую имъ жизнь. Въ настоящее время странно благодарить автора за гуманныя идеи, это значило бы — заподозрить его въ ихъ отсуствіи; не благодаримъ и мы М. В. Мало этого, мы считаемъ своею обязанностью указать почтенному автору, что онъ, увлекаясь благороднымъ негодованіемъ противъ возмутительности факта, переноситъ свое увеличеніе и въ сферу искусства. Если въ Одаркѣ посторонняя идея (крѣпостное право) нисколько не мѣшаетъ прелести картины, то о Козачкѣ этого никакъ нельзя сказать; въ послѣднемъ разсказѣ, несмотря на многочисленность драмы, слѣдовательно, на несомнѣнный поэтическій интересъ, крѣпостное право является чѣмъ то тяжелымъ прозаическимъ, отзывается поученіемъ, трактатомъ (стр. 52, 56, 63, 64). Здѣсь же кстати замѣтимъ нѣкоторыя ненужности, которыя мы нашли у автора и къ числу которыхъ принадлежатъ: въ Выкупѣ — сцена съ писаремъ, смахивающая на обличительную статью, и въ Сестрѣ — излишнія подробности о кіевскихъ хозяевахъ героини разсказа. — Подходя къ храму искусства, жрецъ дол-

женъ сложить у порога его все тревожное, излишне-страстное и личное: безъ этого жертва будетъ недостойна святыни храма.

Мы не дѣлаемъ никакихъ выводовъ изъ нашего разбора; пусть читатель сдѣлаетъ ихъ самъ. Мы старались быть строгими къ автору Украинскихъ Народныхъ Разсказовъ, чтобы не заслужить отъ нашихъ читателей укора въ пристрастіи: къ Марку Вовчку весьма трудно, быть безпристрастнымъ.

VII.

«Библіотека для чтенія» 1859, № 11, стор. 1 - 14. У відд. «Литературная лѣтопись».

Нельзя не любить М. Вовчка, нельзя не признавать въ немъ чувства, теплоты на которой, по временамъ, довольно сильной поэзіи, — и, вмѣстѣ съ тѣмъ, нельзя не сказать на послѣдней страницѣ: «ну, теперь можно вздохнуть свободнѣе!» Говоря безъ сравненій, книжка утомительна для русскаго читателя, не подкупленнаго національной прелестью изложенія, какого въ ней, по словамъ малороссіянъ, весьма много. Отдѣльные разсказы М. В., прочитанные медленно съ большими интервалами времени между каждымъ, доставляютъ наслажденіе, — въ общей сложности ими остаешься недоволенъ. Корень этого недовольства, безъ всякаго сомнѣнія, заключается въ односторонности разсказовъ, которые таковы, что прочитавши одинъ изъ нихъ, точно какъ будто бы прочиталъ всѣ остальные. Этимъ обстоятельствомъ мы объясняемъ причину огромнаго успѣха сочиненій М. В. между малороссами, въ то самое время, когда русскій читатель остается къ нимъ весьма холоденъ, не взирая на отзывъ диллетантовъ и всѣ подстреканія снисходительной критики. При чтеніи г. М. В., уроженецъ Малой Россіи, до тонкости знающій свой край, испытываетъ тоже, что напримѣръ, испытываетъ русскій человѣкъ, заслышавшій вдалекѣ жалобный мотивъ народной пѣсни: цѣлое море

родной поэзіи встаетъ передъ нимъ, совершенно непонятной для чужестранца. Малороссъ самъ дополняетъ каждый намекъ своего родного писателя, разыгрываетъ цѣлую фантазію на мотивъ или отрывокъ мотива, передъ нимъ пропѣтый. Мы этого сдѣлать не можемъ. Мы цѣнимъ и любимъ поэзію Малороссіи такъ какъ она является намъ въ истинно вдохновенныхъ разсказахъ Гоголя, гдѣ новая и былая жизнь народа всецѣло развивается передъ нами, исполненная юмора, удальства, величія и наивности. Но для оцѣнки отрывочныхъ, прерывающихся мотивовъ въ одномъ и томъ же минорномъ тонѣ, мы не годимся. Намъ хорошо лишь тамъ, гдѣ онъ касается всего пережитаго и перечувствованнаго, - и въ дѣлѣ уясненія малороссійской поэзіи, намековъ г. Марко Вовчка намъ слишкомъ мало. . . . .

«Сестра» (рецензент визнає) «лучшимъ изъ всего собранія. . . . . Тутъ, есть поэзія и прелесть помимо всѣхъ мѣстныхъ условій. Героиня разсказа стоитъ передъ нами, какъ живая, во всей своей тихой преданности, во всей несокрушимой любви къ родному углу и роднымъ людямъ, съ душою, созданною для самопожертвованія, и руками, неутомимыми на трудъ. Это лицо, въ которомъ соединены свѣтлыя стороны женщинъ того края, не поблѣднѣетъ рядомъ съ малороссійскими женщинами Гоголя: оно создано свободно, со всею самостоятельностью, въ немъ не отыщете вы ничего напередъ заданного или навѣяннаго чужими образцами. Свѣтъ и прелесть, на немъ сосредоточеные, мягко разливаются на весь разсказъ; отражаются во всѣхъ его подробностяхъ и дѣлаютъ изъ «Сестры» истинную идиллію, заслуживающую величайшихъ похвалъ. Вся вещь написана прекрасно, но в ней есть страницы, особенно удавшіяся, воспоминаніе о которыхъ надолго не изгладится изъ памяти читателя. (Подає уривок із «Сестри»). Кто не скажетъ, что этотъ отрывокъ прелестный? Но кто, прочитавъ его, не побоится за дальнѣйшую дѣятельность автора? Діапазонъ голоса, пропѣвшаго намъ эту сладкую посторонную пѣсенку,

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

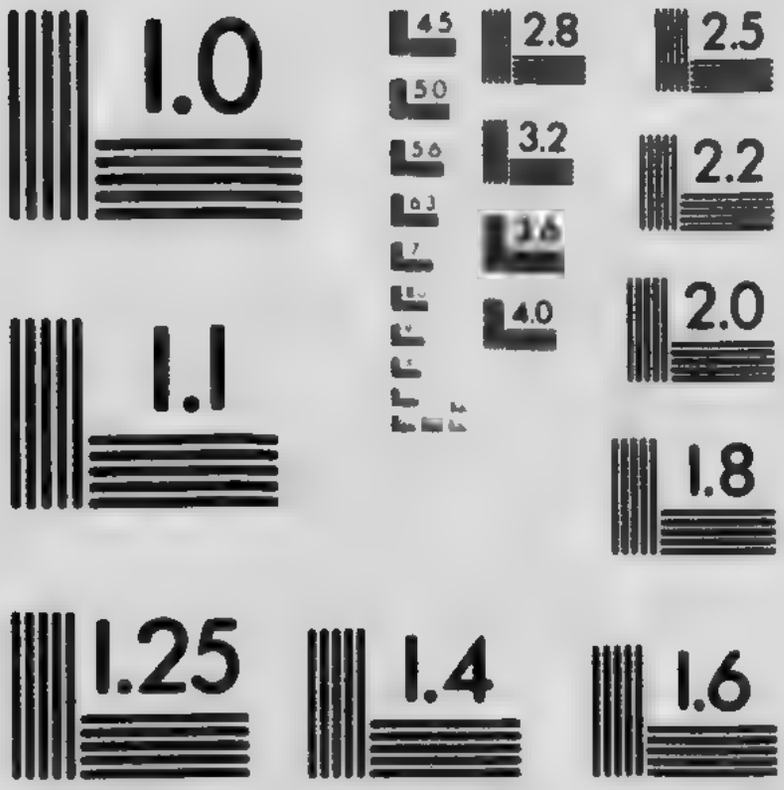

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

такъ деликатенъ и такъ необъемистъ! Что будетъ со сказаннымъ голосомъ, когда въ пѣніи потребуется энергія, когда слѣдующая пѣсня окажется сложнѣй и громче? Не оборвется ли деликатный голосъ, которымъ мы сейчасъ восхищались? И ему точно суждено было оборваться въ самомъ непродолжительномъ времени На разсказахъ «Казачка», «Одарка», прямо слѣдующихъ за «Сестрою», голосъ г. Марка Вовчка оборвался. Оба разсказа сложнѣе и печальнѣе предыдущаго..... Темы (въ нихъ) не новыя..... чтобы сдѣлать изъ нихъ что нибудь хорошее, нужно много силы, много свѣжести во взглядѣ. Силы, къ сожалѣнію, не оказалось у нашего автора. Съ одной теплоты сердца не много сдѣлаешь тамъ, гдѣ все избито и изношено, обращено въ спекуляцію и кинуто на разхищеніе писакъ задирательнаго свойства. Г. Марка Вовчокъ слишкомъ уменъ и чистъ для того, чтобы погрузиться въ задирающую литературу, рамки его разсказовъ слишкомъ тѣсны для обширной картины, талантъ его слишкомъ объективенъ для поучительнаго лиризма.» (Далі реценз. каже, що автор малює двох овечок, а з другого боку — вовків). «Олеся и Одарка — «скромнѣе кроткихъ овечекъ», а «госпожа» Олесі та пан — «свирѣпѣе голодныхъ волковъ». Рідня Одарки й Олесі — «плачутъ какъ рѣки», а противники ихъ выкидываютъ каннибальскія потѣхи. Самимъ панскимъ дѣтямъ нѣтъ пощады: онѣ впиваются въ Одарку какъ пьявки, щиплютъ ее и заставляютъ плясать для своей потѣхи. Просто за человѣка становится страшно, а за автора вдвое болѣе, — потому что въ искусствѣ есть свои непреложные законы на счетъ преувеличенія сантиментальнаго.

Вторая половина книги, особенно — «Сонъ» и «Максимъ Гримачъ», отчасти изглаживаютъ непріятное впечатлѣніе произведенное «Одаркою» и «Козачкою». Въ обохъ, только что названныхъ разсказахъ, тѣло идетъ о любви, любви дѣвической, робкой и, тѣмъ не менѣе, очень страстной. Такая любовь съ особенной удачей вдохновляетъ нашего автора: ей обязянъ онъ не одною

свѣтлою страницей въ своей книгѣ, и чуть онъ замѣняетъ ее чѣмъ нибудь другимъ, голосъ его тотчасъ же оборвется. И дѣйствительно, женщины г. Марко Вовчка словно не женщины, а дѣвочки. Онѣ бѣгаютъ по цвѣтамъ, какъ живые цвѣтки, слабыя и ломкія, хоронятся за своихъ подругъ при взглядѣ паробка, плачутъ и ждутъ сватовъ, при свиданіи съ женихомъ только замираютъ и цѣпенѣютъ. Съ бракомъ онѣ утопаютъ въ морѣ любви, и исторія ихъ прекращается. При несчастной любви онѣ томятся и сходятъ съ ума. Какъ онѣ живутъ замужемъ и ведутъ хозяйство, этого мы не знаемъ. Не смотря на все наше малое знакомство съ малороссійской жизнью, мы смѣемъ замѣтить, что тутъ не вся жизнь, а лишь одна изъ ея частныхъ сторонъ, можетъ быть слишкомъ ужъ опоэтизированная. Такъ жить и любить едва ли въ состояніи простой человѣкъ, окруженный тысячью заботъ о первѣйшихъ потребностяхъ жизни. Если бы малороссійскія дѣвушки, послѣ брака, проводили такъ много времени, глядя въ соколиныя очи своимъ супругамъ, — бѣдные ихъ мужья, лѣнивые по натурѣ и несклонные къ домашнему хозяйству, сидѣли бы зачастую безъ борща и галушекъ. Но на дѣлѣ мы видимъ совершенно противное; всякій знаетъ, что въ Малороссіи у простолюдина весь домъ держится доброй хозяйкою, несравнено способнѣйшею въ этомъ отношеніи, чѣмъ наши великорусскія женщины.

Эта хрупкость и слабость героинь г. М. В. — какъ мы уже сказали выше, ведетъ за собою ихъ полную безотвѣтность передъ враждебными событіями жизни. Ни потягаться съ лютой свекровью, ни побороться съ ревнивымъ мужемъ онѣ не въ состояніи. Свекровь ихъ гонитъ со свѣта, какъ Орлиха Галю (въ повѣсти «Свекровъ»), ревнивый супругъ беретъ жену за косу и убиваетъ ее острою саблей, что и сдѣлалъ Данило Гурчъ хотя катастрофа (къ неслыханному нашему удивленію!) происходила на водѣ и самъ убійца плылъ въ челнокѣ, за неимѣніемъ весла, разсѣкая воду острой саблею.

При всякомъ столкновеніи любящей горлицы съ злымъ человѣкомъ или лихой бабой, возобновляется то, что мы замѣтили въ Одаркѣ. Чудовище глотаетъ бѣдняжку, и дѣло кончено. При такомъ роковомъ условіи неизбѣжны два неудобства — разсказъ выходитъ коротокъ и, что страннѣе, утомителенъ въ своей краткости. Драма не завязывается по невозможности борьбы и хоть какой нибудь коллизіи, а раздѣленіе дѣйствующихъ лицъ на чудовищъ и жертвъ порождаетъ однообразіе мотивовъ. Немного нравственной стойкости какой нибудь Галѣ или Наталѣ, немного человѣческихъ чувствъ злому пану или Гурчу, все бы измѣнилось и жизнь пошла бы передъ нами совсѣмъ иначе. Для того, чтобы продолжать свою дѣятельность и написать что нибудь обширное, г. Марко Вовчокъ долженъ, во что бы то ни стало, примириться съ многосторонностью жизни, — безъ этого мы — при всемъ уваженіи къ его таланту — не предвѣщаемъ ему замѣтной будущности.

Мы едва было не забыли маленькой повѣсти «Выкупъ», которая произвела на насъ утѣшительное впечатлѣніе. Она подала намъ надежды, которыхъ мы не имѣли до ея прочтенія, въ ней нашли мы кое-что отличное отъ предыдущихъ разсказовъ, именно искорки юмора и наивной наблюдательности, съ особенной силой высказавшіеся, напримѣръ, при описаніи панскихъ хоромъ и сутяги Захаревича. Если эти задатки развернутся и принесутъ свой плодъ, то талантъ и значеніе автора измѣнятся во многомъ. Съ юморомъ, который уже самъ по себѣ предполагаетъ широту физическаго взгляда, г. М. В. не останется чисто-мѣстнымъ писателемъ въ родѣ Гогга или провансальца Мистраля, а съ трудовъ его сгладится та печать слезливаго однообразія, которую видятъ въ нихъ русскіе читатели, незнакомые съ красотою украинской рѣчи.

Переводъ Тургенева очень гладокъ и простъ, — это лучшая похвала всеобщему переводу. *Ред.*

VIII.

«Современникъ», 1860, Октябрь, стор. 27—28. Отд. «Русская Литература». «Черты для характеристики русскаго простонародья» *Н. Бова (Добролюбов)*.

По поводу «Разсказовъ изъ народнаго русскаго быта» М. Вовчокъ. Изданіе К. С. Солдатенкова и П. Шепкина.

«Въ малороссійскихъ разсказахъ мы видѣли злоупотребленіе помѣщичьей власти, и злоупотребленія нерѣдко довольно крутыя. Это даже подало, говорятъ, поводъ одному извѣстному русскому критику объявить произведенія М. В. «мерзостно-отвратительными картинами», и причисливши ихъ къ обличительной литературѣ, вслѣдствіе этого отвергнуть въ авторѣ ихъ всякій талантъ литературы.

Теперь дѣло литературы преслѣдовать остатки крѣпостного права въ общественной жизни и добивать порожденныя имъ понятія. Марко Вовчокъ въ своихъ простыхъ и правдивыхъ разсказахъ, является почти первымъ и весьма искуснымъ на этомъ поприщѣ. Въ послѣднихъ своихъ разсказахъ онъ даже не старается, какъ въ прежнихъ, выставлять передъ нами преимущественно то, что называется обыкновенно «злоупотребленіемъ помѣщичьей власти».

Сознаніе значенія народа едва начинается у насъ, и рядомъ съ этимъ смутнымъ сознаніемъ появляются серьезныя, истинно и съ любовью сдѣланныя наблюденія народнаго быта и характера. Въ числѣ этихъ наблюденій едва ли не самое почетное мѣсто принадлежитъ очеркамъ Марка Вовчка. Въ нихъ много отрывочнаго, недосказанного, иногда фактъ берется случайный, частный, разсказывается безъ поясненія его внутренныхъ или внѣшнихъ причинъ, не связывается необходимымъ образомъ съ обычнымъ строемъ жизни. Но строгой оконченности и всесторонности, повторяемъ, невозможно еще требовать отъ нашихъ разсказовъ изъ крестьянской жизни: она еще не открываетъ намъ себя во всей пол-

нотѣ, да и то, что открыто намъ, мы не всегда умѣемъ или не всегда можемъ хорошо выразить. Для насъ довольно и того, что въ разсказахъ М. В. мы видимъ желаніе и умѣніе прислушиваться къ народной жизни; мы чуемъ въ нихъ присутствіе русскаго духа, встрѣчаемъ знакомые образы, узнаемъ ту логику, тѣ чувства, которыя мы и сами замѣчали когда-то, но пропускали безъ вниманія. Вотъ этимъ и дороги для насъ эти разсказы; вотъ почему и цѣнимъ мы такъ высоко ихъ автора (стр. 34).

IX.

«Свѣточъ», 1860, кн. 1. Відділ «Критическое Обозрѣніе», стор. 65—76. «Украинскіе народные разсказы Марка Вовчка. Переводъ И. С. Тургенева. Спб. 1859» (без підпису).

Починає з глузливого анекдота про каммергера і Ротшильда: він грошей не дав, але пройшовся під ручку з каммергером. Так і Тургенєв — під ручку з М. Вовчком.

Года два назадъ въ Малороссіи явились на народномъ языкѣ съ признаками несомнѣннаго, но чисто-мѣстнаго дарованія, изданные подъ псевдонимомъ М. Вовчокъ ..... Украинская извѣстность оставалась у насъ почти неизвѣстною. Но вотъ И. С. Тургеневу приходитъ счастливая мысль сдѣлать доброе дѣло: видя въ малороссійской извѣстности несомнѣнное дарованіе, онъ беретъ ее любезно подъ руку, проходитъ съ нею по аренѣ нашей литературы, внимательно разговариваетъ съ нею, раскланивается, и уходитъ. Любопытная толпа — а нѣтъ толпы любопытнѣе литературной — въ ту же минуту окружаетъ незнакомую до тѣхъ поръ извѣстность и начинаетъ за нею ухаживать. . . , .

. . . . Шевченко исчерпалъ все содержаніе малороссійской жизни. Можетъ быть, въ Малороссіи будетъ и еще поэтъ, но самобытная литература въ ней едва-ли выйдетъ когда нибудь изъ своего тѣснаго круга. Вотъ почему намъ кажется, что и въ талантѣ М. В., при его исклю-

чительно малороссійской народности, не слѣдуетъ искать обширнаго содержанія.

Въ немъ поражаетъ васъ прежде всего утомительное однообразіе.... Разсказы отличаются утомительной монотоностью, какъ въ содержаніи, такъ и въ изложеніи, и кажутся однимъ безконечно повторяющимся мотивомъ. Лучшая повѣсть во всей книжкѣ — Козачка.

У автора есть безъ сомнѣнія истинное чувство, но краски его слишкомъ рѣзки· добрые козаки его добры до приторности, злые паны свирѣпы до чудовищности, — и всѣ какъ будто драпируется передъ вами въ свои добродѣтели и пороки.....

Послѣ нѣсколькихъ разсказовъ, книга М. Вовчка становится нестерпимою, и вамъ хочется бросить ее и отдохнуть на чемъ нибудь другомъ, хотя бы и не столько талантливомъ. Это зависить вовсе не отъ силы чувства или слишкомъ рѣзкой самобытности дарованія, а оттого, что дарованіе автора отличается однообразіемъ мотивовъ и бѣдностью содержанія. Мы понимаемъ какъ эти разсказы увлекли малороссіянъ, но въ то же время ясно видимъ, какъ далеки подобныя книги отъ широкихъ общенародныхъ произведеній Гоголя. Успѣхъ М. В. зависѣлъ у насъ отчасти отъ свѣжей современности нѣкоторыхъ его разсказовъ изъ крѣпостнаго быта. Но успѣхъ этотъ едва ли проченъ. Если М. В. не найдетъ какихъ новыхъ сторонъ въ жизни, не выйдетъ изъ монотоннаго мотива одной, вѣчно повторяющейся пѣсни, то онъ не пойдетъ уже ни на шагъ далѣе въ нашей литературѣ — его монотонные разсказы прискучатъ самымъ горячимъ его почитателямъ и скоро будутъ забыты.

X.

«Русскій Инвалидъ» 1860, № 107. Авторъ-Пирятинъ.

«Марко Вовчокъ, какъ народный малороссійскій писатель» стор. 429—431.

«Рѣдкая статья журнала имѣла такой успѣхъ въ большинствѣ нашей публики, какъ статья «Библіотеки для чтенія» въ № 11 .... Библіотеку пересылали тогда изъ дома въ домъ, возили съ собою, и обладатель ея, раскрывая книгу предъ своимъ сосѣдомъ на статьѣ М. Вовчка, самодовольно говорилъ: «Вашъ М. В. ни менѣе, какъ посредственность и писака». Очарованіе разрушили «Отечественныя Записки».

В оборону Пирятин каже:

«Во-первыхъ этотъ писатель стано я всегда на мѣстѣ изображаемаго имъ разсказчика, всегда угнетеннаго лица, и говоритъ его языкомъ, мыслитъ его понятіями, чувствуетъ его душею .... Во вторыхъ пониманіе народнаго, малороссійскаго характера и выраженіе его всѣми тонкостями народнаго языка у М. В. непоражаемо вѣрно. Вслушайтесь въ одни только мотивы голоса при разговорѣ малороссіянокъ, и вы уже почувствуете особенную теплоту въ серцѣ. Вслушайтесь въ пѣсни ихъ, — это сердечная музыка, самый нѣжный цвѣтъ чувства. Ни въ одномъ народѣ нѣтъ такого обилья пѣсень, — этихъ звуковъ души». И въ «Библіотекѣ чтенія» названо оповідання «мерзостно-отвратительными эпизодами» ...

Типы М. В. отнюдъ не исключеніе ..... Вліяніе М. В. на общество, при современномъ исходѣ вопроса объ улучшеніи быта крестьянъ очень сильно. Это одинъ изъ истинныхъ художниковъ, олицетворяющій ошибки разныхъ кастъ, и оставляющій невольно на каждомъ безъ исключенія, читателѣ, вліяніе идеи, проводимой имъ. А сколько разнообразныхъ, вѣрныхъ красокъ въ прелестнихъ разсказахъ этого писателя; сколько юмору, особенно горькаго юмору, въ которомъ до того усовершенствованъ малороссійскій языкъ, что тонкость этого юмора не вполнѣ понятна на другомъ языкѣ ..... Да дасть намъ Богъ болѣе такихъ писателей.»

XI.

«Основа» 1864 року, число 4, стор. 33.

«Наш Марко Вовчок, як бжола Божа, випив найкращу росу 13 квіток нашої мови, бо покохав її, покохав той люд, котрий вилив всі свої думки та гадки, все своє серденько тією мовою. Без любові одна міць його таланту не помогла б йому; нічого б він не вдіяв і одним розумом; а то читаєш — не одірвешся од його речі, як в жнива од кринички; чується, віриться, що так, а не інако помислив, чи потужив, чи порадувався чоловік як у малюнку знято.»

Стор. 34. Намістник Шевченка, Марко Вовчок ізріс далеко од батька у чужій науці, а перелетів таки чужі гори — порвав усі пута, не стомились міцні кр ла у молодого орляти — і спав він на чесну і просту дорогу — дойшов до самої душі народньої. Спасибі незліченне нашому Маркові молодому да тільки його кругосвіт немаленький, його крила широкі, — нестає йому всіх пір до льоту, якого бажає. Однак, чим більш уваги буде до мови чим більш їй шаноби, щоб, гнучи, де не надломитьтиг: неміренно більше буде і доброго діла нашого для . Марко Вовчок — наша надія — все зможе.

Письмо изъ Кіева[1]).

Стор. 376. Намъ случалось слышать здѣсь по поводу малорусскихъ писателей, пріобрѣвшихъ имя и даже знаменитость, что они пишутъ на собственномъ, ими выдуманномъ языкѣ мало понятномъ для массы населенія. Упрекъ этотъ всего охотнѣе пересылаютъ другъ другу и сами малорусскіе писатели когда принимаются за полемику. Исключеніе составляютъ пѣсни Шевченка да нѣсколько разсказовъ Марка-Вовчка и другихъ: ихъ простой, но черезвычайно образный языкъ огражденъ отъ упрековъ, но, конечно, не можетъ отвѣчать на всѣ потребы духовнаго и умственнаго развитія.

[1]) «П. В. Анненковъ и его друзья» СПБ. 1892.

XII.

«Отечественныя Записки», 1868, іюль, Критика, стр. 19—50. *А. Скабичевскій.* «Противоположная крайность». (Сочиненія Марка-Вовчка Томъ I. Разсказы изъ украинскаго быта Изданіе И. Папина. Спб. 1867).

Существенный характеръ произведеній М. Вовчка — крайняя дедукція. Что время какъ большинство нашихъ народныхъ писателей страдаетъ конкретностью фактовъ, дагерротипностью, отсуствіемъ обобщеній, г-жа Марко-Вовчокъ, на противъ того, начинаетъ съ самыхъ широкихъ обобщеній: въ основаніи каждой повѣсти своей она ставитъ непремѣнно какой нибудь крупный вопросъ или нашей общественной жизни, или же общечеловѣческаго значенія. Въ каждой повѣсти она старается выставить передъ нами общіе типы и изобразить не 2—3 сцены изъ жизни своихъ героевъ, а представить всю судьбу ихъ, и въ ихъ судьбѣ напомнить намъ о такой же долѣ многихъ подобныхъ имъ личностей. Но фактовъ живыхъ, осязательныхъ, которыми писательница могла бы съ несомнѣнною ясностью и полностью подтвердить свои дедукціи, у г-жи М. Вовчокъ запасъ небогатый, и, какъ мы увидимъ ниже, крайне односторонный; этимъ объясняются всѣ недостатки произведеній Марка Вовчка. Вслѣдствіе этого происходитъ, что писательница, избирая какой нибудь широкій сюжетъ, способный послужить для большаго романа или пятиактной драмы, ограничивается небольшимъ очеркомъ, старою передачею этого сюжета, представляя такимъ образомъ вмѣсто цѣльныхъ произведеній краткія программы ихъ. Характеръ дѣйствующихъ лицъ очерчивается общими отвлеченными чертами. Бѣдность фактовъ необходимо влечетъ за собою съ одной стороны недостаток пластичности, подробностей, съ другой — частую повторяемость однѣхъ и тѣхъ же красокъ, чѣмъ въ особенности страдали въ произведеніяхъ г-жи М. Вовчокъ молодые козаки и козачки съ ихъ любовными похожденіями. Но что

всего важнѣе, писательница, за неимѣніемъ подъ руками живыхъ фактовъ, принуждена бываетъ иногда придумывать собственные, или вносить въ жизнь народа такіе элементы, которые присущи совершенно иной жизни и въ народной средѣ немыслимы (стр. 19—20).

«Три долі». — Эти 100 страницъ любовнаго нытья, изъ котораго въ концѣ-концовъ вы выносите одно заключеніе, что мало ли какихъ дуръ не бываетъ на свѣтѣ. . . . . Весь разсказъ построенъ на ложныхъ основаніяхъ: писательница внесла въ жизнь, представляемую ею, столько элементовъ совершенно иного быта, что разсказъ вышелъ вопіющею клеветою и на любовъ, и на людей, представленныхъ въ разказѣ». . . . . Писательница, вмѣсто живой городской красавицы-казачки, представила какую то плаксивую, экзальтированную, нервную барышню, одну изъ тѣхъ, которые полюбятъ обыкновенно какого нибудь негодяя и воображаютъ, что они дѣло сдѣлали, исполнили все свое назначеніе въ жизни, словно родились во второй разъ, что имъ теперь только и остается, что любить неизмѣнно по гробъ или идти въ монастырь. . . . . Заставивши вмѣстѣ съ Катрею стонать и охать всѣхъ окружающихъ ее людей, писательница придала всему разсказу плаксивый, кислый, сентиментальный колоритъ; вы видите здѣсь скорѣе какихъ-то нѣжныхъ буколическихъ пастушковъ, чѣмъ дѣйствительно простыхъ тружениковъ, которые обыкновенно не только что свои любовныя страданія сопровождаютъ разными ироническими шуточками, но идутъ на мученіе и на смерть съ прибаутками. . . . . Къ числу такихъ же пастушескихъ, кислослезныхъ идиллій можно отнести «Сон», «Чары», «Пройдысвитъ». Всѣ эти очерки представляютъ одну внѣшнюю художественность, всѣ они совершенно безсодержательны или, правильнѣе сказать, все содержаніе ихъ заключается въ сентиментальныхъ, любовныхъ охахъ да вздохахъ.

Совершенно въ иномъ родѣ представляются разсказы «Павло» и «Не подъ пару». Здѣсь уже не рядъ без-

содержательныхъ любовныхъ сценокъ, написанныхъ въ духѣ чистаго искусства для искусства — здѣсь поведенъ одинъ изъ самыхъ важныхъ и, роковыхъ вопросовъ нашей жизни».

Тут Скабичевський підкреслює, як фальш, слова Варвари, коли Павло сказав, що посватався через півроку, вона каже:

«Было время на обсужденіе, было время на размышленіе. Полгода знали друга! Видите, до чего тутъ доходитъ дѣло: до предварительнаго изученія характера невѣсты, прежде чѣмъ жениться на ней. Такая идея и въ средѣ образованныхъ людей рѣдко кому приходитъ въ голову по той причинѣ, что для образованія этой идеи нужно, чтобы въ головѣ возникла предварительная идея о томъ, какое вліяніе можетъ имѣть на семейную жизнь сходство или несходство характеровъ, а для образованія этой идеи — нуженъ рядъ другихъ идей, которыя ведутъ къ ней, — одним словомъ необходимо цѣлое образованіе, безъ котораго человѣку и въ голову не прійдетъ, что такое значитъ характеръ, изученіе характера, наблюденіе разныхъ психическихъ оттѣнковъ, которые могутъ повести за собою счастіе или несчастіе семейной жизни.

Но несмотря на всѣ недостатки, — повѣсть производитъ все же сильное впечатлѣніе. Главное достоинство повѣсти заключается въ томъ, что трагическое событіе, изображенное въ ней, является передъ нами въ тѣхъ его сокровенныхъ пружинахъ, которые совершенно соотвѣтствуютъ глубинѣ современнаго анализа жизни.» (Говорить, що у Греків драма — вина чоловіка, у Шекспіра — од волі чоловіка, а Вовчок — вертається до погляду давніх людей).

(Про Кармелюка:) «Не смотря на нѣкоторыя хорошія частности, въ цѣломъ онъ не удался писательницѣ». На 2 части раздѣляетъ: «Иванъ Кармелюкъ — дома и Иванъ Кармелюкъ — на разбоѣ». Въ первой половинѣ разсказа писательница изобразила передъ нами такого человѣка, изъ котораго никакимъ образомъ не могъ выйти «Иванъ Кармелюкъ» второй части, т. е. удалой разбой-

никъ ... Писательница ... начала дедуктивнымъ путемъ придумывать картину дѣтства и юности Ив. Кармелюка. Удалой разбойникъ, конечно, должна быть личность необыкновенная, исключительная, титаническая. Какъ же онъ долженъ проявить себя въ дѣтствѣ? о, для этого готовы уже рутинные пріемы въ литературѣ: геніальная личность должна, конечно, не походить на всѣхъ окружающихъ людей. . . . .

«Сказка о девяти братьяхъ» — Если бы писательница покончила этимъ (смертью матери) весь разсказъ, или придумала для него другой, болѣе естественный, конецъ, тогда это было бы одно изъ лучшихъ произведеній нашей литературы. Но все было испорчено тѣмъ, что писательница пришила на живую нитку къ этому глубоко обдуманому и прочувствованому разсказу самый нелѣпый и мелодраматическій конецъ. Далѣе идетъ цѣлый рядъ случайностей ни на чемъ не основанныхъ . . . . Читатель поставленъ въ рѣшительное недоумѣніе и у него невольно подымается въ головѣ вопросы въ родѣ слѣдующихъ: ну, а что было бы, если бы прохожій козакъ не остановился бы у окошечка Гали? что если бы молодые не заблудились, а спокойно проѣхали, куда имъ было нужно? Нѣтъ, обходиться съ произведеніями подобнаго рода, какъ сказка о «девяти братьяхъ» такъ небрежно — непозволительно и тѣмъ болѣе непозволительно, что такихъ произведеній немного въ нашей литературѣ.

«Институтка» — Глухой городокъ, «Тюлевая баба» — вы увидите, какою пластичностью отличаются въ этихъ разсказахъ образы и типы, которые рисуетъ передъ нами писательница во всей ихъ глубинѣ и вѣрности жизни. Васъ поразитъ въ то же время мѣткій юморъ, направленный на такія стороны жизни, которыя достойны всеобщаго осмѣянія.

Выводъ: Знанія народной жизни у писательницы мало, для того чтобы облечь свои сюжеты въ живые,

осязательные и вѣрные дѣйствительные образы. Бѣдность матеріала особенно ясно обнаруживается, когда вы начнете сличать и сравнивать между собою различныя повѣсти; вы увидите тогда, что писательница употребляетъ одни и тѣже краски для самыхъ противоположныхъ образовъ. («Чайченко» и «Кармелюкъ», — жена, жена Кармелюка) .... Писательницѣ удалось подмѣтить нѣсколько свѣтлыхъ радужныхъ, мягкихъ красокъ народной жизни въ богатомъ краѣ, гдѣ легко было этимъ краскамъ развиваться, и народъ представляется въ произведеніяхъ г. Марка Вовчка исключительно въ этихъ радужныхъ краскахъ: это какая то толпа страждущихъ, непорочныхъ ангеловъ..... Гдѣ она изображаетъ совершенно привольную, нормальную жизнь казаковъ, жизнь свободнаго труда, тамъ она стоитъ на твердой почвѣ, но жизнь мшеній, напр., крѣпостныхъ дворовыхъ, тамъ вы начиваете недоумѣвать: какъ люди эти могли нравственно не испортиться и сохраниться при такихъ обстоятельствахъ.

Но недостатки писательницы зависятъ не отъ свойства ея таланта, — это недостатки вѣка нашего, она унаслѣдовала ихъ отъ своихъ отцовъ и дѣдовъ, которые обладали ими въ большей степени, чѣмъ она. Что же дѣлать, если мы до сихъ поръ жили жизнью замкнутою, исключительною жизнью, если насъ въ нашемъ дѣтствѣ старались всячески замуровывать въ этой жизни, строго запрещая намъ вступать въ разговоры съ такъ наз. подлымъ народомъ и гоняя насъ изъ кухни, если мы тайкомъ туда забирались. Нѣтъ ничего удивительнаго, что жизнь, въ средѣ которой мы постоянно толчемся, гораздо глубже нами усвоена, чѣмъ жизнь, чуждая намъ, о которой мы знаемъ только по наслышкѣ. Это видно особенно ясно на такихъ произведеніяхъ какъ «Глухой городокъ», «Институтка», «Тюлевая баба» — въ этихъ произведеніях вы увидите гораздо болѣе подробностей, истины, глубины, чѣмъ во всѣхъ прочихъ разсказахъ: они рисуютъ жизнь, въ средѣ которой

живетъ сама писательница и которая потому болѣе извѣстна ей.

Но истинное значеніе ея въ литературѣ нашей, отличающее ее отъ многихъ другихъ нашихъ писателей народнаго быта заключается въ томъ, что она останавливается не на какихъ нибудь ничтожныхъ, повседневныхъ, комическихъ сценкахъ, а на сюжетахъ, достойныхъ вниманія художника по серьезному драматизму и общенародному значенію ихъ. Путемъ чистой дедукціи она начертала передъ нами рядъ широкихъ плановъ, показавши, какія явленія въ жизни народа должны быть избираемы предметами художественнаго воспроизведенія.

ЗМІСТ ПЕРШОГО ТОМУ.

Сторона

Вступ . . . . . V—XLV

Матеріяли до біоґрафії Марка Вовчка XXVI

Розгляд біоґрафічних матеріялів XXXII

Марко Вовчок. (Біоґрафічний нарис) XLVII—CCLXXVII

В Немирові CXXXIV

За границею CCXVI

Париж CCXXX

В Римі CCXXXV

Знову в Парижі CCXXXVII

Маруся CCLVII

Поворот із Парижа CCLXIII

Листи Герцена до Марка Вовчка (I—XIII) 1

Листи Турґенєва до Марка Вовчка (I—XXXIII) 13

Листи Опанаса Марковича, Марії Вилинської (Марка Вовчка) і їх знайомих . . . . . 47—205

Лист Опанаса Марковича до Марії Вилинської (I—III) 49

Лист О. Марковича до матері 58

Лист О. Марковича до Марії Вилинської 61

Лист Марії Вилинської до О. Марковича 67

Листи О. Марковича до М. Вилинської (I—V) 69

Листи Марії Марковички до О. Марковича (I—III) 80

Лист Опанасового брата, Василя, до Марії Марковички . 85

Лист Марії Марковички до мужа 86

Лист Василя до Опанаса Марковича 87

Лист Марії Марковички до Ілії Петровича 87

Лист Марії Марковички до мужа (I—V) 88

Лист Н. Дорошенка до Марії Марковички 101

Лист Дорошенка до Опанаса Марковича 103

Лист Н. Макарова до Марії Марковички 104

Сторона
Лист Білозерського до Марії Марковички 106
Лист Н. Макарова до М. Марковички 109
Записка А. Станкевича до М. Марковички 112
Лист Н. Макарова до М. Марковички 112
Лист Станкевича до М. Марковички 113
Листи П. Куліша до М. Марковички (I—II) 114
Лист Н. Макарова до М. Марковички 117
Лист Станкевича до Марії Марковички 119
Лист М. Марковички до Оп. Марковича 119
Лист Дорошенка до Оп. Марковича 120
Листи Н. Макарова до М. Марковички (I—IV) 121
Лист, мабуть Станкевича, до М. Марковички 125
Лист Н. Макарова до М. Марковички 126
Частина листу М. Марковички до О. Марковича 127
Лист Н. Макарова до М. Марковички 127
Лист М. Марковички до О. Марковича 128
Лист Дорошенка до М. Марковички 130
Лист М. Марковички до Оп. Марковича 131
Лист Дорошенка до М. Марковички 132
Лист Мокрицького до М. Марковички 134
Лист Дорошенка до М. Марковички 136
Листи М. Марковички до мужа (I—II) 137
Лист Дорошенка до М. Марковички 139
Лист Станкевича до М. Марковички 140
Листи Дорошенка до М. Марковички (I—II) 141
Листи М. Марковички до О. Марковича (I—II) 143
Лист О. Марковича до жінки 145
Лист М. Марковички до О. Марковича 146
Листи Дорошенка до М. Марковички (I—II) 148
Лист М. Марковички до О. Марковича 151
Лист П. Лашнюкова до М. Марковички 152
Виїмки з листів, мабуть Лашнюкова, до М. Марковички 154
Листи М. Марковички до О. Марковича (I—II) 155
Виїмок з листу, мабуть Макарова, до М. Марковички . . 156
Лист Богдана Марковича до М. Марковички 157
Листи М. Марковички до О. Марковича (I—V) 158
Частина листу М. Вовчка до невідомого адресата 170
Листи Ешевського до М. Марковички 171
Лист А. Станкевича до М. Вовчка 175
Лист Т. Шевченка до М. Вовчка 175
Записка невідомого 176
Лист М. Лобача до Василя Доманицького 176
Лист Б. Марковича до В. Доманицького 201
Письмо врача Сорочинскаго о болѣзни М. А. Лобачъ . . . 204

Сторона

А. Я. Конисскій. Жизнь украинскаго поета Т. Г. Шевченка, стор. 550 206
Т. Шевченко. Сон. 207
Д. Вилинскій. Марко Вовчокъ (Воспоминанія) 208
Теж по українськи 221
Д. Маркович. Замітки і спомини про О. В. Марковича («Кіевская Старина», 1893, IV) 233
К. Дещо про Опанаса Марковича («Правда.» Львів 1889) 235
М. К. Чалый. Къ біографіи А. В. Марковича 247
Ганна Барвінок. Спомини про Марка Вовчка («Рідний Край», 1908, 1) 251
Куліш про Марка Вовчка («Хата» 1860) 256
І. Франко про Марка Вовчка. («Літер.-Наук. Вістник», 1903, І., XXI) 260
О. Пчілка про Марка Вовчка (Исторія литературы рускои, ч. III) 262
М. А. Скабичевський про Марка Вовчка (Исторія новѣйшей русской литературы, 207—208) 263
Голоси критики (1857—1868) про писання Марка Вовчка 267
I. «Русскій Вѣстникъ», 1857—1868, XII: П. Куліш . . . 269
II. «Русскій 1858, VI: Редакція 271
III. «Отечественныя Записки», 1859, III: Эк. С-т. 272
IV. «Современникъ», 1859, V: К. 274
V. «Русскій Міръ», 1859, № 18: А. С. 275
VI. «Русское Слово», 1859, X: М. Де-Пуле 276
VII. «Библіотека для чтенія», 1859, № 11: Редакція . . . 280
VIII. «Современникъ», 1860, X: Добролюбов 285
IX. «Свѣточъ», 1860 286
X. «Русскій Инвалидъ», 1860, № 107: Пирятинъ 287
XI. «Основа», 1864 289
XII. «Отечественныя Записки», 1868, VII: А. Скабичевський 290